

Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини

Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Українська асоціація усної історії

**Маленькі люди на великій війні:
усні історії остарбайтерів
та в'язнів концтаборів
з Полтавщини**

Полтава - 2011

УДК 94(075)«1941-1945»058.65
ББК 63.3(0)62,7
М18

М 18 Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011. — 533 с.

У збірнику представлені усні інтерв'ю, спогади та біографії колишніх оstarбайтерів та в'язнів нацистських концентраційних таборів уродженців Полтавщини. Інтерв'ю та біографії зібрані співробітниками кафедри історії України та студентами історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка у ході реалізації наукових проєктів з усної історії.

Книга стане у пригоді науковцям, студентам, вчителям, учням шкіл а також усім, хто цікавиться історією України й Полтавщини періоду другої світової війни.

Редколегія:

Юрій Волошин (відповідальний редактор), Гелінада Грінченко,
Роман Сітарчук, Володимир Пашенко, Петро Кравченко.

Рецензенти:

Гриневич Владислав Анатолійович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Михайлуца Микола Іванович, доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка (протокол № 6 від 23 грудня 2010 р.)*

© Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка;
© Українська асоціація усної історії;
© Лахно В.І., упорядкування, 2010;
© Волошин Ю.В., редагування;
© Автори статей. Текст, 2010

ЗМІСТ

Передмова	4
Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження	10
Ляхно В. Остарбайтери з Полтавщини: від депортації до репатріації	28

УСНІ ІСТОРІЇ І СПОГАДИ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

Усні історії остарбайтерів — сільськогосподарських робітників

Бобир Галина Йосипівна	41
Денисенко Марія	50
Овчаренко Парасковія Іванівна	66
Тарасенко Анатолій Іванович	72

Усні історії остарбайтерів — промислових робітників

Ангелова Ольга Тимофіївна	81
Безпалько Сергій Андрійович	101
Бова Степан Мефодійович	112
Галавур Ніна Федорівна	118
Герасимова Катерина Григорівна	135
Пазинич Марія Степанівна	162
Проскура Петро Іванович	190
Сіліверст Антоніна Григорівна	195
Солодовник Горпина Григорівна	208
Тараненко Євгенія Григорівна	229
Тимошенко Антон Васильович	243
Шийка Катерина Іванівна	262

Усні історії дітей остарбайтерів

Бондаренко Петро Петрович	281
Михайлов Володимир Миколайович	286

Спогади остарбайтерів

Олефір Ганна Карпівна	304

УСНІ ІСТОРІЇ В'ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ

Айdoneць Павло Іванович	313
Бондар Василь Петрович	336
Ворона Олександр Мефодійович	352
Кравченко Борис Максимович	363
Малий Павло Петрович	385
Москалець Олександра Іванівна	413
Мохтан Іван Васильович	429
Півтора-Павлов Віктор Олексійович	450
Рибалко Сергій Іларіонович	460

ІНТЕРВ'Ю З РОДИНОЮ КОЛИШНЬОГО В'ЯЗНЯ КОНЦТАБОРУ

Авдошина Валентина Вікторівна	481

БІОГРАФІЇ В'ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ

Бондар Василь Петрович	511
Ворона Олександр Мефодійович	514
Кравченко Борис Максимович	517
Крумін Микола Іванович	522
Мохтан Іван Васильович	526
Півтора-Павлов Віктор Олексійович	530

ПЕРЕДМОВА

Дослідження, яке пропонується Вашій увазі, є результатом реалізації наукового проекту «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» започаткованого кафедрою історії України Полтавського державного педагогічного університету в листопаді 2003 року. Саме тоді було розпочато усноісторичний проект «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів Полтавщини». Основною його метою, яка ставилася на початку, було по можливості фахово зібрати спогади колишніх оstarбайтерів і в'язнів таборів, які раніше були позбавлені можливості розповідати свої історії. Це значною мірою стимулювалося тим, що певну пошукову роботу вели, правда на дещо примітивному рівні, краєзнавці-аматори, а також тим, що досить швидко стало відходити покоління людей, які у відносно зрілому віці пережили війну.

Слід відзначити, що велику допомогу в організації цієї роботи надав тодішній ректор університету академік Володимир Пашенко, який з ентузіазмом підтримав нашу ідею, а також Інститут історії церкви Українського католицького університету, зокрема його директор др. Олег Турій та інші співробітники, які вже мали колосальний досвід усноісторичних досліджень. Нами була запозичена методика організації та проведення інтерв'ю, обробки й збереження даних.

Спершу ми орієнтувалися на проведення тематичних інтерв'ю. З цією метою розроблялися спеціальні запитальники. Була створена невелика робоча група та закуплені чотири цифрові диктофони. Перша трудність, з якою ми зіткнулися — це відсутність доступу до бази даних про колишніх оstarбайтерів. Тому респондентів відшукували через сусідів, знайомих тощо. Під час пошуків оstarбайтерів ми встановили контакт з керівництвом організації колишніх в'язнів концтаборів, зокрема, Сергієм Іларіоновичем Рибалком, який радо зголосився нам допомогти. Принагідно хочеться висловити йому сердечну подяку. Так у нашому проекті з'явився ще один напрям роботи, який на деякий час перетворився на головний. До проведення інтерв'ю були залучені аспіранти, молоді викладачі й студенти. Причому основна робота відбувалася навесні та влітку під час архівно-музейної практики. За перші два роки нами було опитано близько 70 осіб.

У ході роботи виникла низка проблем: починаючи з недосконалості технічних засобів і закінчуючи незнанням сучасних методик проведення інтерв'ю та відсутністю людей, зацікавлених у роботі в цьому напрямі. Крім того, досвід проведення інтерв'ю показав, що у роботі з колишніми оstarбайтерами та в'язнями концтаборів більш плідним є проведення не тематичних інтерв'ю, а наративних, коли люди просто розказують історії свого життя, не дотримуючись рамок запитальника. Тому на початку 2005/2006 навчального року ми перейшли до проведення біографічних інтерв'ю і набутий досвід згодом підтвердив правильність нашого вибору. До здобутків, очевидно, треба зарахувати й той факт, що одна учасниця нашого проекту й упорядниця даного видання — Віта Лахно — розпочала роботу над кандидатською дисертацією, в якій значну роль відіграватимуть усноісторичні дослідження.

З осені 2005 року ми підключилися до українсько-німецького проекту «Книга пам'яті в'язнів Дахау», який передбачав взяття інтерв'ю колишніх в'язнів цього концтабору. Цінність участі в цьому проекті для нас досить велика. Перш за все, у ході його реалізації, ми отримали інформацію та познайомилися з іншими науковцями з України, які працюють над дослідженнями в царині усної історії, перш за все досліджуючи події другої світової війни, історії греко-католицької церкви, Голокосту тощо. Значною мірою участь у проекті розширила наші уявлення про методологічну базу усноісторичних досліджень, дозволила ознайомитися зі спеціальною літературою. На сьогодні повністю завершена робота над цим проектом. Одна з його учасниць — студентка Ольга Гнатенко — брала участь у презентації української частини «Книги пам'яті в'язнів Дахау», яка відбулася 22 березня 2007 року у м. Дахау (Німеччина). На його основі була створена міжнародна пересувна експозиція «Імена замість номерів», яка являла собою підбірку 22 біографій, що увійшли до Книги пам'яті в'язнів концтабору Дахау. З 2008 року виставка експонувалася у шести країнах Європейського Союзу. З 15 по 30 вересня 2009 року вона демонструвалася у нашому університеті.

Вихід на загальноукраїнський і міжнародний рівень дозволив учасникам досліджень брати активну участь у конференціях і семінарах з усної історії, які проводяться в Україні. Так, у лютому 2006 р. учасники проекту «Книга пам'яті Дахау» у повному складі брали участь у науковому семінарі в м. Львові. У травні 2006 р. були учасниками Всеукраїнського науково-методичного семінару «Усна

історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (м. Львів), а в жовтні 2006 р. Міжнародної наукової конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень». На цій конференції була створена Українська асоціація усної історії, до складу правління якої увійшов і наш представник.

Не залишаючи роботи над проблемою остарбайтерів і в'язнів концтаборів з листопада 2007 року кафедра історії України включилася в реалізацію ще одного міжнародного проекту — «Усна історія деколективізації в Україні 1990-их років: історичний та гендерний досвід», який проводиться спільно з Центром досліджень української спадщини Саскачеванського університету (м. Саскатаун, Канада).

* * *

Книга відкривається двома науковими дослідженнями — теоретичною статтею одного з провідних українських спеціалістів з усної історії Гелінади Грінченко, присвяченою методам аналізу й варіативності публікацій усної історичних досліджень і розвідкою Віти Лакно про долю остарбайтерів з Полтавщини. Перший розділ присвячений колишнім остарбайтерам. Спочатку розміщені транскрипти інтерв'ю з ними. Причому усні історії остарбайтерів, які працювали в сільському господарстві і в промисловості подаються окремо. Ще один підрозділ становлять інтерв'ю з дітьми, які були вивезені разом з батьками. Завершується розділ власноруч написаними спогадами Олефір Ганни Карпівни, що самі по собі є доволі цінним джерелом, адже жінка писала їх не на наше прохання, а вочевидь відчуваючи внутрішню потребу викласти пережите на папері.

Другий розділ розповідає про долі в'язнів концентраційних таборів. Як і в першому розділі, спершу подані матеріали інтерв'ю. У випадку Віктора Олексійовича Півтора-Павлова, вони доповнені ще й розповіддю його дочки — Авдошиної Валентини Вікторівни. У певному сенсі таке поєднання дозволяє не лише доповнити його історію, але й розглянути особливості її інтерпретації в свідомості дітей. Другу частину цього розділу становлять біографії в'язнів концентраційного табору Дахау, написані студентами в ході реалізації вищезгаданого проекту «Книга пам'яті в'язнів Дахау». Їхня присутність у цьому виданні є цілком логічною, оскільки ці біографії не публікувалися в Україні. Крім того, серед них є біографія

колишнього співробітника нашого університету Миколи Івановича Круміна, інтерв'ю з яким, на превеликий жаль, ми вже ніколи не запишемо.

На завершення хочеться подякувати всім тим, хто долучився до створення цього видання — у першу чергу його упоряднику Віті Лахно, яка провела значну пошукову роботу, впорядкувала й відредагувала інтерв'ю і без участі якої це дослідження вочевидь не з'явилося б. Окрему вдячність хочеться виразити студентам-історикам, які на різних етапах брали участь в його підготовці. Особливо слід назвати — Ірину Величко, Ольгу Гнатенко, Юлію Громенко, Михайла Захарова та Наталію Кібальник.

Юрій Волошин,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України

Полтавського національного педагогічного

університету імені В.Г.Короленка

УСНІ ІСТОРІЇ: МЕТОДИ АНАЛІЗУ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останні десятиріччя розвиток усноісторичних досліджень характеризують дві головні тенденції. Перша тенденція полягає у трансформації розгляду усної історії від її сприйняття як джерела фактів та інформації до акценту на інтерпретації текстів інтерв'ю, їх наративних та лінгвістичних особливостях. Друга тенденція стосується зміни самоусвідомлення дослідника-усного історика від об'єктивного та неупередженого спостерігача до активного співтворця свідoctва. Наслідком цього постали дослідницькі рефлексії стосовно власної ролі інтерв'юера не тільки в процесі утворення джерела усного походження та його подальшого аналізу, але й у відборі тієї чи іншої форми оприлюднення результатів усноісторичного дослідження. Ці тенденції, на думку Роналда Гріла, одного з найвідоміших теоретиків та критиків усної історії, автора багатьох, на сьогодні хрестоматійних статей та монографій, почали формуватися з часів зародження напрямку усної історії як «нової» галузі архівної справи в Сполучених Штатах та, водночас, як результату розширення джерельної бази соціальної історії в Європі. Усні історики обох континентів увійшли в еру «лінгвістичного» та «культурного» повороту з різним багажем практичних напрацювань та теоретичних обґрунтувань, але з кінця 1970-х рр. їх, вважає Р.Гріл, об'єднало усвідомлення необхідності дослідження не «об'єктивних фактів» чи «істинної історії простих людей», а суб'єктивності оповідання, вивчення розказування як культурної практики, а історії — як форми опису, інтерпретації та репрезентації тієї чи іншої події. Велику роль в цьому відіграло залучення до аналізу усних інтерв'ю теорії наративу, завдяки чому «об'єктивні факти» свідoctва стали розглядатися зрощеними з їх інтерпретаціями, зрозуміти які можна лише за умов аналізу усної історії як наративу: її послідовності, сюжету та метафор як домінантного модусу історико-культурного розуміння того, як запам'ятовується минуле¹.

У даній статті ми зосередимося на деяких підходах, що пропонує наративний аналіз усних історій, а також формах публікації результатів усноісторичного дослідження. У цьому зв'язку відзначимо, що з кінця 1970-х рр. великої популярності серед усних істориків

набули розробки, спрямовані на узагальнене порівняння реального ходу подій («фабули»), та тієї послідовності, у рамках якої людина вибудовує матеріал свого оповідання (тобто її «сюжету»). Але не тільки й не стільки для того, щоб дослідити структуру самої оповіді та здійснити аналіз її складових елементів (що більшою мірою постає завданням суто літературознавчого аналізу), скільки задля висновків стосовно символічної ролі досліджуваних подій у колективному та індивідуальному осмисленні історії, особливостей «пам'яті про події» як соціально-культурного феномену тощо.

Неперевершених результатів у вирішенні цього завдання вдалося досягти італійському науковцю, літературознавцю за фахом, професору американської літератури Римського університету Алессандро Портеллі, яких він яскраво й переконливо виклав у низці своїх статей та монографій. Так, у хрестоматійній на сьогодні статті «Смерть Луїджі Трастуллі. Пам'ять та подія», яка після оригінальної публікації італійською у 1981 році² поклала назву збірці статей автора, що була видана англійською мовою³, а 2003 з'явилася у перекладі також російською⁴, на основі співставлення письмових та усних джерел автор порівнює «фабулу» події, пов'язаної із загибеллю молодого робітника-металурга італійського містечка Терні, що трапилася у березні 1949 року, з її «сюжетом», яким він постав у розповідях мешканців цього міста багато років потому. Аналіз того, як та чому саме так оповідачі вибудовували свою розповідь, яким чином вони «вписували» історію загибелі Л.Трастуллі в історію свого містечка та країни у цілому, автор здійснює у контексті дослідження формальної (структурної) організації пам'яті та її певних функцій, виконуючи які пам'ять маніпулює фактичними деталями та хронологічною послідовністю події. Прикладом аналізу цього маніпулювання А.Портеллі обрав епізод короткої сутички робітників заводу невеликого промислового містечка Центральної Італії з поліцією на мітингу проти підписання італійським урядом Північно-Атлантичного договору у 1949 році, та згадки мешканців Терні про цей випадок, які впродовж довгого часу, на думку автора, здійснювали визначальний вплив на самосвідомість та культуру цього містечка.

Головною «формальною» ознакою цих згадок постала хронологічна невідповідність розповідей про трагічну загибель Л.Трастуллі дійсній даті цієї події, так само, як і інші фактологічні помилки записаних автором усних історій. А.Портеллі розглядає ці помилки, домисли й міфи не як слабкість, а як силу усних джерел, що

полягає у можливості побачити за фактами їх приховане значення. У свою чергу, це значення, якими факти наділяються завдяки їхньому осмисленню й подальшим згадкам, автор аналізує у контексті певних «режимів» пам'яті, для кожного з яких характерним є відносно послідовний принцип відбору «матеріалу для оповіді»: із сфери політики, з життя свого міста чи поселення, з власного особистого життя тощо. Цікавим, але у той же час не позбавленим необхідності додаткової аргументації, постає градація цих «режимів» чи «рівнів» пам'яті на пам'ять політичну, колективну та особистісну. Політична пам'ять, на думку автора, актуалізується на рівні наслідків, що мала та чи інша подія для існування й діяльності державних структур, політичних партій, урядів та виборів; колективна пам'ять охоплює пам'ять певної округи, міста, спільноти; особиста, у свою чергу, сферу приватного життя людини. Відповідно, кожен з цих режимів пам'яті співвідноситься з певним простором — своєї країни чи усього світу, свого міста, своєї родини⁵. У той час, коли пам'ять про певну подію при її «розміщенні» в одному з цих режимів викликає негативні чи неприємні почуття, яких оповідачі намагаються уникнути, реалізується дві стратегії. А саме: «вертикальний» зсув у режимах пам'яті (чи то «уверх» у сферу політики, чи то «униз» у сферу особистого життя), чи «горизонтальне» зрушення у хронології. Пам'ять про загибель молодого робітника, що значною мірою була присутня у розповідях мешканців Терні багато років потому, на думку А.Портеллі мала розміщуватися саме у «режимі» колективної пам'яті містечка: ця подія не мала значного впливу на політичне життя країни та, одночасно, не зачепила особистого життя тих, хто розповідав про неї. Але ж пам'ять про цю подію мала саме такого значення, якого, на думку автора, оповідачі намагалися уникнути: значення колективної безпорадності та поразки. Саме задля цього запобігання неприємних почуттів оповідачі й розміщували свої згадки чи то у контексті загального політичного життя того часу, чи розповідали про цю подію у «прив'язці» до своєї особистої історії життя. Та ж сама «стратегія уникання» реалізовувалася й завдяки хронологічному зсуву згадки про загибель Л.Трастулі: цю подію було вписано у рамки більш значущих для мешканців Терні протестів проти масових звільнень початку 1950-х рр. ніж того, чим був страйк проти вступу Італії до НАТО.

На завершенні аналізу того, як саме пам'ять маніпулює фактичними деталями та хронологічною послідовністю подій, автор

доходить висновку про обумовленість цього процесу трьома функціями пам'яті: символічною, психологічною та формальною. До зазначених вище зсувів у «режимах» пам'яті автор відносить лише третю формальну функцію пам'яті, що веде до порушення реальної хронології задля надання події більш вагомого значення, значення певної віхи, що позначає плин часу. Символічну й психологічну функції, на нашу думку, автор імпліцитно розглядає як такі, що слугують основою «вертикальних» зсувів у «режимах» пам'яті. При цьому, здається, символізація події, як її розглядає А.Портеллі, більшою мірою характеризує вертикальний зсув «угору», але не у сферу політичної пам'яті, а у колективну пам'ять про політичні події. Саме це розмежування «режимів» пам'яті на «політичну» та «колективну», як її запропонував А.Портеллі, й викликає деякий сумнів щодо можливості їх розглядання як порівнюваних феноменів. На наш погляд, політичною пам'яттю тут назване те, що є пам'яттю про політичні події певного колективу, й цим колективом можуть виступати як робітники заводу Терні чи усі мешканці цього містечка, так і робітничий клас повоєнної Італії чи італійське суспільство у цілому. Автор у цій статті аналізує колективну пам'ять (за його словами «колективну символічну творчість») саме мешканців Терні, й робить це на основі аналізу сюжетів їхніх оповідей — усних історій із співвіднесенням останніх з офіційною пам'яттю — письмовими джерелами. Втім, у цій статті А.Портеллі не надає чіткого розмежування між індивідуальною та колективною пам'яттю, що на наш погляд є також неможливим, а пропонує ідею існування «режимів» пам'яті як певних наративних конструкцій, за допомогою яких в індивідуальних усних історіях досліджувана подія «прив'язується» до інших подій, що мали значення чи наслідки для історії та пам'яті певних колективів: країни, міста, громади чи родини.

В іншій статті «Масова страта в Ардеатинських печерах: історія, міф, ритуал, символ»⁶ А.Портеллі також порівнює офіційні письмові джерела з усними історіями, аналізуючи «взаємозв'язок між тим, що має право вважатися за факти, і тим, що відбувається у пам'яті». Тут автор зіставляє офіційні документи матеріалів трибуналу 1946 року над німецьким командуванням щодо розстрілу 335 чоловік у печерах біля Риму як реакції на загибель 32 німецьких поліцейських внаслідок вибуху, влаштованого партизанами, з оповідями членів родин загиблих, у тому числі зовсім молодих юнаків та дівчат, а також пересічних мешканців міста, які «пам'ятають» про цей випадок. У

цьому випадку дослідження сюжету оповідей та часової невідповідності викладених подій підпорядковане не стільки вивченню особливостей колективної пам'яті про подію, що перетворилася на міф, дуже своєрідний у своїй значеннєвій наповненості, скільки пошуку й обґрунтуванню причин, які вплинули на конструювання цього міфу, його символічної та ритуальної складової тощо. Цей міф пов'язаний з перекладанням провини за розстріл мирного населення не на німців, а на партизан, які у цьому міфі постають трусами, які сховалися після оголошення про їх розшук, результатом чого постала масова страта заручників. Характерними для міфу є й хронологічні невідповідності, у першу чергу стосовно часу, який минув між партизанською операцією та стратою заручників. Кожен з аспектів цього міфу, яких автор деконструє на основі аналізу двохсот проведених інтерв'ю, розглядається у контексті загальних суспільно-політичних дискусій щодо участі Італії у Другій світовій війні та питання, чим власне постала Італійська республіка після закінчення війни: антифашистською демократією, що була народжена завдяки перемозі руху Опору, чи чимось іншим? Саме така постановка питання й є специфічною рисою цього дослідження А.Портеллі. В ньому автор характеризує колективну пам'ять про певну подію під дещо іншим, ніж у попередній статті, кутом зору, а саме з перспективи обумовленості колективних уявлень та породжуваних ними міфів особливостями національної свідомості та стереотипів, основами італійської демократії тощо.

У рамках нашого розгляду наративних підходів до аналізу інтерв'ю та видів публікацій результатів дослідження слід згадати ще одну статтю А.Портеллі «Усна історія як жанр»⁷, яка була написана на основі доповіді автора, що пролунала на міжнародній робітні «Методологія та методи усної історії та оповідей про життя у соціальних дослідженнях», що відбулася у Львові у 1994 році. Тут А.Портеллі зосереджується на ще одному більшою мірою «художньо-творчому» аспекті, а саме проблемі усної історії як окремого жанру наративу та історичного дискурсу, а також на існуванні певних жанрів в рамках самих усних історій. Пропонуючи на початку статті розглядати усну історію як такий жанр дискурсу, що «починається усною мовою наратора, але є спрямованим на письмений текст історика та підсумованим ним», тобто «побудованим загальними зусиллями усності та писемності задля можливості повідомляти одне

одному про минуле», автор визначає особливості власне усно-історичних жанрів, орієнтуючись на класифікацію дискурсивних жанрів за п'ятьма ознаками, що їх увів до обігу Ж.-М. Шефер. А саме: *хто кому й що повідомляє за допомогою якого каналу й з яким ефектом?*⁸

У відповіді на питання «що повідомляється в усній історії» А. Портеллі виходить із розуміння особливої епістемологічної «серцевини» усної історії, що відрізняє її від інших підходів та дисциплін, базованих на інтерв'юванні та «польових» дослідженнях: «комбінації панування наративної форми з одного боку та пошуку зв'язку між біографією та історією, між індивідуальним досвідом та трансформаціями суспільства з іншого», та визначає такий жанр дискурсу як діалогічне за своєю суттю *розказування історій (history-telling)*⁹. Інакше кажучи, «осердя» усної історії у класичних усно-історичних інтерв'ю та класичних усно-історичних дослідженнях, за думкою А.Портеллі, визначається взаємовідносинами індивідуального й публічного, й саме вони детермінують ті чи інші тематичні жанри поміж самих усних історій. Тут він наводить приклад власного дослідження усної історії міста Терні та двох головних тематичних жанрів записаних оповідей — чоловічих історій про війну та військову службу та жіночих історій про здоров'я та шпиталі, тобто «воєнні» та «шпитальні» наративи. Так, відводячи воєнним наративам місце універсального жанру завдяки безсумнівної значущості війни як «події», «шпитальні оповіді», за його спостереженням, в рамках цього дослідження постали «єдиним для жінок засобом розповідати про їхні дії у публічній сфері. Як чоловіки на війні, вони покинули свої домівки, щоб «мати справу» зі смертю (відіграючи міфічні ролі, переважно, цілительок та борців), як призовники вони зустрілися з бюрократичною та технологічною структурами, вони зіткнулися з ієрархією, державним апаратом та наукою, а також «поважними особами»: лікарями, адміністраторами, власними родичами — переважно чоловічої статі»¹⁰.

Наступна позиція для визначення жанрової специфіки усних наративів, за думкою А.Портеллі, поєднує два питання: хто й кому розповідає історію в процесі інтерв'ю. По-перше, тут мова йде про наративні повноваження співрозмовників по інтерв'ю у сенсі реалізації різних «програм», з якими вони вступають у процес безпосереднього спілкування, а також про певні легітимаційні цілі, які переслідує оповідач, вибудовуючи свою «історію». Так, оповідач

може рушити за інтерв'юером у відповідності до логіки та послідовності його питань, а може реалізовувати свій власний намір в конструюванні оповіді, тобто розповідати про те, що є значущим для нього за його власною думкою. Майже усі практикуючі усні історики зустрічалися з тим, що оповідач може відходити від заданого питання й власне теми, заявленої на початку інтерв'ю, іноді буквально нав'язуючи своє бачення як проблеми, так і форми проведення інтерв'ю. Тут також слід брати до уваги, що типові початки розмови, як то «я не маю що розповісти» чи «що б ви хотіли від мене почути» може бути як сором'язливим, за визначенням А.Портеллі, маневруванням, що згодом поступиться місцем багатим на деталі оповіданням та «раптом пригаданим» історіям, так і індикатором наступної «сухої» розмови за структурованою схемою питання-відповіді. Великого значення у визначенні жанру усної історії за класифікаційною ознакою «хто й кому розповідає» набувають соціальні та персональні взаємовідносини між двома партерами по інтерв'ю, у першу чергу — певне враження від інтерв'юера та рівень довіри до нього зі сторони оповідача. Все це слугує основою побудови усної історії у рамках жанру персонального діалогічного обміну (за формою «однобічного питальника» чи «щільного діалогу») чи монологічної публічної промови.

Характерні жанрові ознаки матимуть усні історії на наступному рівні — переведення перформативної дії інтерв'ю у текст, тобто уведення усної історії у простір публічного дискурсу. А.Портеллі пропонує три головні параметри визначення жанру публікацій усних історій: 1) сферу безпосереднього наративу, 2) ступінь репрезентативного продовження діалогу та усного перформансу, 3) орієнтацію на певну аудиторію¹¹. Перший параметр є орієнтованим головним чином на проблему презентації «голосів» оповідачів, адже й окрема опублікована історія життя однієї особи, і колекція інтерв'ю, і дослідницький есей, присвячений конкретному історичному періоду із залученням уривків інтерв'ю — це все усно-історичні публікації, які, водночас, репрезентують різні жанри з різними риторичними стратегіями. Так, індивідуальна історія життя постане не тим самим жанром, що збірка інтерв'ю, побудована як серія монологів оповідачів, у свою чергу ці обидві жанри відрізнятимуться від хронологічного чи тематичного колажу з уривків розказаних оповідачами історій.

Наступний параметр стосується ступеню «співіснування» голосів

оповідачів з голосом самого дослідника, тобто «балансу між усністю й історією як модусу взаємодії засобів передачі та реконструкції». Тут публікації виглядатимуть таким чином. Історик, по-перше, може проводити чітку границю між власним текстом науковця та текстами оповідачів, які сприйматимуться індивідуально, не опосередковано дослідницькими інтерпретаціями. По-друге, у публікації інтерв'ю можуть цитуватися як історичні документи та виступати текстуальною верифікацією історичної інтерпретації при спрямуванні уваги дослідника на реконструкцію суб'єктивного виміру усних історій. Усні джерела можуть також розглядатися «вмістилищем» переважно фактографічної інформації, і, насамкінець, усний історик може запропонувати абсолютно нову й креативну форму діалогу різних видів джерел, наукової та популярної літератури, власних пояснень й, навіть, саморефлексій.

Прикладом останнього підходу — саморефлексивного діалогу між джерелами та істориком — може слугувати дослідження Луїзи Пассеріні «Груповий автопортрет»¹². У ньому авторка майстерно переплела цитування усних історій про студентський рух 1968 р. з історією дослідження цього руху та аналізом інтерв'ю, а також власною автобіографією та психоаналізом, результатом чого постала найцікавіша робота у вигляді синтезу автобіографії та історіографії, психоаналізу, соціальної історії та літератури, що сама по собі може розглядатися окремим жанром уведення усної історії у простір публічного дискурсу.

Певною мірою зазначені пропозиції А.Портеллі щодо «публікаційних» параметрів визначення жанру усних історій порушують більш широке питання способів конструювання історії на основі усних свідчень. Рішення щодо форми оприлюднення результатів усноісторичного дослідження у вигляді певної публікації передбачає попереднє усвідомлення дослідником двох принципових моментів. А саме: чи планує дослідник опублікувати свідчення з мінімальними коментарями, чи зробити акцент на їх науковій інтерпретації. Пов'язаним з цим постає інше питання: чи намагатиметься науковець розглядати історичні події через призму однієї чи кількох біографій, чи, навпаки, підпорядкує їхній аналіз дослідженню історичних (соціальних) явищ та процесів. Так, визнаний англійський фахівець з усної історії Пол Томпсон пропонує чотири основних засоби конструювання історії на базі усних свідчень¹³. Перший він визначає таким, що передбачає акцентування

дослідницької уваги на використанні індивідуального життєпису. В цьому випадку окреме інтерв'ю може слугувати своєрідною ниттю, на яку дослідник «нанизуватиме» реконструкцію ланки подій, а може у певному сенсі віддзеркалювати чи ілюструвати історію певної спільноти чи соціальної групи. Другий засіб, як його визначає П.Томпсон, полягає у підготовці збірки окремих епізодів, для кожного з яких «не потрібні багатство й повнота, що є необхідними для доладного оповідання, але саме тому в сукупності вони дозволяють краще розкрити «типовість» життєписного матеріалу»¹⁴. Такий збірник епізодів може будуватися за тематичним чи хронологічним принципом, а може презентувати добірку повних життєписів. Серед добірок автобіографічних життєписів, а саме усних жіночих історій, назвемо останній видавничий проект жіночого центру «Спадщина» під назвою «Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації» 2007 року видання. В ньому, за словами упорядника й редакторки збірника, голови центру Г.Дацюк, було здійснено спробу «зафіксувати словесний образ життя, витворений в розповідях... і проілюструвати безмежний жіночий світ фотографіями, що суттєво доповнили уяву про цей світ»¹⁵.

Своєю чергою, прикладом вдалої добірки тематичних уривків з інтерв'ю може слугувати збірка російських дослідників «Границя й люди. Спогади радянських переселенців Приладозької Карелії та Карельського перешийка»¹⁶, що побачила світ у 2005 році. За словами укладачів збірника, вони вирішили не публікувати інтерв'ю повністю, а розділити їх на уривки та згрупувати по темах, що демонструють різноманітні варіанти улюблених у даній місцевості оповідань. Саме це поєднання логіки усталених оповідних сюжетів з дослідницькими запитаннями вигідно відрізняє дану публікацію, яка, з одного боку, містить багатий порівняльний матеріал з історії освоєння «нових районів», з іншого — презентує усний репертуар місцевих жителів з їх характерними сюжетами та зразками «виконання».

Наступний засіб проведення дослідження з використанням джерел усного походження П.Томпсон пов'язує з необхідністю так званого «реконструктивного перехресного аналізу», при якому усне свідчення постає джерелом та основою побудови аргументації відносно моделей поведінки людей чи характеру (соціальних) подій і явищ у минулому. Термін «реконструктивний» у цьому випадку відноситься до аналізу власне усних історій та характеризує метод, при якому біографічні чи тематичні інтерв'ю використовуватимуться

зادля відтворення певної ситуації, події, середовища, іншими словами, при дослідженні того, як діє та змінюється в історичній перспективі соціальний контекст чи його окремі елементи. При цьому підході цитати з інтерв'ю та, власне, уміщена у них інформація підлягатиме «ув'язуванню» з відомостями з інших джерел, що й складатиме суть перехресної критики та аналізу. Також, і це є дуже важливим, у рамках даного підходу загальна конструкція дослідження не буде залежати від біографічної форми свідчень чи їхніх тематичних пріоритетів, а визначатиметься логікою наукової аргументації.

Четвертий засіб конструювання історії на основі усних оповідей, як його визначив П.Томпсон, полягає в аналізі власне оповідання, й останнім часом саме цей засіб набув великої популярності серед усних істориків. Його особливість полягає в аналізі насамперед текстуальних особливостей інтерв'ю: його мови, тематичних та сюжетних характеристик, послідовності та асоціативного ряду викладених подій та епізодів. Результатом цього постають висновки стосовно того, як оповідач сприйняв, запам'ятав та переказав власний досвід та власне минуле, що, у свою чергу, дає можливість узагальнень стосовно культури пам'яті та запам'ятовування певного суспільства, особливостей колективних уявлень та колективної пам'яті різноманітних груп та спільнот, їхніх свідомості та ідентичності.

Власне в руслі саме цього типу усноісторичних досліджень написані й основні роботи Алессандро Портеллі, розгляд ідей якого стосовно жанрових особливостей усних історій ми продовжуватиме далі. Третій параметр визначення жанру публікацій усних історій, як його запропонував А.Портеллі, передбачає врахування тієї чи іншої аудиторії в її найширшому розумінні, на яку орієнтується автор усноісторичного дослідження чи укладач» відповідної збірки. Тут жанрова специфіка підготовленого до публікації матеріалу визначатиметься спрямованістю на увагу чи то найширшого читацького загалу, чи то окремої академічної спільноти: групи колег-усних істориків — учасників конференцій, семінарів чи робітень, чи то більш широкої аудиторії спеціалістів-науковців — читачів академічних журналів. Прикладом «класичної» усноісторичної публікації, що є спрямованою на вельми велику аудиторію — від пересічного читача до фахівця-історика — може слугувати книга відомого чикагського радіорепортера Стадса Теркеля «Суворі часи»¹⁷, яку Майкл Фріш у своїй рецензії назвав «колосальною компіляцією» з більш ніж 150 оповідей американців — свого роду їхніх «автопортретів», —

відібраних з багатьох сотень інтерв'ю, у центрі яких знаходиться досвід 1930-х рр.¹⁸. Серед досить великої кількості видань, що останнім часом з'явилися в Україні, до цього жанру публікацій, розрахованого на вельми широку читачку аудиторію, можна віднести майже усі збірки усних історій, серед яких помітне місце посіли «Усна історія української селянської культури 1920-30 років»¹⁹, «Усна жіноча історія. Повернення»²⁰, «Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив»²¹, «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»²², «То була неволя...»²³ тощо. Своєю чергою, академічні вітчизняні журнали та часописи також почали приділяти увагу публікаціям статей та матеріалів з усної історії та присвячувати їм окремі тематичні випуски. Серед таких назовемо тематичні номери часопису «Україна Модерна»²⁴ та історико-культурологічного збірника «Схід-Захід»²⁵, в яких уміщені дослідницькі статті усних істориків з України та західних країн. За методом дослідження усних свідчень ці статті є дуже різноплановими, але в цьому й полягала ідея редакторів, наприклад, тематичного випуску №11-12 збірника «Схід/Захід»: «продемонструвати широкий спектр можливостей усної історії — від «надання голосу» свідкам подій минулого для з'ясування чи уточнення відомостей про певні соціальні явища чи процеси до рефлексій над роллю науковця в усноісторичному дослідженні, над методологією та історією самої усної історії»²⁶.

Остання позиція у визначенні жанрової специфіки усних історій як проблеми, що розглядається за пропозиціями А.Портеллі, викладеними у статті «Усна історія як жанр», стосується цінності усних історій та «ефекту», що вони справляють на слухачів та читачів, професійних дослідників та самих оповідачів, інакше кажучи — особливої естетики усних історій. Тут автор звертає увагу на дві легітимізаційні підстави у розказуванні історії життя: її значення та фактологічне наповнення чи цікавість та нетривіальність самого оповідання. Інакше кажучи, мова йде про розмежування «правдивої» та «гарної» історії, розмежування, яке не завжди усвідомлюється самим наратором, але яке ставить питання пріоритету перед дослідником — чому саме надати перевагу при роботі з усними джерелами та їх публікації: естетичності чи автентичності. «Неправдиві» та «помилкові» у фактологічному значенні історії, за спрямуванням дослідницького інтересу саме на їх особливу естетичність, набувають своєї автентичності як поетична та метафорична репрезентація значення історичного досвіду, що, у свою

чергу, ставить перед науковцем питання вивчення образів та символів, яких набуває минуле у пам'яті — як індивідуальній, так і колективній. Великого значення тут посідає робота зі звуковим протоколом інтерв'ю та увага до ритму та інтонаційного контуру майже кожного речення оповідача, внаслідок чого транскрипт усної історії виглядатиме як своєрідна поема, адже тісний зв'язок між усною історією та поезією, як, наприклад, показав у своєму дослідженні американський науковець Деніс Тедлок, є очевидним.

Так, у статті «Навчаючись слухати: усна історія як поезія»²⁷ Д.Тедлок, окрім роздумів стосовно поетичності усного мовлення загалом та усних історій зокрема, пропонує розглядати останні не як прозу, а як драматичну поезію, та наводить приклад транскрибування усних історій у вигляді віршованих рядків, де кожен рядок виділяється з урахуванням інтонації, голосності та значеннєвих наголосів оповіді інформанта. «Найгірша риса прози та, що у ній нема мовчання», — пише Д.Тедлок, та долучає до списку паралінгвістичних компонентів, що певним чином поетизують усні оповідання та, на його думку, обов'язково повинні враховуватися при «віршованому» транскрипті, паузи й зупинки інтерв'ю. На відміну від звичної для усного історика передачі у тексті пауз та зупинок за допомогою власне слів, що беруться у дужки та виділяються курсивом (наприклад, *(пауза)*), автор передає паузи подвійним інтервалом поміж рядками із крапкою у вигляді окремого рядка. Крім цього він звертає увагу на повторювані речення, що дуже часто зустрічаються в усних історіях, підкреслює зовсім інше враження, що матимуть як дослідник, так і читач усних історій, якщо ці повторювані речення надані у транскрипті у вигляді рядків віршу, та наводить досить переконливий приклад подібного оформлення транскрипту.

Повертаючись до методів аналізу усних інтерв'ю та пов'язаної з цим питанням проблеми співвідношення індивідуального й публічного «вимірів» усних історій, зупинимося на пропозиціях відомого американського науковця, свого часу директора Офісу досліджень з усної історії Колумбійського університету та президента Асоціації Усної Історії (США) Роналда Гріла. Статті Р. Гріла, головні положення яких ми стисло розглянемо далі, були написані у різний час та увійшли до складу авторських збірок 1975 та 1991 рр.²⁸ В цих статтях він виходить із розуміння усної історії як конwersаційного («розмовного») наративу, проаналізувати який можливо за умов усвідомлення співіснування різних взаємозв'язків, утілених в його

структурі. Ці взаємозв'язки, за Р.Грілом, являють собою три групи чи сукупності, одну внутрішню та дві зовнішні. Перша має справу зі словами та утілюється у лінгвістичній, граматичній та літературній структурі інтерв'ю. Друга формується взаємодією інтерв'юера та інтерв'юйованого в процесі оповіді, третя є більш абстрактною, але найцікавішою для дослідника: тут мова йде про діалог оповідача не стільки з дослідником, скільки з уособленим в його фігурі суспільством (що має свою історію, але таку, як її розуміє оповідач), а також з особистісним минулим та власною історичною свідомістю²⁹. В іншій статті Р.Гріл називає ці групи взаємозв'язків власне структурами: лінгвістичною, перформативною та когнітивною, та звертає увагу на декілька дисциплін, чий методологічний інструментарій має стати в нагоді усному історикові для аналізу кожної з цих трьох структур³⁰.

Так, орієнтований на вивчення лінгвістичної структури інтерв'ю науковець, за думкою Р.Гріла, матиме справу з декількома типами аналізу, наприклад, соціолінгвістичним підходом У. Лабова, методами фольклорного аналізу, літературознавчими дослідженнями сюжету та жанру оповіді, вивченням поезики усної історії, як її запропонував Д.Тедлок, тощо. В аналізі перформативної структури інтерв'ю, на погляд американського науковця, усні історики можуть послуговуватися теоретичними напрацюваннями та підходами етнометодології — емпіричного дослідження засобів, що застосовуються індивідами для надання змісту своїй повсякденній діяльності, а також для безпосереднього спілкування, розмірковування, прийняття рішень тощо. У даному випадку мова йде про конверсаційний аналіз (аналіз бесід), що є орієнтованим на вивчення структур та формальних властивостей мови, яка розглядається у її соціальному використанні, за допомогою чого аналізується спектр соціальних практик та очікувань, на основі яких співрозмовники конструюють свою поведінку та інтерпретують поведінку іншого. Остання структура, що її Р.Гріл називає когнітивною, спонукає усного історика до роздумів, по-перше, про детермінованість оповіді інформанта науковим світобаченням дослідника, утіленим в його питаннях, по-друге — про власне розуміння оповідачем історії та свого місця в ній, яке, у свою чергу, сформоване складним переплетінням взаємозалежного впливу особистісного життєвого досвіду та споминів людини із культурними традиціями та колективною пам'яттю суспільства. Саме таким чином

вивчаючи, цитує наприкінці статті Р.Гріл відому рецензію М.Фріша, «як досвід, пам'ять та історія поєднуються у свідомості людей, які самі творять свою історію, усна історія відкриває перед нами дивовижні можливості, вона спонукає нас вийти за рамки нашої власної культури та побачити зі сторони те, як ця культура влаштована. Вона дозволяє дослідити биття нашої свідомості, нашої культури, що відділяється, вислизує від нас так, як це неможливо зробити, знаходячись у середині цієї культури»³¹.

Практичним прикладом реалізації цих положень може слугувати стаття Р.Гріла «Слухайте їх голоси: два приклади інтерпретацій усно-історичних інтерв'ю»³². В ній автор підсумовує та викладає результати дослідження двох оповідей, записаних у рамках проекту збору документів, «з історії різних прошарків та груп робочого класу Нью-Йорку», головним завданням якого постало виявлення «поглядів респондентів на історію та формальної структури тих зображень минулого, які наводять інтерв'юювані»³³. Результати аналізу лінгвістичної структури першого тексту інтерв'ю з Мелом Дубіним, 1894 р. народж., сином євреїв-іммігрантів, автор висвітлює у висновках стосовно хронологічної послідовності його оповіді та наявності в неї щонайменш чотирьох сюжетних ліній: власної біографії інтерв'ююваного, історії Міжнародної спілки робітників-виробників жіночого одягу, у складі якої інформант займав одну з провідних посад, історії цієї промислової галузі та коротку історію міста Нью-Йорк. Крім цього Р.Грілу вдалося виділити три теми, що знов і знов у різних модифікаціях з'являлися у ході інтерв'ю: протиставлення минулого й теперішнього, бачення теперішнього часу у категоріях занепаду й кінця великої епохи, виділення оповідачем однієї з причин цього занепаду, якою, на його думку, стало закінчення ери іммігрантів, які утворили головні промислові галузі міста, завдяки яким у своєму розвитку Нью-Йорк досяг надзвичайних успіхів, але зараз, коли ці емігранти уходять зі сцени, потерпають і промисловість, і профспілка, і місто. Виявлення наскрізних тем й сюжетів оповіді, тобто аналіз лінгвістичної структури інтерв'ю, дозволили автору статті перейти на рівень узагальнень у рамках когнітивної структури досліджуваного тексту та зробити висновок стосовно розуміння структури уявлень інформанта, що формує саму оповідь. «Ми виділили чотири різні сюжетні лінії, кожна з яких у той чи іншій мірі побудована за однією й тією ж моделлю зростання й занепаду, й усі вони поєднані одним і тим самим міфологічним баченням подій»³⁴. Це

міфологічне минуле інформанта пов'язане з його упевненістю у тому, що покоління євреїв та італійців, зі своєю особливою історією та місією, переселилося у Сполучені Штати, утворило промисловість, профспілку та саме місто. Зараз, коли це покоління уходить, коли з'являються мільйони інших, на цей раз нелегальних іммігрантів, занепадає швацька промисловість, профспілка втрачає свою силу й вплив, зростає безлад і злочинність.

Не залишається поза увагою Р.Гріла й дослідження перформативної структури інтерв'ю як взаємодії між інтерв'юером та оповідачем, у рамках якої дослідник також виявляє реалізацію моделі зростання й занепаду, що формує усну історію М.Дубіна. Загалом, на перший погляд, його інтерв'ю справляє враження такого, що містить інформацію про тонкощі виробничого процесу, невідомі раніше деталі роботи професійної спілки та автобіографічні дані оповідача. Однак сила цього усного наративу, на думку Р.Гріла, полягає у тому, як оповідач використовує власні уявлення для створення історії: «саме тут, на цьому більш глибокому рівні оповідання, де міф перетворюється на історію, а історія становиться ідеологією, ми знаходимо свідомість..., яка й визначає розуміння запропонованого нашої увазі фактичного матеріалу»³⁵.

Зрозуміло, що наведені тут приклади аналізу усних історій та засобів оприлюднення проведених на їх основі досліджень не вичерпують надзвичайно широкий спектр сучасних напрацювань у галузі усноісторичних студій. Ми обрали лише ті роботи, які вдало й обґрунтовано ілюструють лише одну з тенденцій у рамках розвитку усної історії, а саме «пост-позитивістський» підхід до пам'яті та суб'єктивності, що почався з кінця 1970-х рр. певним відходом від розгляду усних історій лише як джерела фактів та відомостей, прихованих чи замовчуваних офіційною історіографією. Основу цій тенденції поклало спрямування дослідницького інтересу на вивчення пам'яті та суб'єктивності, а у більш широкому значенні — «перенесення» пам'яті до центру усно-історичного дослідження як його (дослідження) об'єкту, а не методу. Наслідком цього, на думку Алістера Томсона, постало усвідомлення того, що критикована істориками-позитивістами ненадійність пам'яті є одночасно її силою, а суб'єктивність споминів дає ключ для розуміння не тільки значень історичного досвіду, але й взаємовідносин між сучасним та минулим, між спомином та персональною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю³⁶. Втім, демократичність усної історії як

методу й джерела дослідження полягає в тому, що вона запобігає однозначних та безапеляційних рекомендацій щодо запису, аналізу та публікації усних історій, а пропонує надзвичайно багатий діапазон можливостей дослідження взаємообумовленості відносин між історією та пам'яттю, людиною й суспільством, минулим та сучасністю тощо.

Примітки

¹ Ronald J. Grele. Oral history as evidence / Handbook of oral history / edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD: AltaMira Press, 2006. — Pp. 43-104.

² Portelli A. La memoria e l'evento. L'assassinio di Luigi Trastulli // *Segno Critico*. — 1981. — Vol. 2. — №4. — Pp. 115-142.

³ Portelli A. The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History. — Albany: State University of New York Press, 1991.

⁴ Портелли А. Смерть Луиджи Трастулли. Память и событие // *Хрестоматия по устной истории* / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М.В. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. — С. 202-230.

⁵ Портелли А. Смерть Луиджи Трастулли... — С. 224-225.

⁶ Portelli A. The Massacre at the Fosse Ardeatine: history, myth, ritual, and symbol / Hodgkin K., Randstone S. (Eds.) *Contested Pasts. The Politics of Memory*. — London: Routledge & Kegan Paul, 2003. — P. 29-41; Портелли А. Массовая казнь в Ардеатинских пещерах: история, миф, ритуал, символ // *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. — №2-3. — 2005. — С. 243-251.

⁷ Portelli A. Oral History as Genre / *Narrative and Genre*. Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson. — London and New York: Routledge, 1998. — pp. 23-45. Окремим розділом опублікована в: Alessandro Portelli. *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. — Madison: University of Wisconsin Press, 1997.

⁸ Там само. — Р. 25.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — Р. 27.

¹¹ Там само. — Р. 34-37.

¹² Passerini L. *Autoritratto di gruppo*. — Florence: Giunti, 1988.

¹³ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 268-270.

¹⁴ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 268.

¹⁵ Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / Упоряд., ред., вступ. ст. Г.І.Дацюк. — Київ: «Спадщина», 2007. — С. 7.

¹⁶ Граница и люди. Воспоминания советских переселенцев

Приладожской Карелии и Карельского перешейка. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2005.

¹⁷ Terkel S. *Hard Times. An Oral History of the Great Depression.* — New York: Pantheon Books, 1970.

¹⁸ Фриш М. Устная история и книга Стадся Теркеля «Тяжелые времена» // *Хрестоматия по устной истории...* — С. 52.

¹⁹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. — К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999.

²⁰ Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. — К.: ЖЦ «Спадщина», 2003.

²¹ Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. Том I / Упоряд. о. Ю.Мишик. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003; Том II, 2004; Том III, 2006.

²² Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Х.: Видавничий Дім «Райдер», 2004.

²³ «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів. — К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії НАН України, 2006.

²⁴ Україна Модерна. — Число 11 — Київ-Львів: Критика, 2007.

²⁵ Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В.Кравченко (голов. ред.) та ін. — Х., 1998. — Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В.Кравченка, Г.Грінченко. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2008.

²⁶ Там само. — С.6.

²⁷ Tedlock D. *Learning to Listen: Oral History as Poetry* // *The Oral Impulse in Contemporary American Poetry.* — Spring, 1975. — Vol. 3. — №3 — pp. 707-728.

²⁸ Grele Ronald J. (Ed.) *Envelopes of Sound: Six Practitioners Discuss the Method, Theory, and Practice of Oral History and Oral Testimony.* — Chicago: Precedent, 1975; Grele Ronald J. (Ed.) *Envelopes of Sound: The Art of Oral History.* 2nd ed. — New York: Praeger, 1991.

²⁹ Grele. R. *Movement without aim: Methodological and theoretical problems in Oral History* / Ronald J. Grele (Ed.) *Envelopes of Sound: The Art of Oral History.* — New York: Praeger, 1991. — pp. 136-137.

³⁰ Цит. по: Grele R. *A Surmisable Variety: Interdisciplinarity and Oral Testimony* // *American Quarterly.* — 1975. — Vol. 27. — №3. — P. 286.

³¹ Там само. — С. 293.

³² Цит. по: Грил Р. *Слушайте их голоса: два примера интерпретации устно-исторических интервью* // *Хрестоматия по устной истории...* — С.296-321.

³³ Там само. — С. 299.

³⁴ Там само. — С. 306.

³⁵ Там само.

³⁶ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. — Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. — С.9-10.

Гелінада Грінченко

ОСТАРБАЙТЕРИ З ПОЛТАВЩИНИ: ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО РЕПАТРІАЦІЇ

Загально відомо, що однією зі стратегічних цілей німецького рейху у війні проти СРСР було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної економіки. Провідну роль у цьому відіграло примусове вивезення до Німеччини та інших країн Третього рейху мирних громадян — чоловіків, жінок і дітей. Причому, якщо терор нацисти застосовували лише до окремих категорій населення — партійно-радянського активу, партизанів, представників окремих національностей тощо, то примусова депортація українського народу торкнулася переважної більшості сімей, в яких хоча б один член був фізично здоровим і досяг працездатного віку.

Уперше теза про можливість використання у німецькій економіці робочої сили з Радянського Союзу пролунала на таємній нараді у Берліні 7 листопада 1941 року. Генеральний уповноважений з виконання чотирирічного плану Г.Геринг дав спеціальну вказівку про масове використання іноземних робітників для найтяжчої некваліфікованої праці: «кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння — не їхнє завдання, для цього є росіяни» [1, с.50-52].

Робітників з Радянського Союзу називали «остарбайтерами» (нім. *ostarbeiteren*) — «східні робітники». Уперше цей термін був застосований в наказі рейхсфюрера СС і поліції Г.Гіммлера від 20 лютого 1942 року.

Наприкінці 1941 — на початку 1942 року розпочалася агітаційна кампанія з метою залучення українських добровольців до виїзду в Рейх. Їх закликали взяти участь у «будівництві нової Європи». Тим, хто з власної волі зголоситься на роботу в Німеччині пропонувалися різноманітні блага: високі заробітки, смачна їжа, опанування спеціальностями тощо.

При цьому нова влада намагалася використовувати всі наявні в її арсеналі засоби впливу:

- 1) організація виставок, матеріали яких вихваляли гітлерівський «рай»;
- 2) поширення плакатів та листівок, у яких розповідається про щасливе життя «східних робітників»;
- 3) розміщення публікацій-закликів у періодичній пресі («Голос

Полтавщини», «Дніпрова хвиля» тощо) на кшталт: «Більшовизм уже ніколи не повернеться... Німецька влада закликає кожного з Вас від 15-літнього віку одержати роботу в сільському господарстві або промисловості Німеччини...» [2, с.3]; «Їдьте працювати до Німеччини. 22 роки жидівського панування на Україні принесли нам нечувані страждання... Сталін приніс нам кров і сльози, німці дали нам волю... вже тисячі українців працюють у Німеччині, де створені їм прекрасні умови життя і праці» [3, с.1]. Через пресу поширювалися також листи до рідних від тих робітників, які вже перебували в Рейху. У них описувалося щасливе життя у Німеччині [4, с.12];

4) показ у кінотеатрах фільму «Дорога в Німеччину», у якому йшлося про переваги роботи в країні тощо.

Інколи ця агітація мала успіх, що частково зумовлювалося масовим безробіттям та голодом, які панували на окупованих територіях. За твердженням українського історика М.Коваля, в окремих регіонах частка «остарбайтерів», які поїхали добровільно сягала 90% [5, с.75]. Проте на Полтавщині відсоток добровольців був незначним. Це можна, очевидно, пояснити аграрним характером регіону, населення якого не відчувало значного голоду та безробіття.

Усі вищепозначені заходи втратили свою ефективність після перших же звісток вивезених «остарбайтерів» про те, якими насправді були умови перебування в Німеччині. Так, 95% затриманих у червні 1943 року нацистською цензурою листів «остарбайтерів», містили негативні відгуки і лише 0,5% — позитивні [6, с.7]. Все це викликало швидко зміну настроїв людей на окупованих територіях.

Переконавшись у малій ефективності пропагандистських заходів нацистський уряд уже з весни 1942 року узяв курс на примусове вивезення українського населення. З цією метою було створено розгалужений адміністративний апарат. Спеціальним розпорядженням А.Гітлера від 21 березня 1942 року було створено Імперське бюро для використання робочої сили на чолі з обергрупенфюрером СС Ф.Заукелем. Останній, у травні 1942 року віддав наказ про запровадження насильницької трудової мобілізації в окупованих районах. У результаті по всій Україні лише за 1942 рік було утворено 110 спеціальних бюро праці [7, с.84].

Способів і методів депортації населення було чимало. Одним з головних елементів цього механізму були облави. Війська та поліція оточували вулиці, квартали, будинки, базари тощо і затримували всіх придатних для вивезення. Наприклад, оточивши місто Кременчук

суцільним кільцем автоматників, нацистські патрулі ретельно обшукали кожен будинок. За одну ніч було схоплено та примусово відправлено до Німеччини 450 осіб віком від 14 до 30 років [4, с.15].

Сільських мешканців на роботи до Німеччини зазвичай відправляли поліцаї, які здебільшого були місцевими і знали майже все населення свого села. Колишні оstarбайтери у своїх розповідях часто згадують: «поліцай здав...», «тут де взявся поліцай, з чорного ходу... находу хватав всіх підряд...».

Інколи окупанти вдавалися й до обману. «...Нам сказали — на жнива. І ото поперли нас, а потім посадили у вагони...» [8, арк.1], «придлагають нам роботу... і на другий день щоб отуди явиться до біржі... посадили у вагони» [9, арк.2-3] — розповідають колишні оstarбайтери.

Яскравим прикладом такого обману є випадок, що трапився у місті Полтаві. Робітникам залізничного депо оголосили, що видадуть довгоочікуваний продовольчий пайок. Коли люди вишикувалися у чергу, поліцаї оточили їх і загнали у заздалегідь підготовлені вагони [10, арк.5].

Найчастіше владні органи надсилали повістки тим, кому на їхню думку належало з'явитися на збірний пункт. Колишня оstarбайтерка Г.Вільховик розповідає: «...забрали мене в Германію. Яким способом? Прислали повестку... і забрали мене» [11, арк.1]. Або ж просто під'їздили до дому й насильно забирали когось працездатного з родини.

Для того, щоб завербовані навіть не думали втікати та переховуватися, їх залякували, попереджаючи про неминучість покарань. Найчастіше це були погрози про розстріл когось із членів родини. Завербована Г.Гай зазначає: «Я б могла десь сховатись... так сказали сім'ї будуть розстрілювати». Окрім цього часто траплялися випадки, коли у сімей втікачів відбирали присадибні ділянки або худобу. Про це свідчать постанови, накази, розпорядження, акти органів німецької окупаційної влади [12]. Часто до тих, хто ухилявся від від'їзду до Німеччини застосовувалися штрафні санкції та арешти.

Зібрана у різний спосіб робоча сила заганялася до спеціально створених таборів. Так, у місті Полтаві це було приміщення середньої школи №7 на вулиці Фабриканській, 2. Школа була закрита. На вікнах — ґрати, подвір'я обнесене колючим дротом у кілька рядів. У цьому невеликому приміщенні без меблів і на брудному подвір'ї під відкритим небом 1500-2000 чоловік без їжі чекали на медичний огляд

і відправку до Німеччини [4, с.16].

Російський вчений П.Полян акцію забезпечення робочою силою Німеччини поділяє на чотири етапи — т.зв. «програми Заукеля»: 1) квітень — вересень 1942 року; 2) вересень 1942 року — січень 1943 року; 3) 1943 рік; 4) 1944 рік [13, с.162]. Українська ж дослідниця Т.Пастушенко підкреслює, що для України це був безперервний процес полювання на біженців: якщо «через виснаження резервів робочої сили та загрозу партизанського руху фактично припинили свою роботу вербувальні комісії північних і центральних районів Росії та Білорусії..», то «з України продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими» [14, с.56].

Загалом з України на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн. осіб. Яку кількість вивезено з Полтавської області — достеменно невідомо. На засіданні Полтавської Обласної комісії про встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і про завданий ними збиток громадянам, колгоспам, державним підприємствам і установам обласного підпорядкування 29 травня 1944 року оголошена цифра у 156 629 чоловік. Причому найбільше було вивезено з міст Полтави — 20 800 і Кременчука — 21 000, найменше — з Нехворощанського району (894 чоловік) [10, арк.12]. Проте у протоколі засідання зазначено, що ця кількість не є остаточною і «повинна бути збільшена у процесі подальшого детальнішого виявлення» [10, арк.5]. Вище згаданий М.Коваль визначає кількість вивезених з Полтавської області у 175 000 чоловік [15, с.68].

Прямо з ешелонів вивезених майбутніх робітників доставляли до спецтаборів — «дурганстаборів» для витримання карантину перед влаштуванням їх на роботу [4, с.23]. Там вони отримували пам'ятку з правилами поведінки і робочу картку. Згідно з ними, життя оstarбайтерів суворо регламентувалося, адже пам'ятка складалася переважно з обмежень:

- пересування за межі табору повністю або частково (крім вихідних днів) заборонялося. Часто виходити за межі свого помешкання можна було лише пропрацювавши на підприємстві кілька місяців. «... Нас 9 місяців не випускали з двору, ми жили на 4 поверсі, от, і не випускали нікуди. До мене прийшли мої земляки, які говорили зі мною через хворточку... нам видали тоже пропуска і ми виходили вже на дорогу, в город виходили. Це діло було після 9 місяців перебування там», — згадує колишній оstarбайтер П.Проскура [16,

арк. 2];

- не дозволялося спілкуватися з місцевим населенням;
- обмежувалося листування.

М.Перебийнос з плачем оповідає: «...листівки ми отримували за 3 місяці одну... І ось пан Грот в обід приносе, хто там у нас отримує листівочку. І... всі сидять, а той, хто листівочку отримав, той встає, читає. Прочитав, всім привіт і тоді всі плачуть...» [17, арк. 3]. 25 листопада 1942 року були опубліковані правила листування. Кожному робітникові дозволялося писати по 2 листи щомісяця винятково на поштових картках. Зрозуміло, що така форма листування запроваджувалася для цензурування, а тому листи не завжди потрапляли до адресатів.

Після дурнгасттаборів остарбайтери направлялися на ринки збуту робочої сили — «арбайцашт», де підлягали «розпродажеві» у сучасному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці не перевищувала 18 марок за жінку та 25 за чоловіка [18, с.128].

На ці «ринки» приїздили власники підприємств і сільські господарі-бауери для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П.Овчаренко пригадує: «У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група — крепкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група... де легша трошки робота... У третій групі... такі були слабенькі... до хазяйнів» [19, арк. 1]. П.Петрошенко помітив інший принцип відбору робочої сили: «... хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: «Якщо взяти людину військову, то вона не вміє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу». Це в їх інтересах...» [20, арк. 13].

Проживання остівців у Рейху не відзначалося різноманітністю. Їхні будні були однотипними: щодня вони змушені були виконувати одну і ту ж роботу, отримувати однакову їжу, працювати та відпочивати за встановленою схемою. Так, робочий день в остарбайтерів розпочинався о 6-8 год. і закінчувався о 17-18 год. з перервою на обід. Облаштування приміщень робітників не відзначалося оригінальністю у різних містах. Як правило, остарбайтери жили в бараках по кілька осіб чи навіть кілька десятків чоловік у кімнаті. Спали на дерев'яних одно- чи двоповерхових ліжках з подушкою й матрацом, набитими тирсою або соломою та

однією чи кількома ковдрами. Окрім цього в кімнатах знаходилися столик, шафи, стільці та в окремих випадках — «плитка-буржуйка», якою можна було топити, підігрівати й готувати їжу.

У селах же оstarбайтери проживали або у будинку господаря (ім виділялася окрема кімната) або в окремому невеликому приміщенні на зразок сарайчика або флігеля.

Хоча життя оstarбайтерів супроводжувалося суцільними обмеженнями, та все ж вони мали й свої маленькі «радощі» життя: Перш за все частині дозволялося у вихідні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли «підпрацьовувати» у німців за харчі, фотографуватися, робити зачіски, навіть ходити до кафе тощо. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли провідувати один одного і спілкуватися. Траплялися випадки, коли навіть господарі сприяли таким зустрічам. Колишня оstarбайтерка Катерина Шийка розповідає про свою подругу, яка працювала у бауера, котрий привозив її до своїх подруг у місто на завод для спілкування [21, арк. 7]. Східним робітникам окремі господарі навіть влаштовували свято на день народження або Новий рік чи Різдво. Про свій перший Новий рік, зустрінутий у німецькій неволі, К.Герасимова згадує так: «А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столи стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і... Бутилка вина і бутилка сі... сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другой і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це кождому, кождому, кождому — скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели — сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм: «Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!» Вони считай понаставлявали і пішли. «Дівчата, кушать давайте!» Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тута: «Ау! Ау!» — тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло — пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули, погули самолёты і полетіли на другой курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви — не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі...» [22, арк. 19].

Окремою проблемою для оstarбайтерів було харчування. Хоча й годували робітників тричі на день, але це була не смачна й не зовсім повноцінна їжа. Як правило, зранку їм подавався кухоль несолодкої суміші, схожої на каву, або води та невеликий кусок хліба. В обід — так звана «баланда» (мелена або поріzana суміш часто з немитої моркви, брукви чи лущиння картоплі, відварених у підсоленій воді і заправлених борошном); увечері — «баланда» або шпинат, які не всі з'їдали, залишаючи на ранок хоча б половину порції. Та найгірше харчувалися у вихідні дні, коли кухня не працювала.

Працівники бауерів перебували зазвичай у відносно кращому становищі. Там їжа була значно смачніша, поживніша і дістати її було легше. Так, П.Петрошенко зауважує: «...а в селі ж таке, працюючи на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, що там жаліли, а того і волів кормлять не того, що їх жалко, а того, що він не тягтиме воза чи плуга» [20, арк. 14].

Раціон харчування працівників бауера був набагато різноманітнішим: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто оstarбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони.

Після поразок німецької армії та її поступового відступу, особливо з 1944 року, харчування та умови праці східних робітників значно покращувалися.

Заробітна плата оствіців, хоча й суворо регламентувалася, все ж не була однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці — вік, умови праці та бажання господаря.

Проте вона не йшла ні в яке порівняння з оплатою праці німецьких робітників. Так, на заводі німецькі робітниці отримували 3,5 марки на день, тоді як українські — 2-3 марки на місяць [6, с. 7]. Проте й такий мізер витратити було практично не можливо, адже майже на всі товари в Німеччині було впроваджено карткову систему, а оstarбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, тістечка, намисто тощо. А у сільській місцевості праця оствіців взагалі не оплачувалася.

Умови побуту й праці колишніх оstarбайтерів залежали і від особистих якостей характеру. Так, непоодинокими були випадки, коли

східні робітники намагалися догодити німецькій адміністрації, розраховуючи на пільги та лояльне ставлення до себе. Такі робітники були більш вільними, отримували краще харчування, менш тяжкі умови праці тощо. «...Такі підлизи були. Знаєте, щоб не ходять на роботу, щоб залишитись у таборі..., щоб смачно поїсти... вони називались капи» — згадує Віра Омелянівна [23, с. 112].

Після визволення більшість остівці опинилися перед вибором: повертатися назад на Батьківщину, чи залишитися жити за кордоном. Перша хвиля повернення колишніх оstarбайтерів припадає на осінь 1944 р., час, коли війська радянської та союзницької армій перенесли бойові дії на територію Німеччини. Проте, ставлення до цих людей як з боку органів влади, так і «звичайного» населення (радянських воїнів, односельчан, співробітників тощо) було неоднозначним: від співчутливого та радісного (останнє, як правило, з боку родичів) до зневажливого. Причому «тавро», поставлене ще на примусових роботах у країнах Третього Рейху, переслідувало людину все життя, супроводжуючись обмеженнями її громадянських прав.

Уперше недоброзичливе ставлення оstarбайтери відчули на собі з боку радянських «воїнів-визволителів». Так, М.Коваль описує випадок, який трапився у березні 1945 року в районі міста Бунцлау (сучасний польський Болеславець), де розташувалися війська I-го Українського фронту. Там до жінок і дівчат військовослужбовцями радянської армії було застосовано «знущання і навіть згвалтування» [15, с.75]. У воєнній комендатурі міста Ельс заступник коменданта з політчастини капітан Балаян «дивиться на звільнених жінок та дівчат як на «другосортних». Він, наприклад, заявив: «Нехай вони поведуться як хочуть, лиш-би все було без шуму». У ніч з 23 на 24 лютого п'яна група офіцерів і курсантів (35 чоловік) з'явилася до фільварку «Гуттенберг» і вчинила дебош та насильство над звільненими жінками [24, с.128].

Таким чином, «репатріантів розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то, принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів» — доходить висновку В.Даниленко [6, с.7].

Уже під час відправлення на Батьківщину колишні оstarбайтери зіткнулися з рядом проблем. Інколи вони змушені були повертатися додому пішки, не маючи потрібного одягу та достатньої кількості харчів. Першими труднощами, з якими зіткнулися репатріанти, було працевлаштування. Вже по поверненні на територію Радянського

Союзу, інколи, навіть не діставшись до рідні, їх відразу ж відправляли на різноманітні важкі роботи, пояснюючи це таким чином: «Вам потрібно віддати борг перед Батьківщиною», вважаючи репатріантів зрадниками. На т. зв. «відробітках» вони працювали в найтяжчих умовах, подібних до робіт в'язнів ГУТАБу. Але жодним офіційним юридичним документом колишні оstarбайтери не прирівнювалися до ув'язнених. Таких людей можна умовно виокремити в першу групу, яка зазнала найбільших знущань.

Другу групу становить та частина репатріантів, котра не потрапивши у своєрідне «заслання», були вимушені безоплатно відпрацьовувати свою «провину» за місцем проживання. Так, К.Г.Герасимова повідомила, що її відразу після повернення додому у сільраді змусили відпрацьовувати 2 місяці виконавцем (виконувати різноманітну поточну роботу) і лише потім їй надали неprestижну роботу у колгоспі. Вона стала телятницею [22, арк. 30].

До третьої групи слід віднести оstarбайтерів, для яких, працевлаштування стало проблемою. Так, жителька міста Полтави О.А.Муравйова пригадує: «Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45 году маю місяці освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому і не принімали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, шо ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових дійствий. А тож нас призирали, це «фашисти». І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїтсья. Шо Ви?» [25, арк. 7]. К.Я.Акудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй було відмовлено, оскільки вона «була в Германії» [26, арк. 6].

По-іншому склалася доля сільських мешканців, які відмічають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не набагато: за кордон не прагнули виїжджати, навчатися у Вищі бажаючих було небагато. При працевлаштуванні їм радо надавали роботу в колгоспі (як правило, дояркою, ланковою, конюхом, пастухом тощо). Та якщо оstarбайтер Третього Рейху прагнув отримати роботу в місті, перед ним відразу поставали пов'язані з цим труднощі. «Я сразу не схотіла тут у колгоспі робить, а пішла на валішну (пошив валянок. — *В.Л.*) — у городі устроїлась. Хоть тоді на валішну мені не давали роботи, шо в Німеччині...» — пригадує уроженка села Таранушичі (нині

село Кірове) Г.М.Ромас [27, арк. 21].

Зважаючи на значну кількість репатріантів, державні органи не мали можливості їх усіх відправити на відробітки. Більшість із них повернулися додому, намагалися влаштуватися на роботу чи продовжити покинуте навчання. У своїх інтерв'ю вони зазначають, що роботи і так було достатньо, «тоді всі працювали за мізерну платню чи натуроплату». Їх можна об'єднати в окрему групу репатріантів, які не зазнали труднощів у працевлаштуванні.

Отже, колишнім оstarбайтерам судилося працювати на важких, трудомістких, неprestижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на Батьківщині була більш виснажливою, аніж у Німеччині. Разом з тим, така нерівність у працевлаштуванні та можливостях кар'єрного зростання йшла у розріз з конституційним правом на вільний вибір професії проголошеними сталінською конституцією 1937 р.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні оstarбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були у Німеччині, при поверненні на Батьківщину, незаконно відмовляли в прийомі до школи. І тільки особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, жительці міста Лубен М.Я.Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія Яківна після війни вирішила піти до 6 класу, її не взяли до школи: «Те дети, которые были в Германии, подростки, их в школу не брали! ... в том числе и мне отказывали в школу. ... Затем через знакомых, через круг знакомых, дали мне разрешение... и я поступила...» [17, арк. 8].

Проблеми у колишніх оstarбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. «... Мені можна було піти учитися на врача, то мене не взяли, бо я була в Германии», — оповідає К.Я.Акудіна [26, арк. 6]. А от М.Я.Перебийнос вдалося вступити до медучилища, проте її класний керівник суворо попередив: «Хочешь учиться, значит так: нигде ни слова, где была, что видела, что делала — ни звука. А то будешь отчисленная сразу...» [17, арк. 8].

Іноколи колишні оstarбайтери стикалися з спротивом керівництва підприємств, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на здачу іспитів. Подібний випадок трапився з уроженцем села Довгалівка Велико-Багачанського району П.І.Проскурою. Той

після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою «ганьбу», звернувся до прокурора, який порадив робітникам їхати на екзамени до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки «... він (начальник шахти. — *В.Л.*) не мав права затримувати тебе (П.І.Проскуру. — *В.Л.*) на здачу екзаменів» [16, арк. 5]. Так Петро Іванович і вчинив: не отримавши від керівництва документів, приїхав до Красногорівки до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи були надіслані керівництвом шахти вже на вимогу технікуму.

Окрім цього, одним із методів приниження колишніх оstarбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії. Як правило, їм встановлювався негласний випробувальний термін. «...В комсомол не приймали 4 годи» — повідомляє жителя села Нестеренки Полтавського району Н.П.Сорока [28, арк. 12].

Окрім вищезазначених обмежень громадянських прав також зустрічаються такі як: неприязне ставлення оточуючих; проблеми при оформленні виїздів за кордон; труднощі в отриманні квартири; відчуття провини, покинутості, непотрібності; боязнь за своє життя чи рідних; сімейні проблеми; обмеження в правах найближчих родичів [13, с.556-559].

Один з перших дослідників історії оstarбайтерів Полтавщини М.Назаренко зазначає, що не всі оstarбайтери були обмежені у своїх громадянських правах. Окремі репатріанти були відзначені урядовими нагородами і брали активну участь у громадському житті країни [28, с.130]. Але, як правило, це були скоріше за все винятки.

Таким чином, у повоєнні роки на теренах Полтавської області з'явилася окрема категорія громадян — колишні оstarбайтери, тобто працівники на підприємствах Третього Рейху під час другої світової війни. Однак влада не вважала за необхідне про них згадувати: їх не вважали учасників війни, прирівнюючи до зрадників, політичних в'язнів, чи просто неблагонадійними особами. У результаті цього порізнному було й ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР серед простого населення та представників місцевої влади. Одні відразу ж відправлялися на каторжні роботи, другі повинні були безоплатно відробляти «свою провину» на місці проживання, треті взагалі не могли ніде працевлаштуватися, а четверті (переважно мешканці сільської місцевості) з певними засторогами мали можливість працювати на фізично виснажливих роботах. Разом з цим репатріанти зустрічалися з незаконними обмеженнями їхніх

конституційних громадянських прав на освіту, житло, соціальний захист тощо.

Примітки:

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963.

2. До населення міст і сел Полтавщини! // Голос Полтавщини. — 1942. — 10 травня. — С.3.

3. Їдьте працювати до Німеччини! // Дніпрова хвиля. — 1942. — 10 червня. — С.1.

4. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан — в'язнів нацистських концтаборів / О.Сидоренко. — Полтава: АСМІ, 2003. — 124 с.

5. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М.Коваль // Політика і час. — 1998. — №9. — С.74-82.

6. Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині / В.Даниленко // Народна армія. — 2002. — 12 листопада. — С. 7.

7. Мокляк Л. До питання про депортацію населення Полтавщини в Німеччину в роки тимчасової німецько-фашистської окупації області (1941-1943 рр.) / Л.Мокляк // Подвигу народному жити у віках. Матеріали науково-практичної конференції, 19 квітня 2000 р. — Полтава: АСМІ, 2000. — С.82-87.

8. Фонд Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.46.

9. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.35.

10. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.Р-4085. — Оп.3. — Спр.2276.

11. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.42.

12. Див., наприклад: Акт про зняття з господарства гр. Молодченко корови, теля та свині // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів / Гол. Ред. Приходченко. — Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. — С.54; Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову // Німецькі окупанти... — С.59.

13. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П.М.Полян. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 896 с.

14. Пастушенко Т. Остарбайтери — українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т.Пастушенко // Історія в школах України. —

2004. — №9-10. — С. 55-58.

15. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М.Коваль // Політика і час. — 1998. — №10. — С.68-75.

16. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.47.

17. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.48.

18. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третньому рейху // Всесвіт. — 2001. — №3-4. — С.127-129.

19. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.57.

20. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр. 67.

21. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.63.

22. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.49.

23. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — 236 с.

24. Бордюгов Г. Преступления против гражданского населения / Г.Бордюгов // Свободная мысль. — 2004. — №7. — С. 119-145.

25. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.40.

26. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр. 3.

27. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр. 2.

28. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.43.

29. Назаренко М. Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941-1943 рр. / М.Назаренко // Третя полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. — Полтава, 1994. — С. 123-130.

Віта Лахно

УСНІ ІСТОРІЇ І СПОГАДИ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

***Усні історії остарбайтерів —
сільськогосподарських робітників***

БОБИР ГАЛИНА ЙОСИПІВНА

Скажіть, будь-ласка, свої прізвище, ім'я та по-батькові?

Бобир Ганна Йосипівна.

А тепер розкажіть про своє дитинство?

Я народилася у 19 році, в селі Чорнухи Полтавської області, Чорнухинського району. Батько мій був комуніст, він служив на відповідальних роботах (плаче). Було нас семеро у батьків: чотири брати і нас три сестри. Два брати забрали, як стала війна, на війну — погибли, а два вернулися. Ну, тоді вже, як почалася війна, ну то дитинство я провела все нічого, так із батьками все. Школу я закінчила вісім класів. Тоді я пішла далі вчитися, вчитися на друкарку, на машинці печатать. Вчилася я, походила в редакцію так, коли машинка свободна, я попечатаю, як не свободна — я не печатаю. І так я походила і на другий год мене беруть на роботу в райком партії машиністкою. Ну, я прийшла, ще я слабо печатала — не дуже вміла. Я прийшла туди, вони дивилися на мене, а тоді кажуть: «Іди, і нікому не кажи, де ти була, і що до чого». Визивають мене, а я встроїлась уже на роботу в зимотдел секритар-друкаркою. Тоді вони мене визивають і сказали: «Ми тебе беремо в райком на роботу, січас ти в бібліотеку, йди, і будеш підучуваться печатать, а тоді ми тебе переведем». Ну, і пішла я, в бібліотеці посиділа, а тоді перевели мене на машиністку. Начинається війна. Ну, вони мені ще сказали так: у райкомі партії безпартійні не роблять, щоб я поступала у партію. Ну, раньше було так, поступаєш у кандидати партії, год побудеш, а тоді тебе переоформляють у члени партії. Я поступила в кандидати. Тут ще не пройшло і года — починається війна, я так і осталась в кандидатах партії. Тоді ми були, батько значіт сказали, щоб він евакуюювали з району скот, і щоб евакуїровались. Ну, і він там начальником над всім і тоді ми доїхали до Вовчика Лубенського району і нас уже німці перестріли, і вже далі нам нікуди було їхать і вернулися додому. Вернулися додому, і так воно все тишком-нишком. А тоді батько був

уже, після того як вернулися, там організувались партізани і то вони були там при загоні партизанському. А тоді вже ж у 42 році батька розстріляли. Сестра моя була там зв'язана з партизанкою Бугорською. Сестру тоже розстріляли. Мене тоже забрали були. Вобщем у районі було, що всіх комуністів, активістів позабирали і построїли в колони і отпавели нас на Лубни. І тоді нас у тюрму. Ми там просиділи, я не знаю скільки днів. Нас визивали кожного, допитували. Сидить німець, сидить переводчик і сидить начальник поліції наш. Вони мене як визвали на допрос, то вони мене питали: «Чи не робили агітатором?». Кажу: «Я не робила. У мене робота була така, що мені дали, я отпичтала і всьо». Ну, правда, начальник міліції сказав: «Ми за неї допрашували людей, так за неї немає нічого такого підозрітельного». Тоді ж ми там побули, всіх нас там допросили і випустили нас із тюрми. Виходимо ми із тюрми, коли стрічаю я там якусь знакому, коли вона каже: «Тут твоя сестра прийшла до тебе». Тоді ми найшли сестру. А як він мене допрашував ще той німець, так він... або начальник поліції каже: «А ти знаєш, що у вас погане діло дома?». Я кажу: «Нічого я не знаю». А мама дома одна осталась, а мене забрали, а сестру до мене отправила, а сама повісилась. І тоді ми вертаємось, а її вже поховали (*плаче*). Тоді вже в 42 ми осталися вдвох з сестрою. Сестру забирають у Германію, я ще дома остаюся. В 42 її забрали, а мене на весну у 43 забрали. Я пішла до начальника поліції і кажу: «Отак-отак, нема нікого дома». Він каже: «Без балачок, закривай хату і поїжай». Тоді нас усіх зібрали з району, туди до комендатури, сказали, щоб брали одержу, там їжу на три дні і направили нас у Лохвицю. Тоді приправили з Лохвиці, а тоді вже з Лохвиці повезли на Київ. А тоді в Києві нам всяка комісія, перекомісія. Нас там купали, там дезінфекції всякі, боялися, щоб ми нічого не завезли в Німеччину (*сміється*). А тоді з Києва нас в другі лагерь, і так лагерьів три ми проходили. А тоді вже в останньому лагері нас там оформляють, питають, шось пишуть, і тоді кому куди чипляють бирочку таку. Воно ж видно, який хазяїн наказав скільки кому брати. Мені одній причепили бірочку. Хто вдвох, хто втрех в село, а я одна, сижу, плачу. Коли приїжджає за мною німка. Мене вивели до неї, вона мене забрала. Вона йде, шось джеркоче, я не понимаю. Дойшли ми там до машини, грузова машина стоїть з битонами, вона мене туди посадила вгору на битони, сама сіла в кабінку і поїхали ми туди до неї, забирає. Приїжджаємо ми туди, там уже була дівчина з Вінницької області, вже в їх на роботі. А ми оце були у хазяїна: 2 французи було і оце ми дві і

немка тоже була. Там оце якийсь такий порядок, як дівчина, так вона повинна у німців, у хазяїна одробить 3 годи, чи я не помню, не розумію. І ото нас було четверо, ну і хазяїн, він багатий був, він торгував винами, пивом. У нього щонеділі всігди, там недалеко був лагерь, там були французи і серби, чи як їх там, було як ото вихідний у неділю, так цілий день людей повно, п'ють пиво, а нам ні вихідного, ні вихідного. В такі дні на полі ми пахаємо, а у вихідні миєм посуду та прибираємо цілими днями. Ото так ми пробули у хазяїна, він нам ні копійки не платив нічого, ото робили і всьо.

А що Ви на полі робили?

Всяке. Всяке робили. Ну, як осінь підходила убирали все. Він такий, в нього землі не багато було, і сіяли там. Машина там спеціальна в'яже, а ми ставляємо там у купочки його, всяку роботу таку.

З Києва куди вас потім направляли?

Да в Києві, а куди з Києва, я уже не знаю, куди вони нас тоді везли в Германію, у другий лагерь вже ж, я їх не знаю ні городів, ні назв нічого. Мабуть лагерьів три так, поки ото хазяїни нас розібрали.

Так до Вас німка уже в Німеччині підійшла?

Да-да, в Німеччині. Вже там в селі, я уже не помню як воно і називалось. Не далеко від Гамбурга. Так ото я як і оформляла документи, так я села не знала, так я так і казала, що не далеко від Гамбурга. Забула, яке село. Ото таке.

А що було далі?

А тоді ми ж працювали. Ну війна все ж була. Дуже бомбили. Гамбург дуже розбили були. Самольоти налітали, нас освободили американці і англійці туди вступили, тоді як уступили вони, то нас уп'ять по лагерьях, от хазяєвів забрали і по лагерьях: то в тому лагерьі, то в тому. Ми, мабуть, 3 місяці поки приїхали додому, по лагерьях ото все сиділи.

А яке було відношення до Вас і до французів? Чи було воно однаковим?

Таке саме було.

А яким було ставлення до німкені, яка працювала разом з Вами?

Ми свою роботу робили, а вона свою. Вона по хазяйству була там у хазяї... тому, а ми у полі.

Розкажіть детальніше як Вас звільняли?

Ну, я ж кажу: як уступили до нас американці і англійці, то вони нас попитали: «Чи ви будете тут чи додому?». У цьому домі хазяїну

сказали вибратися, а заступили, значить, оці ж ті американці чи англійці. Ми не були, а тоді ми побули не знаю стільки, тоді нас взяли і отпавели в лагерь відділя, через скільки врем'я я уже не знаю.

А які були умови проживання?

Ну які — і не добрі, ну і не погані. Їли... Хліба давали отакі 2 кусочки як оце палець, отака була маленька хлібинка. Різали тоненько, там машинка була спеціальна. Помажут там чим-небудь, найбільше мазали сиром коровячим. Молоко возили на маслозавод, а обрат забирали. І ото давали. З цього обрату нам кашу варили, сир робили і з цього обрату, і мазали нам хліб. І кава чорна, не солодка, нічого, ото таке нам давали. Ото утром дадуть нам по 2 кусочки того хліба, а тоді пізніше дадуть якийсь там суп, і молошне варили. Такий там часто варили якийсь із хліба, як ото у нас квас робили, а там ото такий без хліба без нічого. А тоді вже аж в обід, пізніше дають, часто сама картопля і картопля, а тоді до картоплі дають то шпінат, то якусь капусту, то квасолу, самі оті лопаточки, самі стрюки порізані такі і підливою польють, ото таке. Тоже хліба не давали. І тоді вже вечером у 4 часа вп'ять два кусочки хліба дадуть і всьо так і лягаємо. Зразу поки привикли, дуже було трудно, бо воно ж мало ж їсти, а робить же — робили цілими днями, а тоді вже привикли і харашо було.

А де Ви спали?

Спали, значить, в нас так було: оце у нього дом був тут, у його була пара коней, і два бики були — ото такий у нього транспорт був, а там ото далі корови були. Коров у нього було не багато, і ми не доїли коров, а доїла немка. А тут внизу оце була корова, чи тут його, бики були, коні були, а тут наша кімнатка була, а там корови, воно ж поодгорожувано усе. Ото ми внизу були в кімнаті. Там дві кроваті. Топить, там вобще не топилося ніде, і вони спали так — в не топленому. Тільки на кухні топили, ото їсти варили. Варили торф — там топили, самі копали. І ото торфом топиться цілий день, ото торфом, і ото їсти там варять. А поспать було холодно, ну, давали вкриваться пиринами, тоже вкривалися. Як воно ж лягасш, то холодно, а як угрієшся — то тепло.

А бірочки Вам чіпляли уже в Німеччині?

Да, уже в оцьому лагері передостанньому, там почипили бірочку. Цей вобще, хто чипляв бірки, так він був із ним, моїм хазяїном видно якимсь знакомим, бо вони йому сказали, кого він обрав якусь, чи їм, щоб понаравилася, чи я знаю. І ото він мене там одну єдину одібрав у тому лагері, а тоді у цьому лагері другому уже всім давали бирки.

І що на тій бірочці було?

Я ж не знаю. Там ото ж, видно, був хазяєвів адрес, куди мене.

На німецькій мові було написано?

Ну авжеж, я його не прочитаю, по-німецькому. Вони ж балакають по-німецькому, а ми ж що розуміємо деякі слова, як у школу ходила, а тоді два роки побула і балакати навчилася, уже зрозуміла. Другий раз ото як сиділи, а вони щось балакали, а ще і щось обізвалася, а вони і кажуть: «О, вже розумієш» (сміється).

А діти у них були в сім'ї?

Були. Було в них дві дочки і син. Дочка була заміжжю. У неї був воєнний чоловік. І вона десь у Польщі була, і він там служив — я уже і не пам'яю і там і діти були. А одна дочка була незамужня, була дома. І син був у Гамбурзі, що він там робив я не знаю, а дочка була дома — ніде не робила.

А як до Вас хазяїва ставилися, чи били Вас?

Не били. Що не били — то не били. Я була шкоду велику зробила. Думала, що вони мене і битимуть, коли нічого. Спала електромашинку. Там машинка така була, що валік, а там тоді його підняти, це простині там підодіяльники, рівне таке все гладить, а я не підняла, а валік там і згорів. Ну, вони покричали-покричали — ну бити не били, я думала може і уб'ють, коли покричали і всьо.

Як у Вас проходив процес звільнення?

Нам сказали явиться туди-то, ну ми і пішли. Зібралися і пішли.

А Ви не пам'ятаєте, куди з'явилися?

Не знаю, дитка, не знаю куди і до чого. Ми прийшли туди, і ото там були, а тоді нас уп'ять. Побули ми тут скільки, а тоді нас уп'ять, у другий лагерь ото ж ходили отак нічого ж не робили, нічого, а тоді уп'ять везуть нас машинами уп'ять кудись, у якийсь лагерь. Поки вивезли нас уже з Німеччини.

А далі з Німеччини куди Вас везли?

Везли з одного лагерь в другий. Привезли нас на Україну, тоді нас везли поїздом, товарняками ото так добиралися. А додому уже пішки добиралися, аж із Лубен добиралися.

Ви ж не самі йшли?

У нас із того села було душ, мабуть, п'ять.

Яке до Вас відношення було на Україні після повернення із Німеччини?

Відношення було таке, наче ми були зрадниками. Ну, а до мене особливо було відношення, бо начальство в районі знало мого батька,

хто я і що до чого, так до мене було відношення нічого. Мене на роботу зразу взяли, я зразу пішла, райісполком взяли на роботу зразу ж машиністкою. А вобщє тоді ставилися, як ми враги народу, зрадники. А до мене ні.

А де Ви познайомилися із своїм чоловіком?

Та тут познайомились уже після війни. У 49 році він прийшов до мене, уже вернулися у хату. Ото стали так жить, потроху. Я робила — зарплата у мене була. А оце сестра моя менша, її тоже в бібліотеку устроїли вчить. Вобщем всі батька знали на керівних роботах і нас не презирала власть. Навпаки — допомагала, і пайок давали.

Бабушка з Чорнух. Отож у них така сім'я була, що розстріляли (показує ілюстрації з книги «Чорнухинщина», Трохим Зуб). І в «Історії Полтавщини» є ці фотографії. Ось і Бугорська (показує фото).

Постріляли тоді. Я як ото була у Лубнах, ноччю вивозять із тюрми і кажуть: «Ото там їх повбивають, яма там їх поскидають і все». Моя дівоча фамілія Коломієць.

А документи якісь у Вас залишилися?

Та нічого нам не давали. Нічого в мене не було. Ніяких документів.

Не було нічого, що засвідчувало б вашу особу?

Нема-нема ніяких документів.

Як Ви доводили, що були в Германії?

Да в соцбез нас визивали, мабуть свідками, чи я вже й забула як воно їх підтверджували. Не було ніяких у мене документів. Ми з одного села, а вона з другого, а вона переписувалася із Чорнухами, то вона узяла мій адрес. Я уже не помню, чи Зіна... Вона тоді мене найшла. Моя сусідка, що жила в Чорнухах і там жила в сусідньому селі. Мене хазяйка раз у місяць відпускала до неї, поїхать на велосипеді і вона до мене приїжала. Ото ми так їздили.

А Вас хазяєва відпускали?

Вихідних не давали. Ото вона тільки мені давала раз у місяць до тієї подруги до моєї, і та подруга ото до мене приїде. А так не давали, вихідного у нас не було.

А до скількох ви робили?

Ну, вставали рано, як тільки повидніє. Хазяїн оце открит двері, погукав нас. Ну, воно як літом, то у 4 часа видно. Там у 5 часов уже ми і повставали, там до весми чи до скількох там робим вечером.

Ну, тоді хазяйка мені сказала, щоб я брала, а діти осталися її тут. Вона мені сказала, дала дівчинку мені саму старшу на велосипед і що б

ми їхали в друге село, там станція, і її дочка мала їхати з неї в Польщу. Город той Бартигайне, городок такий. А вона забула ключі від квартири, а хазяйка й каже, садове мені на велосіпед оту дівчинку, щоб я поїхала, може ще застанемо, що вона не поїде. Ми приїхали на станцію з отією дівочкою і зустрівся нам там отой німець, що отбїрав мене у лагері до оцих хазяєвів. Оця дівчинка з ним побалакала і він їй сказав, що вона вже поїхала. Ми ж тоді вернулися з тією дівочкою додому.

А хто була ця дівчинка?

Немка, вона ще тоді була невеличка.

Ну, а так німці до Вас ставилися харашо?

Не погано. Я ж кажу, я ж шкоду зробила велику, так я думала, що вони мене уб'ють або повісять, коли вони полаяли-полаяли тай і все.

Спалила машинку, ту що гладити — електричну (*сміється*). Я ж не підняла оцю ж, а воно ж там валік. Я вже і виключила, а валіка не підняла, а він згорів. Мені доручали ото ще й гладить. На торф я із французами їздила. Я на велосипеді їздила, то мене і посилали то туди — то туди, а та дівчина не вміла їздити. Їдемо два французи і я. Один француз копає, а ми з тим французом на тачку складаємо і розкладаємо сушимо, бо топили ж торфом, бо ні газу, нічого не було. Топили ото у плитах дровами, розпалювали, а потом торфом цілий день топлять.

Урожай збирали?

Да, збирали, збирали все, і урожай, і все робили.

А що вони вирощували?

Шо вони вирощували? Ну на огородах картоплю, усякі там помідори, всякі ті брукви, так вобщє багато було, отаке всяке.

І Ви все собирали.

Да, ми все собирали, а потом там концервірували, но ми до того не касалися. Наше діло зібрать, а їхнє діло далі робить.

А вони заможно жили?

Да, багато жили.

У вашої знайомої з іншого села умови проживання були гіршими, чи навпаки?

Та була в хазяїна, доїла вона коров, і в полі. Ми ото тільки коров не доїли, а так усе і в полі, а вона і корови там доїла.

То їй хужє там було?

Однаково. Шо там важко, шо там. Зразу як приїхали, так їсти дуже хотілось, бо слабо давали, шо там того дадуть, два кусочки, як

оце палець і вечером так само, а то все без хліба їли — нема. Суп, молоко на молочарку одвезуть, а обрат привезуть, а тоді поналивають у тарілки — воно поскисає, а ми тоді їмо, отой кисляк, без хліба, без нічого. Ну, а тоді вже втяглися, привикли, було і таке, що ще десь шось і вкрадемо. Ідемо і кисляку того вкрадемо, бо він на горі спить, а ми внизу, то ми вкрадемо, то кисляку, то хліба кусочок якийсь, заховасмо, то ще і підвечеряємо.

А як до Вас ставились французи?

Французи в лагері були. Один француз, так він понімав трошки по нашому балакав, він з нами балакав, ото ми в трьох були. А той було то хазяйку десь повезе на конях, то ще кудись там, з нами він менше общався, а цей з нами більше общався. Так бувало оце, було сапуєм-сапуєм, хазяїн приїхав, подивився, побалакав, постояв-постояв і поїхав. Він тільки поїхав, він каже сідайте, каже: «гойте ешт погано, і работать погано». Тільки він поїхав — посідали, отдыхаем (*сміється*). Посиділи-посиділи, оп'ять каже: «До немська дуже работа не нада, нада по-малу, а Люїс дурак. Люїс до немска дуже работа дуже» (*сміється*). Ото бувало ми так балакаємо.

А він виконував роботу таку як і Ви?

Да, таку як і ми. З нами сапували, ото з нами все робили. І ото бувало він балакає каже: «Гойте еш гамно, і работа — гамно» (*сміється*). А отого вже француза він не любив, бо він такий був: до хазяйки підлизується, то біга перед нею, то все ось так до неї. Так він каже: «Немська дуже кур...» чи той «Люїс дуже курва до немська» (*сміється*).

І робота ж у нього була легша?

Та канешно, то звозе кудись її. То, бувало, розказує нам, що французи жаби їдять, а ми бувало плюємо та кажемо. А він каже: «Тобі якби дав, так ти дуже добра, дуже добра жаба. Жаби єсть задочок, тільки отого не єж, отого не єж передка».

А як Ви відпочивали?

Ото ж так і відпочивали, відпочинку нам у хазяїна не було, бо я ж кажу, як не на полі, так цілий день стоїмо: перемивасмо, прибираємо, отаке все було. Людей у його всігда повно: і на вихідних, і в такі ж дні. Там їздили у нього ж всігда, то випивають, то гуляють.

У розмову втрутилася дочка Ганни Йосипівни — Тамара:

А у нас свекруха тоже, чоловікова мати, теж була у Германії.

Як її звали?

Сагура Тетяна, тоже вона з Чорнух вона була. І ми, коли була в

Германії, там у хазяїна була дочка, інвалід дитства. У неї в'ялий параліч був, Гертруда. Вона була на два года молодша від свекрухи. А свекруха, взяли її туди чи у 18 год, чи у скільки? То після війни їй дуже харашо там було, батьки і одна дитина там була, інвалід у їх була, і оце свекруху одну взяли собі, то її не обіжали, і оце Гертруда до неї дуже привикла, що уже наші як освободили Германію і вже уїжали вони, так вони дуже просили ж оцю свекруху, дуже просили: «Таню, останся в нас. Ми тебе удочерим і що б ти була у нас другою дочкою». Бо так як у них одна інвалід, а вони уже у візності. Ну, вона ж не осталася, поїхала, і та Гертруда писала їй пісьма. А тут її визвали були кудись органи наші, визвали і предупридили, щоб не було ніякої переписки і вона не стала писать. А тоді уже через врем'я, вже свекруха вмерла і Гертруда написала нам. Написала пісьмо, розшукала, розшукала її по старій фамілії девічій, а вона вже двічі заміж виходила і те пісьмо найшло нас. Ну, там же у селі, і ми з цією Гертрудою переписувалися, вона оце вже вмерла, хтозна поки переписувалися. Вона скільки нам всього інтересного писала, що страшно. Ми переписувалися, вчителька німецької у нас була, і ми через учительку, вона нам писала. Я ходила до неї, вона прочитає, а потім напише, я кажу що написати, а вона напише. Довго переписувалися. Так вона описувала: «Я помню той день, коли до нас прийшла зимою у фефралі місяці, їх привезли, а вона була у тоненькому платтячку і у тоненька кофточка на ній, і дуже молода. Її як завели, то вона дуже боялася, аж трусилася вся, і було ж так холодно, а вони щитай голі. Ну там тепліше чим у нас, уже у фефралі, коли приїхали, як зайшла холодна, голодна». Вони її обігріли, приютили так, що даже просили, щоб не уїжала. І ця Гертруда пише, що так хочеться, що якщо ти жива, дуже хочеться з тобою побачитися, ну вона не могла передвигатися сама, вона на колясці і жила сама, писала нам пісьма, а жила сама. За нею ухажував, вона тоді уступила в брак з одним чоловіком, а потім він її покинув, бо в неї операції були і онко і все там. І там такий закон, якщо вона інвалід, то він за нею повинен же ж доглядати, ну він же ж де у сусідньому городі, вона жила де недалеко, посьолок Шона. Дрезден, біля Дрездена. Скільки фотографій он нам повисилала, отих та просто таких як картінок, свою не висилала, а ми їй висилали, а вона нам не висилала, бо воно ж інвалід, а тоді умерла. А тоді умерла, прикратилась переписка. Даже ми не знаємо, миттєво видно же умерла.

Продовжуємо розмову з Ганною Йосипівною:

А у Вас ніяких фото не збереглося з того часу?

Із Германії?

Да.

Немає нічого, немає нічого. Ми там не фотографірувались. Куди там, він нас нікуди не пускав із, він нас, я ж кажу, оце в других хазяєвів були, то вони їм гроші платили, а він нам не платив і копійки, і він нас нікуди не пускав, бо він нас усе загрузав. У вихідний цілий день посуду миєм, прибіраєм ото, а в такі дні на полі. Ми не були даже в своєму селі ніде.

А в що вони Вас одягали?

А нам видавали ж ото ж таке оstarбайтерське там такі, ці, плаття. Нам воно якесь таке казалось, шо з дерева, і, ті, дерев'яшки такі. Ото ми ціле літо і зиму у тих дерев'яшках.

А були якісь там позначки на цих платтях, номери?

Нам об'язательно, ну ми нікуди не ходили, там було «OST» шоби написано, так тряпочка, шоб була у тебе пришита. А ми нікуди не ходили, ми його не... не пришивали і не носили. А без того не можна було вийти кудись, чи в город, чи куди.

Ви без нього ходили?

Та ну нікуди ми. Ми тільки в полі і двір свій і всьо ми ніде не бували.

І хазяєва не вимагали, щоб Ви надівали. Да?

Ні-ні, ні. Ні... Воно ж і так отлічався, хворма ж у тебе зовсім не та (сміється). Німці ж як удіті були, а ми ж, а в нас таке.

Видно, що оstarбайтери.

Да, оstarбайтери (сміється).

* * *

ДЕНИСЕНКО МАРІЯ

Їхали товарняком. На тій станції останновили нас і хотіли... ми хотіли, шоб повтікать, так як же — так же не втечеш. А тільки треба одкрутить, полізти попід тим, та одну дверину одкрутить з дроту, тоді підготовить до вечора, тоді німець сидить на других дверях і трошки двері ці одхилені. Так нам треба не там, де він сидить, а в других дверях, одчинить тихо, він може дрімать, як сидить же. А нам тоді, як їде поїзд — плигать. Коли це до вечора побачили німці, шо двері ті одкручені, та закрутили, і ті, й ті. Не дали нам повтікать же. І довели

нас аж до Германії довели. Коли як налетіли самольоти, бомбять. Нас тоді живо двері одчинили і ліс недалеко, і тікайте в ліс, і охрана над нами. У ліс ми вийшли, посідали ж там, а воно ж як налетіло — та бомблять, та й бомблять. А тоді стало одлітать, сірена ота прокричала, що вже можете виходить. Тоді нас знову у вагони, і знов тоді вже нас увезли у Германію, дали нам супу поїсти. Потом ми поїли, а тоді стали одбирать людей оцих же — дівчат и хлопців. Тих на завод, тих на хвабрику, тих у шахти, а остачу до хазяїнів. То ото привезли нас у одно приміщення, ми повставали. А тоді стали під'їжджать хазяйки по нас. То тоді ж ото дали ж нам документи, повісили на грудях, в мене був тридцять сьомий номерок. То хазяйка ввійшла, начальник той дав же мій документ. Вона тоді вийшла і дивиться по номерку. Тоді ж її номерок. Тоді вона маха, що пойдьом же, бо ми балакають не вміємо. Вийшли ми. Вона показала де мені сідають, коняка запряжена така, сита та здорова і катахвалочка така на двох колесах, така бричечка. Посідали ми і поїхали, поїхали і ото сім кілометрів од того міста, сім кілометрів вона мене везла. Довезла до свого дому. Дом стоїть такий здоровий, довгий. Там недалеко ліс. А то там десь хатка, бо воно хуторок. То там десь хатка, то там десь хатка. Тоді вона мене увела в хату, у кухню, винесла мені одєжу. Я свою скинула, перебралася у їхню одєжу. Тоді дала вона мені їсти. Їсти хліба — маслом помазала і налила чашку молока. Поїла я. А то я тиждень не їла нічого, то везли — нічого в мене в роті не було. Тоді поїла, тоді вона мені показує — чі вмію я корови доїть. А я ж не вмію, бо не було ж у нас корови. Ну хоть і не вмію, а їти ж треба. Поле ж... оце її дом і кругом поле їхнє, земля, її корови на пастівнику, оце ж недалеко от дому і нива засіяна травою і корови поприбивані. Беремо гозлок, ставляємо балони і ідемо доїть корови, приїжджаєм туди. Дає вона мені стільчик і відро, приводить вона мене до корови. Сіна і показує як доїть, щоб я побачила, учить. Тоді вона встає, я сідаю. Давай же тоді, то не туди получеться, то на коліна, тощо... Ну нічого, маха — дій. А сама до другої корови сіда. Доїла я, доїла я, доїла, здоїла. Устала вже я од тієї корови. Таке мов здоїла я уже. Вона тоді сіла — чи не покинула я ж молока. Перечуркала там може де каплю. Я доїла ж таки, щоб видоїть. Тоді під другу. Так корову через корову — вісімнадцять коров було в нас. Дві ото ми доїли. Тоді подоїмо. Ставляємо молоко на візок прикачуємо, в город, ставляємо — молочар тоді приїжджає. Люди вобщем по череді возили. Приїжджає, забира молоко і везе туди ж на пункт на той, де приймають. Оце таке. Тоді шо. Оце ж з утра подоїли

корови. Приїжджаємо, молоко ж виставемо з возка, ідем до вмивальника — вмиваємося. Повмивались, повтирались, ідем у кухню, готовим снідання.

У двох із хазяйкою, да?

У двох із хазяйкою. Наготовили снідать. Тоді поляк там був, робив. А то дядько її рідний, старий, уже він, тоже там робив у неї. Тоді ми сідаємо снідать — сіда хазяйка снідать, сіда дядько той, і сідаю, і сідаю я. Кожному ніж, виделка, хліб помазаний маслом та смальцем. Одна... Як забула, скибочка помазана маслом і сахаром, а друга — смальцем і покладено ковбаси на неї. І ото ж какао, картопля. Оце таке на снідання. А тоді ж на обід тоже, тоді оце я шо роблю: постіль попепестилаю оце собі, і дядькові ж тому, і полякові. Це по комнатах, не всі ж в одній комнаті. А оце ж в своїй комнаті я переслала постіль, прибрала там замила, затерла підлогу і пішла далі. Друга комната — там ніхто не спав. У другій приберу, у кухні позмиваю пол. Тоді іду до дядька, у дядька там. Тоді відтіть вихожу. Іду вже в другі двері, у поляка, тоже перестелю. Тоді ж яка робота в мене? Картоплю перебираю, було, бо літом так вона зростається і багато її було, то ото картоплю поперебираю там капельку. Тоді вже як то комнати прибераю, миються у їх комнати, ото тряпка, порошок і... воно покрашене краскою. Така сіреньова краска. І тоді ж ото в нас, ото мажемо ми. А то обтираю я стіни, обтираю, обмиваю, вобщем, обтираю, обмиваю, витираю двері, обмиваю вікна, ну, вобщем уборка. Ото така була в мене робота.

А робочий день о котрій годині починався? Тоже рано утром?

А робота у шість часів. Їдемо ми, ми подоємо корови, ото за час подоємо корови, у сім — снідання, у дванадцять — обід. Ну в обід же коров ми не доїмо. А у вечері ото.

А отдыхать розрішали Вам, вихідний день був?

Оце ж як літом же, то час в обід і отдыху. Показує хазяйка — іди на отдых. А тоді вона мене гукне як кончиться отдых, тоді й вона ж отдыха ж. Усі отдыхают ото час, тоді встаємо і беремося за роботу. Ото яка. Як осінь, то яблука ізриваю на яблуні та ношу..., ну така робота. Не одна вона була у мене, оце кажний день однакова робота. Як уже корови ідуть у запуск, уже оце у восени, у восени, шо мало вже дояться, тоді я сама дою. Тоді ото я і з утра сама подою, і в вечері сама подою. Хазяйка вже не йде.

А в хазяйки сім ї ніякої не було, тільки оце вас було троє?

Ні, у хазяйки двоє діток — одному два годики, а одному сім

годи́ків — Клаус і Ханс. Так Клаус був більшенський, такий красивий, тільки німе́нський. Тільки ото якщо... і ото на мене вони кажуть Марія, Марія, так він ото і... і оце прийде до мене і каліка. А батько й мати її, хазя́йчини це, батько й мати... Оце так як дом оце наш, а як зальці́в дом, там хатка така як сільська хатка, тільки з цегли зроблена, невелика. Там у їх нема нічого, а тільки вони там живуть ото, сплять там і її мати ж там йому та собі їсти варить. А тоді брат був у неї, у нас — на нашому фронті. І одбили йому ногу під Сталінградом. Тоді він ж ото повернувся ото додому.

А чоловік її де був?

А чоловік був на фронті, на англійському. Брат був на нашому фронті, на українському. А той був на англійському. У отпуск раз приїжджав, то я його ото бачила. А як їхала додому, то я його не бачила, бо він ще не повернувся, не знаю чи він живий чи ні.

А як хазя́йку було звать?

Марія, Марія, Бек Марія. Фрау Бек, фрау, як то кажуть, фрау Бек.

А... Ну це ж Ви там робили, а чи платили Вам за ту роботу, яку Ви там робили. Гроші чи як вони, ну, може одягом чи якимись продуктами виплачували зарплату? Чи просто за харчування?

Ні, нічого, нічого нам не давали. В общем мені нічого не давали, а получила вона на мене костюм — спідниця і жикет, таке зеленовашта і чулки. От. Це те, що мені положено, мов, от государства. Та так вона мені то, то своє може, а може де й купить шо. Не знаю я. Плаття давала, сорочку давала, хвартук давала, тухлі ловкі такі — не боса ж я, бо я ж поїхала боса туди. А своє ж я поскидала. Своє — я спідницю надівала до коров і кофточку. Ну, костюм ото ж такий, доїла я в своєму корови. А тоді ж як подоїла, то я скинула там — на гіллячко поклала. Його ж ніхто ні візьме там, нічого. Бандитів там не було, де я була.

Ви жили там... будинок великий був. А чи можна було за межі його виходить, там з кимсь побалакать, там дружить з кимсь? Випускали Вас оттуда?

Випускали. У нас же оце, де я була, був поляк. А у других тоже поляки були, а в однієї хазя́йки наш був — руський, із... (*задумалась*) як його, з Луганська.

З України.

Чоловік був українець, ото з Луганська, робив же у хазя́йки. То можна було мені до його ходити, балакать, бо так же я ні з ким. Ну, поляки — як забалака, то трошки ж воно похоже, що понімаю я їх. А тоді год не було дівчат там, сама я одна тіки була. А через год тоді

одна повернулася, бо були у їх дівчата немки. Це можна й же не писать, ну з ними... в общем, нагуляли вони. І пішли вони в отпуск, а їм ото замінили нашими. Наші, наші там були — та одна заболіла була, та лічилася. Та хазяйка каже: «Мені ж такої не треба, мені тіки треба, щоб робила». А її тоді ото перевели до другої. Оце сюди, де я — не так-то далеко. І тоді вона там стала робить, стала лічиться й поправилася, Надька. Вона з Харківської області була, а Сумської області, а друга Харківської області, і ото Антон був Ворошиловградської. Це Луганськ став, теперішній Луганськ.

А якщо ото там Ви кажете, що дівчата німецькі там нагуляли з хлопцями. А якщо, наприклад, з Вас там були хтось вагітні. І що тоді хазяйка відправляла назад, чи куди вона дівчат дівала? Якщо українець, українка взагалі?

Понятно, понятно. У нас одна завагітніла, так як їхала вже додому. Так що не відправляла вже нікуди. А дві нас... ми їхали — не вагітніли. Не були ми вагітними. А в лікарню — я не боліла, не була я ніде в лікарні, ніхто мене нічим не лічив, бо я не боліла.

А якщо ж там, наприклад, якщо Ви кажете, що, ну, де хтось із них там захворів, то ліки давали для того, як підлікувати трохи людину.

Слухайте, оце ж та Надька заболіла, і в неї признавали, що якийсь-то глистук там. І вона до того, що вже не згодилася зробить. Хазяйка тоді ж і каже, що ти ж... ну, не треба ж мені такої. Вона ж пішла в лікарню, її ж виписали ж там чогось. Вона тоді вийшла, а грошей в неї ж не було. Вона вийшла, коли іде, каже, бачу іде іностронець. Думаю, каже, попрошу в його і адрес возьму, а тоді як грошей я роздобуду, тоді я йому вишлю. Вийшла, коли спросила в його. А він каже: «Є в мене гроші. На». Вона: «Давайте і адрес. Я вам тоді пришлю». А він каже: «Не нада мені, мені давать адреса, не нада. Лічися і щоб була здорова». Так вона тоді пішла, ж ото, ще ж полежала. А таки ж уже її звільнили відтіля, та приїхала ж вона сюди, коли подзвонили, а теліхвон був у моєї хазяйки. Вона, тоді, хазяйка, вислухала, на бумажечку записала і мені тоді дає оту бумажечку і посила до цієї ж хазяйки. Та каже мені, що «Kamaratka. Kom kamaratka». Це ж вона мені об'ясня, що буде тобі товаришка, бо уже немок не було таких, щоб давали. Ну я ж тоді однесла до неї, бумажечку, вона собралася, приїхала і поїхала оцю Надьку. Привезла Надьку, коли так вечоріє, коли йде та Надька, та йде з отим чоловіком, що вона в його гроші брала. Ото так совпало вп'ять. Приїхали, і тоді

він же сказав, цей чоловік, що я ж тут одна українка. Так вона, вони прийшли та погуляли в мене. Тоді вона стала до мене часто ходить. Отак і ввечері, оце як ми повечеряємо, як повечеряємо, тоді я поперемиваю і двір постираю, щоб сухий був, ось і вона йде. А як коли бува таке, що вона раньше прийде, а я ще ж не вспіла поперемивать. Хазяйка тоді мене одряжує: «Іди, іди до товаришки». А хазяйка поперемиває.

А не били Вас, якщо, наприклад, щось не так зробили, то кричали. Не били ж вони?

Мене не били.

Ніколи, да?

Ніколи. Мені хазяйка так понаравилась. Шо мене хазяйка оставляла, щоб я не їхала на Україну, а там була. «Я, — каже, — тебе і у номер упишу, і будеш ти коло нас жить». І, Господи, вона мене як попомолила, щоб я ж там осталася.

А в якому, якому це році Вас забрали туди?

У сорок третьому, у квітні місяці.

А це Ви ж там були. А дозволяли додому листи писать, отам фотографії висилать?

Дозволяли письма писать. Напишу я письмо і тоді ото брат, хазяйки́н — він без ноги, но в його ото протез був, що таке, як нога. Він тоді сіда на велосипед і їде у село, бо ж тут не було, де вкидать. А у селі ж там, бо воно називалося те село Рабентіхен, а тоді вже оце де я була — Рабентіхен Хост. А «host» — це дерево, а ліс коло нас був і ото така назва була. На письмі ото пишем Рабентіхен Хост. То ото прийде мені письмо. Получала я з дому.

А так отсилають ото, бандерольку якусь додому не можна було, ні?

Бандерольки ніякої не од... не висилала я. А був сестри моєї чоловік у пліну, там, так ото ж він кури́в, а табаку не було. А я ж ото як піду гулять, а там і поляки поприходять. А я й клопочуся, що отак і отак, я тут у тому, і в Германії ж і курять же, так нема, а я тут ніде не достану табаку. То вони мені ж ото дадуть і покладуть у бандерольку в ту і підпишуть. А тоді написала ж я письмо оце ж до чоловіка, до цього, до сестрино́го. Він прислав мені ж адрес, який так, щоб дівчина там знакома у його. Так дівчина та получить, а тоді ж йому до лагерью принесе, і десь там кущів він і подасть. Не можна ж було, це ж крадькома треба, бо за це не знаю, б може було. То я ото було як то пошлють мені хлопці. Ото покладуть і адрес напишуть і все. І ото й

він получав.

Так що помогали, да?

Да.

А як оце, там, наприклад, якщо Ви давали, це ж хазяйка, то вони дозволяли там купатися, коли хочеш чи як оце?

Купатися, я ж ще прала їм.

І собі і їм?

І собі і їм прала. Прачешня у домові під тим домом, де оце ж ми ночували. Комната зроблена, прачечна там, же й цементова, котьол стояв, виварював, виварювать ото. Зразу ж води нагрію ж, порозливаю там, щоб постираю, тоді чистої води, порошка, тоді повкидаю туди, підпалю. Дровець покладу, воно як куплене, вобщем. Під котлом така плиточка, туди ото вкину. Тоді ж воно кипить, кипить, накриють той котьол і стоїть те, що прать, таке зроблене, довгасте отако і дошка отак (*показує*). Машин не було там, а ото руками отак, і береш, і отак, отак, отак було перемено.

А ніхто Вам не помагав, Ви самі оце все робили?

Сама я прала.

Багато всякої було одежі, да?

Ну, оце ж поляк і дядько, оце й носки, і труси, й штани, й рубашки оце я перу і хазяйчине. Хазяйка тіки прала сама після себе труси, сама. Не доручала мені, а ото сама вона.

А зимою оце ж Вам другий якийсь одяг видавали?

Не давали ніякого, бо там зіми не було, де я була.

Не було?

Не було зіми, отак тіки хмарно зробиться хмарно, та можуть пролітати такі мов дощинки, так ми було, оце ж постіль нахолоне — не топиться ж, бо не було ж там, зіми не було. Там не було ні дров, нічого топить отак щоб. Оце ж у кухні, то плита, то, то домчани картоплю як, то варимо на плиті ж поставимо. Друга — та, що ото ж торти пекти, то та електрична. А ця, що їсти варить, то та стояла хороша, куплена. Білим таким, як ото в магазині обтягнута, так було, щоб не приторкалися до плити. Ну ловке в общем було. То ми, було, оце ж ввечері як підогріваємо ж ту вечерю чи варимо, по цеглині покладемо в духовку. Нагріється, хазяйка собі, а я собі. У газету тоді вмотала, у постіль однесла, одялом накрила, як лягай — так тепло, так тепло и цілу ніч не вихолоняє, бо воно не холодно в комнаті. А так тіки постіль, воно холодне. А не було. Одежі не було зімньої. Там же раньше, кажуть, раз трохи снігу впало, так німці ж померзли, були

вимерзли. У їх не було одежі, у їх крім плаща — ото як куди їде хазяйка, або й брат, або й шо, то чорні хороші плащі, ото надіва, хороше плаття. Тоді ото плащ, сіда на велосипед і їде ж туди до станції, тоді ж їде куди вона.

А як оце, Ви кажете, три рази на день Ви там снідали, обідали й вечеряли. А якщо, наприклад, схотілося їсти, деж там, між цими... між цією їдою. Можна було шось взять там, без спросу і з'їсти?

Не можна. Не брали. Оце ж поснідаємо ми, тоді обід, пообідаємо, а тоді ще в полудень дають хліб помазаний маслом і сколотини. Вони ж молоко ж одвозять туди, а назад беруть одвійки і сколотини. А тоді вже їм же видають же, так на душі, це вже видають же з магазину, масло. Вони, так як купують карточки на хліб. То ото стіки душ — стіки ж там карточок, на місяць шоб на місяць, ото хватило хліба того і всього.

А Ви ото готували там їсти, то які страви в них, такі як і в нас?

Нема таких як у нас. Я тобі не розкажу за страви. Оце, як знаю, як заколемо кабана, та тоді кров ото, та тоді хазяйка в ту кров якісь такі крупи туди, то там і перець і все таке пахуще, таке шо їсти воно добре, а яка йому назва — не знаю я. А такого... картоплю, було дрібненько її намию, наварю, тоді наобчищаю ото, поодкидаю, тоді хазяйка помастить. І тоді ото каптоплю таку їмо.

А діти їхні, вони там... школа була, чи шось куди вони?

А діти...

Одна ж хвора дитина була.

Не було школи, бо це ж воно хуторок, може в селі там і школа була, то я не знаю, та й може ж то була. Так хлопчика ж німенького возила хазяйка кудись у якийсь город. То вона одвезе оце його в понеділок, в понеділок одвезе, а в суботу поїде забере. Так шо не був він тут, не вчився. Він трошки чує на одно ушко і «мама» промовить по-маленькому: «Ма-ма»: — отак. А так, шоб балакав, то отак тіки: «І-і-і». А тому ж два годи було, як я поїхала, а тоді ще два та чотири, то тоді ше ж у школу не ходив.

А як Ви німецьку ж мову ж трошки вивчили?

Нічого не вивчила.

Трошки?

Та кой-шо там.

Деякі слова, да?

Деяке то ні ж, то таке, то. То як шоб, ще які були, так то вчилися, то ми то, може я б вивчилася. А то ж ніхто мене не вчив і сама я, і з

хазяйкою, то хазяйка як то своє там діло робить, а я своє роблю, те що мені положено.

А то Ви кажете, що було там..., а німці до Вас не приставали, там же багато таких, чи вони на війні були?

Ну, вони ж молоді — то на війні були. Оце брат хазяйчин, дома ж був з ногою, то він собі дівчину найшов, немку — ходила до його.

А ще кроме коров, там були й свині у хазяйки?

У хазяйки свиней було дуже багато. Оце дядько оцей порав, так там же не так, як у нас. А там калідор такий хороший, вироблений, повироблювала станки оті, корита, котьол стоїть на проході. Там ото привезуть війки, то битонами ж виливають туди, и він ото кисляк та дерть. Ото насипа, де більші, де менші. Ото як підогріє маленьким поросяткам кислячку, і ото таким він годував. Не буряками, а дерть та кисляк.

А поля в них були, де б вони пшеницю вирощували, чого дерть давали свиням, не просто ж чи купували вони?

Земля ж була, вісімнадцять гектар землі було в мого в хазяїна, оце ж було в хазяйки. І вони ж пахали: і пшеницю, і ячмінь — обробляли оце все, машини ж у їх були ті, що в'язать снопи, так як раньше. Снопи, тоді два вози було, дві пари коней, лошат дуже багато, молодняку, телят багато. То паслись вони на ниві, обгороджена нива і там водичка так як воно вироблене, чи то так було — не знаю, ото вода була і загороджені вони. І то вони там пасуться й пасуться. А корови окремо на другій ниві були. Він багатий був. А на душі їм видавали, оце ж свиней багато, як заколять кабана, так — драбина така велика і то його на драбину підвісять. Отак до хати драбину поставлять і кабана, і тоді ото стіка. А на другий день — тоді вже приїжджа там із села, той що перевіряє, оце як заколють, він тоді печатки наб'є стіки нас душ, і стіки нам положено сала й м'яса. А остачу одвези — здай з кабана. То тоді ото вже на другий день з хазяйкою на машинку намелюю я каструляку велику, ну чотирьохвідерну вобщем м'яса, ото фаршу того. Тоді вона кида сюди, туди усю приправу, сіль, перець, ну все, все — духи оті всякі ж там, туди. Тоді я міси, так як хліб ото, як кісто місе. Так я мішу і часів два я мішу. Поки оте кісто перетвориться у кісто. Таке зробиться, що нема ніде ні кусочка, нічого, отаке хороше, що хтозна. Тоді я машинка і з вудочкою, таке ж тепер як і в нас ото і з бумажки чи з чого воно оті ковбаси, шо начиняють. Тоді ми отак надінем на те, придержую або хазяйка придержує, а я накидаю у машинку — так як і дома оце. І

кручу, кручу, кручу і ото починаємо такі завдовжки (*показує*) и товсті такі ковбаси. Тоді ті ковбаси я переносу на горище, на горищі зроблений димарь із заліза, такий чотирьохкватратний — широкий і довгенький, ну, кватратний такий. І там тоді висять залізні такі пруты і у це те, шо, отак наколюють сюды, і тоді на той прут. І отак понавшаю, повшаю ті ж ковбаси. Тоді іду... тирса там на вгорі, набираю я тирси тіі і несу в тому димарі. І в тому димарі я підпалю, підпалю і ото курить та тирса, день і ніч курить, дві неділі. Як дві неділі пройде і плічка які ж нам попадуть, і плічка повшаємо. І ото ж м'ясо там яке, то й те каптимо. І ото я дві неділі кажний день з утра як ото поснідаю, тоді піду ж наберу тієї тирси, поставлю, підпалю і ото вона тліє і дим курить, і курить, і курить. А як пройде дві неділі — хазяйка полізе, подивиться там поодрізує ж попробувать яке. Тоді скаже мені, готове ж ото, і стоять два такі як гардіропы, шкафы такі хороші. Тоді я вішаю в один ковбаси, зачинаю, а в другий оті плічка. Тоді ото ж і їмо ми.

А як вони, там холодно було, чи як воно не пропадало, да?

Не пропадало, не холодно. А капчоне і висіло — не завоновалось, нічого.

Це хазяйка Вам видавала по скіки, ну, по скіки тієї ковбаси їсти.

Хазяйка, це хліб нам сама вона одрізує, сама смальцем маже і сама дві кружалочки ковбаси на той хліб, зверху тоді другою скибочкою. І так само маслом та сахарем тоже отдельно та скибочка.

А Вам вистачало того, шо давали їсти, чи ще трошки хотілося?

Мені не хотілось, мені не хотілося, не хотілося, і я зразу як стала, так я ж слаба була, і так не сита була, а це ж я їхала, та я ж не їла нічого.

За домом переживали?

То тоді мені хазяйка не какао давала, а давала молоко, да.

За домом дуже скучали, да?

Ну, ну думай же — як ніде я не була, тіки була дома і все. А як везли ще туди, іще з Солониці нас, та пішки, вели нас аж на станцію. І йшли ми, і збоку ж оце мати моя ішла, і багато ж там. Ну кожного зав'язали, то отож і торбинки нам ото ж несли їсти ж і все. А дощ тоді ото був випав, так на дорозі така калюжа і доходимо ми до тих калюжі, там оті люди, шо йшли та й я, думаю: «Оце я тут і утечу». Коли ж побачив мене ж німець ззаду, я ж його, на його не дивилась, назад не оглядалася, а як та іду ж і до людей, обминаю ту калюжу, калюжу та між ті люди. Коли він прийшов та за рукав, та отуди мене,

так я тіки злякалася, того що думаю, оце уб'є мене. Отого я злякалася. А тоді ж привезли ж на станцію, тоді у товарняки погрузили нас, то ми вже як посідали, то не бачили нікого.

А вони зупинялися десь да, у якихсь містах, щоб там вам вийти можна було, чи як?

Ото ж, мабуть раз чи двічі, поки довели до Германії. Так ото ж пісі уставай то, нікуди ж не підлазь і нікуди не йди, а тіки вилазь, отут і вставай, отут і ставайте. То таке, кажна ж. Ну, як я не їла нічого, то мені і стять не хотілося. Ну, може раз уставала я. А то після чого я, ну як не їсти, ні пити, то ні стять, ні срать, ото таке.

А оце воно ж війна була, то як Вас у Німеччині, не бомбили, що як?

Оце ж війна була.

Не стріляли там, таке?

Так оце ж де я була. Я ж по той бік Берліна була, аж під данською границею, де Данія, а за. А там, не знаю, чи океан, чи море. Ото перешагали. Так оце з Америки через нас везли на український фронт, в общем німців бомбить, на фронт. Так оце як тіки обід, що дванадцятий час, так ото ми і не дообідаємо, тоді ми одобідаємо. Ото виходимо і дивимося, як летять самольоти, так гудуть, так гудуть, перелітають через нас і їдуть де фронт, де фронт оце ж німецький, там вони тоді бомблять. А назад уже як летять, тоді вже німці кой якого підоб'ють. Так у нас недалеко, ну, так оце якби, як кончатся ваші грядки, отам упав самольот (*показує*). Так упав він... опускався ото ж на низ, на низ, а тоді зацепився отам за дерево, а тоді ж таки, упав. То моя хазяйка вискочила за minutу, вона була, це я так думаю, у тилу медсестра. Вона була ж медсестрою, так ніяк же її щоб на фронт, двоє дітей і батько й мати старі, годів по восьмдесят. Так вона дома була, а ото ж як де таке, то хазяйка біжить, спаса. То хазяйка ото за minutу, я не не успіла отак обернутися, як хазяйка вже побігла, побігла. І ото ж в неї шапочка така ж була і на шапочці червоний хрест, ну, це ж медсестра, я так думаю. Побігла, так один, один американець же утік, ото як упав самольот, так він утік. А два тіко було у самольоті, видно той, що бомби скидав і той, а один не втік, бо забив дуже ноги і не піде ногами. То того ж одправили ж на лічення, то ото самольот. А тоді другий там тоже летів, так вобщем не один. Кой-коли, не всегда, а кой-коли ждеш, ждеш — упаде недалеко, самольот. То на воду, де Галька Горобцева була, ж оця, то казала, на воду впав. Та хотіли ж поляки спасти, а німець старий там був, не дав спасти. Потопилися ті.

Річка була така, каже широка і так хотіли і спасти їх і не спасли. Оце таке я тобі й нарозказувала.

А потом уже як визволили наші...

А потом як наші, як наші, як ішов фронт, то вони ж... Дойшов до Берліна і там вже вони покончили войну... А наша ж область скапіталірувала, вже война туди не проходила, войны там не було. Через наш фронт не переходив. Оце ж де Галька Горобцева була, так тут переходив фронт, її зразу забрали ж. І ото ж вона заробила те, що вона в госпіталі була, коло ранених. А в нас же не було, ми ж там були, були. А вже война кончилася, тоді хазяйка сказала, вийшла й сказала мені, що тепер я робить не заставлятиму, а їсти даватиму, поки вам прийде те, щоб ви їхали додому. То ми ж так побули, побули, ніхто нам нічого не каже. Поляк зразу прибрав, та й пішов гулять. А я шо, я робила, то я робила, поки й не поїхала. Мені совісно сидать їсти і щоб не робить, а тіки сидать їсти, ждять поки хазяйка сама корови подое, та прийде, та їсти наготове. Я вставала разом з хазяйкою. І та один раз веземо ми молоко, а поляки поприбігали та й йдуть до нашого сюди поляка, гулять, це ж вони собираються тут, то в того сідають у комнаті, та грають, та гуляють. А ми ж ідемо, а поляки балакають же до мене та й сміються шо небудь же, а хазяйка вона ж не зна, шо балакають. Та приїхали, а коли ж вона мене розпитує ж таки, шо ото мабуть тебе ж лаяли, щоб ти не робила. А я махаю, шо ні, нічого ж вони мені такого не казали, бо не казали такого. То я робила, а тоді вже стали собіраться ж оце наші. Оце дві дівчат, я третя і два чоловіка. Оце нас п'ять душ там таких, я третя, шо виїжджать. А поляки ж ні, бо попереду українців брали. А поляки були вже по чотири годи там, так їм іще ж і ні, не було об'явленія, ну і нам не було. Ми собралися. Хазяйка каже: «Ну, хай же брат мій одвезе вас на станцію». Повіз нас той же брат, посідали ми, повіз. Повіз, коли пішли ми у той дом, де нам уставать і брат же пошкандибав. Як подивився, а там повно українців, повно: ото собірали вони, собірали, собірали. Ще не везли на станцію, щоб же у поїзда, щоб їхали, роз'їжджали. А він тоді каже нам, шо: «Чого ви будете отут сидіть, голодують, та поїхали додому, вам же їсти дають. А як уже оцих вивезуть, тоді вони скажуть вам і їдьте додому». Так ми тоді назад, додому нас привіз оп'ять. Так ще дві неділи там були. Побули дві неділі, коли прийшла бумажка, щоб уже українці виїжджали, так оце туди у той дом на одправку додому. Та тоді вдруге нас брат той одвіз, полякові не довіряли, бо боялися, бо він же можить нас одвести, а сам кіньми поїхать у

Польшу. Так полякові не давали, це було хазяйка каже, як їхала хазяйка каже: «Так лучше б же оце поляк поїхав, а ти тут осталася». А тож поляк же... поляків тоже додому, так тіки пізніше було.

А Ви ж не схотіли, додому ж хотілося, і шо ж та Німеччина дасть, а додому так далеко?

Ну, хтозна. Ото ж вона як умовляла, умовляла мене, а брат сидів слухав, слухав та й каже їй: «Марія, а як би тебе оце забрали на Україну, — він по-своєму каже, — це товариші б твої їхали додому, а ти там би осталася». Вона тоді так дивиться на його. «Ото і не моли її, бо вона додому поїде, вона додому поїде». То ж я так поїхала додому.

А назад, як Вам хазяйка давала якісь харчі, шо б ви там їли по дорозі?

Не давала нічого.

А скіки днів Ви їхали, тоже в вагонах таких везли, да?

У вагонах ми їхали, оце ж як поїхали, переночували, з утра повезли нас до кордону. Привезли нас до кордону, висадили. Тоді через кордон наші автобуси, здавали через кордон, сюди ж на територію ж німецьку. І тоді ми сідали ж туди у автобус у той і перевозили ж вони нас через кордон. Тоді там вагони стояли, ну багато ішло, так казали, уставайте і йдіть у отой дом. То багато ж оце і вітряківців, і оце і Галька Горобцева, ну, в общем багато тут було українців. А ми ж їхали, а ми ж не кидалися отих же, шо в Германії були — два ж чоловіки і оце ж три нас дівчат. А чоловіки ті дивляться, шо учителі які були, так ті ідуть у вагони, а ці таки ж робочі — ці у дом туди ж ідуть. А вони й кажуть: «Ходьомте та й ми за вчителями». А оцей Антон такий чудний, чудний був: «А ходьомте й ми будем вчителями, а ходьомте». Не кидали ж нас. Пішли й ми туди. Пішли у вагони, вагони стоять, ми позалазили та й сидимо ж там. Сидимо, коли приносять нам, це вже українці, приносять нам їжу, а їжу яку — пакетики. Шо оце треба як суп, чи шо-небудь кидать у гарячу воду. Ну, шо ж там були хати, ми у двох побігли у одну хату, там хата така, як оце у нас, котьол мазаний, півкотла води, чашки стоять. Ми вже налили, помили ноги, а каструльки стояли, ми й каструльку там узяти и бистро ж до вагона. А ми думали, шо, ну, ми як оце ми побігли, а вагон під'їхав та той, зацепив, то й повіз, а ми осталися. А в нас там кой-які вещи були. Прийшли ж ми туди, є каструлька, вагони стоять, назбирали дровець там, назбирали... коло поїзда, огоньок, нагріли водички. Тоді ж ото їжу в каструльку вкидаємо, тоді їмо. Ото так нас кормили. Так ми місяць їхали. А везли нас Бог зна куди, ми не знали,

це вже українці везуть і все. Ніде ніхто нікуди не встає, бо один документ виписали — стіки душ оце нас їде, і їде, їде, це вже я отут би устала. А то провезли мене за Харків аж двадцять од Харкова туди. Приїхали ми туди, тоді виписали нам кожній документ, що маємо ж ми право їхати же додому. А як його додому їхати, чорт його зна як, немає ж у нас грошей, ну в кого ще які речі там були, коло вагонів продали. Ага. Ну оце ж буде нам вертатися. Розу саму перву, бо Роза Харківської області, вирядили, сіла вона на свій же поїзд. Поїхала в Харківську область. Тоді Антона вирядили, той поїхав у Луганськ. А того другого чоловіка, так того там у армію оставили. На грانیці ще, що він не переїхав через границю, а там їх одбірали, яких то не знаю я. Шо він там остався. А ми це вже у чотирьох їхали і ото отаманом був той Антон у нас. Так було ж ото підвезуть нас, бо це вже вони як то за день може нас одтарабанили, а то так коли там під'їде поїзд, возьме, причепить вагони, перетягне може на другу станцію, а може куди далі трошки провезе. Знов одчепився. А ми стоїмо. Так воно банда стала, така що оббирають, воно ж з Германії ідуть. То хазяйки понадавали там кой-що та речі є та, як яка ще і розбирється до сорочки в вагоні, та ляже на ніч — та в самій сорочці останеться. Коли одні там цьому Антонові й кажуть: «Переходьте в наш вагон. Переходь у наш вагон, та ми будемо по череді діжурить, що б оця банда нас не оббірала». Бо у других же вагонах тоже ж є, бо це ж чоловік, думають, це ж таки не так будуть лізти сюди. А він їм і каже: «Е-е-е, так я ж не сам, у мене ж три дівчат, я ж їх не покину». Ну вони: «Ми ось, місто уберемо і для цих дівчат». Обібрали місто. Перейшли. «Ходьомте, ходьомте». Перейшли ми у той же вагон. Стали діжурить, стало ж нас більше в тому вагоні. Оце так. Оце дві душі сидить коло дверей же, трошки так одхилено туточки, щоб воздух заходив. І ми сідаємо оце вдвох, часів два посиділи, тоді другі нас змінюють. Тоді за ніч може треті, може й четверті. Отак. І отак ми по череді. А як тіки ранок, там кричать же, що обібрали, там кричать. А ми ото так продіжурили, і до нас не лізли і поїхали ото аж на Харків. А тоді уже ми з Надько. Ці двоє вже од'їхали.

Тоді приїхали, ну, в Харків. А ночувати де? Ми на вечір приїхали в Харків, а ночувать у станції. Не пускають у станцію, так ми остались. А коло станції кажуть: «Так обдирають, так обдирають коло станції». Уже нам нікуди дітсья, де ж ми будемо — тільки коло станції. Так ми з Надькою ночували під станцією, та ми не спали й на минуточку, та як посідали, так і сиділи. То там іще десь було видно,

видно може який, що тоже чуєм тоже бурмочу втихаря. Було спиш — розвиднилося, тоді ми узнали на скільки часів іде мій поїзд на Ромодан. Так Надька мене одвила,на... отуди ж, де поїзда, от станції одвила, посадила, попрощалися і я поїхала, а вона ще осталася, бо ітме поїзд, на те... Забула як же... на Суми. З Сумської області вона.

Так вона посадила на поїзд і поїхала?

А вона ото ще в Харкові осталася. Ото так ми розійшлися, тоді ж приїхала я на Ромодан, ну я із Ромодану вже знала дорогу додому. А тоді стала іти, коли йшов чоловік із того, з Ромодану, він там, вітрянівський, на роботі був, та поміг мені весті мені нести. Ото так я добилася.

А з чим Ви їхали, які речі? Це ті, що хазяйка вам дала, да, одержу?

Да, оті шо хазяйка дала, оті, шо ото получила я, оту спецовку ото.

А грошей не давали вони?

А грошей не давали.

Тільки те, що залишилось?

Да.

А тоді, коли Ви повернулись з Німеччини? Дали тоді? Повернулись тоді? Тоді десь робили після того?

А тоді ж ми повернулись з Германії в сорок п'ятому годі, у червні місяці. Тоді пішли ми у Лубни на переписку. Приписалися оце ж ці дівчата, ті, що поверталися, все писалося, тоді стала дома, то мене поставили телята годувать у колгоспі. То кой яких на доярки ото ж забрали, а нас ото три дівчат, шо були у Германії, телят годувать. То ото зіму я прогодувала телят, та й і пасли їх, і годували, а тоді у ланку пішли.

А не було такого, шо не хотіли брать на роботу, із-за того, шо Ви були у Німеччині?

Не було, не було такого.

А справку вам давали, шо ви дійсно були там, у Німеччині?

Нам давали ж, як везли нас в Германію. У Германію як приїхали, ми туди ж в Германію, то я ... паспорт нам давали. Сфотографірована я і палітурочки такі, як паспорти, ото і там моя карточка, і там же записано все: з якого я году і все. То хазяйка оддала мені цей документ. І я його й додому привезла. А тоді карточку я відірвала, карточка десь була отам встроплена, отут на грудях у мене тридцять сьомий номерок був. То документ, той же паспорт, я думаю нашо він мені здався, це ж документ той, шо я була в Германії, а я тоді ж, він

мені не нужен — я його викинула тай усе. Одна Манька казали, що вона тільки зберегла, той, а тоді вже як, ах як був той документ, но ніхто його не потребував, а як по гроші ми ото їздили, то ото спитають адрес, де ти була, чим робила, чи в хазяїна, чи на фабриці, чи де на заводі, от отож все ж питали, адрес, у якому городі була.

І оце вже, коли гроші давали, а тоді коли ви тільки вернулися, ніхто Вас не допитував, не засилали в сільську раду?

Ні, ні!

Ніхто нічого не питав?

Нічого, ніхто нічого!

Я думаю, може що Вам, як радянська влада то допитувалися. Чи там не було таких, що розказували де, що, як в Україні відбувається війна, де, коли, хто, що робить, не було такого?

Ні, ніде, ні на якому ми допиті не були, ніхто нас не той. Тепер ото вже як ото: «Ге-е-ей, остербайтери...!». Тоді ж вона каже: «Ге-е-ей, гроші попополучали!». Поїхали, то б знали, які гроші. Одвези оце в Київ, не роби нічого, а оце тільки там сиди два годи.

Нікого не поміваєш?

Ні, нікого не поміваєш, ні з ким не забалакаєш. Так не молола б тоді.

А як оце ще шо, рідні знали, що Ви вернетесь? Коли Ви їх там писали, чи можна було написати?

Та ні, цього ніхто не писав, війна кончилася і все. Значить скоро додому. Ніхто не писав нічого, не знали.

А було таке, що як їхали в Україну, то хтось когось може убивали. Може в поїзда якась банда, когось грабили? Було таке?

За убійку, то я не чула, щоб убивали, а що оббирали, то багато обдірали.

І забирали все те, що везли?

Залази ото у вагон і повикидає, а воно спить, а потім спить — воно ж не пойме де воно.

Тоді ж Ви не писали своїй хазяйці пісем? Чи як?

Не писала я, бо то ж, я ж не знаю — грошей же треба, щоб посилать, а де ж вони у мене ті гроші, як ми ж то приїхали, то там не давали, а заробіток який у нас був. Вона ж так просила мене, щоб я писала пісьма. Вона каже: «Напиши мовою своєю, а в нас, — каже, там є німець, уже ж він українець, так це з тії давньої війни остався і живе, й живий він, то я — каже, — як пришлеш, то я піду до того німця, то він прочитає по-українськи і переведе на німецький, бо він

вивчав мову». Е-е-е... уже старий вже, бо якась війна була давно, то він як остався й так і прожив у німців.

Ну, Ви не писали так ото?

Не писала я, ні, не писала. А це вже як, е-е-е... стали мов клопотать про ті гроші і все та Манька Кривенькова оце ж де дом ото її. Каже: «Ти не писала пісьма до Німеччини?». Кажу: «Не писала». А вона каже: «А ми написали, так семдесят рублів же заплатили, грошей за те, що піде те пісьмо». Кажу: «Я не писала».

Та й хазайки тії вже навроно немає?

І я кажу, що е-е-е-е... я стара, а хазяйка за мене була старіша, то де вона, я так зразу поняла, що щоб хазяїни нам гроші платили. Кажу, я не буду посилать. Хазяйка стара, батько й мати стара і двоє дітей, хай вони й підрости, то вони ще ж не заробляють. «Я — кажу, — не буду писать і не буду требувать».

* * *

ОВЧАРЕНКО ПАРАСКОВІЯ ІВАНІВНА

Овчаренко П.І. (2006 р.)

— *Коли Вас забрали до Німеччини?*

— Ну як? Це значить коли мене брали? Ну брали мене у 43-ому році наче мені 25 мая. Нас брали багато, 5 год підряд. Оце пішли 25-й, 24-й, 2-й, 2-й, п'ять год підряд. Багато нас брали. Ну брали нас, одвезли підводами у Опішню. Тоді району Опішнянського були. А тоді йшли на Полтаву пішки, а у Полтаві погрузили у товарняки в

поїзд, і довели нас аж у Ромодан чи шось ото таке там, і там ото скільки не брали, то всі писали: «Ми тут були, ми тут перебували», ну і ми ж так само писали. А відтіля аж у саму Польщу, у Перемишль. У Перемишлі ми там були, ну, напевно, напевно, напевно, не знаю чи неділю були, а днів 5 точно. Годували дуже нас плохо там, багато нас було Боже мій. З Перемишля нас забрали у Германію, но не можу сказать, в який город. Просто, не думала, шо воно нужне. У який город не знаю нас забрали. І там... У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група — крєпкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група, друга група тож десь — таки ж вони ше розбиралися, ще де легша трошки робота, тим туди. А я в третю групу попала, до хазяйнів. У третій групі — це третя група — такі були слабенькі, а у хазяїв же ж там кормили лутче. Ну, я попала — у район нас 5 дівчаток попало і нас приїхали хазяїни порозбирали. Ми попали з сестрою двоюрідною і ми хотіли дуже, щоб ми вмісті, ну не получилось, нас розділили.

Попала я до хазяїна, хороші люди, не можу нічого сказати поганого. Я з ними була так як їхня: за одним столом їли, не обіжали мене, ну нічо, тільки шо скучала за домом і всьо, а так мені непогано було. Схотіла я, а дівчата оце де Шийка, вони були, там їх 8 чоловік наче наших, більських, вони були зразу на кирпичній фабриці, так вона казала? Їм трудно було. А потом вони попали, непогано їм там було, не так уже щоб і дуже добре, як мені, ну й непогано їм було. Ми переписувалися з усіма своїми близькими, я з ними переписувалася і мене мій хазяїн возив до них на свята зимові, я трохи побула з ними і поїхала назад. І тоді я робила там до 27 березня 1945 року.

А потом визволили нас американці. Як визволили нас солдати американські, ми зразу ж, на другий день, всі зібралися разом, руські, і йти рішили, а куди йти хтозна, аби додому. Мій хазяїн так казав, чогото він не воював, хоч йому і було 44 роки, я не зовсім понімала, чого він там каже. А мій хазяїн і каже: «Не йди зразу, хоч тобі додому і хочеться, бо ти додому скоро не попадеш поки война не кончиться». А ми ж не слухали і пішли. Йшли, йшли і ми недалеко дійшли чи, тоже не знаю який воно городочок, воно чи село яке, що ми там окупірувалися, там воєнні бази були, там було поміщеніє таке де ми розприділилися, і ми там були дві неділі, поки нас більше посходилося і тоді одправили в якийсь город, чи Дамштадт, город наче, не повню. Там ми були два місяці, кончилась война і нас отправили туди, де руські зайняли. Там ми побули двоє суток і нас пішки спровадили

40 кілометрів, жарко було, важко, ми речі покидали, пішли далі і так ми дійшли до міста Опель. А цей міст наче мені межується з польською територією і німецькою. І там ми зупинилися в дуже багатому поміщику, багато в нього поля, такі в нього хори були, Боже мій. І ми там убрали; зразу пшеницю помолотили і наші військові машини зерно забрали, потім картошку убрали, потім буряк. І вже під осінь нас забрали у Австрію, де були наші центральні війська, не пам'ятаю я того міста, і ми там були до самого листопада, я приїхала додому 27 листопада.

Овчаренко П.І. за часів війни

— *А Ви були у Перемишлі, що Ви там робили?*

— Ми були в таборах, ну не знаю поки ми там були. Були ми там поки нас не розформували по районах, так як нас забрав наш хазяїн, а інших забирали на фабрики, на заводи.

— *Вас забрали у Німеччину чи куди?*

— Я була аж під французькою границею, далеко я була, 80 км від французької границі. Думала, що не вернусь додому, а вернулася.

— *А чим Вас годували в дорозі?*

— Плохо годували, взагалі погано годували, поки аж я попала до хазяїна. А ті, що були на фабриках і заводах дуже бідні, страждали голодом, особливо дівчатка. А я ж у хазяїна не робила важко, я робила так із 5 годин і до 8 вечора кожен день, а у неділю до 2 годин і вихідний три години на тиждень. А ті, що робили на фабриках і заводах, робили в суботу, а в неділю були вільні і дівчатка ходили до немок і там, то поспирати чи щось підроблять і вони дадуть їм поїсти. Хлопцям було важче, але і вони пробивалися. Самі себе годували, як вони

бедні страдали. І в хазяїнів тоже була моя сестра, то він такий був проклятий, такий вредний, Боже вредний. Ото картошечка в мундерах, супчик і всьо, принесуть кудись, вона два года пробула і не була в нього в хаті. А в мене був такий хазяїн, що я з ним за одним столом сиділа. Ото прийде сестра до мене в неділю, ми посуду помиемо і вольні. Хазяйка каже, чого вони воювать пішли, боже яке в їх боже, різні ласощі, ми їх і не бачили раньше, вона понаварює, понапіка і дасть моїй сестрі і нагодує. Неоднакові хазяїни були. Були і вони гарні люди, але і дуже вредні були.

— *А чим Вас годували в лагері в Перемишлі?*

— У Перемишлі давали по кусочку хлібця, хліб із проса пополам з шелюхою і баландичка. Бруква і чимсь запусять борошнем, похльобочка. Дуже трудно нас годували, дуже плохо.

— *А санобробку Ви проходили, дезинфекцію, в баню Вас заганяли?*

— Як їхали ми туди, то зразу в Києві в бані побули, а потім з бані нас заганяли в комнату, по коліна в воді, потім до врачів, їх там 7 чоловік, ренген проходили. Провіряли, щоб нічого їм не завезли чи що. А тоді з бані нас заганяли у холодну воду як овець.

Нас уже тільки три осталося — я і Катерина Шийка та Паламаренко Параска, а тих уже нема, померли. Троє не вернулися з Германії, а ті тут померли.

— *А що Ви робили у хазяїна?*

— У хазяїна робила по дому. Свиной годувала, коров доїла, в комнатах прибирала. У неділю було, як зберемося їти, то хазяйка як навиносить пар 10 обуві. Ото всі я їх перечистила, то я моталася, крутилася, щоб управитись, щоб не били, бо другі хазяїни били.

— *А Вас ні?*

— Ні, мене не били. Ну непогані в мене були хазяїни, не могу я на них обідиться, вони мене не обіжали.

— *А одяг Вам видавали?*

— Видавали плаття концлагерні, погані такі, хоч і нові, косиначки і дерев'яшки. Але мої хазяїни не получали, вони своє давали, хоч і стареньке, а те концлагерне не получали. Всі, хто в хазяїнів робив не ходив у концлагерному.

— *А платили Вам?*

— Ага, оце кожен місяць должні були платити 18 марок. Но я їх не брала, бо нікуди не ходила, а як треба було письмо писати, то я хазяїна попрошу, він мені привозив конверти і я багато писала письмом своїм дівчатам і висилала посилокки, дівчатам з села свого письма

приходили, а мені не прийшло ні одне письмо з дому. Писали дівчата за моїх батьків, що вони живі, а мені письма не приходили.

— *А що Ви їли в хазяїна?*

— Я їла з ними, що і вони за одним столом.

— *А як Вас визволяли американці, як вони зайшли?*

— У нас, де я була, за селом був великий аеродром. Бомбили дуже, самолётами налітали. Село дуже розбили. Хазяїни втікали до сховища, а я не схотіла і побігла до сестри. Її таки ж перевели в наше село, вона ходила просила і її перевели, тільки не одного хазяїна. Но вона вже й каїлася, бо такий був вредний хазяїн, і бив її, і вона від нього тікала, і її ловили і вертали до нього. Як налетять самолёти бомбить, то ми бігаємо одна до одної. Як прийшли американці, ввечері, то зо мною був ще воєннопленний француз, так всі французи зразу зібралися і пішки пішли додому, а ми побули ще днів три і тоже пішли.

— *А Вам пропонували залишитися?*

— Ні, не пропонували. Бо я говорила, що одна в батька-матері і по первам дуже плакала. Так ні. А одна в нас осталася, роду в неї не було, но вона недовго там оставалася, американці всіх забрали і вивезли в Америку. А я отримувала письма од неї з Америки.

— *А Ви казали були в Дамштаті. Що ви там робили?*

— Не помню, чи то був Дамштат чи як. Нічого, були в лагерьх. Годували нас американці. Не дуже хорошо годували: супець і хліб. Але для тих, хто був на фабриках, показалося хорошо, а для мене не дуже.

— *А фільтрацію Ви проходили? Чи питали Вас з КГБ про щось?*

— Ні, ніхто не питав. Але як получали ми по 800 марок привозили в село, то питали де були, коли поїхали, коли приїхали.

— *А не осуждали Вас односельчани, що ви поїхали в Германію?*

— Ми ж не сами поїхали. І тікали, але ж все одно забрали. Але я не тікала. Було таке, що і по дорозі тікали, наприклад, коли ми були біля Диканьки, то наша одна втекла, то німці як попошукали, стріляли, а вона встигла вскочить в край колони і її там встигли передіти і її не наказали, бо не замітили. А брата мого двоюрідного забирали з трактором на Сибір, їх в 42 році розбомбили і він вернувся додому і йому предложили хоч в Германію їдь, хоч в поліцію, він сховався і не пішов ні туди ні туди, і в 1943 році наша часть заскочила в село, наче на отдых, мій брат пішов в армію, стояв на мосту і стояв на варті, налетіли німці, він знову остався в німців, як повернулись руські і

його зразу стали тягати наші, і відправили в Київ, і там він попав десятим і його розстріляли. І тепер ніхто нічого не зна про нього, не докаже, як він погіб.

— *Де Ви жили у хазяїна?*

— Я жила в комнаті отдельній на другому поверсі. На першому жили самі хазяїни. А на другому було чотири комнати. В одній жив батько хазяїна, дві комнати синів, одна гостьова. Я сама отдельно жила в комнатушетці.

— *А що там було в комнаті?*

— Кровать моя була, шифанер, столик і стулець. В шифанері одешинка моя була, хазяйка надавала, пальтечко, платтячка, обувачка була.

— *А з дітьми як Ви його спілкувались?*

— Один хлопчик менший, дурніший такий вредненький був, було дратує мене, називає «руська свиня», а старший не займав, нічого не казав, а хазяїн як почує, що дратує, то лаяв його. Але я не обіжалась, я не обіжалась ніскільки, мені було непогано.

— *А Ви жалієте, що попали в Німеччину?*

— Конечно якби січас туди попала, то не жаліла б, а тоді мені сімнадцять літ там сповнилось і я дуже жаліла за батьками, бо була одна в батька-матері, за всим, а якби сійчас, то не жаліла, отак проробила 20 год на фермі, а що я получаю 400 гривень і як жити?

— *Чи були такі радянські солдати, що називали проститутками?*

— Були такі, що називали, казали ви хотіли поїхати туди. Але не всі. Як же скаже, коли його може сестра тут. Ну у кожного ж душа неоднакова. Були всякі дурачки. Казали, що ви хотіли туди. А хто хотів поїхати? Кому це хотілося з дому поїхати? Мене хазяїн привів, посадили обідати, вони балакають, джеркотять, а у мене сльози капають. Боже, страшне діло було. Потім привикла. Хто хотів.

— *А Ви кажете називали деякі солдати радянські проститутками, ображали? А твалтування не було? Івалтували наші солдати?*

— Було. Були ми у городі Опель, у липні місяці, і там на нас напала дизентерія, і ми там держали карантин два місяці. Так скільки їх, дівчат наших, шукали в житі, познущаються, поїздіваяються і покинуть, поки хтось натрапить. Наші ж солдати. Було. Може за це мені і буде щось, що я розказую.

— *Багато хто про це говорить.*

— Та зараз такий час, що ну його про що говорити, страшно, таке

* * *

ТАРАСЕНКО АНАТОЛІЙ ІВАНОВИЧ

Завтра 22-ге є... червня (*пауза*). Якраз почалась війна. Це була неділя. Я був у Києві, вчився я у кондиторській школі. Устали ми, хотіли йти на базар, бо то там, де ж практику проходили. Всегда булочок наберем, а утром думали: побіжим на базар, купимо молока, і будемо той о:*(сміється)* снідять. Встали ми раненько у 4 часа, дивимось у вікно, шо таке? Завод «Більшовик» бомбили уже німці. Шо таке взриви? Таке той гудуть самолёти, а ми ж не знали, шо таке, повставали, дивились-дивились, і утром тоді ж вибігли туди на Євбаз — на базар. Єврейський базар звався. І а на базарі уже така суета, дівчата плачуть, паніка пішла, уже бомбили, були ранені, о і ранених уже везли. У Василь... Василькові бомбили, Васильок там не далеко і тоже вже ну, короче, суета така, і ми вже не зацікавились. Ото ми побули днів скільки, а зацікавлення не було. Збирались нас вивозить, але товариш тоже був з мого села: «Давай поїдем додому». Ну давай, там поїзд ходив од Яготина до Києва 3 часа, а ми як сіли у поїзд в 11 часом вечора, і приїхали додому на другий день. Ну тіки поїзд зрушить, а тут самолёти і стає поїзд і стає, то було цілу-цілу ніч і день почти їхали додому. Приїхали додому, ну, а то вже ш і жнива почались, у колгоспі там ото робили. Через время забрали нас на окопи — під Київ, сюди ото рів копали такий — 3 метри шириною, 3 метри глибина. Ото все уручну копали, а тоді до цього рову уже німці підійшли сюди, нас перекинули у сусіднє село. Це я сам із Сотниківки, то Яготин, а то Сотниківка, туди як от Яготина на Прилуки їхать, а тоді от Сотниківки 7 кілометрів у Вітовці (*зіва*) на окопи. І то там ми на окопах були, вже поки і німці прийшли. Там товариш у мене тоже був такий, так ми уночі на коні як посядаєм і сюди у своє село приїжджали, додому забігали, а тоді ж на окопи бігли. Ото на окопах були, копали, поки німці прийшли. Приїжджаєм у Сотниківку, а у нас хлопці вже ходять з німецькими люльками (*сміється*). Приїхали там, дівчатка коров пасли, і моя сестра пасла. А німці ж їдуть на машині, а вони як-як закричать ото так, а німці останувились: «Шо таке?». Тоді роздивились шо то діти, так нічого ж не той. Ну вже ж як німці туди зайшли до нас, завели нові порядки,

жнива ж і... скирдували, ну, копи, ото не солома, а це ж той, пшениця там на скирдуванні. У селі, щоб як сонце зійде, щоб не було нікого вже. Не дай Бог, кого-небудь німець застане, то пльотки дасть. Один дядько трохи уже припізнався, сонце вже сходить, ходить німець з пльоткою по селу, йде він, каже: «Пан, ми вас ждали», а він його як учистить пльоткою (*сміється*). І так його і прозвали, отого дядька: «Пан, ми вас ждали». Стригун Федір його фамілія, «Пан, ми вас ждали». Тоді машина почала молотить на полі, ото сонце зійде, щоб усі люди були на роботі на полі. Ото були, такі були німецькі порядки. І довгий час, та скільки вони були, то вони таке свої порядки і встановляли. Це ж проходили, це ще ж війська як проходили німецькі, там помню і підводи — коні у них такі здорові були, а коло нас була сипка була з зерном, один кінь об'ївся, там так і остався, німці його покинули. Вже тоді колгосп розпався, хто де ж коняку яку взяв, то держав, а у мене гільза була, дід Антон мені дав таку тоже (*пауза*). Вобщем, короче говоря ж життя проходило при німцях, зима підійшла. Це вже 41-го зима сувора. 42-гий год начавсь... Їдуть німці машиною, забігли в село, і мене впіймали на машину.

А Ви по вулиці десь ішли?

На дворі шось там робили. І забрали мене, отпустили, щоб запряг підводу, і їхав в Яготин. Вже двоє коней, у мене конячка була і в дядька. І це зима вже і ми туди приїхав і я в Яготин кіньми. Там ото, де був райісполком, там уже німецька комендатура була о і повно мад'яр, солдати мад'ярські, а нас ото забрали, щоб ми везли мад'яр. І то я попав, дві неділі я віз їх зимою, осюди до Полтави. Приїхав я осюди і Лубни проїхав, тоже, тоже ж голодний, шо випросиш у людей. Знаю, шо вже забув у якому селі мене німці одпустили, мадяр я віз. Саме їхав додому, а там німець другий перестрів, завернув мене знов туди: «Вези!». Знову я попав туди, у ту, і віз їх. Вже забув куди, поки я й доїхав. Одну коняку в мене вкрали, то я взяв там одна така дохла була. Додому їхав своєю конякою. Нас зібралося там три душі їхати додому, сані, все я покинув, на одну конячку сів, а ото другу, ту поганеньку, прив'язав. Приїхали ми, так ну це було, я ж кажу, чи в Лубнах було, чи за Лубнами десь уже. Пленні там були в лагерьх, та плачуть, просять, так я їм віддав коняку. Вони забили та з'їли її. А своєю конякою приїхав додому. Дві неділі я ото їздив (*сміється*). Тоді знов брали, стали брать у Германію.

Вас попереджали, що будуть брать до Германії?

Та хто там попереджав, половили і туди, в Яготин у завод. У

заводі там збирали. Ну, короче говоря, ми уже знали, що дома вже ш жили, пацанами були, бігали, гуляли, а ото як зберемось тихенько, щоб жи ж ні поліція не чула та заспіваєм пісню про Сталіна. Як уже в Германію брали, так дядько мені наробив такого кріпкого табаку. Я накурився гарно то, а то накуришся, а не курящий такий був, так як на комісію зайшов, а воно голова кружиться від курива і мене освободили, він хворий, кажуть (*сміється*). Так я вернувся додому.

Розкажіть, як проходила комісія?

Відбирали по стану здоров'я. В Германію де що болить не брали. Німці оце ж пройшло так время, місяців скільки, місяців два не трогали мене, то брали в Германію тіх.

У якому це році було?

У 42-му, це в 42. А тоді вже начали і мене ловить. Кажуть: «Брешеш, що хворий». Перший раз я вроді по болезні пішов, а другий раз довели нас у Яготин, до це треба аж до станції, я із того і в Яготині утік додому. Та, а воно ж додому прийдеш? І до лісників не довели. Тоді один раз був такий епізод. Тоже привезли, тож туди там і комісію проходили, а вивозили тільки ноч'ю до поїзда. До поїзда, поїзд ото подали і вивели нас, коло кожного вагона черга, і поліція охорняє. А чи чого воно так прийшлося, як крикнув: «Розбігайся!» (*сміється*), ох усі з других вагонів, хто куди утікати. Поліція нічого не зробить, стрілянину начали і ми утрюх, там де був райсоюз, туди в двір вскочили, а тоді на город, тоді ото там не ходили, бо стали ловить, пролізли, оток в стороні там кладовище, а вниз річка та, що до заводу йшла по Яготину. А через міст треба перебігать, а через міст патрулі їздять і німці і поліцаї на мотоциклах, то до Ягодина, то до станції, то в Яготин. Ми підлізли туди, лежимо втрюх, хто ж третій був, Дмитро Богатир один, я, а хто третій, вже забувся. Давай же ж це буловже так весною. «Давай же якомсь пробігать» — кажу, — «Як тільки проїде до станції мотоцикл, ми бігом, щоб перебігти через міст і на той бік тоді, додому». Ну, так і зробили. Тільки мотоцикл проїхав сюди до станції, ми бігом давай бігти, не вправились, як мотоцикл нас наганяє. Ну й куди нам? А вже лід розтавав, то ми пригнули у воду. Він видно побачив, що в воду, подумав: «Та чорт вас бери, топіться» (*сміється*). І поїхав дальше. Ми повилазили і в крайню хату попросилися. Впустили нас, ми попередівались, повикручували одежу. Каже: «Хлопці, довго не той, бо мене перевіряють, — каже, — приїжджають сюда». Ми вже ну може побули там часа, може, часа і два і далі почали дрімать, а тоді коли там дрімать. Повиходили з Ягодина,

таки вийшли, там за Яготином силосні ями, в силосних ямах поховалися, пока пере... той, ну, короче говоря, дійшли ми і до Сотниківки — додому прийшли. І ото Шанхай в нас зветься вулиця в горі. У крайні двори зайшли. Дивлюсь, і мою хату ж видно. А як тільки я втік, а матір забрають у поліцію, кажуть: «Все одно твій бандіт прийде». Де мені діваться? Прихожу, матері нема дома, в поліції, приходиться йти туди, щоб матір пустили. Таке життя було. А так я ото втік від тих, а другий ще один епізод, розкажу: заїжджає у село машина з 2 чи 3 німці на кузові і мене впіймали, і мене впіймали тоже на кузов і там ще декого туди. І привезуть у Яготин (*пауза*), це вже пізніше, це скот гнать, зібрали скот і гнать сюди у сторону Германії. Подавали нам коні, дали пайок, щоб було що їсти.

Що давали Вам їсти?

Сир «галландський» і хлібінка просяна (*сміється*). Ото устали, зібрали ми цей скот, ми на конях, а над нами німець їде ж тоже. Під'їжджає і каже, і ми ото так же їдимо, гонимо, бо нада гнать. А німець умів трошки балакати, по... так ехати надо. Ну догнали ми скот до вечора у село Переяславського району, а забув яке село, уже Підсінне, кажеться, чи як воно. І скот увігнали вже, а воно темніє, темніє вже, кажу: «Хлопці, оце тільки як потемніє, із коней і хто куди утікати». Ну, ми так і зробили. Потемніло, ми, а вже з ким я був і забувсь, із коней і у двір, а у дворі там ото хлів стояв, і ми отуди під хлів, а там у хліві свині ще були. Коли ми це попали у двір старости. «Йолки зельоние!». А тут цілу ніч німці того старосту ганяють: «Давай, шукай людей. Гнать же коров треба». То вони у нього там пили, вечеряли. Ми вже під хлівом лежимо, ні живі, ні мертві, як піймають, то поубивають к чорту. Пролежали, утихло вже, все стихло. Ми тихенько давай вилазить з-під хліва і рачки, а воно морозець уже, рачки із села. Так вилізли рачки, а там воно вже розвидняться почало, так ми утекли. Долізли аж до залізниці, перейшли залізницю і до Яготина ж туди. Прийшли таки додому і сей раз утекли (*сміється*). Ну шо, тільки утичеш, однак же ш ідеш додому, а дома «Боже, Боже, надоїло мені вже тікати, і шо його і робить, махнув рукою — що буде, то буде». Забирають же знов. Хвате, не буду не тікати, нічого. Хоть так, хоть так, забрали, знов посадили у вагони.

Розкажіть, як Вас оце забирали?

Приходить староста, приходять, забирають у поліцію і на Яготин.

А в Яготині що?

А там, де оце сахарний завод, там був клуб, там ото збирали, там

ото комісію проходиш і звідти садовили в вагони і везли, отож я так тікав, а тоді вже у поїзд як посадили нас. Знаю, що в сусідньому вагоні всі втекли. Прорізали у дні дірку, ні одного не осталося. А у нашому вагоні дехто тікав, отож на дверях німці стояли.

Розкажіть, які вагони були?

Ну, які там були, телячі, ну, оті, шо той.

Товарняк?

Товарняк, а які б же.

На чому ви сиділи? На соломі?

Та, о господи, на чому прийдеться, думаєш, там стільці були чи що (сміється).

Скільки поїхало з вашого села?

Та вивезли всіх. Тоді деякі хлопці, в нас двері як розкрив німець, так на ходу повиплигували, і під откос, а як тоді, той, то німці оце стріляють по ньому, кого вбили, кого ні, хто покотився. Не схотів я вже тікати, надоїло тікати. Привезли в Київ, у Києві комісію тоже пройшли. Начали їхати дальше. А у на кожній, де остановлюється, нас находив і на дверях пообписувано по цей, ну ото каждый свою фамілію, і находив свої фамілії, своїх хлопців. Короче говоря, привезли нас у Германію, привезли у Магдебург, Магдебург, вигрузили на, на біржу, там нам уже дали їсти якийсь такий з морквою трошки супик, якийсь такий той.

А в поїзді їсти не давали?

Та хто там давав. В поїзді дуже не той.

А оброботку Ви проходили?

Оброботку? Яку оброботку?

Ну, це нам бабуся розказувала, шо їх везли в Германію, останавлювали на зупинці і вилучали воші?

Ну, бабуся вона ж, її як узяли, вона їхала нормально, не тікала, не той... Нам той, ото газом голову обробляли, щоб вош не було, ото-така оброботка була.

А де це Вам таке, в Магдебурзі робили?

У тому робили, я вже не вспомню де. А в Магдебурзі вже на біржу привезли, там, правда, дівчата були ті, нам ото розказують, нам куди ото, шо то на заводи приходять, беруть то на село. Так я їм дівчатам ото сказав, якщо буде можливість, на село братимуть і мене туди, і там багато таких хлопців, щоб у сільське господарство. Коли гукають мене, виходь, прийшли. Німці там визвали нас, поставили в шеренгу чоловік може 15-20. Коли підходить до мене німець, маха:

«komm-komm». Я вийшов. І то він мене забрав, і уже у поїзд, поїхали ми з ним вже до нього додому. Приїхали ми на станцію, це од його дому 3 км станція Балок (*сміється*). На станції він мене завів у пивнушку, туди купив бокал пива мені, а мені їсти хочеться. Оце випили, випив він, випив пива, і мені ж купив. І тоді ми пішли пішки од станції додому пішки. Це вже, це було вже 8 марта, е... 8 апреля.

43-тього?

43-го. Ідем, а на полі так день, якраз сонечко гарно так, люди ж ото роблять кіньми, биками волочать, то земля розроблена чисто, красиво. Ну просто красота (*кашляє*), на полі просто, ну як (*кашляє*). Ідем, він показує на бика — окса, а я кажу, українець, «бик», «воли». Він каже: «Волана» (*сміється*). «Волана». Ото так ми з ним балакали.

Як його звали?

Альфред.

А фамілія?

Еніке. Прийшли ми додому, нахмарилось дощик почав іти, завів він мене туди, де у його були три дівчат, латали мішки, сиділи, і мене туди.

А дівчата наші?

Наші дівчата. Оце ж і оце Лена там була (*сміється*), Лена тоді Катя була, із западної сама. І тоді одна старіша, ото їх три. На чердаку там ото їх комната була і мені там комнату одділили. А як привіз, зразу унесли мені супу поїсти. І я поїв. Тоді вже перетой, оту комнату трошки обладнали мені, розказали шо робить, показали. І начав же я утром, робота була.

О котрій годині ранку вас піднімали?

Рано. Корови, дівчата йшли доїть корови, а я ото давав, управлявся, коровам їсти все. Тоді биків мені дали, німець на конях робив, а я на биках робив. Ото повправляємось, поп'ємо кохве з утра, і їдемо в поле на роботу. Я ото заправляю бики, з биками їду, а німець той кіньми і на полі все время.

А на полі що Ви робили?

Там на полі роботи хватало. Я биками то волочив, то орав, орали, волочили, як є трава, так траву косили. Корови ті, що дома не паслися, а то годували їх. Ото їдеш в поле, накосиш, привезеш додому, скидали і годуєш коров. А зімою, то там таке все готовили, на січкарню різали різку, буряки перерізали, таке той і давали їм їсти.

А одяг Вам давали?

А, та німець, то ну, таке ото шо в нього та такий одяг якийсь. Ну

мені правда робив харашо, мені купили костюмчик, купили... У мене хазяйни були непогані.

Вам нравився Ваш костюм?

Ні, у такий нравився, сіренький такий костюмчик був.

А номер у вас був на костюмі?

Та ні, не було в мене номера. Ото так ми і хазяйнували. І це я так прожив рівно два годи, 8 апреля, то німець мене туди забрав і 8 апреля 44-го году (*очевидно, 45-го*) прийшли американці. До нас.

Розкажіть, в яких умовах Ви жили?

У... нормальних.

У Вас своя кровать була?

А як мені кровать дали, хазяйка дала перину укриваться, кровать була харашо за той.

Вихідні дні були?

Неділя вихідний день був.

Як Ви його проводили?

Ходили, там був такий шарам, ото там пили, не пиво, там браузу пили. Там було дуже багато в селі поляків. Наших руських було дуже мало. А то поляки. Ото там в неділю вже гуляли. Ну, тільки це, в неділю управлялися, ми ж самі коло худоби годували і в обід, і ввечері, то це, а то вже свободний у поле не їхали. Ото таке.

А у місто їздили?

Ні, тільки в селі, конечно, в селі, а куди ж там. А тоді як американці прийшли, там ото ж штаб робили, де ото ми жили, нас висилили у другий дом і вже такий хаос був, хто куди, вивезли нас у Магдебург, а в Магдебурзі ми вже перейшли через міст. Там були красні наші войска уже, а тут американці. І нас чер, короче говоря, на мосту стояли наші діжурні. І американці отдельно і ото ж нас передавали ото. Туди ото переїхал на цю сторону, то нас забирали зразу туди, ну, як у армію зразу, одежу де шо яку покидали, то я хоть поодавав всю одежу, Ленка забрала, о з собою, з коляскою, їх з дитиною отдельно везли, лагерь був. А нас забрали, таке вроді як у армію взяли, і нас зібрали, нас там 40 тисяч, вивезли через Польщу, до той і завезли нас ото, наш батальйон аж у Башкірію, називався 11 робочий батальйон. Ото я в Башкірію попав. Ну, а там уже.

Що Ви в Башкірії робили?

У Башкірії там завод Крекет, великий завод нафтеперероботочний. І ми, у мене була бригада. Нам давали уже карточки, хліб получали, ну вже ж наші. А то ходили підзароблять на

станцію. Вагони побиті після війни, позаливають нафтою, а вони тичуть, а Петухов був там мастер по станції, а в мене була бригада дорожня, ми я бува хлопців пошлю туди, очищають після роботи своєї, очищають вагони, а він тоді ж платить.

Скільки платили?

Та там який наряд зробили. Ми махінації робили. То у мене гроші були (*сміється*).

Ну, а приблизно?

Пятсот, шістсот.

Марок, да ?

Не це, не в тому, це в нас уже, а в Германії мені платили чотири марки.

Коли Ви були в Німеччині, у Вас було медичне обслуговування?

Та яке там медичне обслуговування? Ні, мене, я правда, ага оце у мене два пальці, оце тут операцію мені робили, в Машівці вже, а оце тоже от кості був налив, це німець робив, бач як німець акуратно, і цілий палиць, а наші он що зробили. Це німець лічив. Оце таке було.

А свята як святкували?

А у німця. Та яке там свята. Правда, мені кажеться, на новий год платочок принесли і чарочка така маленька горілки (*сміється*)

А посилки з дому вам дозволяли отримувать?

З дому?

Да.

А, там та такі маленькі 200 грамів.

А часто?

А вже і не той, можна було посилать, тільки малесенькі.

А письма Ви писали, да?

Письма да. Письма писали і це можна було. Ну вобще-то німці самі люди непогані, культурні, хароші і жили вони багато краще від нас, багато краще.

Розкажіть, як Ви далі потрапили додому?

А так... Нас після Німеччини, як перейшли границю, ми прийшли до красних, нас скільки, 40 тисяч, 40 батальйонів держали, туди, на японську везли, а тоді ж тоді там оце де красні, вони цю землю засівали і ми ту землю убирали, молотарка в нас була, ми молотили і зерно, зерно здавали, а я найшов, а ця земля відходила Польщі. Там був спиртзавод, так ми оце одвизем зерна туди йому а він нам спирту дасть (*сміється*), ото таке було. А тоді передали нас, там де ми помолотили, туди, а там наші солдати. Ми вночі, коні в нас були...

З Башкірії відправили додому. Вобщє-то я там два роки був, з 45 по 47-й. Привезли в Київ, а з Києва до Яготина сам добрався на поїзді, а там додому недалеко. Так вернувся я додому.

Як в селі відносилися до тих, хто повернувся з Німеччини?

Нормально, ніхто не ображав, бо все село вернулось звідти.

Чи зазнавали Ви утисків в подальшому житті, через те, що побували в Німеччині?

Та ні, не зазнавав.

* * *

*Усні історії остарбайтерів —
промислових робітників*

АНГЕЛОВА ОЛЬГА ТИМОФІЇВНА

Ангелова О.Т. (Німеччина, 1944 р.)

Я, Ангелова Ольга Тимофіївна, родилася двадцять четвертого. Далі шо там? Родилась двадцять четвертого. Жила в селі Мачухах. Родилась у селі Мачухах і проживала. Участок Прогоня. Мій дідусь і бабуса були тоді, в те врем'я, куркулями. Їх повигонили і зімували вони, хто де йшов — померли. А мама вийшла..., мама жила в Абазівці, вийшла заміж у Мачухи. Ану виключи. Це в неї був чоловік — «Пролетарии всех стран...». Це ж тоді оції, оції держави було, шо тоді ж, Союзу ото. А бабуса в нас була тоді, з Абазівки ж. Ото бабуса..., а в голодовку вмерла вона. Ну, общем... А скільки ж мені год було, як в Германію брали? Чі сімнадцять, чі вісімнадцять — забула вже скіки. Мать сімнадцять було. Робила в колгоспі. Тоді почалась війна, прийшла бомажка від бригадіра колгоспу, повестка прийшла, щоб, щоб збиралась у Германію, забирали в Германію. Всі оті..., бомажка прийшла — написано, щоб усі до сельсовету собирались. Всі зібрались до сельсовету. Там приїхали кіньми, посідали ми на воли і повезли нас у город. В городі ми проходили комісія: — один врач був німецький, один наш був. Прошли комісію...

Ну, виключи (диктофон).

Одна тіки не поїхала, бо вона була, це може твої батьки, а може вони і не знають, тут Настя Речиха жила на Прогоні, там (*показує рукою*) — костоправша, вона дуже хороша костоправша, до неї і лікарі — весь мир їздив, вона справляла все. І в неї була дочка, вона на год старша від мене, і її забрали. То оце ж вона поїхала, мати її, туди і лікарі її же, наш знакомий лікар, вона ранче може поїхала, о, і її не забрали, ото комісія — і її далай. Вона прийшла додому, таких ні, бо тож таки вона лікар була, та на селі звати можна, давно вмерла ж — уже год. Ага, пройшли ми комісію, а стояв уже поїзд на станції — товарняк. Настелено соломи і ото загрузили нас у товарняк, позасовали. А там тіки вгорі віконце, хто високий, то дививсь хоч у віконце і брали нас перед Новим годом. А зима така була — снігу, холод — страшно! І ми лежали, як оселедці, на тій соломі — холодіна! У їх для німців, ті шо нас правили, був вагон, отдельний, там була ота печка, вони топили там — буржуйка чи як. Вони топили, а в нас — ні. Ото один одного гріли, лежали, як оселедці отак (*показує*) одне до одного і ото так грілися. І їхали — ше ж війна, порозбивані мости — все, їхали... Оце стане поїзд десь над рівчаком — свистить, гуде. Їхали цілий місяць ми. Їхали, доїхали в Польщу — мело таке, шо не видно світа. Ніяк, ні села, ні хат — нічого нема. І три душі утекло — дві дівчини і хлопці — отаке мело, як вони не побоялись, щоб їх не вбили. І втекли, і прийшли додому вони. Добрались додому ж, еге, прийшли додому. А там раз, правда, давали картошки в мундерах, десь останувались і давали картошки в мундерах. А їхали — такий поїзд, шо і краю не видно, так як завертатъ, скіки вагонів і кінця не видно... Боже! Тоді де остануватъся, шо ми ж.

Виключи (*диктофон*).

Шо ми ше молоді, ми ж стіснялися, щоб оце рядом з хлопцем сісти, ото, за більшим і за маленьким. А тож як стане він же на скіки минут, там я не знаю поки він стоятиме, а кому ше схотілось і того і другого, і оце рядом — одне біля одного, коло поїзда, а скіки поїзд, стіки вагонів, оце стоїмо так, поки те. А колонка, вода! Доїхали до колонки, то яка це чередъ буде до води, до колонки — не вспівають — поїзд: «Ту-ту» — і поїхав. Оце отаке. Я боялась уставати, бо, думаю, я останусь — тай шо я робитиму, як воно ше у Полтаві не знав нічого — не ходила, а тож он куди! Ну і я всігда, усі носили воду, а я боялась іти. А потом кажуть: «Ні! Ми тобі води не дамо, іди ти бери!», бо там же чередя страшні як оце ж по воду йдеш, стане поїзд. Пішла я по воду, я то взяла води, а поїзд: «Ту-ту!» і поїхав. Я біжу,

добре, що зразу не дуже ж він, та вже на посліднім вагоні мене ухватили, на ходу, та я ото сіла, та більше я і не вилазила. А одна, чі в Польші, чі де вона, в обцім, тоже ж за водой була і осталася, не вспіла в поїзд сісти. А німці їхали поїздом, вони її побачили, видно, ж ото там, а може вона махала, зупиняла або шо, і привезли. Приїхали ми на ту станцію і вона тут. А я боялась, шо останусь. Потом приїхали ж, привезли нас, десь повезли у баню, шо нас ото ше купали, та раз ото дали ше картошки тії. А тоді повезли ото, воно ж як...

Ану виключи (диктофон).

Куди нас, куди нас привезли, шо нас розхвормірували, забула ото вже куди ми, ну якийсь пункт привезли, шо нас відтіля, ну воно там щітається як біржа. Привезли, а відтіля ото вже по лагєрях, по направленію в лагєрі — туди, туди, туди там, ну якийсь путь був вобщем. Повезли і по лагєрях нас розіслали. І не всіх в один лагєрь, а — скрізь: і по селах, і по городах, і... о. Нас направили, тоді сказали, шо на швейну хвабрику. Прийшли ми на швейну хвабрику. Нас п'ять душ було на швейній хвабриці, а то скрізь по хвабриках по усіх і заводах порозкидали, по лагєрях. Прийшли ми на швейну хвабрику, той шо мастер, дав нам голку, наперсток, дав тюк костюмів — тужурок самих, і оце на рукавах підкладку вшивати оце, сказав, шо рубець і тут, рубець до рубця. А одна була дівчина така висока і повна, то поставив до тюків, тюки носити. А як тюки носити — принесе тюк, там їй показали, щоб розстеляла ж тюки там сантиметрів, і ото вобщем усе: і скіки, яка товщина, щоб була, скіки метрів і все, під заріз оце, о. А тоді приходить мастер, малює все ж на ньому, і підставля під ті ножниці, і воно ріже. Тоді ж товщину, ту сьо. Оп'ять так порізав і вп'ять вона тюк іде бере. А нас пять оце: з Горбанівки, з Мачух, із Санжарів одна жєнщина, така годів сорок було. Ну... як дзвонєк дзвонє — це в девять часов снідати, це ми сідімо за столом, цєх великий, і там ото ж усе робітьсє. Дзвонєк — снідати, ну вони ж, немки, снідають жє і все, а це тут був хвабрикантова, якось хвабриканта. Ну а, хвабрикантова дочь приносє нам отой чотирьохграний, бомажнаний кульок, ти бачив його, знаєш. Порізаний, порізаний батончик, ну батон, такий як у нас ото, довгєнький такий, порізаний по два кусочки і маслом помазаний і оце вона нам від себе, від душі приносила. То як кому серединка, то таки величєнький кусочок, а як оце крайок, аякжє не будєш вибирати, а так берєш підряд жє ш, оце таке. А в обід дворник приносє від лагєря суп з брукви та отой тмін, знаєш, сімена довгі, насипано повно і воно

ніяке, як трава, і картошина десь-не-десь порізана плаває і брюкви повно, таке приторне, я його ніколи не їла. Сидю голодна, но їсти я не нагоню, а ті що зо мною робили, наші дівчата, ті їли, насиплять миску і їдять, що називається, їсти хочься. А я от не можу, я його не їла. І за одним столом, ні два столи стоїть, така маленька столова, стоїть два столи, за одним столом немки, ті що там роблять, кушають, у них усе в залізних коробочках: м'ясо тушене, то се, то те. Запахи такі йдуть ото, я тіки запахами питалась, що пахне. І ото приносе дворник відро маліроване того супу, поставе нам на стіл ото, прийшли, відкрили, як з помийної ями, воня з того той суп. То ото поїли, а тоді йдемо в цех робити і немки, який кусочок хліба не доїли десь, то оце нам дадуть, так ми бігом його ковтнімо. А нам давали двісті пійсят грам на день хліба, так це ж нам повинні дати, а поки воно до нас дійшло, то там нема двісті пійсят грам хліба, бо бачив, в лагері ми голодні ходили, ми молоді, а ходили, як оті кури старі, сині ми були, худі і сині були. А ті, що варили: оце з Росошінець одна варила там, отака ходила: *(показує)*, друга — з Горбанівки — староста лагеря була, ходила така нарядна, на високому, тіки сищик хароший був, вона сищик харош була, що ми не виглядали, нас же не пускали надвір, не пускали, а в літне время вікна повідчиняємо і дивимось у вікно, отак полягаємо на те, полягаємо. А вона пішла сказала, був же німіць староста лагеря і ще він чі жінка його, стара така жидівка, зуби отакі були рижі. Вона пішла, сказала тому німцьові — старості, що дівчата полягали і дивляться на вік... у вікно. Так він увійшов, у ту палату ж туди, у комнату, та як ужарив одну отак по жопі, а здоровий німцого був, о, як ужарив одну, а друга обізвалась, тут ось, я знаю, Настя Коновалова, вона на тій вулиці живе, а в її ще, Господи, вона з дому забрала ще й краситися, й те напудритися. А от дванадцять хлопців побіля лагеря водили на хвабрику, протів нашого лагеря хвабрика була. І водили тих хлопців на хвабрику, год за підісят, здоровий такий їх, наче під охраною водив. Веде їх і ото хлопці перебігають через дорогу, добре що такий німцого був, ше нічого не імів. Перебігають до дівчат, у вікно дівчата та ото пісьма віддають же ото, а дівчата їм дають же ото, яка з ким уже там познакомилась, ото ж таке було. А вона тіки ото чи дала, чи взяла письмо, а тут ото німцого ввійшов, ту вдарив, а вона обернулась, так він їй по морді як ужарив, вона ж лежала на вікні, ждала ж чи він письмо дасть, чи вона там виглядала його. То ото така у нас жизнь була. А увечері оце прийдем, дворник з хвабрики нас приводив, скіки бере, стіки приводить — ото ж должен відчитаться ж.

А ввечері нам вечеря така: по дві ложки капусти синьої, квасеної, і картошка отакісінька у мундерах. Отам отакі жилісні банки, як у нас томати приходили, красні ото, купували. І ото та банка, мать кіл три там, а нас по п'ятнадцять душ у комнаті було, ото ту банку висипім на стіл, поділилися поскіки, щоб усім по скіки, поїли ото — то ж тії капусти і оце в нас така вечеря. А снідаєм, на снідання нам дають кохвій не солодкий і ото ті, може й двісті грам там було — хліба кусочок, то ми оце станемо в чередь в туалет, повиливаєм кохвій, а хлібіць, як оту шоколадку ми здімо, і пішли на роботу. Оце так і ото така вечеря, і такий обід. Ну а староста, шо оце на нас усе сищикувала, казали так усі їй, хіба додому їхати не будемо, ми тебе з поїзда викинім, кинім з поїзда, а Господь є на світі, а нас розхвормірували з лагерьа, і вона попала на якусь хвабрику на воєнну і її там током убило. Так шо Господь наказав її. То ото таке дітки було. А тоді хвабрикантові стали не нужні цьому, він нас відправив на біржу. А на біржі вже прийшли хазяїва і нас розібрали, кому яка наравилася. А в їх тоже автобусів не було тоді, і йшли ми пішки, десять кілометрів, з хазяїном, він з ковінючкою ото ж таки. Ідімо — ідімо, сіли оддыхати, він показує мені чи корови я вмію доїти, я махаю головою, шо умію, бо я нічого не вмію балакати. Ото прийшли, хазяйка мазала кухню, він каже хазяйкі я... як ото німого неїмала, так і я ото як, бачу, шо він каже, шо встань, вона на чомусь стояла, чи на ослоннику мазала. Устань, дай, нагодуй її. Вона встала — сказала мені сідай, показала, я сіла, вона мені дала їсти, ну там їжа не така совсім, як у нас. Дала мені шось їсти, ну мені це було дуже добре все, бо я голодна, як ота собака. Я сіла, трошки поїла, а стісняюся, неїмаєш, воно ж між чужими, стісняюся я, їла б я все б поїла, мені б мало було, а то трішки поїла, кажу: «Хвати, я вже наїлась». Махаю головою, шо мов не нада, наїлась. А тоді вже, як я там обзнакомилась, прижилася, тоді вони обідати — пообідали, повставали, а я їм, думаю, як гляну, шо діти всі тут, рідня вся, а я плачу, во. Вони повстають, а я ще їм, думаю, я тут нікому не нужна *(плаче)*, чого я буду стіснятися, і ото я їла. А хазяїн каже: «Ото, Ольга, їси добре, щоб і робила добре», — тоді я вже стала трошки неїмати, шо вони балакають уже. Тоді я їла, поки наїмся. І ото побула я, коли... ага, і в мого хазяїна згорів, згоріло все. Одного хазяїна сарай був, і в мого хазяїна сарай був і слі між ними пролізеш отак. А в того хазяїна, соседа, робила з Опішні дівчина, Марійка і хвранцуз. І осінню, як усе завезено було: і снопи, і сіно, в їх же потолків нема, ну тіки двухетажні ж сарайі, а до черепиці було

наложено сіно, снопи — все сухе ж, як горіх. А ті різали, там сікарня, січку, устромив в розетку і січе, о. І вони різали січку ото, хвранцуз і та ж Марійка, ідесь... десь у сінові оголений провід був і там як пихнуло — все. Горить усе і в мого ж хазяїна зразу, зразу зайнялося. Як увійшла в сарай — огнем усе узяло, воно ж сухе, усе огнем узялося, усе: свині, й корови, вони в їх не виводились ніколи ж, вони ріжуть їм січку з клеверу, з сіна, вони не виганяють пасти ніколи. А то все повипускали, все горит, а я свій чемайданчик узяла, та віднесла до сусідів, що там було — мої тряпочки якісь та платтячко може ситцovenьке було — віднесла туди, вкинула. Вікна, правда, полопались, я спала на другому етажі у хазяїна, о. І носили ми воду, бо вже хата займалась з крокви, носили ми воду ото. Такий був приказ. Ну й тоді, а ми ж, зімою робота така — ото ж молотити все: снопи оті ж молотити цілу зіму ж, молотити все, напевно. А то все погоріло — мені роботи нема. Приходить, я дою ввечері корови, приходить сусідський хазяїн, каже, я не розумію, чую, що балакають, ну словами я не розкажу тими, по — німецькому, а поняла все, що вони балакають. І той прийшов, каже: «Ти мені віддай Ольгу». Бо той хазяїн, там робила полячка, вона його не слухала, йому і жопу показувала, другий раз і дулі давала, і все. Ну як це так, ти одна, вони, що хоч с тобою зроблять, як вона не боялася. І він її відправив у канцлагерь, а там хтойна чи вона жива останеться, як будуть дубасити. Відправив її туди, а остався у його із Західної України такий високий чоловічина і поляк, такий низенький, невеличкий. І обідрані ходять, не купе, уже отут (*показує*), оце все порване, тіки, звиняй, ширінька оце ціла, а все порване, запряга коні, Боже! Та ти б же хоч би штани дав оце. Пошарпані, не давали нічого, ото, що з дому взяв яку тряпку, то він її сховає і ото ходиш так у драному. І то ніхто не вмів, коров нікому дойти, прийшов до мого хазяїна, а хазяїн тут же у коровнику був, там такий наперед коровника карідор такий великий, то... то до їжі, тоді розкидають коровам. І він стояв там ото ж, дивився німіць цей, управлявся ж там, а я корови доїла, і чую, що той прийшов і балакає з хазяїном, що ти мені віддай, бо в мене нема кому коров кому дойти. Боже, я в слюзи і мені те буде, що отій, він і мене відправить, як він такий. Плачу я, дою корови і плачу. Увійшла, мені нічого ніхто не казав. Утром хазяйка каже: «Ото, Ольго, збирай свої речі і йди до того хазяїна». Ну що ж треба йти, і я пішла з плачем. Пішла ж туди, він мені на Новий рік подарив гольчуги. Ти не знаєш, що це таке?

Ні, а що це таке ?

Hi! «Goltz» — це деревина. А шузи — це ботинки.

А, дерев'яні ботінки, да?

Да. Оце ж тобі такі.

Понятно.

Дивись: підошва дерев'яна, оце брезентове, біленьке (*показує*), а оце де зашнуровувати — це кожа, оце так же де дірочки, оце кожа і оту — то, там ще полосочка кожа. І отут на носочку кожа, а підошва в палець дерев'яна. Ну думаю, ага, і оце така комната. І оце побили гардіроб старий, отам на дворі зложили, побили, старий стояв. Тіки вже нема дверьок, не було, а тут дверьки. Отаке ж старе, шо ми б його у нас би його спалили, воно б не существовало вже отаке, якби наше січас время, а то б драний гардіробчик стоїть. Оце як мене ввели в комнату, у якого я не була хазяїна, отакий столичок з трьох досток збитий, отакі щілини в палець і старі доски отаке, збитий, ні накритий, нічого, оце стоїть так оце. І дерев'яна кроватка з досток така, і матрас, січкою набитий, і подушка така сама. А вони вкриваються перинами, а в мене отам в уголку пір'інка та отам, а тут, це я правду кажу, а оце самий підодіяльник так я кухвайкою ще зверху ото вкривалася, кухвайкою. А в них зімою не топлять, в них зіми нема — пройде сніжок оце, як дощ, і розтав, зіми нема. Устаєш, вікно відчинив і пішов работать. І ото я до того хазяїна пішла, дивлюсь, на Новий год, уходю спати ж у комнату, а на тім столику стоять гольчуги, здорові такі, ну думаю ти чутимеш, як я йтиму на второй этаж, це по сходишках і дерево, я так і робила. І ще платочок у тому, у ботинку був, носовий платочок: такий манесенький, біленький, тонесенький, і ще так обделаний красиво, не вишитий, а вибитий, просто так видно хвабрично, малесенький такий платочок. Оце такий новогодній мій подарок, був. Тоді оказалась моя сестра в Германії, старша, вона була в лагері тоже. Пише вона мені письмо, а я ж адрес, як я у хазяїна була, чи хоч на хвабриці була, то нам розрішали письмо там одно чи двоє писати, дали нам адрес який ото, то я писала ж письмо ото, додому, ну доходило, якесь доходило, якесь не доходило. І хвотографії присилали, було не письмо, а якась открытка там вложена і все, то я писала, то вона мій адрес знала, то вона написала до цього хазяїна, чи я забула, чи на хвабрику, чи до хазяїна вобще, а тоді адрес її знала, дала свій, я їй написала, тоді вона до хазяїна письмо написала, щоб він віддав мене у той лагерь, а я тільки ще місяць у його пробула у цього хазяїна, у другого. І вона, одно письмо написала, ну, а він каже: «Чого ти туди їхатимеш, там бомблят, там тебе вб'ют». Кажу: «Нічого, хай

убивають, так я з сестрою буду, хоч нас із сестрою вб'ють, я не сама буду. Хай убивають, — кажу, я буду з сестрою». Потом, вона була учителькою, до війни, вона вже вивчилась по-німецькому балакати, училась харашо, і вона йому письмо по-німецькому, все, що приїде така то, у таке то время на станцію, щоб ти її привіз, щоб він мене відвіз хазяїнові, відвів на станцію, така то жінщина приїде, забере. Так і було, а було зимою, якось сніжок упав, і ще саночками, зима в їх, ну не топлять вони, нема, воно розтало й тепло оп'ять. «Ну, — каже, — ось оп'ять сестра прислала, — показує письмо, — щоб я тебе відвіз на станцію і там приїде по тебе, — каже, — он саночки, клади чемодан на саночки і поїхали». І поїхали ми, там ліси, кругом ліси, самі ліси і через ліс, і через ліс поїхали на станцію, і от усе там розкатано, там ото ж сиділа жінщина ота, ну нічого може личком така. І він мене їй і віддав же ото, сам саночки забрав, поїхав, а мене ця забрала, пішли на станцію на поїзд, сіли на поїзд і поїхали, до сестри. Поїхали, я ж за нею сліддю, бо я ж не вмю балакати, думаю потеряю, не знаю куди їхати, ні кого питати, не розумію по-німецькому. Тоді на якісь станції остановка, ми встали, то ж чі вона білет братиме, там чі шо, а там повно солдатів. Вона без нічого, а там всьох, всьох, всьох, а я з отим, з отією причиною, отакий чемайданчик кругленький, дітки, ото і я не можу пройти, а їх же повно, як ото на дивані того *(показує на покривало на дивані)*, не пролізу, думаю, я її тут потеряю. Ну насилу, насилу, а вона ще швидко мотається, ну насилу таки я, чі вона білет там купувала, та мабуть вже раз те. Сіли ми оп'ять у поїзд і поїхали, і там ще була остановка тоже поїзда, і була ще остановка, і я сіла, думала ж і вона сіла, якось між людьми, елі, прозівала де вона ділась, сіла я в поїзд, дивлюсь, а її нема, то ж вона коло мене сиділа, а то її нема, сіла ж нема. Куди я їду, плачу, у вікно дивлюсь і плачу, що куди мене везе і поки він везтиме, я ж нічого не знаю. Плачу страшно, німці на мене повитріщалися, коли доїхали станція якась, стоїть моя сестра. О Боже, я тоді зраділа, схватилась, обнялися, плачимо обидві, о Боже, і вона ж тоже в лагері. Ой так я ото в неї була совсім мало, ну тоже ж може з місяць була, а тоді зайняли нас американці. Ми повтікали в підвал, у друге село, як хвронт ішов і ото були в підвалі. А підвал такий, отак на гору йти, горка така, йти і йти, і ліс, ліс і скраю в лісі школа. А тут така алеїка красива, і це кругом, це якраз було у маю, кругом отут яблуні цвітут, кругом цього ж, подвалу. І тут, там такий підвал, отак іде, він цементовий, цементований полукругом і йде отак, а тоді отак *(показує)* і хтойна куди. І там же повно німців

цивільних оце, з дітьми, з калясками ото ж.

Бомбоубежище, да?

Еге, бомбоубежище, да. Повно там цивільних людей. Там такі ворота красиві, решотчасті, такі ворота, і тут зразу як увійдеш, зразу стоїт диванчик такий жилізний, величенький такий, зразу тіки. Ворота ж відкриті і це ж туди ж усі ходят. А за горою за оцією, так ото ж гора, а за підвалом оце ж гора така довга іде туди, і туди їздять і танки, і мотоцикли, оце ж німіць туди тікав, американці відтіля бомблят, і самольоти, і усе. А солдати оце тікають у підвал тоже, оце так і балакаєм, ще ж отут люди з Прогоні — Орловський Вова, це він, це в його селі, де він був, у хазяїна підвал такий, за три кілометра від нашого лагерь, ми туди подались ото. А солдати тікають і в підвал же, і так балакаємо ж, шо оце німці як побачуть на чердакові, то рознесуть усе, а в їх ще кождий на мотоциклах і кидають, скіки вони накидали автоматів, коло підвалу отих, мотоциклів і все в підвал. Потом як гохнуло, Боже, а ми стояли, коло дверей, коли ото як бахнуло, коло дверей читай, я ото ж за тим же Вовою стояла, і... отак ухватилаь за нього кричу, отак увесь підвал шко... школи знеслось, отак увесь підвал, ну, думаю, це тут блин мені. Я, думала, шо вже все. Ну, школу, видно, снарядом знесло, школу. Ну пройшло, німця погнали американці туд, гуркотіли все ж понад підвалом, ото ж дорога якраз була. Утром вийшли ми, а вони їдуть, американці, без кінця, у них на машинах, машини, як калясочки детські, а на кождій машині прут, радіо оце, їх сидит по два. І перериву нема, щоб дорогу нам треба перейти, дорогу ж туди, ми ж уже з лагерь повтікали, бо в лагерь, повтікали з лагерь, бо сотворилось таке — у той лагерь приходять хльопці оце ж з музикою ж, як завоювали, тоді вже можна, можна ж ходити, вже нас ніхто ж не водив, ніякі поліцаї, о. Приходять хлопці, дівчата, музика, танцюють, там столова така велика була і ото в тій столовій, ото уже як американці забрали, значить, там уже танці. Там уже збиралися ми всі, ото й харашо було. А тоді шо сталося — приходять американці, солдати танцюють з нашими дівчатами, а тоді яка понаравилася, оце виходят усі, а він оставляє, і тоді ж оце починається — кругом же хлопці оце ж, обходят же, кричат і оце отаке, а ті стріляють, оце отаке і бросив, оце отаке було раз чі двічі, і забросили, всі порозбігались, потікали, і ніхто туди не ходив уже. А то ше було таке, як я була в лагерь, оце в сестри, дівчата, оце вже вони завоювали солдати, прийдут, а дівчата там голови миють і одна молоденька, русявенька, мила голову і вийшла вилити з миски воду, а

тут якраз машина, два ж американця оті в машинці приїхало. Приїхали і замітили її, і бігом до лагерь, де та, а вона вскочила й сховалася десь під кроват, а вони: «Де ота дівочка, значить?». Ну, вони по-своєму, а може й по-нашому вміють балакати, може, не знаю. І давай її шукати, а вони не признаються, вони давай угору стріляти, і тоді ж вийшли... вийшла та дівчина. Та дівчина і ще одну взяли, було дві сестрі їх у лагері там умісті і взяли одну від сестри, оце одну взяли і ту дівчинку, шо голову мила, взяли. Вони посадили на машини їх, понадівали їм ті плащавики, плащі понакидали і повезли. І та сестра так кричала, бігла за машиною і кричала, шо забрали, а куди забрали, хтозна. Ну їх днів скіки не було дівчат, а потом поприходили. Еге, каже картошку в їх чистили, ото таке.

Ну, а вони так до них не чіплялися, ні?

А хтозна ж.

Не казали, да?

Вони не розказували, вони не скажуть. Казали, шо картошку чистили, а куди, шо. Слухай, та оце ми з сестрою жили і один прийшов і хотів мене забрати, а це сестра жила оце, де столова ж ця була, велика, оце тут, у неї ото комнатка була, оце тут вона жила, і тут був ще один, всім халати для робочих, спеціальні отам, а в його була одна дівчина, вона вчителька з Києва була, то його була дівчина. А потом вона із ним, да... ні — і, а друга її подруга, були там хлопці, чехословаки, і гуляла з чехословаком вона, друга, а ця з отим, шо шив халати, портной цей. І як кончилася ота война, шо нам уже їхати і їх хлопці ті забрали, дівчата согласились оті, і хлопці забрали, поїхали додому, до себе ж їх забрали. І на станції оставили, а самі білети брати, а вони роздумались, дівчата, і повтікали, бо додому. А якби остались, то там би й жили, а шо в нас після войны і по сей день. Кхихи... Ага, а тоді ж оце ми в лагері як були, приїхав наш лейтінант і каже: «Собірайтеся, завтра підійде колона машин і поїдете на Родіну!» І ото на другий день, чі на третій, під'їхала колона машин американських, і забрали нас, посідали ми і поїхали. Так ше наші солдати, як нас устрічали, шо ми ізменніки Родіни, отак нам казали, ще на гряниці, як зустрічали. А які ж ми ізменніки, ми ж города не знаєм свого, аби Полтави, а ми ізменніки. А нас забрали ж, там огинатись нічого, приказ — ні, приговор та й усе. Та ото ми й поїхали, а воно ж скрізь горить, скрізь курить у лісах, мости порозбивані. Повезли нас, ну я точно і не знаю оце, чі в Польшу, чі ше, мабуть, Германія кончалась, мать, на гряниці, оце Польша і Германія оце воно,

мать, там було. Привезли нас ноччю та колона машин, увійшли так у хату, дома ж стоять, оце нас привезли сюди, щоб ми поміщались, по домам розходились, о. Ось оце ми ввійшли, я, думаю, світ же коло дверей должен, коли тикнула, налала, уключилося світло на всю хату. А їм, навроно, сказали, щоб за скільки часов вибранися, щоб освободили дома ці. Отож ми ввійшли, кровати з постеллю стоять, коври на стінах так скрізь понастелювано дорожки все і ми там ото жили. Відкрили больницу там, була комісія, там нас всіх попереверіали, о. Які були там чимсь... лічили, отож відкрили больницу. Це моя сестра була на кухні поварьом, а я санітаркою, а друга була помошніца моїй сестрі була ото, була така жінщина. Тоже молода ж така і ми там були ціле літо. Потом осінню треба розбігатися нам, треба йти, це вже треба йти, куди, шо, як, я якби не сестра, це вона старша від мене і вчителькою була вона, так як може, так як дужче, так я осталася, я б не втрапила відтіля. Там же скіки ми йшли, мости порозбивані, обходити скрізь усе оце — це страшне. Ішли пішки і дійшли ми до якоїсь, ну дійшли до залізниці, до рідної дійшли. Поїзда стоять, платхворми ж отак все, ну платхворма стояла, ну я вже забула з чим вона стояла.. з чим же вона стояла, бо нас же не взяли ж на платхворму, а сестра ото до того ж, до машиніста підійшла і ото пита, каже нам на Полтаву, куди він іде, а він ішов на Полтаву, може ше далі йшов тоді, може через Полтаву вже то. І вони нас посадили коло паровоза, платхворма ж вугільна, тоді ж вугіллям топили, і ми на вугіллі з нею і-і, і труба ж горить ота, така вшир як і я, ми то, як ото в тебе голова чорна (*проказує на чорне волосся інтерв'юера*), отакі ми поприїжали.

Чорні всі, да?

Страшне. Ще й зверху на вугіллі сиділи. Приїхали ото, і приїхали ноччю, ну добре, шо сестра жила в Полтаві раньше, раньше, отут де Боженка, отут був Рибзбит, рибу каптили там, і вона жила там на квартирі, там де Рибзбит. Там була хатка така під соломкою раньше, така ото ж на квартирі вона там була. То оце, то вона знала трохи город же цей, то вона знала, тоді ж були ізвощики, на коніх, вона знала знакомого ізвощика, знала де він живе, воно ночю ото ми пішли, вона постукала, він вийшов, запріг коняку і відвіз нас у Мачухи, додому. Приїхали ми додому, самі стіни стоять, хата викладна з землі, не згоріли стіни, а все згоріло, і нема ж нікого, самі стіни стоять. Приїхали, пішли до сусідів питати, сусіди кажуть вона в тих там, у других сусідів живе, мама, а ше оставався брат один і другий,

невеликі. Ми пішли до сусідів, ото вийшла мама, Боже, схватились, ото поплакали. Та тоді сестра устроелась, як же його оце, де вагони роблять, скажи мені, як це той город називається, чи шо?

Харків?

Га?

В Харкові може?

Ні, не в Харкові, вона ж те, поїхала туди і встроелась там у конторі, вона була вчителькою і там устроелась у конторі, як грамотна то. Стала там робити в конторі, ото трапився їй мужик, ото вона з мужиком. А той мужик робив шохвером на самохвалі, ложив дороги аж туди, ну я не знаю, де той Шевченко посадив вербу, шо далеко оце, і їм дали квартиру в П'ятигорську.

А це в цьому, це десь у Росії було діло?

Ага, це десь після війни було, то ото там. І ото вона там, дали квартиру в П'ятигорську, і та вона ото жила. Скіки я їй казала, шо приїдь, приїдь. І оце тобі так моя Германія. Приїхали ж ото й хати нема, мама ото ж, одні стіни стояли, а тоді ж ото вона здала свиню в колгосп, дали їй дерева ото, балку, все дали. Вона зробила все, тіки вкрити треба. Пішла до голови колгоспу я, кажу, дайте соломи хату вкрити, він каже, оце ж воно он туди, о Боже, чи в Сапожиному, чи куди, каже йди, очерет коси, та й укривай, оце так мені отвітив голова. Ото таке, а я його коли косила, я його знаю як, шо, до чого, і хата завалилась, воно дощі йшли і хата завалилась, упав потолок, о. Тоді должні приїхати були поляки сюди ж, у наш колгосп, вроді должні приїхати, і шо ти думаєш, оце ж ми, в нас так давно таке ведеться, тоді ж ті коні, і солома, і все привезли бігом, нескіко пар коней, і ото возів скіки соломи, і ото бігом укрили її, так уже потолок упав, все погнило дерево, шо ж ти. Так сестра ото приїхала, та й купила нам хатку, там на Прогоні в одних. Купила хатку і ото ми з мамою жили, ага, а в мого ж, питаю, де брати. В мами ж питаю, де ж хлопці, а вона у сльози — одного вбило, це був менший від мене, вже забула з якого году, мама ж ото, а бригадір сказав, він уже, брат, робив на пароконки, хоч і малий ще був, а пара коней йому уже дали, бо нікому робити, робив. А йому бригадір і каже, а воно ж тоді там ставок на Прогоні, ставки були, воно ж тоді поперемощали, де ставок, де вода усе ж деревами. А бригадір йому каже, оце Семен, каже, збирай дерево, де бачиш, та й хату будеш строїти, ото ж він так і збирав же, а то не було меншого брата. Побігли на ставок на Прогоні, а він ще невеличким був той, малий ще був, а мама вийшла ж, треба його вести до мадісток на мірку

і там шось шилося, вийшла гукала, гукала, а його Петром було звати, оцього малого, нема його. Вона вискочила і хотіла на ставок бігти, дума це ж він тіки на ставку, коли якраз Семен на обід приїхав, чи прийшов, прийшов. А мама ж біжит, уже ж біжит. «Куди, ти, біжиш?» — каже, побачив і оте. Каже: «Біжу на ставок, нема ж Петра». Я сам ось побіжу, ну біжи, та заверни його, каже, по жопі мою рукою, заверни його відтіля, прижени, бо мені щас до мадістки йти. Він пішов, а там сидит, греблю зробили таку як і тут (*показує на ставок біля двору*) не було, та зробили, висока гребля і сидит один без ноги з коштулями. А це я з ним робила, кх, у колгоспі тоді був барабан, молотили снопи, тепер комбайн, а тоді ж не було комбайнів, а такий барабан ото, чи даже не барабан, там же така дирка і туди сніп цей розв'язуєш і в дірку, і то той парень був, той шо ото ж кидають туди снопи, а він же взяв, та й у ту дірку, а електрика ж уключена, і там воно молотиться, в тій бичі і воно там молоте, колесо таке з цими, і бистро, аби успівав кидати ті снопи. І як він там, ну молодий був, гаву піймав, попала нога туди і виключили, так зім'яло ж ногу, відрізали йому ногу, і він же ше молодий, сидить на лаві з коштулями. І ото ж уже загоїлася нога, це вже пройшло время, до війни, сидит. А в ставку наші солдати глушили рибу гранатами, а воно вода випущена, граната застряла в грязюку і не розірвалася, не розривається ж. А він сидить та й каже, ну, Грицько, я ж, він і доси живий, сидить та й каже: «Семене!». А тоді ж сірників не було ж — война, оті камінці черкали ото так.

Кремень?

Еге, кремень. А він сидить та й каже: «Семене, провір, — шо він уже не знав, шо воно розірвітьс, він знав, дума, у мене ноги нема, то хай і тобі, і тобі таке зробить, — поліз, возьмеш гранату і натрусиш сірки, і наробиш сірників, будуть тобі сірники». То нарощне, спеціально зробив таке. А їх було, а Семен не сам пішов, а ше три други — його друзья сусідські, сусіди. Чі вони там, вони, мать, там були, може купались. Він поліз, витяг ту гранату...

Це Петро, да, витяг її?

Ні-ні, це малий Петро, він Петра захватив додому. Да, захватив додому, Петро побіг, а сам же ото остався, він же, Петро малий ще ж був, а сам же ж робив уже. А він оставсь, поліз, витяг з грязюки ту гранату, сів же отак на траві, ноги отак і так же її розкручує, а хлопцям же ентересно — коло його уже всі три сидять і дивлятьс. Тоді воно стало курити, шипіти стало, він отак тіки хотів кинути її, а

вона отут і розірвалася у руках і ото всі чотири. То ото такі хльопці, всі чотири погибло, один, правда, ще сутки жив, ну йому очі повипікало, а ще у пам'яті був, о, і ото розказав все як було. Погиб і молодих отакими хлопці четверо погибло. А одна, по ту сторону ставка, воно ж тоді у войну коровами й волочили, і все робили, і орали, а одна ходила у степ до матері, мати робила коровою, здоїла корову, а вона взяла ж молочко, в битончику несла по ту сторону, так її кинуло, вона впала з тим молоком, ну їй нічого, а тіки кинуло ото і все.

Ну так сила ж удару велика.

Еге, воно близько ж то. То ото так і не стало, а якби він живий був, він був би достроєв, кончив би хату, ото так ото. А той десь, оце й не чути його, приїжджав, мати, годів три, у Криму був. А оце й не чути, видно, розсердився, що я не писала ні одного письма, дума, а він у мене зіму був, бо був заболів. Він до однієї в прийми пристав, в неї два чі три хлопці, ремонт зробив, він такий, мастер на всі руки був, каже ремонт зробив, предлагаю їй каже записатися, вона не схотіла, а й бросив. Каже, я начав собі ліпити на дачі, дачу, взяв на дачу землю, і строїв собі хату там. І ото строїв і вкрив ду...дюраллю тією, діраль. Ти знаєш як оце?

Знаю, знаю!

А що це за жилізо, чі воно тонке, чі товсте жилізо?

Тонке воно, тонке.

Тонке?

Да.

Казав, що отаким укрит, а він жив триста метрів від Азовського моря, каже, еге, і каже, я уже й садок посадив, уже у мене садок родив, каже, і яблука в ящиках є ж у мене, о. І, каже, двинув на заробітки, в Чечню. А там, каже, мене піймали, і заперли ж десь у гори, каже, так, я насилу відтіля вирвався. І прибіг, каже, прибіг я, захворів. Захворів, і лежав, каже, воно на дачі аби десь, то може б отак, як у домі, то люди б же, а так же нікого, хто, та коли прийде на свою там дачу десь, та може й дачі не близько. «А каже, — як з Чечні приїхав, — а дюраль всю скинуло, ні кусочка не найшов, — каже. А потолок, — каже, — наліпляв, ліпив з сухої трави, місив і наробив потолок, і вкрив же, тоді і пішов же, — каже, на заробітки. Думаю ж прийду, а вона вкрита, а воно, — каже, — зняло все, — каже, — і кусочка не знайшли, іще й заболів, — каже, — і лежав». Каже: «Лежу, дощі йдуть, на мене глина ота вся ляпа, а я недвижимий, і їсти нема чого». Пух... пухлий він був приїхав, опух, це тіки в голодовку пухлі люди були, а в його ноги, як

колодки, руки. Їсти ж немає, ніхто не являється, каже, а ото, каже, жив яблуками, шо ото яблуко возьму, а більше немає нічого ж, і ото так він ще, шо їв яблука, трошки став на ноги ставати і ото він приїхав. Привезли його, приїхав і, ми ще в отій хатці жили. Приїхав, і він зіму ото побув, та каже: «Олю, я і ночью вставатиму їсти». Кажу: «Так і вставай і їж», бо він заходолався такий, пухлий, та все погляда на свої ноги та руки, ой. Перебув зіму, а грошів нема, не робив же. Каже: «Олю, ти позич де мені на дорогу». Це весною вже, як висохло. Каже: «Я тобі, я вишлю, через дві неділі я вишлю, — каже, — гроші». А в мене грошей не було, я в сусідки позичила йому на дорогу, так він пішов в магазин та ще купив мать кіл два оселедців, бо тоді ж гроші ще такі, не такі, як, оці були, та ще коли які оселедці, а на дорогу собі оставив, та й поїхав. Та як поїхав, та оце вже годів три й не чути, де він є, Бог його знає. Ні пише, ні може вже й живого де нема. Він з тридцять сьомого году.

Та ще в принципі молодий, так воно.

Та ще не старий, так нічого, ага. Ну й не чути його, хтозна.

А Ви ж поки заміж вийшли. Правильно, там.

Як ото, кажуть: «Замуж не нападсть, можна й замужом пропадсть» — ото мені такий заміж був. Ото такий заміж, пив, гуляв, на полний ход, а я ото дома з дітьми, та ще ж тоді воно таке було, ото у нас усе погоріло, нема ніде нічого. Ото кроватка була, одинарна, жилізна, ото та не згоріла, а обгоріло ж воно, яке ж воно, ото йшла я з тим заміж. Ото, а в нього півхати згоріло було, та, постройв ото, ремонт зробив, стіну, завалилась ота стіна отак у хаті, він зробив стіну, а робив він у тім Промбиті, зробив стіну, а я ото повишкрібала, де горіле, усе піском позатирала, помазала, усе зробила, у залі ото, у них зала, одна комната, вобщем, велика, а одна маненька, і ця вже полопалась, ото ж горіла, ну я все там до ума подоводила і ото жили там. Так жили, кроватку оту я привезла, поставила ото в залі, ото він напарубкується, прийшов, ліг ото і всьо, а я з дітьми на печі, ото на ноги подушечку, і дитину на подушечку, і ото колишу отак, не було нічого, ото так я прожила. Проплакала ото то на пічі, отака в мене жизнь була. А тоді, з Шевченюк, менший удався в горілку. Оженивсь, жили вони харашо, два сини, та ти його знаєш.

Ти знаєш же його? Та я думаю ти його знаєш. Його всі знають, бо він шастав скрізь. Так шо, два хлопці, он яких, ну то я не знаю з старшим шо, а малий такий хараш парень і той хараш, та той ну, тоже, мать, горілочку п'є. Ото воно таке.

Та ото так Германія, приїхала та заміж, то ото, друга Германія. Ото так прожила, кому яка судьба.

І Сашко, поки не розпивсь, там усе робив. Каже Людка: «Він такий і їсти наварить, і поприбира і все, а вже як розпивсь, шо, він більше тридцяти год на похороні програв, і все горілка». Ну тож так, той пив, гуляв, грошей не давав, батько його, о. А Сашко ше з школи, мать, як у сьомий клас ходив, то він уже по похоронах грав. А Сашко принесе, тоді була п'яťорка гроші, це щас ніщо, а тоді гроші, а одміни всю твою школу. Принесе п'яťорку ту, дивись там чернила купили, зошит чі ручку — усім трьом треба, оце отаке. Та хай уже, мені і казали, шо це він розіпьється, ось ти його з той, зніми з тії музики, бо він розіпьється. Та думаю, оце всі казали. Тут батько бригадіром (*показує на сусідів*), в колгоспі, построїв он які доміни, о, а в мене шо ж, шо ж я тоді після війни в тому колгоспі заробляла, копійки. То мені принесе п'яťорку, та й є вже, якби чі книжку купити, чі шось таке. Ми жили так, ой, як хто тоді пожив, при Брежнєву, а ми, а нам і тоді, міні і тоді, тоді така жизнь була і так усю жизнь таке. Я ж кажу, при Брежнєву все дешеве, можна було пожить, ну все тих грошій не було, яби ж він давав гроші. А як грошій від його ніколи не було, а я вже ото як стала, то в колгоспі, а тоді давай, то у школі уборщицею, то в інтернаті і ото так, то сторожувала, то варила в лікарні, оце куди, куди роботу робила, моталася, щоб копійку заробити ж, та вдіти їх, та вбути, бо в школу ходят же. То ото Германія, а оце друга Германія.

А можна ще Вас трошки спитати?

Шо?

Як Ви там от, у Вас там були вихідні дні в Германії, як Ви робили на фабриці, потом робили у хазяїна, чи там були вихідні дні?

В хазяїна не було, а на хвабриці було, неділя.

В неділю, да? І шо Ви там робили в неділю, шо там Вам дозволялося робить?

В неділю оце ж, діло моє було корови подоїти, це ж утром, в обід і увечері доїти. Я утром подою корови ото, чаю попила — утром же у їх ото кохвій, і усьо, а тоді маєш право піти куди. То ото отам, у другім селі, були оце як я, як оце я, й оце похоже коло села. У другім селі були із Смоленська дівчата, то я ото до їх було піду. Через ліс іду, а оце на базарі у нас черніку продає, точно, таке як я в Германії рвала та їла. Через ліс іду, воно отаке низеньке росте, кущиками і ото ягідок, точно як у нас чорна смородина, отакі ягідки, рясно, а добре. Я оце

стану, напасуся, як ота корова, наїмся оце, це ж не всігда, це в неділю тіки можна піти, а тож работа, работа. А оце у їх же на дворі була я, у них, казав чоловік. А вона в чемайдані продає: «Черніка, беріть. Черніка!», забула по чому, ну вона вже поки привезено вже, вона така зробилась чорна, як чорна смородина, а кой-де є ото таке, кажу, о я взяла, кажу, ой це таке як я в Германії їла. Ну, я його не їла, а так дивлюсь, шо цвет такий. А тоді ше як була в хазяїна, а вони, оце ці дівчата там, жили втрюх, а оце був хазяїн, так як у нас хвермери ото, він зацікавлявся сахарним буряком. І оце і, і село те, та там, може, село тіки він і жив, може, в степу ж оце зробив село він таке сам. Там називалось село Кайнагух, і там в їх багато робочих, столова велика і погано кормили, а я, думаю: «Вкраду у хазяїна трошки борошенця.» Украла вузлик і на другім етажі, в курнику, під трісками сховала той вузлик. А вони ж ото топили ж тоді трісками, газу ж не було і в їх, і нашли під трісками той вузлик, шо я не вспіла його віднести. Ой, я увійшла в кухню отак же ж обідати чі снідати, хазяїн каже: «Ти нашо вкрала борошно?», він же по-німецькому це сказав, по-своєму, но я поняла його, шо, каже, в курнику під тим. «Ти знаєш, шо я тебе відправлю в канцлагерь, як будеш красти!». Боже, я плачу, просяся, шо я більш не буду. Та ні, більше і не брала нічого, Бог с ним. А то ото таке було. А там, у другім селі, пожилий, нашо вони його, ну, дідусь, щитай, ну нічим, заросший, нічим побритися було, та заросший, ну бедно. Годували його, отакий де кусочок, де сухарь, ото отаким годували. Тіки ше вівці, а він там вівці пас там то є, овець багато держав, то він тіпа, той тоже такий, ну а я ж ото думаю, понесу дівчатам, хай блин хоч спечуть, та ото тобі таке, шо чуть і не попала я в канцлагерь, шо там брати, Боже спасі, ніхто нічого не давало, все покинеш, а там той золото десь у степу то ніхто не возьме, кроме нашого брата. А в них цього нема, от у них нема такого бардака як у нас — в їх справедливість. Отії брехні нема, оце як пообіщав він тобі, чі сказав шось, то це точно, нема так як у нас — та прийдеш завтра, та прийдеш завтра, та отоді, та отоді, там нема, там як сказав — всьо. А чистота яка, у нас одну корову держиш, та і солома, і все в дворі, це ж хоч я, хоч в любого, а, може, тепер уже й чисто, ну в нас. А там же — сім коров, бики, їжжі бики, неїжжі бики, коні, пара коней, і тим у дворі, ну, а там же земля, там кругом камінь, у дворі, і в дорогі, і кругом камінь, там грязі нема ніде, ніколи цієї грязі нема і чистота. Оце він, корови не треба чистити, вони аж блищат, не треба їх і чистити, бо отак вони на соломі сплят, соломи хвата, скіки гектар і

пшеницю сіє, і все, оце тобі зроблено так і отак, коло коровника ширина метрів два отак, цементіровано врівні з порогом, з коровником, оце цементіровано, а туди пішла яма, оце він забрав на вила і сунув у яму, як вичищає і сунув у яму, збоку там яма для сечі і водока... качати там, це я работала, оце така у мене, бочку ту. І там чистота, корови тобі ні насерут, вичистив, пустив воду. У кінці отут такий, все воно цемент... воно же камінь, ну все повидавбуване, таке зробіне, шо оце моча вся біжит туди, воно з сірого каменю оце вистелено. Вимив, пустив кран там, вода біжит, мітлою змив, водою змив, туди ж згорнув, постелив соломи, воно, як на подушкі, вони ніколи не замазані, а на...а в нас як вижинеш — обльопана, мійш, мисмо їх, ще й деремо залепи в їх, ззаді ото. Там стоять, я ж кажу, чисті, як ото одіяло, не треба і шкребниці, не треба нічого. Там вобщє — то все з каменю, вода біжит, кран, відкрутив кран, там таке, як корито сквозне з каменю тоже зробіне, в їх оце там калідор, оце в калідор наносив, оце ріжут клевер, і сіно, та коровім сіно, а не виганяють пасти, а ото ше мотор небудь-де ставлят це, сіно у їх паковане, все на сікарню, наносюють туди, грабаркою ото понакидав у корита, вимив, оп'ять підкинув, вп'ять, оце так вони годуються. А коні, в нас коли і пасуться, і все, там не пасуться коні, там коні все время стоять, ото хіба шо як їхати, їхати куди, то їдуть же, возят усе ж ними, о. А то стоїть, цівка у відро і яслі ше, протів коней, повні вівса, оце туди занось, січки з сіном сипнув туди, тоді кружку вівса туди сипнув, перемішав і оце вони це їдят. Та куди там, а чистота, в нас піди в город, скі...скіки ото всякого всього, а на базарі в чому люди торгуют, в отому мусорі, в отому ото, о Боже ! Прийшла та шо заміта, на базарі убира, о Боже, а воно ше після дощу — картонки намочило, наквацяно ще, гребе ті вещи, такого, так вона вже так лаялася. Я до пізна була, бо в мене самі ягоди і я нічого не продала совсім, та ягоди « Полянка», ото ще воно буреньке таке, о. Кажу, чорт і шо-зна продавали, понамусорювали!

Так, ну не хворіли, да, Ви в Німеччині?

Ні, не хворіла.

А слідили там лікарі за вами, ну, слідували доктора?

Ніхто, та хто там кому нужно, Господі!

Ніхто там не дививсь, да?

Ніхто і не згадував, і там і нема тих лікарів. Оце були лікарі, слухай які були лікарі, не були вони, а це я розкажу, як одна. Оце ж воно таке время ж тоді — війна, дівчата молоді, а нема ж хльопців. А робила

одна, це вже як я в сестри була, оці дівчата, ото що американці брали ту, а то ще така була, русявенька, така стройна дівочка була. А робили хвранцузи, а це була сушільна хвабрика, у сестри оце, сушили оце ізюм, яблука, картошку, капусту — оце отаке все сушили, в оті бомажнjanі мішки і отправляли, приходив поїзд прямо під хвабрику, плятхворми і грузилося оце на хвронт, усе сухе: і картошку, і все на світі, і оце ми робили там, я в сестри робила, ну я мало була тоді там, хвронт ішов, все кончилось. І оце робив там хвранцуз, такий паскудний — низенький, рябий, старий уже, пожилий, помінаєш, а вона ще молодюсінька, така стройна, красива дівочка була. Ну, а хлопців — нет. І оце вона, а хвранцузи получали посилки, великі посилки чі це, от забула, тоді й казано, ну вже забула, чі це Америка їм висилала посилки, великі такі, угли жилізом оббиті, такі, мать, кілограм по десіть посилки були, еге. Великі посилки, ящики такі були і хвранцузи получали все хороше там.

Еге, все хороше. І оце, а в лагері ж як кормлять, і оце вона з ним, гуляла з цим хвранцузом, ну він снабжав же ж її, усе ж їй віддавав. І вона забеременіла, і тут треба родити, а больниці нема, там не найдеш, куди там, хіба оце так, як у нас. Не найдеш больниці, Боже, він її поки доправив, десь та больниця, Бог його зна де, і трактором віз, і підводою, і поки її відвіз туди, у ту больницю, щоб вона родила. І родила вона, я ж тіки забула ж чі вона хлопчика, чі дівчину, а в Германії тоді ж каляски були такі, як січас у нас, оце, а тоді в їх були всякого калібера. І приїхала колона оце ж машин, шо нам додому ж, і він її погрузив, каляску подав з дитиною на машину ж на грузову, каже: «До нас не можна брати». Ну, та він, у його ж сім'я там, як він уже пожилий дядько, і повезла вона додому дитиночку ту, а як вона з нею добереться. То ото такі ти кажеш врачі, такі больниці, там ніхто не бачив, не знав тії больниці, де вона є, Бог, той, він поки доправив її. А хвабри...хвабрикантша тоді дала каляску ж оцю, дала ночви, пільонки, розпашонки, все дала для дитини: ото ж і купати в чому, і возити, ото ж вона все дала, хвабрикантша. А тоді до хвабрикантші, якраз отак над дверима снаряд попав, та й не знаю, якось і не чула, чі хто кого вбив, чі вони живі остались. А тоді як оце вступили американці, значить, наші хлопці — їде німіць на велисипеді, він перейняв — злазь, часи — давай, костюм — скидай. І-і-і каторят на тих велісипедах, уже й без камор і як хоч ото, оце таке вже право було.

Позабирали, да?

Еге. Забирають і катаються, часи беруть і..., а вони і віддають, шо-

би, не сражаються ж не, віддають.

Хочеться Вас ще запитати, а як Вам от, взагалі, Ви не жалкуєте, що там побували, в Німеччині, чи краще дома було остатися, та й?

Так, конешно, що краще б дома, що!

Ну, а в принципі, чи дуже важко все таки ж було?

Та! Я як стала в хазяїна, думаю, Боже, як вони роблят. Нема віддиху й на минуто, ото поки поїсиш і важко ж робити. У селях, там нема, що оце я, лантухи тягай, усе, все підряд, там нема, щоб оце, що то жінщина, то ще щось, це, може, тіки можна, бо все чисто, все підряд. Там отака робота і віддиху нема, Боже! Стіки гною вивіз він, повивозили гною на оте, на свої гектари. Послали мене, щоб я порозкидала, так я як попорозкидала ті кучі, уже темно, а в їх лісного — оці дикі кози, лисиць багато оце ж. Лисиці гавкають у лісі, до ліса докидала, дорозкидала, гавкають у лісі лисиці, як собаки. Я боюся вже, плачу, а треба ж кончати. Боже, вже й темно, а я розкидаю, поки кончу ж. Кончила і пішла. У їх кругом же ж гной, ото як уже начав, сказав, що оце робити, всьо — ото пішов і роби, поки кончиш. То йшла з плачами, а кому ти нужен, що ти плачеш.

А тут, як оце, як вернулись, тут Вас допитували щось, допроси якісь були Вам в міліції, ні нічого?

Не, ніхто нічого.

А були якісь перешкоди, що Вас там на роботу як брали, не казали, що Ви там предатель, ну предатель?

Ні, не було нічого, та де ж, у колгоспі, у колгоспі я робила, колгоспі.

Дітей тожє вони Ваших уже не зачіпали на щот того, що там...?

Та ні — ніхто. А моя подруга тожє приїхала беременна і дала.

Звідти, да? З Німеччини?

Еге.

А скажіть, в якому році, году Вас забрали туди?

У сорок другім.

А вернулись коли Ви тоді?

У сорок п'ятім.

Довго ще побули, да?

Це нас брали в сорок другім, перед Новим годом уже, поняв, перед сорок третім. Перед Новим годом, якраз перед Новим годом, такі сніги мели та холодяка. А скіки, Боже, як у поїзд уже батьки ж

проводжали, скіки було крику отам, плачів. І діти кричали, і батьки кричали. Война йде, поїхали, хто й зна. А мама каже сестрі: «Їдь, шукай Ольку, де вона». Та ото й поїхала, та хоч разом ото.

Та то, вже і то легше.

А то б я, я б дороги сама б не найшла. Я така стіснительна була, я б і не спитала і..., а то ж ото — вона, та так уже і доправились.

Ну, спасіба Вам за те, що розказали.

Страшно їхати, тоді ж їхали підводою, ночью. Оце на горі отак стали на низ спускатися, на низу шось за вогонь горит, тоді переймали ото таке, підводи переймали, оббирали, тоді таке було. Думаєм, хто ж топе, це серед ночі ж вже, пізнє время, огонь горит, я боялася, поки приїхали, ну ніхто нас не трогав. А тож було з Калашників отам, як їдуть у город, на базарь, переймають, оббирають підводи. Таке було.

* * *

БЕЗПАЛЬКО СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ

Безпалько С.А. (2005 р.)

Я, Безпалько Сергій Андрейович, Андрійович тоїсть. Народився в с. Мольці, Полтавського району. У 33-ім году остався без батьків. Нас тоді... нас зібрали, таких каже як я, зібрали нас називалися у колгоспи — патронат. І там ми, значить, проживали, десь до 42 року. Ну хто був старший, хто був менший, а в 42 році рішили значить, розформірувати усе це діло, де у кого були там дядьки, тітки, рідні, порозбирали нас. Ну, а таких як я, шо нікого не було, ще несколько таких було, е-е-е... Давали хати, там же ж із 33 году пооставалися

пусті хати і ото, там ми й проживали. Як могли, так і проживали, собственно говоря, потому що не було ніякої ніде піддержки (*собака гавкає*). Ну, уже в те время, коли німець відступав, а хоть освобождавал Полтаву, ну, одного ранку, значить, я вийшов із двору і тут, якраз німець з автоматом «Ком сюда». Ну, а де ти дінешся, а вони значить по всьому селу, мешкали й ламали людей, е-е-е... в один определённый пункт. Ну отож, туди я попав, ну десь значить нас збирали, я знаю може чоловік 30 й в основному старики, які вже не підлягали до армійської служби. Ну там інваліди, яких не набрали в армію, ну короче говоря чоловік 30. Ну десь під вечір, скільки було вже врем'я, тоді якраз було, миросінь така дощова, не поймеш як, той, а хто тоді дуже, по сонцю подивився врем'я, ну десь може часа чотири чи може 5 час був. По направленію Плоске, есть таке селище, отам, короче говоря, взяли напрямок на Байрак, потом значить з Байрака на Калашники, із Калашників прямо на Плоску. Туди ми дійшли десь... Була велика темрява, без поняття скільки врем'я, що до чого, ну діло в том, що е-е-е... Нас хуля ожидавал колгоспний якийсь свинарник. Він так над трасою і січас существує, бо я оце колись годів скільки потому назад, проїзждав та бачив, що ще существує. Загнали нас туди на ночлег, ой-ой, під засови, під засови, яка там була охрана. Це ж не відомо нам, ну було тим, що десь, що десь усеред ночі, де хто знав, харашо, чудне, шось приємне, а я сам не знав крім свого села, аж у сусідів «гораж» не знав. Бо не було надобності. Десь там була та, а так, відкіля шо. Так шо десь в примерно у півночі, е-е-е... які були живіші й жвавіші, от повиставляли рами із цього свинарника і повтікали. Я тіки чув автоматні постріли, а де там хто, як каже де може хто попав під пулі і тож таке діло, більше мені невідоме було нічого, потому що ми осталися удвох із дедушкою тож із Милець. От його правда вже в живих немає, ну то яка різниця. Да, і поутру, значить, відкрили свої засови, тут же й конвой: «Виході». Вийшли всі з того свинарника і по напрямку ми ішли десь до Дніпра. Ну, де то ми ще в якімсь селі переночували. Ну не в селі, а біля села, потому що тоді ж німці пішли в обход по цьому селу і тоже декого схватили, піймали і там були великі зарослі очерету, так шо вони месні, деякі поховалися, а я якраз попав до якоїсь хазяйки, вона жила із сином. Ну, син утік же туди в очерети, а мені вона предложила, ховайся на піч. Ну, я так поняв, то вона мене і видала, як зайшов німець, е-е-е... по... у пошуках, то вона мене видала сама, шо он на печі есть, а більше нікого нема. Як там шо до чого. Ну короче говоря і там пригнали ж до

табору, вот і йшли ми вже по напрямку, які там села, які... да-а-а... дійшли ж до Дніпра, е-е-е... де там табачна фабрика, чи може й не знаю, просто стояла скирда табаку цього. Ну, коріння з листям на заготовку, да. Потом утром, десь, ну в яке время, ну утром короче говоря, е-е-е... підійшов плот і нас переправили на ту сторону Дніпра, у напрямку чи Білики, чи Білецьке — ото я вже й не скажу. Ми там значить остановилися, заставили копати траншеї, ції окопи, вот там ці противотанкові рови. Десь, мабуть, днів 3 чи 4 пробули. Коли почувся е-е-е, вже залпи, вистріли катюш, я ще не знав, шо воно таке, а мені старші підказали, шо це катюша. Ну, нас тоді вранці, значить, підбрали і пошол даліше, даліше й даліше, вот. Не знаю на якій станції погрузили нас у вагон і опинилися ми аж у Польщі, город Перемишль. Було там таке огромне зданіє, де всі такі як оце ми там перебували, то розпределительний пункт був. Приїжджали звідусіль, ну, кому треба робочих: із заводів і фабрик, і паничі приїжджали. Ну, а нас ото відібрали 30 чоловік і попали ми аж у Австрію. А в який город? Городок там невеличкий таке. Чи Кенігсберг, чи? Не скажу точніше, як шо. От, одна гора відтіля, а друга відтіля, сонце тіки бачили десь каже з 10 часов, і десь часа до 5, а то вже ж за горами було, от. Ну, шо ми там трудилися, ага. Приходив польський пан у лагерь і брав скільки йому потрібно на ремонт залізної дороги. Ну я ж туди попадав. Коли нас там по ремонті треба було шпали таскати 100-метрові металеві. Вот, ну брали шістьох чоловік: п'ять мужчин таких настояних, а я шостий. Ну, потом цей Коля як побачив, хоч мастер наш, побачив, шо я ж таке не в силах її понести, він дав мені під задницю пенька, вот. Він більше мене на роботу не брав. Так я шатався по бараці, там потому. Ну був я днівальним по бараці, бо всі ж на роботі, так там підмітав, то попідбирав, клопів ганяв, окурки ходив собирав для дедушки, бо він був курящий, а де взяти. А там рядом стояли бараки, як вони називалися, чи «аушвендери» чи як, забув. Ну, короче говоря, там і чехословаки були, і хорвати і всі нації, які були завойовані німцями, то вони получали посилки з Червоного хреста, так шо окурки були от. А... ми в одну сторону тіки в одно віконце, то вони получали собі; а в друге віконце, то ми там харчувалися. Основним продуктом була бруква. Ну, там забовтували якось мучицькою, от. Ото такі харчі були. Но діло в тім, шо потом через врем'я, еге, приїздає конвой і мене одного забирає у поїзд. Приїздаю, ми остановилися, аж город Сіла — це де я й освободжався, грузова станція там. І каже: одна колія іде на Італію,

друга на Югославію, і це по всій Австрії. Ну, потом же, еге, нас зібралось десь таких до десятка мабуть хлопчаків от, нас забрали туди, у ДЕПО, зразу начнуть походами, це приходив машиніст забирав, от десь по двоє, просто той. Ну потом познайомилися ми з цим паровозом, розказали все, де як, шо до чого, вот. Як соблюдати і піддержувати пар у паровозі на манометрі, слідити за тим, за світофорами, за сигналами, щоб значить не спадав пар в катлі, бо там гориста місцевість, значить туди їхати й непогано, вроді, все на уклон, а як відтіля їхати — то вже давай пару, ну, а як ше ж молодий такий кочегар був то... Було дверька десь мабуть 50 на 50 у паравозі і лопатка, така якою вугіль значить кидав, десь мабуть, 40 по ширині і все, каже, поки наловчився, довго попадав в борти дверьок, а не в трубку. То цей машиніст, дивиться, дивиться, шо таке ж не получається, а пар падає-падає на манометрі, ага, вихвачує в мене лопату з рук і давай сам «фест-фест» «давай бистрей», і щоб, каже, так було. Ну, вугілля кидаєш у катол, щоб розсівалося, каже, по всьому, а в мене получається, шо наперед біля дверьок насипав, а воно, а сіфони вже там пробивають воздух той, більше проходило, но температура создається. То він ото бува сам, вихвате лопату, отак, отак треба, ну харашо, ладно. Потом таке ж приловчився й до цього, вот. Потом десь через якесь врем'я видали нам жилізнодородню форму, то ми носили, така одежа хлопчато-бумажна і на грудіх «OST» написано, така приклеяна була, чи хоть пришита емблема, а-а-а... а потом уже зняли, як наділи жилізнодородню форму, та й совім же усю цю одежу викинули вон. Ну, ми вже тоді ходили самостійно, знали своє росписаніє, коли, як шо, до чого (*кашляє*), коли в яку смєну йти. Уже там були, каже, пристроєні до роботи. І так це длилося до кінця війни. Кінець війни якраз, не помню, такого числа, но діло в тім, шо зону зайняли американці. І одного разу, десь може днів через два чи через три, зібрали там великий був здоровенний такий барак, зібрали всіх, каже, кого можно було. Ну, руського (*кашляє*), зробили харошу вечерю там, кой-шо розказали про те, шо ми вас освободили, як шо чого, ну на тому й кончилась. Потам, значить, десь на другий й на третій день, ага, порозвішували кругом по станції, чи то було і в лагєрях, бо вони всі на станції були, ага. Сталін висловлявся про те, щоб вертатися всі, каже, хто в живих — вертатися всі на Родіну, вам все прощаю.

Ну, а там, знаєте, був лагєрь, який організували ше американці, щоб сходилися, хто жєлає переправитися на територію, де зайнято

вже, ну, нашими військами, збирайтеся отут в лагере оцьому, і той. Радіо включили, там кричить день і ніч про те, що той, а ну діло в тім, що об'явили про те, що хто бажає виїхати там, ну десь у другу страну: Америку, Францію, вот пожалуста, поїзда отправляються в такі-то дні, в такі то часи, як що до чого. Ну, там таких людей в лагері мало було, еге, які про це думали. Бо даже ось і сусідка моя попала туди. Вона виїжджалася кажеється в Францію, точніше не знаю, но письма і посилки присилала з Америки, а тепер брат її вмер, та і жінка вмерла, нікого, хата пустує там. Синові ж відписали, а він не хоче, та й все, пустує. Ну, діло в тім, що десь через декілько днів, об'явили про те, що гуртуйтеся всі, сьогодні будемо переправляти вас туди ж де, ну видали нам сухий пайок на три дні (*кашляє*) ті ж американці. Перевезли сюди в Германію у город Град, де був розподільний чи який лагерь, не можу сказати як його назвати, ну діло в тім, що, короче говоря всі там проходили, ну хотів сказати та й забув.

Медкомісію може чи кого?

Як?

Медкомісію, кажу, може?

Не, не, комісію просто. Ну.

Рєєстрацію?

Да, спрашивали, хто відкіля, де, що, як? До чого, як воно називається. Ну діло в тім, що пройшов же й я цю справу. Потом, ага, я в узнав, що 27 год якраз служе і це послідній був набір. Додому мені їхати нікуди, да. Я, чи то може мене і так направили, но я сказав, що я хочу служити в армії. Ну, десь через декілько днів, на другий чи на третій день вот, прийшли, значить, забрали відтіля з лагерьа там декілька чоловік таких як я і прямо у фронтову армію. Так не перевіряли ніде нічого, а так просто походили маршем, е-е-е, проживаючи нас у хлібпайку, аж дійшли (*кашляє*) в город Будапешт. Ми остановилися у Будапешті вот, там було чоловік може десятків два таких як і я, може й більше. Ми, значить, прийняли присягу, видали нам нове обмундівованіє полотняне зелене і стали ми настоящими солдатами. Ходили в караули там, де що, вот. Пробыли ми, мабуть, там може неділь дві, а може й більше трошки. Нам все поясняли, про те, щоб не дуже зналися з цими месними жителями, бо вони такі, що кажуть можуть предлагати, цієї самогонки, а вони женуть, Бог його зна з чого. Ну, все розказували, це на політінформації, ну харашо. Потом значить вирушили ми в походний марш і, як підходим в насельонний пункт, так і запівай. Тут їсти хочеться, елі ноги волочеш,

по 30 по 40 кілометрів проходили в день. Потом десь виберуть таке містечко: чи то під лісом, чи і де-то там, ну ні разу не ночували десь там, в якихось зданнях чи де шо, а ото так. Тоді вже на вечерю під'їзжає там кухня — повечеряли і до завтрашнього утра. І так ми дійшли аж-аж-аж... Єсть такий город Акерман, він кажеться стоїть на Дністрові, якщо я не ошибаюсь. Там були вже построєні, вони навроє в зданнях там построєні, потому шо вони мені кажеться, шо вони, не бачили вольєр, от у казарми нас посилили, у ті казарм так ото той. Там десь пробув із місяць, а потом, я знаю, як відправили на лісорозробку в тайгу заготовляти матер'яли, чи хоть не матер'яли, а деревину на строїтельство. Так кончилася і ця справа, повернувся я додому сюди, у своє, як то кажуть, рідне село, а там як то кажуть «ні кола, ні двора», ну я проживав деяке времня, там у старенької бабушки. Вона вже десь була мабуть під 90 років, майже не трудоспособна і ото, мене взяла так, каже за спомагателя в хазяйстві: то дровець нарубати, то водички внести, то там в огороді шось, то туди то сюди та робота находилася в селі. І шо потом я таке пішов у Полтаву ж, десь треба пристраюватися на роботу. Хотілося десь або на завод або на фабрику, хотя би даже учеником, бо який же я неуча, нема ж ніякої спеціальності ніде, нічого от. І потом, аж до того, от тоді требувалося строїтілів, на каждом стовпові були об'явлення, така організація треба, така. Ну я десь е-е-е последнее врем'я вони називалися «Полтавживстрой», а то якось вона була від Харкова якось іще називалося, ну да. Ну, строяли усе таке: і жилі дома, і школи, і больницы, і театр постройка, десь райком, обком оце вже організація, де я робив і де був учасником по роботі. Ну, потом значить е-е-е на участку, як строяли драмтеатер, ага, я познайомився з цією ж, своєю дружиною вот. Бо не було ж де прожити, хоть би тобі як шо, ну так ото значить познайомилися, прийшли, а розписалися і посилюся я тут жити по сьогоднішній день. Хатка була на курячих ножках, во врем'я войны построєна, тими дідусями, які осталися, каже, ми були на війні. Ну шо ж, треба роздумуватися про те, шо строятись, да. Ну, давай начинати, значить, так уже трошки я роззнакомився по строїтельству, вот. Старого кerpичу там після роботи чи в вихідні дні е-е-е, назбирав, привозив. То виписував там же ж у своїй організації, от. І так ото стяглися за чотирі чи, мабуть, да, за чотирі года ми улізли сюди в стіни: не було майже ні полів, долівки були вот. Отак оце на сьогоднішній день і проживаємо, це вже 53 рік, як ми совмесно живемо, маємо сина і дочку. Ну, от сину уже 50 років от, дочці — 45.

Тут же у Мачухах і проживають і ото таке, значить така справа у моїм житті. А тепер значить оце, вже в червні буде ось через 2 місяці 80. Ну, поскільки я так свою жизнь не прожив у дитстві, то напевно ще тоді здоров'я не дуже набралось, а вже січас на старість стонадцять тих болячок. Ото тіки їси та п'еш те лікарство, а шо воно вже дає. Ну жди жданого.

Добре. А можна Вам позадавати запитання. Там по ходу, як Ви там були. Ну, Ви можете сказати у скільки років вас туди забрали, приблизно.

Скільки мені було років?

Ну, да.

Ну, десь ще несовершеннолетній, мабуть років 16, примірно так, потому шо півтора году щитай все це, да, було тоже, в тій Австрії, ну, а потом же ж, каже, та скільки? Ну так років примірно 16, може 17-тий був, от ну щитався я ще малолеткою.

Спасіба, а той, а забирали разом з Вами дівчат?

Як?

Дівчат разом з вами брали? Туди з вами забирали?

Не.

Нікого?

Нікого, я не знаю, самих мужчин ото на пересельоннім пункті, там були самі мужчини. Чого це вони так одділяли, дівчат раньше брали, а тепер, уже последній їх забор, уже як вони повністю відступали, ото, кого могли схватити, того там той, переправляли туди, у розподілітельний пункт. Так, шо там дівчат не було, значить було трьохетажне зданіє, шо воно там було, Бог його знає, всі стіни, до самого потолка, подряпані, списані, хто відкіля тут перебував, ну от і відкіля він сам, от. Ну хіба можна було прочитати його все, то я нікого із своїх селян не зустрічав, а ото так з дедушкою, як каже зріс. Да, правда я з ним розстався, він остався там, де нас зразу поселили у тім городку, а мене ж вивезли туди, в город Сілах. І так ото, каже, на цьому все і кончилось.

А Вас, ну, чим Вас годували? Отуди по дорозі, що до цього лагеря.

По дорозі? Та хто каже, де найшов, нема ж нічого, абсолютно ніхто не годував. Кормили не часто нас, ніхто не годуав. Ну, дехто уже тоді у зборний пункт, підносили сумки з харчами, уже там чи хліб, сухарі чи шо там було канешно, ну шось, те там. Ну ото там ми й прижилися. А вже наш у розподілітельному ото скільки були, давали раз у день баланди якоїсь, та якої ж.

А що там, з чого вона була, ця баланда, ну що там туди кришили?

Бог його зна, якась баланда: забовтане борошно, закеп'ячене, присолене та й все. А що воно там було, як що до чого. Я знаю, що вже отам в Австрії, столова була: одна бруква, і більш нічого і забовтуха якась там мука, я знаю що до чого. Ну ходили еге, видавали нам обув, довбанки, такі черевики із дерева видовбані от, і ми ото ходили у їх на роботу. Ну трошки, я б сказав, що не знаю, як німці, а австрійці мені чогось, кажуть, більш такі приємніші люди, бо дивися йому шось там не треба там зробити, ми їх дуже призерали за це та на роботу от, шось там робили, ну та я й сам неодноразово й туалети вичищав. А вони для того, щоб удобрювати свої поля, чи хоч, каже, там огороди у... В каністри — на плече і таскав, ото поливав огороди. То дивись дасть там, покорме харашо, дасть із собою там буханочку хліба, та й так люди було нам у магазині, ну це як я робив на паровозі, то там видавали, так називалися «buchel kate» на неділю ото. Там стільки такого, що кажуть, воно все було в них тоже, й харчі по карточкам, та й все напевно було по карточкам. Там ми за день, за два його з'їли, а потім кажуть де що як, що потім трапиться. То було в магазин зайдеш, ну що це для нас було таке без карточок, це ж може ж і вони брали, я знаю, квашена капуста і оті павлики-равлики, що у лісі, як. Я знаю як були діворою, підеш у ліс найдеш, «павлику-равлику вистав рожки на чотири стьожки». Ну, а там це й пришлося їх (*кашляє*), бо немає доларів, ну а що, як голод заставляв їсти. І так було каже, ага, як подивився, зайдеш де там у хлібний магазин, чи продовольчий, подивився, значить, нікого вокруг немає, продавщиця буханочку хліба ховає, чи де не там крупців якийсь кульочок, та швиденько сховають, і кажуть ну, брали за гроші. Гроші платили нам, ну, мізерні копійки, які там. А зайти ще ж ніде нічого ж не купиш на їх. Там й все що каже при собі маєш, за те заплатити еге. То так прийшлося каже і в дитстві нічого не побачити харошого і січас, каже, нема на що каже, розполагати.

А в Вас там були вихідні дні якісь?

Були-були, еге були, неділя виходний день, це закон. Деякі значить були такі, що ходили і до церкви да. Ну не те, щоб там побачити, ти руський чи що, та не впускали. Такого не було ну я й нікуди, так ото як там нам на роботу потрапиться. Ага ще там у другім городкові, я не знаю як він називався, жив один такий, ще казали, що він сам полтавський і вот. У нього була, еге, макаронна фабрика, от. І

він уже і війна ото ж уже кажуть скоро кінчається, а він копав бомбоубежище.

Спеціально для того, щоб можна було піддержувати той... Приходили ж ото копали-не копали, каже, тричі нагодував. Чим-не-чим, а тієї ж вермішелі уже, каже, від пуза було, і по кулькові із собою давав, десь кілограмів так по два. Так багато було робочих, ну, українських жінок, чи руських які вони там робили відімо на тій фабриці. Так ото так і розказували, що він сам полтавський — дуже хороша людина, ну, за ним тож придивлялись, що б, каже, не той не дуже зналися, з такими людьми, як ми, ото таке.

Ну а Ви там боліли, хворіли, в цьому лагері чи на роботах, хворіли Ви? Ви боліли де?

Не. Пошти шо, ну там зими совсім теплі були. Це я один раз знаю так трапилось, шо маршрут був нам поїхали на Італію, і значить такий рушився сніг, шо не то шо, завалювало дорогу от. Туди таке доїхали от, а десь на другі сутки, їхали ми туди, ми переночували там в гостиниці і поводив мене по магазинах, е-е-е-е-е, цей же мій шеф, а. Ну, сіли на поїзд і обратно ж приїхали, сюди на своє місто — відкіля приїхали, от. Харощі люди були, ніколи мене я б не сказав, шо десь там хтось обіжав, а бо шо ну, я наприклад, я так думаю, шо я слуханий був такий — ніколи не супротивлявся, будь-де, отак шо. Ну, да, слава Богу, там клімат, там був теплий, не приходилося хворіти.

А лікарі там були? От дивилися за другими остарбайтерами. Доктора там, ну, лікарі чи Ви не знаєте?

Ну, не бачив такого. Не приходилось, ага може де як, шо комусь там треба було, якось то відправляли, до того. Да, я правда, ще до цього поки не робив, у мене з дитинства була золотуха в очах, і ото вона часами появлялася, то мені давали значить адресу в город, до очного лікаря, от. Я сів на поїзд, мені там б уже підказали де шо, куди як з'явитись, ну нічого, виписав мені лікування обнаковенні, безплатно причом. Ну, так не так воно довго було, слава Богу пройшло і ото таке.

А от Ви там ну як, познайомилися з ким-то із других країн? Ну Ви там знайомилися із других країн, ну ви там знайомилися із німцями, французами, ну може там хтось робив.

Я, наприклад, ні з ким не був знайомий. Вони нас, можна сказати, шо більше призерали от. Так шо вони були протів нас, на великому курені. Я ж кажу, столова у них була окремо, і вони получали посилки «Красний Хрест», вони жили совсім по другому, так то шо,

як то кажуть: «гусь свині не товариш». Не дуже вони об'являли дружбу якусь.

А Вам там давали якийсь одяг взагалі, крім вашої форми залізнодорожної, чи одягу якусь вам там давали чи ні?

Ну, було, давали, а то все ж залізнодорожна одяг і то й. В цивільному ми не ходили, а залізнодорожній одяг: і в будень, і в робочий день, та скільки як воно в основному, було так то каже, кожен день, то на першу зміну, то на третю. Дуже ніколи було десь розгулювати, а ото хіба по станції, десь там повештаюся, може де що підхвату, щось с'єдобного. Ото таке, каже, прожив своє життя, каже, як у піч укинув. Правда оце при Брежнєву, уже слава Богові, як що той, дали пожити, бо колгоспники уже стали робити за гроші — не за трудову, от і вже так чувалося про те, що колгоспники оживилися на багато протів минулого. Уже були й на роботу з роботи із телями йдуть із жнив, і так, брат, живий народ став. Та вже ж із копійкою, каже, люди стали жити, то дехто, каже, робив на постійних роботах, там на фермах тощо, їм платилося не зовсім погано, хоч там і робота була адська, все ж у ручну. То були з копійкою, ну зовсім рівно заставляли мінімум відробляти, щоб стільки-то в рік було виходу в тебе в рік, безплатні були в колгоспі для механізаторів обіди. Якщо в одне час стали робити в три зміни, то навіть вивозили на степ і полудень, і вечір.

А Ви там у Німеччині не фотографувалися?

Чого, фотографувався. Я знаю була сестра, у місті, вона служила, у військового лікаря, прізвище його було Тарнавський, жили там по вулиці Жовтневій, от. І вона ото була його служанкою, то я ото, не часто, це колись може в рік було, вислав їй карточки, але ті карточки не доходили, тоді ж була польова пошта, уже як в армію попав, трикутнички, ну, можна було чотирикутнички, якщо карточку туди вкладаєш, то вони, їх викидали вон.

Ага, зрозуміло.

Ще ж у тому, у залізнодорожній формі, так що, ну правда, ознак ніяких не було, просто емблема залізнодорожника і все.

А номери у Вас свого такого не було? Ну, номер Вам там видавали якийсь лінійний, особистий?

Ні, не було номерів, ото тільки поки ще не робив я на паровозі, то «OST» носили. Я вже й забув, чи на лівій груді, чи на правій, білий такий, написано «OST».

А Ви не думали ніколи, щоб поїхати, в оцей, Вас звільнили, в

Америку чи кудись у Францію, чи куди?

Та Бог зна, як я, каже, до воєнного время не був ніде, даже в другім селі. Ну, це ж ось коли, в нас таке вже сталося, щоб дівора й школярів розвозити по городах автобусами, ознакамлювали з городами, з місностями, де як, шо до чого. А я ж тоді, правда, я хоч ще був і не так уже, каже той, десь може годів 14-15, я вже в колгосп ходив на роботу: пас коров, пас свиней, коней. У неділю це, як виходний, значить пасовище, гнали туди десь у балку гусарівську пасти, ну це зараді того, того ж то, прокататися на коні от. Тай так уже й, каже, кіньми поорав і биками орав, і волочив так, шо без роботи я не був.

А Вас, от як Ви вернулись сюди вже, в СССР, ну, Вас не допрашували: шо Ви там робили, у міліції чи ще де-нібудь. Не казали, не розпитували такого?

А оце ж в городі Грацк.

Оце і був город?

Оце все було те, шо каже, відкіля ти попав сюди, хто твої рідня, ну все от і до всю автобіографію, каже, все ото там.

А це, розпитували наші?

Да, да.

Совєцькі?

Ну вже ж ото відтіля, кого додому, кого в армію, кого, каже, може під той, хто як шо. А у мене не було ніяких документів, ніде нічого, я ото так сказав, шо я 1927 року та й усе, бо їхати додому нікуди, хай ще армія буде, ото таке. Так шо.

А коли з армії верталися Ви?

Га?

В году якому ви з армії верталися?

У-у-у 1950-му.

Це скільки служили ще й після війни?

Ну, да то... тоді всі так служили, потому шо я знаю, чи набор молодьожі був малий, чи просто, може, на фронті багато погибло, так шо треба було армію піддержувати. Усі хто прямо з Германії чи хтось із тієї Австрії чи відкіля, всі так і служили по 7, по 8 років. Ото таке було діло. А січас оце сидю, в голові як вроді вулик з бджолами шумить, гуде і скільки тих болезней, шо о, ратуй! І такі дві, шо під операцію, куди вже під ту операцію. Одна на мочовику, друга у горлі, в той шитовидна жиліза. І ото часом так нічого, а часом так і балакати важко.

Оце ще раз останнє запитання. А не жалієте те, що там побували? Чи лудче б осталися дома?

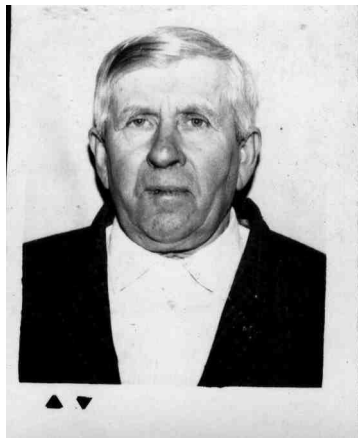
А Бог його знає, може й так, а може й іначе: в кого яка судьба, короче говоря так. Отак другий раз газету читаєш і читаєш про те, що значить пройшов усю війну, ні жодного раненія. Оце вопрос? Так само, каже, і це. Бог його зна, може в армію забрали, та зразу попав під перву пулю, а може, каже, так, ше б і по сьогоднішній день живим був, Бог його знає.

Ну добре, дякую Вам тоді. Спасіба Вам велике за те, що розказали.

Пожалуста.

* * *

БОВА СТЕПАН МЕФОДІЙОВИЧ

Бова С.М. (2003 р.)

Добрий день.

Доброго здоров'ячка.

Я хотіла б представити Вам проект «Маленькі люди на великій війні», усні спогади полтавських остарбайтерів». Цей проект — це збірка усних свідчень колишніх остарбайтерів-полтавчан, складанням яких саме займаються добровільні учасники нашого проекту. Уперше нам надається можливість написати статті про колишніх полтавських робітників, насильно вивезених на роботи до Третього

рейху. Тому в області ми шукаємо людей, які готові саме розповісти про свою долю. Можливо наша діяльність зацікавить і Вас, і Ви погодитись на проведення інтерв'ю.

Дам я вам інтерв'ю. От. Хвамілія моя Бова Степан Григорович, от, год рожденія 24, родився в селі Ванжина Долина, от при батьках. А тоді у сороковому годі був у ФЗО на Донбасі, от в городі Краматорські, от після як ото був ХвЗО став на заводі робить слесарем от на цементному заводі, а як почалась, я те вернувся те додому у своє село хутір Ванжина Долина. Приїхав додому от до батьків, а тоді поїхав я, о, окопи копали в Мартинівці, я поїхав тоді за те... за матір на окопи, приїхав те, вернулися, а поїхав на окопи, там значить те, сказали, шо позвонили в Покровську Багачку, в район шо ми те, уже в Багачці німці.

Так ми тоді давай додому іти, доходим до сусіднього села Ньюхав, те Движимівка, коли вже їдуть німці о і те, пропустили нас через дорогу, ми пішли в своє село, і ото я з 40-го году, з 41в: году до 42 году був дома до то мая, до червня місяця, а ні, це з 40 виключіть, у 41 же почалась? У 41 годі був до 42-го дома до червня місяця, у червні місяці прийшов до нас той, почали брать у Германію, і брав забираць мене у Германію. Я ховався, приїжали староста і поліцай, от забираць так. Я ховався, три рази мене не забрали, а за четвертим разом мене забрали із того в Германію, а то на горіщі ховався, а то у хаті був і сказали вдівайся, забирай свої вещи і бери з собою їсти, і на підводу, і повезли нас на станцію Хорол от, у вагони погрузили от, ще були з нашого сусіднього Рубанівки о, був Діхтярь Микола, Пипчинко от, вобщем, із тієї, з хутора мого Ванжина Долина Єжичих Йосип е Йосипович, котрий був під ту войну, він мене харашо знав і разом ми попали в Германію у той те лагерь де і він. Доїхали до границі о, давай значить нас те, до германської, давай нас значить, о, проводить (*коротка пауза*) баню, от... от... від вошей, давай у камеру, оддали одєжу всю, коли кричать хлопці, шо горить чиясь одєжа, коли моя одєжа згоріла, не вся, ну, позгоряли: штани згоріли, піджак надгорів о, ну хлопці мені наділили (*показує на собі*) і повезли нас у Германію. У Германії привезли у лагерь, там де на станції Нойнітіндорг. Там біля станції був лагерь, поліцаї охранияли нас, значить туди одвезли от і в тім лагері нас ми були тоді, значить нас ганяли на роботу, поліцаї на жилізну дорогу, на жилізній дорозі ото значить ми там ото ті ремонтірували то гайки, то те все там, ну вобщем як на жилізній дорозі ремонтірували рейси, підбивали все, ото таке. А тоді значить як

те м-м-м (*коротка пауза*).

Годували...

Годували нас погано, по 200 грам тіки хліба давали на день а то чай і той а-а-а те (*коротка пауза*) брукву, бруквою годували, те зварять брукву.

А жили де Ви?

Га?

Жили де?

У те..., у бараці.

А багато вас там жило чоловік?

Барак був, напевно в нас самих, а то там були і ті чехи, і ми були тоже, чехословаки були, я й не те, ну, два бараки, ну, напевно, до 100 чоловік було, м-м точно вам не скажу кількість, ну, деякі ми попали, нас на залізну дорогу на рейси те де рейси ремонтували на станції, на стрілках там на те, а то були окремо бараки, був де на станції на рамці, де вивантажують всяку ту а-а (*коротка пауза*) продукцію, посилки, так там тільки візьмеш, що там хлопці такі що ну що небудь украде, от і те і то зразу його забирають і сходу де його й дівають о, а тоді значить ото робили те до, а те... Вивезли нас тоді те... в країну, у глибоку Німеччину уже той, стої, забувся місто який, от-от (*прижмурився*). Ну, нас звільняли ті американці, американці війшли, от ми там у тім нас не охороняли, поліцей там вже їх не було. А тоді, значить, американці як ослабонили і передали нас тім нашим от в табір і тоді з табіря те, в табірі ми проходили військову цензуру от, от як попав і все те. А тоді нас те, там в військовий містечко німецький, почали вивозити у те в нашу, до нас у Росію вивозити от, ну ми я залишався, приїхав те, у комендатурі забрали нас те, у комендатуру, щоб ми там в особному господарстві робили, ну ото там залишався. Потім почали значить там ото по господарству, а тоді значить прийшов наказ от що, а 23-тій год. Демобілізувати, а 24-тій і той — мобілізувати в армію і нас забрали там же в той же Німеччині, в Польщі це якраз ми були. Забрали туди те і назад туди повезли туди в Німеччину, там був той (*коротка пауза*) війська частина, автобатальйон, 257 військовий автобатальйон і я в той батальйон попав. Мене питали там, що може спеціалісти чи слюсарі, ну я вийшов, нас 40 чоловік брали, чи то як 50, слесарем, і в той автобатальйон я попав, там зразу почали на шофера вчити о, вчили значить ото, 3 місяць ми вчили на шофера, постаривались, це в 45-му, після війни. От в 46-му я вже в автобатальйоні робив шовером, шовером робив от і демобілізувався от

з батальйону у 47 аж оце в кінці, у червні місяці. О, о, діболізувався, приїхав додому, от до батьків, в мене ж роботи, права то в мене були, так треба було їхати ще у Полтаву перездавати, не було за що їхати перездавать так я те став те тракторістом, в 47-мім годі у червні місяці, я вже те в Бочках, там Михайлика, ти знаєш може те, Михайлик був бригадіром, я ото там робив з 47-го году і по 85-ий год ото був у механізації ото те, як колгоспи скущували вже той Бочки, Штомпелівку, Наталівку, а тоді перейшов в Штомпелівку і тут робив ото тракторістом все время, а потом шість год робив помішником бригадіра і поки пішов на пенсію.

Розкажіть, як Ви були у Німеччині, Вам дозволяли спілкуватись з іншими?

Де, коли, як коли, от як те, отам хлопці їздили десь є такісь у другі, і той город їздили до дівчат, ну я не їздив, не їздив того, що я дуже слабкий був, так, що не годився. А так спілкуватися з ким, ну з своїми, з своїми спілкуєшся, а з німцями я ж не те.

А Ви там казали чехи були? А з ними тож не балакали?

Ну, чехи вони по-своєму балакали, так а я не знаю, а цей шо Єржичек Йосип, оцей той че... чех, він же тут був, шо з мого села, о він там був і він там по-нашому балакав, я з ним спілкувався. Він мені сильно помагав, як тіки а-а пришло посилочку, а ми в однім те бараці були і в однім комнаті.

В комнаті по 15— душ було, в отому і той він мені ото помагав, як ото вже у те нас вивезли відсіля те, у Нойнітіндор станцію о... одвезли нас сами ото передали нас те, передали американцям. Ото нас розлучили, я не знаю, де той чоловік дівся. Він пожилий був.

Він пожилий був, за дочку за Любкою, і він приїхав за неї, за дочку. Ага, ну йому навірно, з півсотні чи більше год.

А Вам послілки не слали?

Не.

Не було кому?

Не полу... те, було кому, раз один раз і то не можна було нам посилать по 100 грам посилочки, вроді було таке, а Марія значить якийсь солдат, шо тут через поліцаїв передали ото мені ото посилочку 100-грамову, а то не можна було.

А у скільки годин починався робочий день? У скільки закінчувався?

Ото те, робили восьм часов, так як і те до восьми і до та, до 5 (коротка пауза), кажись восьм чи десять часов, отаке робили.

А вихідні дні були?

Були, у неділю виходний день.

А святкування якісь проходили?

Нічого, ніякого святкування не було.

А не били Вас там?

Як заробиш, тіки-шо небудь оце поліцай гонить от на роботу, у те щас і на станцію оті ці урни стоять, шо викидають німці те сміття, тіки ото побіжиш, бачиш хліб валяється, побіжиш ото це, то він іде з гумовою палкою і по плечах ото. На роботі тоже як то те, шо не так зробив, попаде тоже по плечах ризової палки.

І Вам попадало?

Попадало. Тут та те, а у тому у лагері от те, багато як у неділю, так виносили усю постель, от багато клопів було, як тіки шо ото не вспінеш там унести в своє врем'я, значить, значить попаде. Там був один такий горбатий, старий поліцай ото те так мене разів 5 по плечах тим, щоб бігом заносили.

А поліцаї-українці були чи ні ?

Ні, німецькі, німці. А той був комендант вроді поляк, а то німці такі пожилі, один там старик, таки було зайде до діда Йосипа чи те до Йосипа, зайде то з ним ото балака, ото такий то нічого. А то той заходе і в той же в комнату чи тей в ті ж двохетажні нари були, о, і це дивиться на кожну ту м... м... нару чи спить же в цьому, ото таке.

А в що Ви одягались? Обувались?

Обувались, давали нам такі ті, дерев'яки, підошва дерев'яна от, от, а тут таке матір'яли (*показує на ноги*) от, а то більшиство те, шо з дому брали у тому і ходили і стірали сами і...

А отримували Ви якісь документи, що засвідчували Вашу особу там?

Нічого не було.

Нічого?

Нічого, ніяких документів нам не цей не давали.

А пісьма писали додому?

Ні не писав, не розрішали.

І Вам ніхто не писав?

Ні, і адреса ніхто ж не знав.

А чи пропонували Вам у Америку поїхати, залишитись?

Ні, не пропонували нікуди.

А Ви пожалкували, що побували у Німеччині?

Та чоб же я жалкував, конешно я те довольний те, шо вернувся

отак в Германії де був під таким рабством був, і те оце й досі я те живий, а мені знаєш вже 83, 84 год, 83 годи. Я вже не можу і тепер тоже у нашім цьому государстві, государстві, таке хоч оце пенсії трохи добавили, а тож і пенсії 300 рублів, і шо ж я на ту пенсію проживу.

А якісь були такі події, коли Ви працювали, що запам'ятались Вам надовго, щось таке ставалось, відбувалось?

Ну, такого щоб дуже, ну бувало таке, шо і больний же і лежав і те, у лікарню водили оце, у мене те тут на пальці був такий волос і у лікарню як поведе і те засипляли та операцію робили.

А умови у лікарні були гарні, да?

Не, там поведе оцей те, дід Йосип, він би переводчиком був, поведе, та з ним побалакає, шо сказав те й виповняю, шо перевів я ж німця не знаю по-німецькому, нічого не зна, ото таке. Так шо.

А скільки років Ви перебували на цих роботах у Німеччині?

Ну, считай, 42 оце півгоду, 43, і 44, і 45 до того е... е... до травня місяця.

А коли Ви повернулись додому вже на Батьківщину?

Додому я повернувся як уже те у 47 годі кажу, у 47 годі, як уже діболізували і я те, у цьому трав... червні місяці я вернувся додому, я ж отам казав поперід, шо я те приїхав вже в автобатальйоні, 257 отдельний московський, і там був в Германії те і я з того батальйону діболізувався і те поїхали додому, поїздом приїхав у 47 годі і ото у червні місяці, ну оце ж в началі місяця кажись у червні 15 чи 16, тоді оте став оте став робить на тракторі тракторістом.

А як сприйняли Ваш приїзд друзі і родичі? Рідні?

Та ну як же, прийняли, раді, і шо той Степан, те Степан приїхав вернувся. Шо те щитай 42, 43, 44, 45, 46, і 47, ну хай і те ну 6 год я не був дома, та ще не щитай того е... е... Хв30, а як з Хв30, то 7 год я дома не був.

Документів нема, посвідчення?

Нема нічого в мене ото це. Нема, отам було там були вони та zostались, а тоді ж я те, та приїхав 47 і 8, з 47 вже начав робить, 48, 49, у 50 годі оженились от з бабою з Луговівки, от вона, придбали троє діток, отож те, Алла, то старша, а Наташа і той Вася, це ж у нас ті двоєнята, так во.

Ну, добре, дякую, а давайте тепер заповним анкету. Скажіть Ваше прізвище, ім'я, по-батькові?

Бова Степан Мехфодійович.

Назвіть, коли Ви народились, в якому році? Назвіть ще раз?

У 1924, 7 січня.

А де народились?

Тут, хутір Вандина Долина.

Яка у Вас освіта?

5 класів я кончив. Неповна середня. ХВЗО, слюсарь, слюсарь.

Ну, все дякую за Ваше таке інтерв'ю. Цікаво було.

* * *

ГАЛАВУР НІНА ФЕДОРІВНА

Розкажіть, будь ласка, історію свого життя.

Ой, історія мого життя різною була, канєшно. Я, Галавур Ніна Федоровна по батькам. Як батька фамілія — Балабас Федор Андрєєвич. Я Галавур Ніна Федоровна, по мужу уже. Народилася я — село Іванівка Машівський району Полтавської області. Так, работа, ну, училася спочатку, потім работала у колхозі, потім почалася війна в 42-ом году у 42... 41-ом году. У 42-ом году мене, у сентябрі місяце, мене забрали в Германію. Насильно. Под'їхали додому возом, гарба, коні под'їхали. Я якраз больна була. Мене посадили на віз і повезли до контори. В конторє там, ну, збор бил, такой збор. В конторє там об'явили на завтра собраться і сюда під'їхати. На другий день, значить, хто шо там мог положил їсти, пити і поїхали ми у Машівку. Повезли нас в Машівку, тоже Машівського району Полтавської області. Там три чи чотири кілометри до Машівки. А там тоже бил как їхній який-то збор німецький, щоб всі часовіє стояли на місцє. Загнали нас у вагон телятний, де телят возили, телят, коров. Забрали в той вагон і повезли. Повезли. Везли нас через Полтаву, через Київ, Білу Церкву, Чемстахов город польський і прямо на Німеччину. Привезли, от я не помню, в какой превезли город ілі станцію, ілі шо там нас розформували: хто куди — хто на завод, хто до хазяїна, хто на фабрику, хто куди. І оце я попала. Чужії люди кругом. І я попала в Дрезден-Радебуль, город Дрезден-Радебуль. Попала я туди на завод, воно чи завод чи фабрика. Вобщем виробатували ми консервніє банки такіє літровіє концервніє. Говорили концервніє, а які вони, для чоґо вони ці банки, нам не докладували. І мені дали роботу, я стояла на печі — печ лаковая, де лакувалися оці банки. Первий цех — різалося, второй цех — скручувалося, третій цех уже ішло сюда

в печ, і тут печ така здорова, більша чим у мене комната (*показує*) здорова печ. І лакувалося отут, усе делалося, і потом приходили сюда. Я стояла коло пічі. До мене і тут такий пас. На пасу пішло в четвертий цех, а там брали отак (*показує на руках*) зроблено така ручка, вилка як п'ятірня — п'ять банок зразу береш і вкладаєш у ящички, вкладаєш у ящички, а потом на вагони грузили їх, грузили. Уходили вагони, куди вони уходили. Ми не знаємо, куди вони уходили. Нам ніхто не докладавав. Ну, тепер жили при заводі под колючою проволокою обгорожена, нікуда не випускали. Кормили: коли два, коли три рази в день: брюква, кольраба, шпінат з червами. Оце такое. Картошку еслі давали коли-нібудь — дві три картошини, то вона чорная. Посидиш, подивися на неї — сльози потечуть і все. І ліг (*плаче*), хліба давали, аерзац хліб, скільки ж вам сказать — не больше чим 170, 70 грам — не больше чим 70 грам, не 50 грам, даже 70, ну, такий (*показує на пальцях*) отакий кусочок на два пальці отак і тоненький, тоненький, тонший як у мене оце мізиниць. Ото так. Так шо год наведено целый ілі больше нас вопще нікуда не випускали все. Дали каждому «OST». «OST» ципляли каждому на руці, і тут на груді (*показує*) і под етім «OSTом». А потом начали випускати под наблюденієм поліцайських. А куди ми ходили? Тільки дорожкою пройдеся, та рядом лісок. Ото там побудеш, у ліску тім. А потом пройшло більше вже 2 года, а я три года була — аж до 45-го году, сентябрь місяць. Да. Уже як освободили нас.

А підождіть, я ще розкажу. В лагері бараки були: бараки були, дерев'яні бараки, жили ми в бараках і двохярусная кровать била: первый і второй етаж. Я на первом там, подружка моя вже по лагерю на втором. Ну, шо ж іще сказать? (*коротка пауза*).

А були такі, що тікали?

Ой, не втичеш! Не правда. Не знаю — може хто й тікав, но в нас всі такі були, такі женщины і пожилиє, і маленькіє, і вже старухи були і вже такіє. Куди вже там, як колюча проволока на п'ять метрів висоти, так куди ти втечеш од туда, куди? Ну, пускали, так під наблюденієм, а потом дальше через года полтора і больше вже начали, выдавали «Ausweis» на два часа: виходь і в такое время вернись. То куда ми, куди ж, нікуди далеко не ходили, тільки тут рядом йшла тролейбусна лінія, ой ні — трамвайна лінія. Трамваї ходили, і зразу була як лісочок молоденький бил. Ну куди ти підеш? Куди підеш з того лісочка, куди? Як не знаєш ніде нікого куди йти і шо тебе зразу схватять. Спасіба тільки й того, шо бил, як вам сказать, хазяєн етого

лагеря, заводу. Шо я скажу, шо він нас не бив — ніколи нікого не бив, ну так, бувало, словом щось по своєму скаже. Переводчиця переводить, що хазяєн любе, щоб бил порядок у бараках, на кроватях і кругом, кругом щоб бил кругом порядок. Ото накричить, а бити не бив. А переводчиця була руська емігрантка. Це страшна, це страшна жінка. Це не можна передать, що вона то лі в Росії жила, ілі де-то вона на Україні ілі де вона жили. До людей хоч би чуть-чуть яке то снесхожденіє, помощь кака-я-то як надо дати. Боже сохрани, накричить, налається, як нада переводить, та не то, а він сердиться. Ото такіє діла. Три дівочки — одна із нашого лагеря. Вона іздала в концлагерь. Да, в концлагерь іздала. Не по її, не подчинялись. Був рядом, етот самий, барак. Англічани воєнноплєнніє, воєнноплєнніє англічани, ну, він так може метрів (*задумалась*) сто, а може й сто не було, тоже огорожений. В їх ворота були, пропускали, ну їх чаще випускали ніж нас, чаще на двір, на прогулянку, ну, тоже, под наблюденієм. Но їм приходив Красний Хрест. Там все било, і масло, і колбаси, і все. Англічани самі, і ну, все їм було чим кормиться. Їм приходив Червоний Крест. І вони той Червоний Крест, він їм приходив кожний місяць, і вони той Червоний Хрест розполагали міжду собою: ділилися чи гуртом їли, чи як, ми ж не були у них у лагері. І ото там які-то два солдати чи три, значить, работали с нашими дівчатами — з отими, що попали в концлагерь. Так який-то там англічанин хліба кусочок такий, тіки тоненько вони його ріжуть, як мої два пальці (*показує на пальці*) наложено: колбаса ліверна, вона со смальцем, так така вкуснятіна прямо і наложена. Вони ото намажуть, замотають у бумажечку і ото тикали дівчатам — двом, трьом чи скіком вони могли дати. І ета переводчиця побачила, доложила хазяєну, а потом дальше заложила, і забрали в концлагерь. Це не раз вони вже слідили за ними, все время слідили за ними. В концлагерь отправили, а з нашого з етого, з третього барака, нікого, а з первого і со второго барака ото отравили. Барак стоял отак, отак і отак (*показує*) как буквой «П». Ну, шо іщо можно сказать, господі. А потом когда об'явили, що война отам кінчається, вони давай нас бистро собирать і осюда де лісок, коло трамвайної, коло трамвайних путей, де лісок, будем вистраюваться как солдати. Ну, не сказали куди будуть править, а одна дівчина, ну сестра двоюрідна, сестра тут у лагері осталась, а ту хазяїн її забрав із лагеря — просто как викупіл у етого Гашідріха. Це хазяїна і забрав її работать в столову. І вона работала в столовій, і оце коли об'явили, шо война кончається і як раз

вона попала в той день, що нас вистраювали і, етой самий, і прийшла за нами. Валя, вона не за нами прийшла, а за сестрою. Валя ходім, хазяїн казав, шо тобі нічого не буде, спасем, а хто зна куди ти попадеш: чи в концлагерь, чи попадаеш отуди, де зжигають людей, етот самий, забула як називають, крематорій, чи ти в крематорій попадеш. Вона не захотіла. І я говорить, я говорить ранше дома буду від тебе, і вона ото сестра. Та не захотіла і вона говорить: «Ніна, ти підеш?». І я согласилася. Согласилася. Бить шо будет, а хуже не буде, як я йтиму пішком до Польщі ілі, етот самий, підут тут — раз об'явили, шо война кончається, значить уже скоро прийдуть наші і всьо. І потом я значить, я пішла. Я і ще одна дівчина. І не пішла ж я, а вещи свої винесла, как обично. І стала в ряд коло ліска. Как люди по маршу. І стояла. А потом вона посмотрела, шо той Гашідріх, хазяїн, із переводчицею пішли вперед, і вона каже... І сама ж Валя стала, ну, в етот, в етот самий, забула, в чергу, а тоді говорить: «Дівчата, давайте тікати осюди, міжду сосонки». І втечемо. І ми бачимо, шо вони пішли, не поварачуються. І ми туди міжду сосонки, і в лісок, в лісок. І тут не далеко таке усіленіє було, шо в усіленії етом бил ресторан. І цей хазяїн же, шо прислав дівчину, щоб вона, взяла вона, ця Валя, сестру свою двоюрідну. Ми туду прибіжали, вона дзвоник нажала. Зразу етот самий, вийшов хазяїн, одкрив двері: «О, — говорить, — ти аж двох привела. «Zwein-zwein» — каже — двох привела» (*сміється*). Ну, нічого. Ну ми, етот самий, мене поставили там: сначала на кухню картошку чистити, а Валя вже була на столовій, коло столової вона вже їхня знакомая була, а ми тут помагали тільки по кухні, а потом вже через три дня. Вони вже об'явили раньше. А потом вже через три дня, нас уже освободили, увійшли даже в ето село. Війшли, в село сюда, до цього ресторана, і вони не поняли сразу, шо ми рускіє: бо ми ж надетіє в етом, «OST» задітий халатом, не видно і сразу «Frau-frau», «Mädchen-mädchen» сразу, етот самий, начали до нас, етот самий разгаваревать. А я стою і дивлюся: «Какіє ми тобі «mädchen» — ми українці». А він глаза витріщив і дивиться (*сміється*), а потом етот самий, солдати подбіжались, схватили нас, целуют: «Девочки, міліє, как ви сюда попали?». Так, етот самий, ми начали розказувати ету всю історію, а потом ото вже як зайшли сюди ето наші солдати, офіцери, всі солдати, нас од його забрали в комендатуру троїх, там била столовая, і ми там робили. Неділю поробили там, у комендатурі, а потом нас узяли і отдали в часть, часть тут какая-то стояла, демонтаж якийсь, демонтаж не знаю, шо воно. Так ми, етот самий, там работали:

одну поставили на кухню, щоб наблюдала, щоб немок заставили готувать, щоб нічого не підсипали в борщ чи в суп чи що готувать, етот самий, наші дівчата, які старші були, підказували — якщо так я работала в офіцерській столовій офіціанткою, а дві работали на кухні: одна Валя возле поваров там, а другая чем-то там занімалась. І отак ми дождалісь, що нас освободили, і ми там работали. Це нас освободили в маю, а работали аж до сентября місяця ми в етой часті, а потом вже люди наші рускіє начали виїжать. Їх отправляли, а нас вже в последню очередь отправили і то дали такий документик, ну, бумажечка, щоб нас ніде не задержували: ми їдем із часті, роботу, їхню роботу ми оцєнілі дуже харашо. От такіє діла. Так що ми їхали. С той бумажкою нас ніхто не трогав. Куди посадили, привезли, посадили в поїзд, так ми і їхали. Я приїзжаю сюди, в Полтаву, на Київський вокзал. Дальше поїзд іде на Харків: оттуда починається, і на Київський вокзал, приїжаємо. І тут хотіла я вже додому, та я не знаю: іде поїзд оттуда на Карлівку чи не йде? Шоб мені сісти на цей поїзд та в село і спрашую людей, а вони говорять: «Це вам треба тільки до Южного доїхать, а з Южного тода сделать пересадку і їхать куда вам вже нада чи в Красноград, чи в Карлівку, чи в село, яке вам нада, по цій веткі Машівського району піде поїзд». Коли я сижу, так етот самий, підбігає солдатик один: «Вам куди, куди нада? А я говорю: «До Южного нада». «О січас підемо, тут не далеко, тут кілометра три, наведено. Тут недалеко». І бреше мені: «Я шас схожу тут недалеко, де я живу, от там мій дом, де я живу». І він точно, етотими самими, ходив за хлопцями, які оббирають і, етот самий, які вбивають людей. І він точно ходив за ними, бо приходе, приходе, і коли я сказала йому, що не піду с вами. «А чого це так? Чого? Тут недалеко, ми бистрей будем од поїзда». «Я буду ждати свого поїзда. Він йде туда-то й туда-то. Я буду ждять і нікуди не піду». Він так розізлився, що чуть мене не бив. Да уже женщины говорят: «Одійди от девушки, отойді. Чого ти пристав, — говорить, — чого ти пристав до дівчини. В дорогу їде. Вона виморилася. Перенесла шо, а ти пристав до неї». «А ви не ципляйтеся». І я пішла, і він відійшов такой злой, шо, наведено, аби де зустрів — так він би наведено мене убив, убив би, шо це я не пішла. Це йому була. Ладка я била, з чемоданчиком. Там шото мені вдалося взяти у магазині, етот самий, як обкрадали магазині солдати, розбивали: «Дівчата, йдіть, беріть». Так я набрала платочків, та там кой какая матерія, і чулки, й носки. І я скіки: чотири чи п'ять пар обуви взяла. Така женская била. І одну пару застала ботинки мужскіє

схватила (*сміється*). Падли й я вам отомщу за те, що й ви мені зробили: одіяла два, етот самий, і ото вобщим так. Такіє діла (*коротка пауза*), так шо, Господі прості, отработала три года, отішачила і послі свого ішачиння не бачила нічого харошого. Приїхала додому, Господі, голод 46-47, а я бачила 33 голод отоді. Тепер 46-47 дома голод. Трошки поработала в колхозе, і поїхала на Донбас. В 46 году вийшла я заміж і поїхала на Донбас. На Донбасі там всіх приймали і на шахти, і куди рабочих нада було багато, дуже багато. Сама худая била, но трошки поправились, шо у часті отгодували трошки нас, і ото такіє моя дорогая, діла і нічого не бачила.

А як з Донбасу знову попали в Полтаву?

А я з Донбасу, та я на Донбасі 45 год жила.

Ви недавно, вже проживши 45 років на Донбасі, переїхали в Полтаву?

Да, да я 11 год як переїхала в Полтаву, у мене тоже там була квартира, так я продала там квартиру, ну квартира там дуже дьошиво била, тому шо жизнь била погана. Тоді ми були по первій категорії Донбас. Потом перейшли на вторую категорію, а потом на третю категорію, а на третій категорії їли всьо, шо люди те й ми. Нікакого етого не було, щоб отлічались от чогось нібуть. Не, даже січас, даже больше в магазинах було, как тода. Було, ну, конешно, на Донбасі ще було потому, шо там же ж шахтьори і всьо. Я встроїлась, работала продавцом, устроїлась в овощной магазин, потом с овощного перевели на кондітірський і работала там, а потом розщиталась і поїхала додому, а потом оп'ять поїхала туди, с мужем не помирилася. Жила с мужем дуже погано. От скажу, він такий садіст бил, білся і всьо. Да таки я, етот самий, уїхала, уїхала от туда, а потом він опять, він приїхав за мною. Я йому повірила і поїхала, а потом вже, етот самий, доживала із ним хоть і горя було багато, но доживала до 92-го году. Он помер в 92-ом году і я осталася одна ото в 2-х комнатній квартирі. Ото сама, нема ніде нікого, ні родних, ні родственіков, і я рішила там продать і приїхала оце, купила у Полтаві.

І діти у вас є?

І син один і все. Такая жизнь моя пройшла тежолая і сейчас ось болію сильно і ногу поламала ету левую — шкандибаю уже чотири годи, а вона болить у мене. Ой.

Брати чи сестри рідні були?

Да, сестри рідні, аж три сестри. Так, одна померла, одна живе в Карлаві, тоже больная сильно, а третя я вже... Три брати вобще

померли, а так скіки родственників погибших на війні: брат один двоюрідний, второй двоюрідний, третій, зять — всі погибли на війні. У селі Іванівка єсть, етот самий, як братська могила поставлина. І там даже фамилії понаписувані. Так шо погіб на війні Захаренко Василь на, етому самому, на війні, казали мужики, які бачили цього Митра, говорять: «Кишки на дереві висіли даже». Балабас Дмитро Андрійович і Маляренко Іван Петрович — це двоюрідні брати і зять. Так шо пережили дуже багато: і дома пережили, і немці як уступили, то була біда. Ховалися від них так, етот самий, начали бомбити. Так ми куди: так под огородом сажаним була посадка, огород, так ми куди, в етот самий, между посадкой, а сестра старша — та бігла, бігла та побігла аж на низ, та в кропову головою, а попу виставила на верх (*сміється*), а в кропову головою. Обжалилася вся страшно. Ну, тіки бачили, тільки як пір'я літало, пір'я, подушки, пирини то, шо в людей позагрібали німці, таскали по трасі, а воно літає те пір'я, страшне, шо було, та як забралися немці, прийшли мост коло нас, невеличкий такий мост, переїжджали, так вони його бистро й скоро за два часа поремонтірували, повирубували: де верби, де шо толстое поналожували, тоді пішли по мосту мотоцикли, машини пішли по мосту так, Господи милостивий, так вони прийшли до нас во двор і начали там по-німецькому, по етому, а ми дуже нічого не знали, хоча й січас не дуже знаємо, так прийшли. Одного захотілося, а в нас у батька було двадцять уліков пчел, так вони узяли. Один вирубав таку здорову хворудину, чи з кленка чи з чого, пообрубував, а скраю оставив таку, як тичку, щоб у рамку зашиляти, так він одкрив один вулік, другий, третій, подивився, шо там єсть медок, і давай пішов зашилять, витяга рамки і кричить: «Мед, мед єсть, тут мед!». Вони позбігалися, так ті пчели ринули з уліка та на його, його та обсіли так він кричав криком і махав, і одмахували з його, то він наведено, забрали скорою, подох, наведено. Пішов по кукургузі бігати, а вони за ним — прямо рій за ним летить і до того сожрали його, його, шо він, наведено, подох од етого, бо от трьох, чотирьох человек може умереть. Ото такіє мої діла. Так шо, нічого харошого в житні не застала, нічого. Хоч і вчилася, хоч і робила всьо равно жизнь пропащая була.

Скільки Ви класів закінчили?

Га?

Скільки Ви провчилися, скільки класів закінчили?

Сім класів закінчила, як раз, як началася війна і всьо. Ото сім класів закінчила, в Германію попала і наробилася. Вирнулася,

конешно, когда с этого, із часті, в колхозі робила, ще й ланковою була, ото на буряках, так шо. Тоді наш колхоз бил Ворошилова в Машівському районі. Ото такіє діла, моя дороженька. Так шо дальше нікуди була... хотіла правда чи ФЗУ чи куди-небудь у Полтаву отут уступити, так ми приїхали сюди з батьком, щоб де-небудь вступити, коли той каже, познайомилися вони з директором і в хімпромі були і де ми тільки не були, познайомились і він каже: «Знаєте, шо я вам підскажу: їжайте додому і беріть свою дочку, і їжайте додому і сидіть дома, і сидіть дома. Потому, шо вот от-от через два-три дня война начнется». Як він уже знав, хто його знає. То може вже партійний знали, шо до чого. Вже ж на Київ, навірно, німці вступлять і нікакого ученія, нічого вже. Есть такое, шо всьо повивозили з Полтави з этого, шо немає вже хвабрики, там ще шо нібудь таке і всьо, в машини есть такі, шо повивозили. Так шо нікуда вона не буде поступать, бо не буде діла всьо равно. І батько забрав мене. «Поїхали, дочка». Вже ж дома розказав. «Та шо таке тобі сказав, — я говорю, — папа, розкажи, шо він тобі сказав: шо нехоче мене принімати?». «Та не хоче. Ти, каже, мала ще» (*сміється*). А тоді дома вже розказав, шо дійствітельно началася война і всьо. Погибли, перенесли скільки, а тоді вже як жила я на Донбасі, то отец умер у шіісят... 61 году, а потом мама осталася одна вже дуже, дуже заболіла і я її забрала до себе у Донбас. Машиною приїжала і забрала в Донбас. І вона там прожили до 81 года. У 81 году вона у квітні місяці померает і я осталася сама. Оце в мене одна сестричка рідна і більше нікого з родні. Всьо. І родичи погибли всі. В село поїхати, так родичів нема, ну я як і їду на кладбище так обізательно заїжаю на свій двор глядіть. Та хати вже нема, вже розвалили і там землю цю отдали всьо, ну хата дуже така видна була, здорова, под красною черепицею сама і всі як тільки начнется весна, то ми всі бистрее, бистрее заходилися гуртом побілили. Говорить: «Дивіться уже в Балабашів хата стоїть побілина, коли вони вспіли побілити її?». Дуже, дуже усадьба велика була, дуже: 70 сотих, були хароші яблука, сливи, груші, усьо було, пасіка, ну всьо. Немці як побули, унічтожили: до каждой деревини коней прив'язували, да і а коні. Раз побули там коні, пообгризували дерево. Дерево пропало. Ну, уїхала, хату бросила. Шо в мамі було там, забрала, а хату бросила. Чоловік там дав мені 80 рублей за хату, а з тії хати — та ще хату построїли, бо дерево давнє, старе. Хата строїлась в 30 году, но вона була така дебелюча. Всьо дерево таке товсте, дебеле, ото так. А зять мій один робив у Машівці в самому районі. Чим же він ето? В обкомі,

в обкомі комсомола чи шо, я вже й забулася. То оцей, шо погиб, шо казали, шо кишки на дереві теліпаються. Товариш там заїзжав без жінки і розказував, шо говорить, як убили Дмитра, так ми побачили тіки кишки його на дереві. Ото таке діло. А січас бачиш, живу одна, в хаткі. Слава Богу, криша над головою є і всьо. Достаточно. Вже 81-вий год. Вже половина 81-го, так шо. Нада доживать до чогось.

Спасибі вам за історію, дуже цікава.

Пожалуста, дорогая.

А був медпункт якийсь, щоб можна було звернутися, коли захворієш?

Та ніякого медпункта не було, не було медпункта, не було, а еслі вже человек заболіва, то вже визивали вже як в нас скоро, еслі заболівав.

А о котрій годині розпочинався робочий день?

Робочий день розпочинався с 8 часов і до 6 часов вечера.

А була обідня перерва?

Була обідня перерва, час, ото прийдемо, отії похльобки похльобаємо, шо отам ето із брукви привизуть нам, наші солдати варили їжу ті, шо в плен попали, ото бруква, кольраба і отам де-не-де картошичка плава.

А весь тиждень був робочий, вихідного не було?

Да, тиждень робочий, вихідний був, по воскресеньям, неділя була виходная.

А чи платили Вам якісь гроші?

Нічого, нічого, абсолютно ніяких грошей, ніхто нічого не платив за всі оці роки, шо ми там робили, ніхто нічого не платив, аж уже отут недавно, в прошлому чи позапрошлому году оце начали виплачувати, тому шо наші начали требувати, шо люди робили по три годи, а ні копійки не получили, то хоть трошки шось нібудь, да етот самий.

Ви говорили, шо й жінки були серед вас чи було таке, що й вагітні траплялись?

Ні, у нашому лагері не було, не траплялося. В нашому лагері не було, три барака стояло ні в однім баракі такого не було. Нас більше там ето, ну скільки може человек 10 було таких вже старих под 50 і больше лет було, а то все такая молодеж загната була.

А скільки чоловік в кімнаті було?

Чоловік 20, наведено, да так прибілізительно чолоків 20, потому шо два яруси.

Чи дозволяли Вам писати листи додому?

Дозволяли, да писали ми листи, но рідко, рідко, щоб там раз у місяць чи два рази, ілі коли скаже тоді, коли прикаже хазяїн тоді і пишем, дозволяв, дозволяв писати, дозволяв писати.

А в що Ви вдягалися? Одяг.

Одяг. Ну, точно все думала, що не сказала. Одягалися, ну обувалися ото перше дерев'яні, дерев'яні ботінки, дерев'яні оце отут кругом (*показує*), а отут обшито тугим матеріалом, кожа яка-то не кожа, а як який-то матеріал, як. Оце як воно називається?

Картонне чи що.

Не, не. Обикновенная матерія, только тугая, как джинс, джинс бил. Да, а то дерев'яне, а так давали халатіки такі, як на роботі і больше нічого.

А взимку теплий одяг видавали ?

Ні, нічого не видавали. Оце що з дому понабирала, як у сентябрі їхала, у мене там пальто било та ето, а такого нічого не було, щоб убували нас другим, другой обув'ю. Як ідемо, випускали нас із лагерьа, що вже розрішили виходити на час на два, то ми свою обув обували, обували свою обув і одержу, а так халатіки. І работали в халатіках.

А це ж переважно жінки були, а чи видавали гігієнічні засоби? Жінкам, мило видавали Вам?

Какое там мило. По-моему, от не помню оце, оце не помню, щоб мило давали (*коротка пауза*). Не помню даже, ну тішить хоть то, що ходили ми купатся в етот, баня какая-то била чи шо, не знаю, шо нас туди гнали в баню із бані, і з бані назад приходили. Ну, там, конечно, в бані шось таке мило чи шо, воно шось таке було, рідке яке-то було, рідке яке-то мило от, а шо б отак у бараках лижало.

А коли Вас випускали на вулицю гуляти, то Ви спілкувалися з кимсь постороннім, чи тільки з тими, що виходили?

Ні, і були з другого лагерьа дівчата, спілкувалися бельгійці, були недалеко од нас в лагерьі, тоже з ними, ну ми ж їхньої мови не розуміємо, а так шо то на мильках розговарівали непонятним язиком, а з такими.... З нашими дівчатками зустрічалися. Їх, наверно, в один час договарювалися випускали в ліс, щоб за нами наглядати, воно не ліс, а лісок такий, невеличкий такий. Роца велика була — сосонка, ну, зелено, хорошо воздушком подишим, на трамвай подивимось, як він бігає сюди-туди. Помню, як бомбили Дрезден. Дуже ж таки бомбили так бомбили, його американці, шо страшно, шо нощу було як дньом видно, як дньом видно, все як свеча горів, да. І помню хорошо, розказувал там нам із другого лагерьа, шо де дома їхні були построчені

над Ельбою, над Ельбою, то люди з дев'ятиетажки пригали прямо в воду, з дев'яти, п'ятиетажки в Ельбу пригали, щоб же ж може плавати уміють, то може хоть живими остануться, не розбомбить, ето дуже бомбили, дуже бомбили. А в нас отак барак стоял і за бараком сразу викопали траншею оці от бомби, ну хто ж таке викопал, Боже мой милостивий, ну хіба ж таке ну це ж любое шось небудь кинув би не бомбу, то він накрив би нас, накрив сразу, а то під бараком там би і барак би рознесло, і нас рознесло. Ну, слава Богу, обійшлося. Ми дуже боялися, бо через дорогу був хімічний завод, великий хімічний завод і от-ето ми боялися, не дай Бог, вони розбомблять, так нам уже не виходити, шо там за хімія була не знаю, ну це був завод великий. Ото такі діла, шо ще? (сміється).

А, можливо, це децо таке запитання. Приставали до вас німці, коли перебували в лагері?

Ні. Ні, не було таких, не було таких, потому шо там же як, у лагері були, то там посторонні даже німці не заходили. Оце приходив начальник якийсь там і переводчиця, ну і так вибач за порядком, чи може так, санітарна обробка та приходили дивитись як у нас у бараках, то шо, чи чисто вони називалися, я незнаю, ну оце, а щоб так посторонні вход-виход, не. Там на замку всьо ісключітельно, вже через трьохметрову проволку не перелізеш, ще й колючу. Ні. Може де, отам в хазяйов, які дівчата жили, то там може, етот самий, там же вольно вони ходили, да, не етот самий, у хазяїна отробив, там чи корови подоїв, чи шо шось зробив, там у комнаті убрав, чи шо-то може то, а нас Бог милує, такого не було.

А давайте повернемося до того, як Вас ще везли в дорозі, ну коли Ви розповідали, що вас у вагоні везли, чи вас охороняли?

Обізательно, да коли нас везли в отетіх товарних вагонах, ну де скот везли, коли нас везли в етіх вагонах, то у-у даже, Боже сохрани, кода поїзд, останавлювався вже, кода поїзд останавлювався вже вони договарювалися де будем останавлюваться, шо вони вигонюють с етіх вагонів, на каждый вагон — часовой, да. Виводили щоб люди сходили в туалет і, оце далеко не відпускали, тут же коло вагона, на путях і сідай, а він стоїть коло тебе — дивиться, да.

А в дорозі годували Вас?

Та хто там нас годував? Ніхто не годував, нічого, то тільки те шо з дому брали і взяли скільки там їсти, ото тим і кормилися, да. Покамісь в кого хватило, а хто може нічого не брали, ділилися кусочком яким-небудь самі свої, а так ніхто нічо, не кормили тільки

кричить, кричить, етот самий, немиць, було кричить, кричить шо: «Шнель, шнель». Шоб швидко ходили і в вагон, в вагон бистрее, етот самий, тікали, так шо там уже не ето. На каждый вагон був мент, часовой с автоматом. Отакіє діла.

Коли Ви вже повернулися додому, чи проходили фільтрацію, ну, опитували Вас?

Обізательно!

Розкажіть, як.

Обізательно. Я як приїхала, оце прямо в Машівці була ця фільтрація, в Машівці, там назначено било хто приїзджає, ну я ж приїхала, ну єсть люди, поприїзджали раньше, а я ж коли, мене ще отпустили у сентябрі, 25 сентября, по-моєму, я приїхала. То я приїхала і пішла вже сама, бо батько казав: «Ніна, реєстріують там, етот самий, тих шо у Германії були, може тобі надо сходити туди?». Ну я і пішла, так він зразу кегибіст, такий сидів, етот самий два человека і оце капітан мене допрашував. А... говорять шо: «Ви поїхали добровольно». Я говорю: «Да, а хто ж це так сказав, добровольно?» Я говорю: «Мене як собаку скинули на воз, повезли до контори. Я сказала, шо в мене залоза отскочила і налив получился. І вони сказали, шо ми повезем вас завтра до Машівки, в Машівці в больніце осматрят, так вони привезли і забули, а потом сказали, до Києва повезем, там осматрят, і там мене ніхто не осмотрел, аж поки приїхала на місце, та й там ніхто не осмотрел. Воно вже та дрянь вийшла, етот самий шо, і стало легше трохи. Сама собі то марлі, то перев'язку сама собі або підмощала... ото таке». Так він говорить, шо: «Ви добровольно». «А хто це Вам, — я говорю, — сказав таке?». «Та ваші говорять». Я говорю: «Шо Ви, шо Ви голову морочите людям?». Я говорю отак мене. І розказала, як мене скинули, як до Машівки довели, як до Києва довели, шо мені ніхто ніякої перев'язки не делав, ніхто, ніякий врач не осматрював, ніхто нічого, повезли прямо. А там уже, як привезли то, от тоді проходила так медичну комісію. Ото такіє діла. На каждого нападався, кричав, стучав об стол руками. Я говорю: «Чьо Ви стучіте, я говорю, чьо Ви стучіте, на нас уже так стучали, шо ми вже... Слі, — я говорю, — поприїзджали. Ви дивіться, це ж в мене все, етот самий, узяли..., откормили наші ще, а то ми, ми були..., насквозь світилися, ребра та шкура на нас була. Отак, а ви ще кричите на нас, чого кричати? Ви знаєте, є такі шо, шо їхали добровольно, а я, — говорю, — не вірю, не вірю. Це ви забивається, допрашуєте, суки ви..., шоб сказали Вам, шо добровольно поїхали. Я, — говорю, — шо ніхто

добровольно не їхав. Мало чи хто з тисячі один, чи з двох тисяч один, який захотів».

А проблем при влаштуванні на роботу не було у Вас, з тим що Ви перебували на роботах в Німеччині?

Та ти знаєш, як тебе сказать. Спочатку свідку як придирались, що ти ж в Німеччині був, то ж яка робота тобі, ну я ото в колхозі поробила, а потім як поїхала, ото в сорок шестом году вийшла заміж, і як поїхала у етот, у Донбас і ото в Донбасі там з чоловіком була, то я й не писала в своїй анкеті, що я в Германії була, бо мене б, напевно, не прийняли, написала писала, що в колхозі була і більше нічого і ото в магазині поработала, а потім устроїлася на почтамп уже у Горловке, на почтампє проработала двадцать лет, от і вже з поштампа пішла на пенсію, так шо робота була разная, тяжолая.

А односельчани, коли ви приїхали до села, не осуждали того, що Ви перебували там?

Та хіба це тільки я одна, моя рибочко, у нас із нашого села іменно тільки в другому лагері і вона тоже в концлагер попала, як то, ну як це, вона приїхала додому, місяця два пожила і умерла, це дівчина Оля, Метрофаненко Оля — харашо помню її і вона умерла. Я ж як приїхала то ото, етот самий, спрашувала за дівчат хто був, а так були такі, шо з нашого ж села не одна ж я. Багато було людей, то шо, ну вже фамілії позабувала я вже. Даже як приїдеш у село і то споминаєш наче щось знакове, а не бачив, скіки не жив ну, а кой-шо споминається.

А чи є у Вас фотографії звідти чи якісь документи?

Шо, шо в Германії була. Ніяких нема. Тільки ото з часті мені дали, а так же вони знають, вони ж по переписі сюда даже вот ето, от де оstarбайтери, вони реєстрували, есть там. Я обратилася туда, там зареєструвана, вони брали напевно одтуда списки. А так нам ніхто, нічого не видавав. «OST» носили оstarбайтери, і ніхто нічого, не, як виходили на прогулку випускали, то давали, етот самий, «аутшвайс» називався, ото той листочок, еслі бивает, отак вигнали отсюда до лісочка нас, тут нас, етот самий, ми там ходим сюди-туди, вони за нами наблюдают, забувають, що посторонній з їхніх немців. То-то, есть у вас рушвайс — есть — показуємо. Ото так, такіє мої діла, так шо. Перебула багато, а то шо я була в Германії, ото тільки і щастя, та у мене десь бумажка, я не знаю де вона є, що я в часті пробула ще півгода. Так, шо там іще мій кореспондент буде задавати?

Та вроді так і все вияснили, може десь там у вас щось сталося не пам'ятаєте?

Шо ж пам'ятати? Пам'ятаю, як у селі вели, як ето, як приїхала та ще ми н-на поле, на поле виїзжали, то стояли, це, це не як приїхали, а як прийняття в сорок втором году на селі, от не помню оце в яком году, шо ми, ето, возили зерно, ето, покосили, а солома в копах не молочене було і оце ми. Воно позамерзало, дожді йшли, сніг, воно позамерзало і ми його, етот самий — молотили там. Молотарка, молотілка молотила і ото хто де, хто де стояло, хто коло машини, хто на столику, знаєте, хто під дучкою, і ото так як була адібек, пошухоною людиною якою-то, оце уборка била, ну це по-моєму. Це по-моєму іще дома била. В сорок первом, в сорок первом, навро, война ж началася от сьогодні, война началася ото в сорок первом году, я ж була ше дома, шо в сорок втором осінню ото забрали мене, а в сорок пятом осінню вернулась.

Так коли приїхали забирати не одну Вас це із села?

Не, не не одну, вони їздили по селу і собирали якихсь, там іщю люди були. Ну, я вже забила, ну забила їхні фамилії, кого там ето, кого брали, це бач споминається харашо, а своїх людей (*коротка пауза*). А поліц... поліцейський бил, наш поліцей бил, одного не помню фамілію, чесное слово, вже забула, а другого Гусак бил. Гусак — фамілія і от-ето он приїхав тоже забирати мене, забирати на первый день, забирать на второй день. На первый день як регистрація била, а на второй вже приїхав, перекличку зделав і на Машівку, ото такіє діла. Не одна я, не, не одна. Ну тіки шо ми не попали. В разні вагони грузили і не попала, я не попала ні з ким із свого села. А з Базилевщини дівчина була — Белкіна Ольга. Оце тоже помню харашо, оце з тою я попалась, оце з тою до конца, нас в один лагерь направили і ото в одном лагері до конца були аж поки я ото... вистроїли в шеренгу. Вже тоді я, вже с тою, с Вальою, і с етой, етой самою, утекли, а ця Оля осталася, як ото я казала: «Давай підем і ти». А вона: «Та я не хочу». І сестра ото Валіна не захотіла іти туди, а я думаю, я один, а сказала так — еслі помирать, так загонять до Польщі мене і я умру там, згорю у краматорії ілі там у хазяїна, но хазяїн навро успокоївся, то шо почули, шо красна армія уходе, уходе вже к городу подходе, так навро він того, добрий такий був, ну на шо ми там були неділю, нічим не обідел, нічим даже, на втором етажі на самом чердаку у нього комнати, оборудовані комнати і це ми с етой Вальой, дві кровати було, позастелено постелями білими, кода, кода мене привез з лагерья ото позастелено позастелено простинню білою і подадіяльники дали, і одіяла прямо на чисті постелі, і пол засланий, і

всьо. Це на чердаку, воно чердак як комнати оборудовани — харашо. То так уже обрщався харашо за цю неділю, шо як їли, їли шо вони їдять, те і нам подлажують там чи шо вони варили собі борщ, картошку чи шо, колбаски ну не так, щоб кусками наївся, но всьо равно дві-три крижаночки, а положе. Но хазяїн такий товстий, ну він може, може із тим шо наші вже ж приходять, то вони може ж йому, оце все для етого... служила як у його с самого начала, оце, наведено, она тут год побула, а два года в того хазяїна наведено була ця дівчина, то говорить — хороший, він не обіжав, шо їдять самі то і мені подлажують, ну, а робота есть, работаю. Заставив работать — роби значить пока, а она робила в столовій (*коротка пауза*), от такіє діла.

А коли прийшли радянські війська, як вони до Вас поставилися?

Коли прийшли радянські війська, я сказала, шо ми вийшли как будто-би отак мост, ідеї через мост, бачим таких іде солдат, шо страшне. І вони отак-от мост іде спуск і спуск, і вони вже потом розбрилися хто-куди, ці солдати, но отут наведено ж показано так... організація яка-то ілі там столовая, ілі шо — вони сюди прийшли, шо прийшли ті солдати — сразу так как, как до немців обрртилися, от шо значить там? Шо шпрехав по-німецьки, хто по-руськи там знав, то наші ж, наші отвічали, а хто по-німецьки обрщався до них, думали, шо це, шо це ми немці. В халатіках жи ш там були, на етом, а я правда вийшла напірьод, напірьод вийшла, стала і стою. І я говорю: «Рєбятущки, дороженькі, так ми ж не немці, ми ж українці». А, ой, це українці тут, так вони підскачили до нас, начали обніматься (*сміється*). Ну так, етот самий, пройшло нормально, щоб так, як накидалися і так куди повели за угол, нет цього не було, цього не було. Поздоровкалися і потом мене: «Ну, дівчата, — каже, — як цей хазяїн Вас — обіжав ілі не обіжав?». Ну, шо я можу за неділю тут уже, я говорю: «Не, не обіжав». А тут Валя сказала: «Я тут роблю два года, то цей хазяїн не обіжав нас, нічим не обіжав, щоб там. Шо їв сам, те і нам давав». Ото так, такіє, такіє наші діла билі, да. Ой шо ш тобі ще сказати, я вже і не знаю. Шо, вже й кої-шо і позабувала все.

А постіль Вам видавали, коли Ви оце, в бараках оцих жилист:, міняли?

А, да, та яка там постіль була, оце одіяло, но воно там поспали місяць чи півтора, чи два, тоді ідеться куди-то на обрботку, щоб там не заводилися блохи, воші. Вот, вот-ето. Простиней не було, матраси от і, матраси, матраси обнаковенні які-то такіє... чи шо там на, чи може обрїзки які-то настелені на тих кроватях і подушки тоже такі

самі, такі подушечки малесенькі аби під голову і всьо, а обробувалося, проходила санстанію, проходила.

А був свій шкафчик якийсь чи тумбочка біля кровати?

Тумбочка була, била тумбочка такая, на двоїх. Оце ми спимо на етой, на двоїх ета тумбочка. Хлеб як видавали, так це грам семдисят на сутки, не до обіду, не до завтрика, а утром як дадуть оце тобі ці семсят грам, і снідай, і обідай і вечеряй, да оце і всьо. А як субота підійде, то в суботу дають за суботу, і за наділю. То ми той, шо у суботу не їмо, баланду оту поїмо, а в неділю виходной, то щоб було хоть трошки шо-нібудь поїсти у виходной день, бо їсточки ж хочиться.

А у вихідний день ще не давали...?

Ні, оце їжу привозили, а хліба не давали. А хліба давали тільки ото в суботу, получаеш на суботу і на неділюх :, а баланду оту привозили. Або шпинат, або брюква, брюква і колораба, суп якийсь то, або картошка, знаєте гнила, ото такіє діла (*коротка пауза*). Так шо оброботку, канешно, поли, поли мили самі, убирали самі, ніхто, ніякої уборщиці не було, убирали всьо самі. Помиємо, поубираємо. Такой приказ бил начальника.

Шоб содиржали в чистоті?

Шоб содиржали в чистоті, чи ми постельку, яка б вона не є, застилили одіяльцем харашо, подушичку зверху положив в уголочек і всьо щоб у тебе чисто, в шкафі щоб у тебе чисто було, щоб не було там так шо і обувь і, етот самий, а свої шмотки там які були, то під кроваттю лежали, під кроваттю положем чимаданчик у каждого шось, був чимаданчик чи узовник (*коротка пауза*) (*сміється*).

Важко, так?

Дуже важко було пережити ці..., як стану біля етой печки одна, в етом здоровом зданії, правда дві сестрички за мною тоже наблюдали, дві сестри-немки, ну я не могу придумать — такіє хорошіє дві сестри були (*коротка пауза*), шо обізательно коли вона приходе чи два яблучка принесе, шось візьмуть та принесе і такий кусочок хліба тоненький ото, на, в їх дуже ковбаса оця ліверна дуже була укусная, може нам укусная, но її видно, шо вона со смальцем так хароша і намажуть ото кусочок хоч і оце так стоїш коло печі, я стою і вона коло печі, і вона мені руку тиче, а потом говорить, тікай сюди, за етот самий, за печку, тікай за печку і там і з'їж його, щоб не побачили, етот самий там, ніхто с етіх, ні переводчиця, ніхто бо ще, бо ще й їм попаде, от. А як я сама вже остаюся, сама, вони вже уходять там, чи

додому раніше уходять чи, чи так сама коли вони пришлють напевно їх, то стою і плачу, плачу горькими сльозами, горькими: «На що ж ти мене, моя мамо, на світ породила. Лучше б мене, моя мамо, в криниці втопила», (*співає*) (*плаче*) і оце розплачуся: страшне (*плаче*). Руки пообрізувалися, досіх пор, етот самий, от видно шрам отак як дала, дала собі ето, коробкою, с печі не вспіла убрати, як дала коробкою, поки та на, на виключатель нажала, щоб печь остановилася. Кров пішла, не знаю що робити, о, і до сіх пор шрам, ото. Ну, ще видно, ще видно. От диви, диви, от даже (*показує*).

Да.

Плачу, шо одна доїхала, нема нікого ні з села, нікого (*коротка пауза*), розплачуся. А який раз замітять дівчата, замітять ті дівчата. Оце Вера була менше от той сестри так каже, вона вже мене називала то Ніна: «Ніна, Ніна не плач, не плач. Якби, — каже, — зійшлися Сталін і Гітлер і побилися лобами. Лучче було б щоб наші діти, наші браття, наші сини щоб не пропадали, ні наші, ні ваші». Оце отакіє діла. Так шо (*коротка пауза*). Слава Богу, жива осталася (*коротка пауза*).

Січас только мучуся. А ногу поламала, от четвертий год. Ішла-їхала там до брата в село і, і етот самий, з горки сходила. І вона у марті місяці було, шпориш уже повилазил. Я на молодой шпориш як встала, і отак ногу під себе і поламала отут, от, от, от бачиш, от, от, і операцію зделали. Шо оця нога отак стала — повернулася п'ята, да, отакое. І ото шо нога болить, і то шо се стала так болить. Напевно те переживаніє все виходе. Та й жизнь не дуже гарна попалася. Ото такіє діла, так. Одмучилися, таки приїхали. А вони ще й призирали, кагебісти, ще стукав кулаком, шо добровольно, щоб ти, щоб їм ні дна, ні покришки не було. Як вони душе, душе есть іздівалися, наші душе есть іздівалися, как німці. Тоже німці одних, напевно, шо вони паразіти командували (*коротка пауза*).

Плачу, плачу, плачу, плачу за мамочкой, за папочкой і сестричкой і всьо, які двоюродні були — повбивали (*коротка пауза*). О це вже менші осталися — два брата, в мене двоюрідні — менші ми тоді ще живі осталися. А, а рідненькі померли. Одному било..., два — маленькими ще померли, а цьому вже било сем год, в нього бил скарлатін і делали опірацію в горлі, і поставили цю трубку, він задихнувся. О, да, так шо і, і мама пережила багато, і батько (*коротка пауза*), і я пережила багато, страшне. Вобщє думали, шо ми не приїдемо додому, яке там страховище. Хотя нас не катували, а других

Маленькі люди на великій війні...

же бідолах били у лагерьі... Слава Господу Богу, тому хазяїну, що хотъ не бив нас, а якби били ще, так там би подошли навроно на тим заводі і не вижили б (*коротка пауза*).

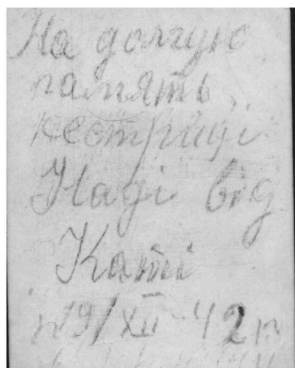
Спасибі вам велике, я вас другий раз потурбувала, Вам то важко було думати.

Ну нічого, нічого, важко згадувать його, важко переживати ето всьо, шо яка жизнь була в молодості, така і січас настала. Ну нічо не зробиш. Ну Господь додерже до свого скільки, скільки на світі жити, скільки наміряє. Восімят первий год — це не шутки.

Я голод який пережила: тридцять третій, теперь сорок шистой, сорок сідьмой — господі, і ходили, і по-етому самому, по полям картошку гнили собирали... багато кормового буряка посадили, так ото спас іще нас, багатокормовий буряк. Одварювала мама кармовий буряк та огурці білі сольоні, ото витяне, сваре, етіх самих, буряков, поріжемо, вони вихолонуть, а потом із кисленьким огурцем їмо (*коротка пауза*). Ну всього, всього застали, всього і голод, і холод, і всього на світі, і бачила як поїзда перекидаються. У нас даже, он у селі, де проходе поїзд, так аж три аварії було. Поїзд перекидався со всім, з усіми вагонами. Так надивилися, набачилися, наробилися, всього було, а тепер, а тепер уже не в состоянні чуть хати не перейдеш. Ну, як-нібудь, ше давленіє оце замучало, замучало, в мене ше нога не так болять, як, етот самий, як давленіє. Ну, поки сто восімят, сто девяносто, двесті, двесті двадцять (*коротка пауза*). Ой.

* * *

ГЕРАСИМОВА КАТЕРИНА ГРИГОРІВНА

Герасимова К.Г. (1942 р.) (обидва боки фото)

Народилася я у 1924 році 29 березня в сім'ї середняка. Началась колективізація, батько не хотів іти в колгосп. Ну, всьо равно, прийшлось іти, бо все у нас побрали. І в 1935 році батько записавсь. Ми ж були малі... трудна жизнь була. В колгосп пошлі ми робить, пошти нічого не платили, хліба давали по 100 грам на трудовень. Ну, нічого, пережили. Дітей у нас батька й матері було семеро. Ну, а тоді вже в школу пішли. Ходила в школу, 7 год провчилася... скільки ж мені там було..., а в 39 году я кончила. І зразу мені норму в колгоспі привели: 50 соток тютюну, 80 соток картошки і 40 соток... льону. І це треба було, і це на кожду трудоспособну жінку. Яка ж я там була? І оце ми мусили работать. Ходили на работу й робили. Ну, шо ж робили поки робилося, а тоді вже трохи добавляли, платили більше, їсти було шо. По 90 яєць, мольока бульо 200 літеров, м'яса по сорок кілограм. Ну що вирощували в хозяйстві — і утки, й гуси, й кури, всяке було — все здавали на м'ясо. Торгували, платили налоги. Ну, нічого помаленьку-помаленьку ми підросали. Батько і скот пас в колгоспі. І вроді вже началось трохи лутшати... м... война почалась. Началась война. Зразу прийшли німці і заставили нас копать землю лопатами, бо уже розійшлось хазайство — нема ні коней, нічого. Як тоді вже наступали — копали землю... ну, пройшов год, наведено, а тоді почали в Германію забирать молодих чоловіків, і мене забрали. В 42 році забрали в Германію. Привезли, нас багато ж там було, помістили в якісь великі за колючим дротом хати, а тоді приїжджали машинами і розбирали нас. Ну, як обично брали де більшеньких, де кремезніших таких, а я була дівчина маленька. Ніяк мене ніхто не забирає, а тоді вже нас багато таких насобиралося, незаведненьких, то вже нас усіх в кучу і повели. 4 чоловіки поставили, і повели. Вели-вели, а тоді погрузили на поїзд і повезли. Привезли у город Оснабрук називається. Ну, 90 чоловік нас получилось там. Нас помістили в бараки, там був двір великий, санітарна фабрика називається. Там виготовляли всяке лікарство. Начальство було там.... Нас порозприділяли. Роботи в нас були які? Які важко, які вредні, які важко переносить. Машина приїде — треба погрузить ящики, а потом проробили ми там год на тій фабриці. Фабрика чотирьохетажна і склади чотирьохетажні і було там людей дуже багато. Наших було 90 чоловік і началась бомббожка. Англічани бомбили ночью, а американці дньом і оце без конца бомби летять. Підвальчик там такий був, ховались у підвал той, а тоді вже в привычку прийшло, шо бомбят без конца. Ну вони не всігда на наш город бомблять, де ми живем. А буває так, шо вони пролітають тіки

через цей город. Так ми вже не стали ховатися — привикли. Гудуть самальоти, а ми ідем. А ми вже й не ховаємось. Тоді одного разу, ночью канешно, вже гудуть здорово, вже бомбят, а вони вже налитіли бомбить нашу фабрику, а ми, то в бараці. Ми посхвачувалися, а вже зарево таке горить усе. Ми полякались, збилися у кучку всі — плачемо. Коли откриваються двері, заходить такий красивий офіцер німецький, такий молодий, гарний... І до нас киває, кричить. Ми вже по-німецьки трохи вміли, розуміли. Гукає нас. І нас по 10 чоловік становить і як тільки самальот там пролітає, ну він розуміє як робить, так він нас по 10 чоловік пускає тоді. Там була німецька столова, а внизу підвал, а в підвалі всякі бочки з парафіном стояли, бутелі з усякими..., ну, все, щоб лікарство приготувати. І він нас туди по 10 чоловік всіх переправив. І що ви думаєте, як тільки ми перебігли — бомба в наш барак попала. Наш барак горить, і попала бомба в цю столову і столова зверху горить, і ми там у підвалі, і дим уже туди лізе, і вони з нами в підвалі... Він тоді вже бідний бігає — і туди проскочив, а там виход був, а двері вже завалило, де ми заходили. І він туди проскочив, а там, де ото вони вже їсти, там, де їхнє відділення було, де виход був, і там горіло, він там якось розкидав, виніс. І кричить, гукає, і нас кожен дівчину за руку крізь огонь протасував. Господи, що то за чудо було? Він нас усіх чистенько повитягував, що горіло на кому вже. Повитягував нас усіх, і тоді там підвал був під бараками, старенький такий, то ми туди повтікали. Як я вже бігла, самальот оце летить і бомби летять, так я думаю: «Нехай куди хоче б'є, аби не по ногах, по ногах, бо воно як уже ж переб'є, так...». Господи, ну, ми туди перебігли всі живі осталися. Ну що ж, уже переставалась бомбужка, десь часів 4 утра було, лягли ми всі в сорочках і плачем, приходить начальник, начальник у нас був такий, не з наших начальник, а їхній, доктор Бювей називається, самий головний цієї фабрики. Шось там побалакав-побалакав, приказав там комусь шось. І приїхала машина — привезли нам одягу, щоб у шось одітися: плаття, туфельки, косиночки, ну, вобщем одітися привезли. Ну оділи нас, а куди нас діти? Порозбиване все: уже нам і спати ніде. Ну тоді там ящики повиймали з другого барака якось. Так там переночували. Тоді ми розгрібали теє попелище, тоді нас розподілили по всяких місцях. Одних дівчат на якісь заводи отправили, де снаряди роблять, а ми, чоловік, напевно, 30 нас було, нас повезли у друге місце — до нашої фабрики. Я попала на роботу вредную — насипать... з однієї сторони насипається марганцовка, коробочка така, а з другої —

називався парафірм, таке чорне. І оце скільки насипаєш, стільки сльози біжать із очей і чхаєш, чхаєш. Я там год просиділа на цій вредній роботі і в мене отключилось серце. Всьо, я готова. Не знаю вже нічого як мене винесли, як мене спасали там, но спасли, я не вмерла. Тоді після чого німки говорять: «Уже їй нельзя». Перемістили мене у той цех, де роблять... вопщем сахар вариться там, там треба мішки сахарні заносить. Ну, і поубирають оце в кухні. Ну так усю роботу на підхваті. Ото я там і робила... Поки німці йшли дальше, на Україну, Росію, то до нас лучше относились, а тоді як стали німців гонити назад, то вони нам і пайок урізали совсім.

Кормили нас так: утром — чай, не чай, а кофе, там такий фруктовый чай. І, сперва давали 250 грам хліба, а тоді вже — 150, як уже наші почали гнать. Вдень — баланда і суп із того... із брюкви. Но їли нічого, ми молодьож — все їли. Но коли стали наших освободять американці, танки їхали такі, американці кидали шоколадки. Заїхав танк до нас — розчинили ворота, де ми. Ну, почав виступать: «Шо, над вами може іздіваются?». Вони над нами не іздівалися. Не бив нас ніхто, робить заставляли, так робили... «Може, хто вас обижав, то ви можете їм отомстить». Ото такий давали такі нам. Ну ніхто, ні дівчат, ніхто нікуди нікому. А тоді нас... пробули ми там, наведено, ниділь дві. Їсти стали варить нам харашо, кормить, а тоді нас погрузили на машини і повезли нас в якийсь такий великий лагерь, шо там нас було багато тисяч людей, ну ще не до нас, там до американців. І тоді кжде утро в рупор якийсь виступав мущина. По-моему, якийсь поляк, потому шо акцент польський, ну, ми понимали. «Хто хоче їхать у Америку, пожалуста записуйтесь, виходьте, записуйтесь, будем оформлять на роботу». Ну куди — я не знаю, ну приглашали. Це кжде утро. Мостік там такий був, де він виступав. Ну, канешно, були люди, шо записувалися, може хтось боявся їхать додому, може, якісь гріхи. Багато там було таких солдат наших. Написано на рукаві «РОА». Багато їх було, це ще в Германії. Так вони вихідці з наших людей, я вже не знаю чи вони українці, чи руські, ну вони пошлі, перейшли на сторону німців. Так, канешно, вони боялись їхать уже додому, вони записувалися і поїхали в Америку. Їм уже туди вигодно було, даже мій двоюродний брат, він тоже був в цій армії, но він побоявся, я його там не бачила — це я вже взнала як їхала додому, і він побоявся і в Америку не поїхав, бо в нього жінка і 2 дітей — його заслали в Сибір. Так шо їм вертаться нильзя, вони поїхали в Америку. То вже не мое діло, як вони там жили. А нас погрузили по 40 чоловік

на машину і повезли до руських, до совєцьких. Привезли туди, оказується, що то був лагерь, колючими дротами, стіною обнесений, як нас туди привезли, там бараків стільки-стільки, і люди там були не живі, не витягли їх. Столова там була така, мо кілометр тягнеться... Там крематорія тая. Ну, вобщем, попали ми туди временно. Побули неділь дві. Нас построїли по 4 чоловіка, чоловік може 500-400, я точно не знаю скільки нас там було, і погнали до школи, а куди — не знаю, які там вешічки в кого були — дак ми на машину покидали.

Тоді вели нас 500 кілометрів пішки, бо залізниця дорога там була побита кругом їхать нічим — Німеччина розбита була. Боже, розбита страшно, отоді як бомбили, так не дивилися, що це госпіталь, що це церква, кидали бомби на все кругом американці. Ну що ж, як ішли ми пішки, дак ночували у розбитих розвалинах там оце, бо ми ж не один день ішли, ми багато йшли. А тоді нас розподілили, ну, по 10 чоловік, по 5 чоловік на хазяйство, це були підсобнеє наше хазяйство, ну як наше, совєцьке. Ну, це місце було для поляков земля. А поскільки наші там хазяйнують, у нас ферми організували, скотина там була. Нам тоді роботу розподілили, не погано. Німців, котрі там були, доярками робили, на землі там робили, а нас, я попала, 5 чоловік нас там було. Мені ферму доручили, щоб я там молоко приймала, записувала, отпраляла в ето, на маслозавод. Оце отаке хазяйство було. А хто там ще? Німці робили, німців не багато там було, ну робили. Ми з німцями жили так не погано. Вони до нас відносилися непогано і ми до них. Я оце так було, у них і дітки є, кажу: «Подоїли корови — беріть і додому по літерці молока діткам, вони ж їсточки хотят». Нема, хіба як німці — їсти не хочуть, чи що? У нас на них зла й не було. Бо вони такі самі люди як і ми, нещасні, такі й вони. Це начальство все орудує, а прості люди всі вони добрі і одінакові: шо німці, шо наші, шо поляки. Люба нація — прості люди вони багато луччі за отее начальство. Начальство там собі шось видумує, а люди роблять, їм заплатіть і вони... Та так і німці в нас доїли коров, шось там робили, от. А то шо їм там платили мало, то то таке.

Я проробила там пошти 2 годи. Це підсобне, щитай, хазяйство. А тоді треба було підписувать, шо я остаюся ще, на скіки там, на год на два в Німечніі. Я говорю: «Я не буду». Дівчата, котрі попідписували, хто схотів, а я не схотіла, я додому хочу. Вони мені говорять: «Там дома коровами орут, там їсти нечего, там дуже трудно жить, там розбите все». А я кажу: «А я хочу додому і все, не хочу, нічого не хочу тут, а хочу додому». І не підписала, не підписала контракт, як

його назвуть так, щоб остаться, вольнонайомний, щоб остаться. Ну і поїхала додому.

Їхала не так просто, а везли. Погрузили скотини багато у вагони, один вагон кухня була. Їхали з нами, по-моєму естонці, якісь люди, ну, і мене туди. Я не підписала, та і мене треба. Ну там приходилось на кухні помагати робити усе. Ну, приїхали, сперва привезли, забула як називається, ну вобщем не в наших степах, чи Естонія, чи Латвія щось отаке. Там ми побули..., а тоді вже білети треба куплять на Україну, додому. Білети куплять... нам дали грошей да тими — німецькими, то там уже прийшлося міняти, вобщем щоб на білет, ну тоді ж вже ж купили білети, поїхали. В Гомель приїхали. В Гомелі тебе, в Гомелі розгрузились, а з Гомеля треба в Чернігів, а з Чернігова, чи як його з Гомеля у Чернігів, то ми на дорогу брали їсти, продукти, ми ж їхали там його не було нічого. Та ми вже тії продукти пооддавали за білети, щоб до Чернігова. Ну оце ж ми до Чернігова доїхали. У Чернігові не злазили, нада ще до Куліковки. А тоді вже коли в'їхали, ми ж не знаєм, яка остановка. У проводниці попитали, яка остановка Куліковка, а вона й каже: «п'ята остановка». То ми там же, зо мною дівчата були не наші, там другі якісь збирались з Чернігівщини, то ми й щитаємо, і колі вже чотири остановки прощитали на п'яту виходим на тамбур, повиходили, а там три мужики якісь лисі і кажуть: «Щас дівчата ми вас повбиваємо». Ну, так і хотіли нас всіх викинуть, а що там у нас було, то забрати. Коли ж останавлюється поїзд і, етот, поштовий кричить: «Пошта тут?». А ми кричимо: «Тут». «Так ви тоді викидайте» (*сміється*), а ми пригати почали оттуда. Тоді вже нічого з нами не зробили і забрав цей чоловік нас туди, там така була кімнатка якась. Ми там були до утра перебули. А тоді вже додому. Ми додому, канешно, ж і довго додому іти. Вобщем приїхали. Ну, канешно, дома таке було, що їсти нічого було. Но я була дуже довольна, що попала додому, правда. Я оце якби воно не було, щоб воно не було, но мені своя земля, своя рідна Україна дороще всього. Оце вже мені жити осталося совсім мало, но я довольна, що я тут живу. А, канешно, що вони ото там кричать без кінця, помімаєте, що воно робиться на світі. Канешно, усю жизнь не перекажеш. Все, оце так укратцах шо було.

Давайте з Вами повернемося, коли Вас забирали, Ви не пам'ятаєте в якому році Вас забрали?

Куди? В Гер... Німеччину? Почему не пам'ятаю? В 42-му, у червні місяці.

А коли німці прийшли?

А німці прийшли осенню. Осенню, у 41 году. Знаю, шо капуста була уже зав'язана, як машина їхня в'їхала до нас у двір, у садок, як капусту поламали, бо машина їхала. Ну, осенню. Осенню. В якому саме місяці я забула, ну осенню. Ми перезимували, весною ото ж почали забирати і літом у Німеччину.

А як Вас забирали?

Як забирали? Був у селі, ну, знаєте, як воно було, коли німці прийшли, так отіє люди, которіє були розкулачени, вигнати з хати, ну советська власть їх дуже обіділа. Так їхні діти, батьків то на Сибір посилали, а їхні ж діти живі оставались. Вони ж у город поїхали, там десь хтось дітей нянчив, шось робили, ну вижили ж. Вони вижили, а коли прийшли німці, вони всі ж пішли додому в село, поміаєте, їхні хати були без контролю, без сельсовета, забраті під бригади. Вони це все зайняли своє. Це їхні хати були і вони зайняли, і вони стали: поліцаями, старостами, ну, вобщем отакі. Ну, вони по-своєму вони праві, по чийомусь ні. І от коли вони, значить, староста був, староста назначав — по фамилії понаписує чіїх дітей, тих і забирає. А забирали як: поліцай приходить і каже: «Вам на скільки-то часов прийти туди-то і всьо». Мусиш собиратись і йти, не прийдеш — так заберуть, і шо шоб тягали. Плаче, мати плаче, ми плачем, ну йдем. А тоді погрузили нас, як мене забирали нас, по-моєму 28 чоловік, погрузили... нас на підводи усажали, і повезли на Чернігів. Матеркі бігли слідом за підводами голосили, а ми на підводах голосили. Ну, що ж робить — нічого, а коли приїхали у город, там же тоже зробили ж такі загорожени, матерки на том боці — загородки, ми — на цьом, ми ривем і вони ревуть. Ночували матерки під тим і ми там. А тоді на другий день утром погрузили у вагони, ну, вагони ж отакі, отії скотські, повні вагони нас понабивали і повезли. Ото ми так їхали. Було шо їдем, їдем, десь у Германію, а там бомблять, так треба стояти, стояли. Тоді знову. Отак нас забрали. Ну, ніхто ж добровольно ніхто не поїхав, ніхто. Це вже добровольно пошлі оці усі, оці їх поліцаї всі, коли йшла советска власть, так вони вже повтікали, вони вже повтікали, хто в Америку повтікав. Уже їх вони не впіймають.

Ну, а Германії коли приїхали ми, я ж приїхала поже, всіх, вже дома всі були, 2 года вже були. Тоді вже виконавцем поставили мене, шоб я одробила безплатно..., може за те, шо і в Германії була, може, за те, шо на світі живу, не знаю. Одробила, а тоді пішла телят випаювати у колгосп, а тоді думаю — не, не буду я в колгоспі робить, я хоч і за

границею побачила, що таке проїзводство в Німеччині, но в колгоспі робить не хочу. Я лучше пойду у город любую роботу робить, а не хочу отут в колгоспі. Ну, і пішла в городі, я вміла шить із самого дїтства мене тянуло до голки, у мене і шас машинка, я скільки за вік пошила, і притом як не ітересно, не вчилась ніде із своєї собственной соображення я все вміла шить: і бруки, і плаття, і що угодно, все шила. Ну, я, канєшно, после фабрики більше стала. Я пішла встроїлась на фабрику швейну і там уже була поки чоловік до мене не приїхав.

А ось Ви сказали, Вас забрали, повезли в Чернігів, да, а потім із Чернігова до Німеччини, а куди, Ви не пам'ятаєте в яке місце, місто?

Ой да, місто було дуже страшне, а я не знаю, нам і не казали, ми не знали, там, ви поміаєте, великий загороджений, десь коло моря не далеко, пахло здорово, отими ракушками. Ну, там було загороджено колючими дротами, ворота такі, і в середині дуже багато бараків, а потом у конці отам кагати якісь такі, ото як картошку закапують і ми туди проходили... На бараках багато надпісей було: хфамілії, хфамілії, шо вони плєнні, поміаєте, хфамілії. І вони отам усі були закопані. Нам давали маргарин гнилий, дак ми носили маргарин отой викидать отуди кудись далеко. І ото побачили. Ми там довго не були. Оце поки на не порозкуплювали хазяїни. Багато до хазяєвів, ну, вони не попали, а я попала на фабрику, не на погану фабрику, я не жалію, шо туди попала, от. Ото тільки, шо год поробила на вредному, дак, нічого, а так непогано. Нас не обижали, ну робить, робить треба було. Прикріплєні до нас були люди. Був дєдушка такий старий високий, він сам не німець, а австрієць, такий годів 80, ото: «Дєвочки! Дєвочки!». І перещитує нас. Номер 46 у мене був, по номерам. Нас по фамілії ніхто не звав, номер такий, номер такий, номер такий, ото по номерам. Кликнув — «Є».

А Вас в сім'ї семеро було, так? Ви одна потрапили?

Я одна потрапила, а чого так — я вам розкажу. Самий старший брат, на 2 годи від мене старший, попав уже в армію, пошов воювать. Самий менший, не самий менший, а которий подо мной, я з 24, а він з 26, він іще до армії недоріс, а всі остальні були малі ще, менчі, менчі, менчі, я сама старша. Брату щитай було уже..., мені було 18 як мене забирали в Германію, брата того шо не було — йому 20 було, а цих уже менших — цих ніхто. Може б і забрали б, так отой староста, батько колись рядом колись у школу ходили з ними, це був друг. Староста — друг. Дак нікого не взять нельзя, нельзя, уже ж мене призначено. Може б і брата мого, так уже ж мій батько просив — не

знаю. Ну, а тоді брат, оцей, що піді мною... як ходили із хлопцями в лісок, та понаходили там багато оставили наші оружія, так вони взяли гранату з товаришем, да кидать, дак один стояв із заду, а наш отак назад якось та кидать, у руці розорвалася граната, того насмерть, що заду, а йому розорвало руку і все остальне і тоді ж у лісі нема нікого. Кричать криком. Так якась жінщина, чи то дівчина була в лісі, почула, та побігла, та там уже щось із себе зорвала та замотала, та побігла до батька та розказала так вони ж, це мене вже не було, це вже по-моєму як наші зайшли. І тоді батько його скорей на підводу, та повіз у Куліковку, там ж поїзд. Приїхав, а там самих ранених везут, помімаєш, і його положили на носилки. Ніхто не питає, що де і як. Як брат год якраз лежав у Москві, поки його там трошки вилічили, ото так. А тоді в армію, вже як наші прийшли, у армію його забрали, ну, вже ж не в строю, а там десь діжурним. Сестра погинула — на полі орали бичками, дак виорали міну і розорвалася, ну, наробило всякого страшного.

Герасимова К.Г. (1943 р.)

А скажіть, як Вас привезли, санобробку ви проходили якусь?

Ну, та не. Туди везли в Германію, то да, тоді обробку. Це я не розказала. Та хіба я все можу розказати. Привезли нас у Бальосток, город Бальосток, це я знаю. Ой, там так багато євреїв ми бачили, вели їх кудись на страту, в їх і на спинах таке жовтеньке, ой, багато. Колонами, а куди вони їх вели, німці вели — так ми не знаємо. А нас в оцей двір якийсь великий загнали і там видно баня отая, що чи солдат там мінють, чи кого, бо високий потолок і там одні души, одні души. А на дворі заставили нас у очеридь стать роздіваться наголо і одєжу, отам якась така, ета, туди вкидає. Одєжа, значить, прожарку пройшла

поки ми мились, а нас туди, дак якже, по одному. Стоїть отак двері, стоїть один чоловік і другий, люди наші, наші, не німці, а хто вони, на лобі не написано, і тоді отак голову, у мене коси були довгі, отак голову встромлять і вони з двох боков чимсь обливають, вонючим-вонючим чимсь обливають голову і ідуть тоді в баню. Баня така, що може нас туди і тисяча помістилася б, чи шо. Дощі йдуть холодні, обикновенний холодний, ллється дощ і оце миєшся, танцюєм ми, там голову миється, все миється, ну, там режим був скільки нас держать там, ну теплої води не було, холодна, ну не така холодна, щоб уже як льод, бо це літо було, а тоді в другі двері виходь і там получай свою одєжу. До одєжі номерки видно, бо воно ж там усе порядок. Шоб не було, шо шукайте. Воно ж якось по порядку було. Ну, оце нас так обрабатили. Як у Германії були. А з Германії так уже ж тоді ми їхали щитай при (*коротка пауза*), ну я по-порядку... Ото тіки були по дорогах крадії і бандіти всякі, шоб десь шось украсти.

Побула я в Німеччині, поза Німеччиною. Там чистота, там красота. О-о-о! Й смітини ніхто не покине додолу ніколи, не то шо в нас. Нам далеко. Оце собираються наші хлопці. І ще нам до Європи як до неба! Нада вперед у себе навести порядки, шоб чистота була, шоб красота була, шоб люди були (*коротка пауза*), ну не таке, шо покинуло, й хай валяється, шоб сказало, поругало. Це нада пережить іще багато, шоб ми прийшли до чогось, а тоді вже можна рівнятись до них. Шо ти — усюди порядок.

Оце в суботу робим до 12 часов. Там виходний один був — неділя. З 12 часов уборка, всьо. Всі хто робив каждый своє місто щоб блищало, шоб не було так, шо у того там напилилося все: і стьокла повитираємо, і все. І німки роботають, не тіки ми всі, у кого своє місто, всі роботають. Німки за машинами робили там де ото... роблять. Убрали все — додому. Я додому приїхала, господи, шо оце робиться, це ж треба поприбирати в хаті. По первах, пока привикла до цього хаусу всякого. Да не можна.

Оце ми слухаємо телевизор і радіо слухаємо. Шось тут не за те борються. Нада порядок на своїй землі, нада. Не нада такого — один із другим перемагаються. А в Росії там тоже. Я й в Росії була. Була! У мене чоловік з Росії родом. Їздили туди до свєкрухи. Я там не схотіла (*сміється*).

А скажіть от як санобробку Ви проходили у Вас, заганяли чоловіків і жінок чи тільки дівчат?

Ні, ні! Шо ні, то ні. І в лагєрах, і в сан..., і тута, і на роботі — всі

були розсоєдені. Дівчат і муштин не було вмісті. Не те, не те. Даже ті дівчата, которіє попали на завод, на літейний завод, де снаряди виробатувались. Правда де не ті, шо зарядять, а гільзи, гільзи. Бо ми ходили до їх дивиться, там не далеко було. І тоже одні дівчата, не одного хлопця, не одного. Пленні були в одних загородах. Наші хлопці, які із нами забирали, тоже отдельно. Ні, ні. Шо ні, то ні. Так би хаос був, чорт зна який! Там би діти почали родиться! Чи що? (*сміється*).

Вагітних не було серед вас нікого, не попадались?

Одна була із нами. Заїхала туди із нашого села. Вона така вже, годов 30 їй було. Ми не знали ніхто. А тоді, коли вже приїхали на роботу, поселили на фабрику. Так німці видно ж тоді побачили. Ми то дівчата не розбирались в цьом ділі. Та й не видно було ще. А вони узнали. Узнали, так невідлєно випроводили назад додому, да. Якими путями я не знаю. Я ще їй написала записку додому, мила два кусочка загорнула. Кажу: «Передасиш моїм матері і батькові. Скажи, шо ми на місці, ми на роботі». Отакої було, так отправили, отправили. Приїхала — нам таких не нада.

А вона доїхала? Ви знаєте?

Шо?

Ви не знаєте, доїхала вона?

Доїхала вона, батькам моїм привезла. Еге! Доїхала, доїхала. Нічого.

А коли Вас везли в отих поїздах, Вас годували?

Нам в Чернігові видали сухий пайок.

А шо там було?

Ковбаса. Ну, вона наша, канєшно, наша українська, ну, клопот її бери. Ковбаса, по чотири по-моєму палки ковбаси і дали сухарів трохи. Сухарі, ну, насушені сухарі немало. Їсти нам не хотілося, воно не їлось, воно не їлось, воно плакалось, а тоді їлося. Давали, давали.

А в лагері чим Вас годували, як зразу привезли?

В лагері так: на снідання видали нам посуду — мисочки такі маліровані, літрові, такі чималенькі і кружечки поллітрові, наведено. Оце нам видали. На снідання була повна кружечка кохфе, ну, кохве ж не натуральне, кохве, то таке ж чорне кохве, по ложечці сахару у кохве жили і по 250 грам хліба по кусочку. Це утрое давали. В обід также була кухня. На кухні варили в одном котлі. У обід суп із брюкви. Єсть таке бруква, воно похуже на буряк, ну бруква. Вони, значить, із цієї брукви без картоплі, картошки там не було, замісто

картошки. Заварювавсь бульйон із конячими кістками, м'ясо так. Тіки м'ясо відійшло... Воно наварювалося там, а тоді на цьому бульйоні оце суп варили. А тоді увечері давали баланду. Німки нас просили: «Принесіть нам попробувать, що там за баланда». Носили. На вид чорна, обикновено чорне, ну, темнокоричневе. Там видно концентрат якийсь із зелені сушеної і додано крохмалу, тому що, а як гаряче, дак рідке, а як застине дак киселик, то ми з однією дівчиною, подружкою, одну миску з'їдали вчором, а другу на утро оставляли. Дак воно киселик такий на укус такий, воно посолено — то там усе було. Попривикали, їли. А в суботу увечері давали по чотири картошини нечищених, зварених і по ложці капусти тушеної. Смашна капуста, но одна ложка. Ну, нічого. А тоді у неділю празник считається значить, давали нам по мисці, по отій повній, супу горохового с картошкой. Цього не можете представить, який це був празник. Так його їсти ловко було і смашно. Даже не конина, а шось таке, пахне м'ясе, м'яса не було.

Це на фабриці. Так? А в лагері, як Вас тільки привезли?

2 Там нічого не давали. Гнилого маргарина. У кого був свій запас, то... А у кого не був. Ділились у кого нема. А хлопці казали, хлопці ж там через..., уже ж перегороджено, казали, що й пухнуть тут. Там ні, там ні. А це вже на фабриці, уже ми робили. Щитай і жаліли. Були такі німки, що плакали. Одна була, Неля звали, 80 їй було год. Одна була фріца, годов 30 їй було. Вона була недоразвіта, не то, що недоразвіта, а якась маленька така фріца, тоді Ельза була така. Ну, вобщем німці... оця Адель казала: «Сім синов — і всі на війні». Плаче й плаче. Їй Богу. Плакала без конця.

Грошей там платили по годах: мало год — мало грошей, багато год — багато грошей. Правда! По десять нам марок платили. Мені десять марок платили. За ції марки я могла нелегально купить буханку хліба, перепродували. От як там не строго, а находились такі люди, що замотає хлібину кудись там. І коло нашого лагеря ходять туди-сюди, туди-сюди і бачать, що хтось ходить. Як є десять марок, вискочиш там — і купиш. Так тоді тую хлібину вже ховаєш, ховаєш, щоб уже не вкрали та не з'їли свої. Бо були такі дівчата, що крали (*сміється*). Ну знаєте, що це... Багато чого й навчились: і знали, що таке дружба і знали, що таке і голодять, і веселиться. А тепер... (*сміється*).

А скажіть, Вас годували харашо, більш-менш так, а голодні все одно були?

О! Ви про що! Ну, ви знаєте, це ж були молоді годи, це ж було

нам по 18, по 19, по 20, ну, це самий цвіт. Так ми не про хлопців балакали, не про шо на світі. Тіки про їжу, тіки про їжу ми балакали. Оце з роботи поприходем, посядем: «Моя мати таке варила, а моя мати таке. От як би оце картошки наїстися, ну, всьо равно чи жареної чи вареної». Ми тіки про їжу і балакали. Боже, їсти хотілося так. Ну що ви, ще й отакі були мордашки (*показує*). Молоді годи — все їси.

А одяг Вам видавали?

Ну то як згоріло все, ми ж попали в бомбьожку. Дак тоді нам привезли по двоє платтів, не по одному, а по двоє. А сорочки? Сказали: «Беріть марлю». Там же погоріло багато марлі — склади. Дак у двоє марлю і сорочки собі шили. Там були багато чого згоріло.

А якісь засоби гігієни Вам видавали, жінки все ж таки?

Та-а-а! (*сміється*). Нам туалет був отдельно од німців, одгородили вони. Оце там німецьке, а то наше. А шоб якісь засоби, та які засоби! Марлі там повно було, як треба — так у троє четверо зложиш. Ні, ні ніхто цим не зацікавився, це таке. От короста напала один раз, от ето було! І на всіх напала. 28 чоловік нас було, на всіх короста напала. Нізя жить було отут, канєшно, вони вже... Дали нам мазі, ми вимазувались. Казали, шо все вимазувать, все, все, все. Марлі поставили рулон, сказали: «Обматуйтеся». Дак обмазувались, усі марльою обматувались і три дні на роботу не ходили (*сміється*). Коросту лічили всьо, а тоді в баню всіх. Баня там була... душева така, душева. І ото так. Санітарна фабрика була, всякі лікарства, все було своє. Штабсаптекарі там були свої — такі офіцери, шо там усе вміє. Фабрика у нас була, я ж кажу, шо мені повезло, шо я туди попала. Чи з залізничкам десь возиться? Ну, ото ж вредне було... в бутелях, спирту було повно, тягали в бутелях, бо усякі лікарства на спиртах тоже робиться. Ми коло того не робили, ми робили таке: принеси-подай, загрузи-одгрузи, таке от, а вони вже німки...

А Ви сказали, що там душ був. А Ви могли у ньому... Коли Ви могли у ньому купатися?

Коли ми могли купатися? В суботу.

Кожну суботу. Так?

Да. Коли схочеш тоді і йдеш.

В інші дні не можна було?

Ні. Ні. Ну, на фабриці..., а як уже нас тут, ми попали в сусіднє. До сусіда це ж нас перевезли. Ми в сусіднє друге містечко, то ж Оснабрук... забула і перевезли у друге місто там хазяїн був..., ковбасу робили, коптили. Уже ж позичив у свого поміщення санітарі...

А я правильно зрозуміла? Доступ до марлі був вільний так, як Вам нада було, Ви могли взять. Чи Вам треба було питать дозволу, чи Ви крали?

Ні. Тоді поки не розбомбили фабрику, то ми знали де шо воно лежить, а тоді як розбомбили, вони тоді нас кинули туди розгрібать отее все, і всі отії, ну, воно як половина обгоріло марлі, вони шо отакі еті рулони, отакої вишини (*показує*) і отакі товщини (*показує*) рулон, понімаєте воно там обгоріло, так нам треба було горіле одмотать, одкинуть, а де ціле в другу сторону ставили і все бери обматувалися. Од корости лічилися. Тоді вже нам ніхто нічого не заприщав, бо воно...

А якщо хтось заболів? Була у вас там якась санчасть, шо Ви могли звенутися, як заболіли?

Я сама заболіла.

Розкажіть детальніше.

Я лежала в больниці, ложили мене, да. Я й сама заболіла. Нога заболіла. Я спригнула із кроваті, я на другому етажі спала, у нас же койки трьохетажні — я на другому етажі лежала. Опустила ногу, да й пригнула. А воно мені як заболіло, нога. Я кульгик, кульгик — не встану. Подружка побігла, начальника погукала, ну, вже вони мене положили. Уже ж поки обслідували, чи нічого не поламалося, все гаразд. А потом положили мене в лікарню. Мене перевірили — на рентген водили, да, і на рентген водили, і кругом обслуховували. І все, і нормально лікарства прописали.

А скажіть про робочий день. Коли, як Ви вставали? Вас водили чи Ви самі йшли на роботу, як воно все це там?

Самі ходили. Ми ж ходили з «остами». У нас же «OST» — номер, на шії висить.

На шії номер, да? А «OST» шо це таке?

А ми ж остербайтери були. «OST». Ви знаєте, шо там, як про нашу країну — Україну — ніхто зроду і не знав, шо єсть така Україна, там «русіш, русіш» — і всьо, «OST» руський, «OST» і всьо. Ми всі там були під одно, не було, шо оце українці кажуть. Вони, їм скажи, вони не знають, шо оце. Вони не знають, шо це таке. «Русіш, русіш» і все, а руських — «OST», остербайтери «OST. OST». О, S і T — оце три букви на голубой отакой латкі (*показує*) білими написаний і хочеш на руці носи, хочеш на грудях носи, хочеш де хочеш там і носи оце все. Оце твоя фамілія, а номер для приписки у кожного. Оце таке. Ніхто там нас ні по імені не називав, ні по фамілії, ні откуда ми. Це хіба яка

німкеня візьме, да розпитає. Ми вже по-німецьки вміли балакати. І з одним чоловіком я начала спорить, а що на роботі це воно. В громадянському одітий, високий такий дядько і каже, шось там я зробила я не так. Він підійшов і: «От ви, у вас і кров така, що ви не розумієте, як воно треба». А я й тоді кажу: «Як це кров? Кров же червона і у вас, кров червона і у нас». А він говорить: «Е, ні. То, що червона — то одно, а то, що чиста — то в нас, а у вас не чиста кров». Я кажу: «А як же, з брудукою чи що?» (*сміється*) і почала з ним спорить. Німка сидить за машинкою і на мене киває отак і отак (*показує*) киває. Я до її обличчям якраз стояла і отак і отак і все (*показує*). Я розумію кажу: «А, ладно, я, мов, не розумію, як це воно кров різна. Я думала, що вона в усіх однакова». А він такий насторожений, почав кричати... Німка почала казати: «Ой, мовчи. Він отот... Він есес, есес. Він есес. Він ненавидить, розозлиться і в концлагері будеш». А чорті його знає. Я думала німець та й німець, такий самий чоловік як і усі. Там були такі чоловіки, що теж шось робили просте як і так в громадянській ото. Він потрапив на війну, каліка то був чи що, та я думала у воєнному ходять, дак я з ними не стану балакати, бо я ж, таки й по голові вони дадуть. А це, думаю, простий дядько, а чого в його кров друга якась, Бог його зна (*сміється*), так мене немка придурила, каже: «Есес, не трогай». Та було, що хочеш.

Оце як рано встали і пішли на роботу?

А, про роботу. Ну уставали ми десь у сім годин приблизно, бо на роботу треба у восьм. Бистренько вмивалися, умивальник у нас був. Все було, полотенця були, повмивалися бистренько, поїдали, каву там випив да і все. Хліб економили, щоб же і на обід достався, і на роботу. І сперва, канешно, нас вели на роботу, а потім же ж дорогу ми знаєм. Ні! Як у дворі були, ми ж у дворі робили, там же ходять ніззя. Ми ж у бараках спали, бараки усіх такі, їх там багато, як скла... кладовки читай, там ящики всякі, всякі. Да як ми приїхали, дак вивезли у один барак, у бараках спали. Койки нам привезли отії двохетажні, еті стружками понабивані матраси, подушки з стружкою. Да як завелись клопи! У постелі тій, у стружках. Боже мій! Вони кусали оце, що клопи нападали, ну тоді як розбомбили да все тут погоріло все, дак ми ж поїхали в друге місто. На восьм годин ходили на роботу і до п'яти. Субота вихідний.

А неділя?

А неділя вихідний.

Тоже?

Мг. (*киває*). А первий год як ми приїхали, який вони нам первий Новий год устроїли! Розказать вам?

Да.

Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви ж оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столи стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і... Бутилка вина і бутилка сі... сітро чи що воно якийсь сіроп, тарілки там куча, в другой і канфети, і по яблуку. Ну, ну всьо і печення усього, і це кождому, кождому, кождому — скіки нас — стільки порцій, і тоді нас туди завели, сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм, Боже, ми ж такого ніколи не бачили, дома такого у нас не було, оце так да! Вони щитай понаставлявали і пішли. Дівчата кушать давайте, откривать почали вино. Радуваться і почали ж празднувати, тільки почали празднувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тута: «Ау! Ау!» — тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло — пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили: погули, погули самолёти і полетіли на другий курс. Дак ми вже дали гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і заповнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дуще на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке таке, що там в школі. Такшо за Німеччину дуже такого..., де я була, поганого нічого не було дуже, поганого нічого не було. Може десь хтось у другому місці був більш у жестоких, а ми не, нас не і тоді як после бомбьожки попали, ну шо там ж уже время шось по роботі таке не те, ну нічого. Шо їсти мало давали — ну так що, їсти можна багато, можна й мало. Я... оце ми прожили все життя, поки сюди переїхали... Ми з дідом удвох, ми хуже питалися, чим тут. Нащо ти нас розкормлюєш? І сама? Я проти цього. Чоловік на яку норму сяде — і прекрасно можна жить, і не нада себе розкормлювать — то все ерунда, нада їсти варене, нада їсти вітаміни всякі употреблять, там зелень якусь, ну, ненада себе розпихать отими всякими бог-зна чим. То ерунда, і ми там, оце як погано нас кормили. Ну, приїхали з отакими мордашками. Ми з дідом як приїхали сюди... А я вік прожила: копійчка до копійчки, копійчка до копійчки, ми з дідом насобирали сину свадьбу шикарну устраювали, дочкі правда не...

А от, скажіть, Ви кажете працювали з восьми до п'яти, а обідня перерва була якась, чи не було нічого?

Ні.

Ні. То як стали і до п'яти? А тоді що Ви робили після п'яти?

Нічого, додому поприходили. Шо? Нічого, балакали, убирали. Да мижду прочим у нас у бараці була буржуйка така, чи як воно називається, жилізна ета можна, ну то обогріватель, можна топить було, щоб тепло було як зимою, а літом не нада.

А зимою в що ви вдягнені були, видавали щось? На ногах що було?

Да, нам видавали такі штани і піджаки: жаркі суконні, товсті, наведено, комусь вони були випущенні, не знаю. Вагон там, їхав поїзд дорога жилізна недалеко коло нас була і розбомбило поїзд і тоді у цьому поїзді вагоні була одежа, одежа таке наче спецовки якісь, ну воно товсте темносинє сукно і, брюки, піджаки, брюки, піджаки і вони нам їх набрали і надавали, бо коло нашої фабрики ж вагон той дак наведено, ну чи там власті якісь чи шо розпорядилися роздять комусь усе, бо воно ж стоїть там, розбита й дорога.

А монашок скіки було у монастирі. У монастирях монашки не ховалися, а сиділи, да, молилися, щоб їхнього монастиря не розбили, а прокляті еті, англічани, не дивилися, ноччу бомбили і всі монастирі порозбивали і монашки бідні там. Єлі живі витягували з-під кирпича, а главне, Господи, такий величезний хрест красний розбили ну, розбили, щоб американці ше не так, а англічани, коли от, мені англічани не понравилися, американці так собі, коли вже нас освободили і тоді, там клубов багато хазяйських і там один клуб якийсь, концерт ставили, дак нас туди концерт. Якась наша — красиво співала і от значить посіли спереді англійські, потом американські, а ми ззаду тут же, ну тії виступали, дак я вже не видаржала..., ну це один раз уже после освобожденія.

А скажіть, там де Ви працювали на фабриці, там були тільки самі українці і росіяни, і німці, не було там пленных французів, англічан, не було таких?

Я вам розкажу, шо це вже ми як з тієї фабрики, як розбило нас. Ні, як не розбило, не розбили ще. Була така там вроді котельні навпроти нашого бараку, там шось красили, по-моєму, шось фабрика там була така якась невеличка, дак там на тій фабриці робили італ'янці, пленні італ'янці, їх водили сюди на роботу і назад водили, вони в плену були, італ'янці. І вони отам робили, а французов не бачила — оце італ'янці робили. Це ж коло нас робили недалеко і йдуть співають, такі веселі люди, італ'янці.

Нам кивають за ґратками за забором, нам кивають. Там все порядок в них був якийсь, щоб хаос — щоб воно було, 28 націй людей

в Німеччині, був. Да це щоб вони всі поперемишувалися, як у їх чиста кров (*сміється*). Як у німців чиста кров була — дак хіба можна мішати, ну ви таке сказали.

Герасимова К.Г. (1944 р.)

А Ви спілкувалися з цими італ'янями якось, може у вихідний день чи ні?

Ні, їх водили тільки на роботу. Ми їх не бачили вільних. Воєнні водили їх, прийшли одробили і їх забрали, не, не спілкувалися, шо не — то не, у нас був дуже хороший считай начальник, замикав і відмикав нам ворота, казав виходьте, виходьте, коли й будив, бо ми ж могли й заспати на роботу, одкриває: «Дєвочки! Aufstehen!» — кричить. Генріх його звали, жінка у нього була і дві дівчат, домок їхній стояв недалечко, дак він до нас був прикріплений. Ну, якби він ответственний за нас був, хороший дядько такий був. Інтересно в їх: оце було дві дочки в їх, ну так як у нас хлопців, покончали школи і він мусить їх отправлять до хазяїна, на роботу. Іначе далі нікуди не подінеш. Оце одна, ну в хазяйки десь, щоб і їсти навчилася там варить, і на городі робить, і корову доїть, до людей отправляли і це не то шо їм так хотілося, ти женщина ти должна усе уміть дома, шо ти навчилася, харашо, но ти должна й у людей. Отак не то шо в нас, щоб чоловік, щоб вийшла людина якась в світ, дак вона должна серед людей себе вміть вести і работать. Десь змовчать, де шо сказать, отак. Ні, нам далеко, нам далеко до, ото собираються в Європу, хай собираються.

А листи можна Вам було додому писать?

Можна. Писали.

Доходили?

По-німецьки пишеш, я ще в школі начилася німецькі букви

писать, а там додому адрес по-німецькі написав, все по-німецькі, що було те й писали.

Все можна було писать?

Ну, а що там, що там можна — не можна, що не можна було писать, робим, їсти дають, на роботу ходим, все. Ну це ж поки німці були, а як німців не стало, так яка там пошта, не стало пошти.

А Вам приходили пісьма?

Ні. Хіба хто ж з нами там возився, шукати (*сміється*) як нас там багато було чоловік. Не!

А ваші точно доходили?

Доходили. Ну, а як же! Канєшно доходили, писали, розказували.

А фото Вам там робили?

Ну от же. Подайте альбом оцей (*показує*).

Цей?

Так я там одложила. Я їх одобрала. Оце в Германії, оце німки (*показує фото*).

У Вас ще й не одна фотографія, багато.

Так багато, то вже тутешні.

Ні, ну, я дивлюся, що не одна, а багато, не один раз, да фотографували?

Ні, я розкажу.

Ану розкажіть.

Оце фотографії як нас привезли туди, оце села бачите, яка дівка, то значить як тіки приїхали на документи. Ну, такий документ нам робили. Тоді оце тут... додому одсилала (*показує*).

Оце ви додому одіслали? І дійшло?

Да, і дійшло вона оце й написала 42 рік (*показує фото*).

Сорок другий рік в грудні місяці.

А це сорок третій?

Да, сорок третій!?

О. Оце после бомбьожки (*показує*), нам видали плаття, це ще на фабриці, ото Ельза, немка, з нами сидить (*показує*), водила вона нас, оце фотографії, фотографіувала.

Містом ходили?

Ну, ми ж там в місті жили! У городі. Ми ж там у городі жили.

Прямо в самому городі, да?

Ні, на окраїні, окраїні.

Окраїна?

За нами уже не було домов.

І кожному фото були?

Кожному, кожному. А це в яком году?

В сорок четвертому (читає зворотній бік фото).

Це вже ми тоже... (сміється), то вже я сама собі кофточку. Так, а це вже коли б це...? Тут написано...

Сорок п'ятий.

Це ж... ото я стою. А це, це наш начальник, дядя Ваня із того, із Західної (показує).

А скажіть, оце казали, що коли бомбили, у Вас там була така схованка, да, і Ви туди тікали зразу, а тоді перестали?

Да.

Вас, Вам казали про те, що треба кудись тікати, показували куди чи Ви самі робили?

Ні, казали, показували, водили.

Весь час? Да?

Ні, один раз показали куди можна. І там же ще. Це ж ми туди ховалися під баракком. Бліндаж називався. Там значить такий старий підвал дліньний, там туди аж, він ще колись робився. А для німців був зроблений, такий, що там і світ горів і спальня всередині і лавочки були там, це вже не на території фабрики, а за територію туди вже на окраїну, там пустир був такий і нічого не було побудовано і зрівнено, отак землею (показує), бур'яни густі, ну, там чи бур'ян, чи дерева якісь густі, нічого ніхто тобі не скаже, що там бліндаж був, ну, то був німецький, була залізна дорога близько ну, туди нам нас не, ну хтось із немців, і ми тоді попід дротом пролазили і дірку таку зробили, вирили яму, і попід тією ямою пролазили, і там чийсь сад був, дак через сад і бігали в той блінтаж, там ніхто не пита, там кожен сидить тіки і все бомби летять. І йшла залізна дорога близько і якраз я бігла, там кожен сам по собі і не дивиться хто біжить, чи не біжить, проліз в ту дірку, так і побіг, і біжу я, і бачу, вже бачу ж залізна дорога, а над тією дорогою... такий бо поїзд їде по верху, а блінтаж тут близько, і я вже знаю, що вже блінтаж близько, а самолёт летить і бомби кидає, і тоді мене таким гарячим фукнуло здорово, я впала і нічого не знаю, нічого, нічого і от пам'ять отшибло, а як я к пам'яті прийшла, тільки в блінтажі, ну я чи сама дошла, чи мене хто затяг туди, убий мене оце я нічого не знаю, мене отшибло, я вже отако прийшла в себе, а де я, а чого я тут, і вже так сижу, що вже там пошти нікого не було, люди вже пішли, і отаке було. Я була обути, дак у мене отута дірка була. Дак у мене нога ціла, ото тіки дірка від осколка в обуві, ото розорвало,

а ноги цілі.

Пощастило.

Та ви що! Я така щаслива, щаслива, я стільки перенесла багато всього.

Ну, Ви оптимістка. Я бачу молодці. Ви так тримаєтеся.

А як же. Це ж Ви не знаєте, я уже січас нікуди не хожу, у мене тавленіє 100/200, я вже на таблетках сижу, ну нічого, як хто питає як здоров'я, кажу луже всіх (*сміється*).

Молодці. А Ви не пам'ятаєте, коли все згоріло, в якому році?

Ну, наведено, в сорок, сорок, сорок третьюму. Ото коли на фотографії написано.

А от Ви ще як працювали, Ви могли вільно в місто вийти в неділю, наприклад, чи в суботу, погулять там, подивиться, в магазини?

Ні.

А можна було?

Може й можна, ну осторожно, казали еслі десь куди як почує що попадеш, на каждом углу поліцайський німецький стоїть, оце як тільки дорога кудись розходиться як етот, так стоїть поліцейський, ну будеш якби кучкою йдем з роботи, вони бачать, що ми йдем з роботи, вони нас не трогають, проходим і йдем додому, еслі будеш у двох чи трьох чи там десь у неділю, як ви кажете, то він нам сразу скаже куда чого, ми просто не ходили. Не ходили ми просто для осторожності, ніхто нас і не запрешав і не одправляв, ми самі знаєм, що всьому є межа, нізя отії, ходили кругом, бачили їх і на роботу в суботу, дак тії ходили воєнні, ми вже щиталися як люди трохи закриті, нізя було.

А скажіть, от Вам платили гроші, а де ж Вам їх тоді тратить? Якщо не можна було виходить?

А нам можна було сітро куплять.

Де?

Скільки хочеш, хоч лопни, там у їх оце пошти у каждого німця на другому етажі живуть, а на першому магазин, і там пивнушка, оця як її, що там у їх можна пива було куплять і можна сітра, скіки хочеш, а пиво смачне, солодке, темне таке й солодке, смачне, смачне пиво. Дак ми пиво купляли.

І все, лимонад і пиво купляли і все, а хліба, булочки — нічого такого не було?

Ні, ні по хліб ходили по очереді, пекарня там була в хазяїна одного, так ходили по очереді хліб получать на всіх, на весь гурт ну,

чи дві хлібини чи одну скільки положить, щоб тоді поділитися, дак той хазяїн булочки виймає з печі тії, а пахнуть ловко, коли дасть, каже їж тут, дак уже не знаєш... Їх кріпко наказували, німців, більш наказували, чим нас, еслі комусь шось дасть от що, дак він каже на тіки ось тут їжте, нікому не кажіть.

А німкені Вам носили якісь бутерброди там деякі, чи як вони з Вами робили?

Строго дуже. Ото ж як есесовці там були. Ну, у їх, ви знаєте, шо я вам скажу, у їх інтересна жизнь — не так як у нас, як є, дак є, як нема — дак нема, у нас отак, а там так: там усе розщитане — усе до грама. Утром устала — хазяйка машинкою нарізала того хліба, того отако тонкими (*показує*). Світиться. Понамазувала, і сало хороше, сало в їх хороше, вони із салом їдять. Понамазувала скільки чоловік у хаті єсть, тобі, тобі, тобі, по сумках побрали і пішли на роботу, вона не може дати того, шо собі взяла. Сестра до сестри йде, чогось там, по ділу чи в гості і з собою в сумці бутерброд несе, бо у тієї нема. Чого вона йде в гості отак, отак. Вони молодці, вони вміють і їсти і все. Поїхали ми кілометров за скількісь, повезли груз — ящики, і з нами у кабіні шофер і ще один солдат німецький, ну, нам дали буханку хліба на дорогу, щоб ми шось їли, не знаю, ну хтось з начальсва, шось же треба, ми ж не обідать не будем нічого, дак буханку хліба нам дали. У нас дівчат було по-моєму чотири, уже забула, приїхали ми туди, розгрузили машину і треба ще чимсь другим нагужать, ну треба поїсти. Посіли їсти. У хлопців, у німців нічого нема — вони солдати..., чи казарми чи де вони, у їх нічого нема, а в нас буханка хліба. Ми розрізали цілу буханку хліба і їм по куску: «Хлопці, їжте і ви». «Ні, ні, ні нізя, нізя». «Чого нізя, чого нізя?». Як хто визнає, дак нам таке буде, таке буде. «Нічого не буде. Беріть і їжте, що це, хіба ж це їжа, то ж ваше, то ж ваше». «Нічого не будем їсти у вас». Накричали, вони солдати, помінаєш, ну не стройові, там у котрогось нога поранена после етого, фронту, полукаліки всякі, дак їх ото, ото таке ніде нізя, своє імей, всьо, зароби і тоді, може й правильно, а що, а що у нас тії жирують, шо нічого не роблять, а ті шо ішачать тії... (*зайшла донька*).

А от скажіть, як вас розбомбило, в яке місто Ви потрапили, не помните, уже ж із Оснабука в інше? Да?

Чого ж воно в мене вилетіло? В Юсовці вже як у наших на хазяйстві. А там... А на отій карточці немає написаного? Нічого не написано.

А от шось Ви казали Белосток якийсь. Шо це?

Дак Белосток — це на границі од Росії це туди. Це нада було отут написать (питає у дочки Людмили куди їх вивезли як розбомбили, вона відповіла, що Меллер) Меллер, а я шукати хотіла Меллер, о, бач, заповнила.

Так, а тоді ви говорили, що ви кудись 500 кілометрів йшли. Да? Як уже, і куди ви прийшли, куди вас привели, в яке місце, ви не пам'ятаєте?

Ну, то вже як в наших.

В наших, да?

В наших, да, то це уже. Ну, то, ну, дак ми вже робили на хазяйстві в Юсовці, ну сперва нас привезли у розподілітельне, де вже розподіляли. Ну, вобщем в Юсовці і якесь місто, що ото нас багато було, дак то якийсь лагерь. Ну, бачиш, Люда не забула, а я забула город Меллер з двома літерами «ель» пишеться — Маллер. Це така історія, що якби все чисто порозказувать дак время треба багато, я кажу, що я колись да все ніколи ніколи ви знаєте, що своя робота. То діти, своя город, хазяйство, а тоді шити несуть і несуть. Копійку хочеться заробить.

Поки молодий, поки ще й хотілося.

Це січас всім усе ремонтірують. За зіму, наведено, пар десять... зделали, у нас усіх було, наведено, по чотири, по п'ять пар носків, баба понав'язувала. Уміли робить, ви понімаєте, оце ж вона каже ж, що привіденіє, господи я умираю, а у мене носок не дов'язаний (*сміється*) я люблю, щоб шось робить і оце в тяжкий вік, дак я робила ну, в мене хлопці, це уже точно п'ятий... шостий год живем, дак на моїх глазах вони виростили, вони у мене голодні ніколи не були. Із школи прибіжать, їжа на столі. Ви що?. Мені внуков... я за ними... жалко.

Мабуть, ще жалкіше чим дітей, да?

Ну, на дітей другий раз зло бере, що не можна, а шо це за дочка уродилася кіло двісті недоношена, семимесячна, оце така дочка. Виростили її на руках, на гілці виростила. Тоді ж тепер усякі єсть средства, а тоді нічого. На сьомий день виписала, винав'язали. Перематую усігда оце отаке воно, отаке дитятко, як гілка величини. На третій день вісімсот грам осталося. Кіло двісті родилася, на третій день вісімсот грам осталося. Уши заломляться, отак осюди (*показує*). Дав Бог таке дитя нам..

Ви ще молодці, таку харошу дочку виростили.

Ви знаєте, у неї такий характер, у неї стіки друзей, вона така не

жадна, вона пожаліє кожного, з кожним поділиться, до людей просто, як не знаю...

Герасимова К.Г. (1944 р.)

А скажіть, будь ласка, в якому році ви приїхали додому? Це уже війна мабуть закінчилася?

Я приїхала, приїхала я це ж осінь була (зайшла дочка) ну, воппец я приїхала ілі у сорок сьомому зразу в началі, уже ж замершо було, холодно було, сніг ну такий, або в сорок шостому в декабрі в конці оце отак, а потом ото там, десь дві неділі сюди, дві неділі туди.

А фільтрацію ви проходили?

А шо це?

Ну вас допитували органи радянської влади? Де Ви були, шо Ви були, Ви розказували їм як там?

Ні цього.

Не було.

Не було, цього не було, ну у мене ж не було паспорта, дак я приїхала, дак мене визивали, визивали і в сільсовіт визивали, приїжав якийсь начальник, о, ну, питав, канешно, шо було, де що і потом же ш я приїхала, дак у мене був ж документ із воєнських частей, от що от і нічого такого не було через те, шо я уже не з Німеччини їхала.

Розкажіть, розкажіть.

Дак я уже як із воєнських частей приїхала, бумажка була мені, по тій бумажці паспорт дали, я между прочим потеряла для пенсії отой.

Ордер.

Да, ордер, а чого я потеряла, сама виновата, я думала, а хто там за його знає шо я була, була в Германії да і все, а шо там у воїнських

частях була хто там зна і ніде не написала в ніяких документах (зайшла дочка)... Дак ето, дак воно ж тоді було, шо я не написала, коли я на швейну фабрику у Чернігові поступала, дак я вобще скрила, шо я була в Германії, бо, думаю, не буду признаваться і ніде нічого не написала і тоді получилось, шо я, думаю, ніхто нічого не знає, а коли Люді прийшлося їхати, дак у мене там в документах все є і оця справка, яку мені почали для чого заповнять, щоб гроші Німеччина виплатила. Дак і там понаписували, все воно є в архівах, а я думала ніхто не знає.

А все одно ж люди знали, в село повернулися, в село ж Ви повернулися, додому, да, люди ж знали, шо Ви були у Німеччині.

Дак половина села було, а чого ж не було.

Не сміялися з Вас?

Хто? Хто з нас? Батьки наші? Хто?

А скажіть, Ви казали, шо ви ще й відробляли безкоштовно щось. Як ви відробляли?

Дак то. Я не знаю, так, наведено було. Виконавцем я робила, приїхала додому, ну, наведено лютий уже пройшов і зразу визвали всіх в сільсовет. Визвали і сказали шо: «Ти должна два місяці одробить, тім виконавцем». Ну, загадувать кому шо там треба, тіліфонов же колись не було, все виконавці робили. Ну ходила, в ліс по дрова, їздили, так топить треба. У мене ж брат був уже дома, його ранили під Сталінградом. Старший воював, казав їхній доктор, шо чотирнадцять чоловік тільки живих осталося і тих шо тіки ранені, а тії хто всі вбиті були, ранених ото забрали, дак вони у Новосібірськ попали, у госпіталі там лічився і там оженився, приїхав додому, я ж тоді була у Германії, а він приїхав додому. Так шо я приїхала в село і його поставили службовим, ранений він був, рука його не робила, а так він був бідовий парень, улибався. Мижду прочим у них там у Росії робили, як із госпіталя виписали, дак його друг забрав у село своє, бо Україна вся занята, вся занята була, дак вони там робили, а тоді Україна як освободилась, так шо я одробила два місяці виконавцем, а тоді він мене каже, йди телят кормить. Дак я ходила телят кормила.

А Ви казали, шо Ви з своїм чоловіком у Німеччині познайомилися.

Да.

Вже як наші прийшли? Да?

Да ото ж фотографія.

А скажіть, як Ви працювали, що ще не була звільнена Німеччина, там були хто зустрічався, може з вашого лагерьа з кимсь, з якимись

хлопцями якимись, там були такі?

Були.

А дозволяли, чи як воно там?

А хто хіба за кимсь слідом ходив. Ну, були такі дівчата, що з поляками зустрічалися, поляки вольно ходили за лагерем і не були вони пленні, були вони на вигляд такі як і ми. Одна із нашого села зустрічалася із нашого села.

Дак, а де вони, де вони були?

Ну десь на роботі, ну на роботі, ну робили у хазяїна може, може на тій фабриці поляки, одкуда я знаю.

А як вони їх знаходили, як з ними зустрічались?

Дак ті дівчата, ні, дак там хлопці солдат просили попід лагерем, десь ходили, любились, а в нас же оцей Генріх. Ну, він такий добрий був, може десь приходили, знакомилися, приходили, ну багато, ні оце з поляками, ото одна вийшла замуж за поляка, а тоді ще було голандці... Дак це же було уже после освобоженія, тоді ще голандці були, дак тоді ще й голандських хлопців. Дак то дівчата ходили тії, що кримські з Криму у нас дівчата були, ну вони городські дівчата, дак вони такі шо, а ми такі сільські такі.

Герасимова К.Г. (1945 р.)

Ви ні з ким не зустрічалися?

Я да, що це! Боже сохрани! Подруга моя познакомилася там з уже після звільнення з одним хлопцем із Донбасу. Дак я з нею перестала дружити, кажу ти дурна, на що він здався тобі, тут це все временно, це ж ми тут, а потім роз'їдемося і шукай вітра в полі. А мало таких, що дітей попривозили додому, без, без батька.

З Німеччини? Да?

Ну так там же всякі люди були, наші як звільнили, дак перемішалося все, як звільнили вже од німців, що вже німці, німецької власті нема, дак виходили всі п'яні з того... із своїх за дротами, французи всі отак, всі люди перемішалися, і хлопці, і дівчата, вже ж таке тоді. Шо ви, вже ж таке.

А не насилували вас? Ні, нічого такого не було, насильства?

Ні, ні, ні. Ні!

Ні, наші, вже потім?

Та ні. То хто хоче, той завжди добивався як воно і тепер і тоді колись, то ні, дак ні, і все одно, як вам сказати, ніхто ото не приїхав так щоб з кимсь познакомився, як я там не з поляками дак з своїми, ну, ну, дак все одно уже ж воно так получилось, що як нема п'яних, так є ті військові...

Ну, Ви ж добровільно, ніхто ж вас не заставляв?

Ні, ні та ні. О чом річ? Все одно, все одно зустрічались, там скільки я з ним знайома була... Він... його туди повезли, а мене туди, все одно роз'їхались, всі переписувались. Дак це добре, що я одна. А якби з дитиною — це писав би, а може й ні, це ж таке, це ж таке, що ж тут гадати. Дак краще, щоб не було такого.

А скажіть, а тіки..., ми говорили про те, що можна було поїхати в Америку. Да? А більш нікуди не пропонували? В Німеччині залишитися?

Ні. А в Америку запросто. Об'являли кожен день з рупором виходили і об'являли: «Желаючи, приходьте записуйтесь, їдьте в Америку». І йшли писали ну то.

А скажіть, оце зараз ви стільки прожили, Ви жалієте про те, що ви виїхали в Німеччину?

Ні, ні, ні, їй Богу, не жалію, ну ніяк не жалію, абсолютно. Я б не побачила того, що я там побачила, мене навчило багато чого. Ну що тут? Як воно тоді було колгоспи ті, а тоді хоч уже і після війни, ні, ні я не жалію, я не жалію. Я людей стільки побачила, я побачила всього і сама навчилася, що Ви, ні, тошо ми..., були дак дома ще більше, не

Маленькі люди на великій війні...
жалью, і не жалью, що в Америку не попала, я ні, я патріот своєї землі.

* * *

ПАЗИНИЧ МАРІЯ СТЕПАНІВНА

Пазинич М.С. (2005 р.)

Представтесь, будь ласка. Як Вас зовуть?

Я, Пазинич Марія Степановна, сама уроженка Гадяцького району
Полтавської області. Шо вам ще?

В якому році Ви народилися?

Народилася 1923 року.

А в якому селі, це Гадяцький район?

Село Вельбівка.

Вельбівка?

Гадяцького району, Вельбівка.

Вельбівка.

Вельбівка, там півтора кілометра всього чи кілометр од Гадяча
всього (*зітхає*). Вчилася у початкових класах у тому селі, а потім у
Гадячі вчилась я. Перед... у сороковому році був такий набір у
Западну Україну учнів десятих класів і нас 46 чоловік взяли у
педагогічний технікум. Ми вчилися у Западній Україні у...
Любишівський район, е... місто Любишів. Ну там закінчили, війна
началася, е... бомбюжка була вже, а нам ніхто не сказав, ми екзамени

здавали, вже екзамени здавали, а бомбюжка, а ми ж здаєм екзамени. Здали екзамени... кх!.. А нам кажуть, що розбомбили всі дороги додому нам, бо першого ж дня зразу всі залізничні дороги були... бомбили, щоб ніхто не виїзжав. І ми, нас 46 чоловік, ішли пішком. Трошки... да, наше начальство своїх... свої сім'ї тихенько повіряжало е... у місто, там Сарни єсть, а ми, — ішли пішком. Дали нам там дві підводки, вони нас трошки так випроводили, а дальше ми пішком сами, лісами, нас і обстрілювали, болотами добіралися до Сарнів. Ні у кого ні копійки грошей, одному тільки нашому класному керівникові учитель один дав скільки-то грошей, каже: «Хоч до Києва доберетеся, там хоч дасте, щоб кожен добрався додому» (*зімхає*). Ми ото добіралися до того, е... до тих Сарнів. Добрались туди уже наші е... війська назад випропроважали побиті танки там, ранених, отаке. Ми ж голодні, нема ніде нічого в нас... Ну... е... з'явилися до воєнних, вони нам дали по хлібині хліба. Ми сіли, по... погрузили нас на платформи, оце де танки випровожали і поїхали. Ну проїдем трошки, їде само..., летить самолёт, ми вскакуємо з тих платформ, пересидим і дальше. Ну, вобшем, добралися ми до Києва, у Києві нам взяли ото білети, і ми добралися додому. Так шо... да, добралися ми додому і... посиділи дома, ну так, не знаю, чи й місяць посиділа чи не посиділа. Як ви знаєте, почалась війна, забрали чоловіків усіх, а, а ті, батьків же на окопи позабирали, нікому в полі робить. Хліб таки був звезений до, до міста, і ми пішли е... молотить хліб, машиною правда, но цілий місяць ми ходили там. А потім ось уже підішли німці у... по моєму, у листопаді, може де я помилюсь, но вже ж знаєте, дівчатка, мені вісімдесят четвертий рік ось на тім тижні буде, чотири роки, вісімдесят чотири, так воно ж уже і забувається все. Да отбули там, зайшли німці.

Це сорок перший рік.

Сорок перший рік. Да, воно ж у сорок першому, да, сорок перший, зайшли німці і ще ми трохи отож поробили там. А робили ми, був колгосп не в нашому селі, а наше село велике, сім кілометрів, так воно ділилося на колгоспи і наш куточок оцей, що ми живемо, усей був у колгоспі у Гадячі. Там, за Гадячем, де тепер остановка, автоостановка, там і зараз колгосп, чи шо воно там було, ну до цього часу. Там були із села, там... село і оце ці люди, наші і ото був колгосп коли. Ну а потом же ми почули, що будуть забирать у Германію, а в Германію сказали так, якщо хто буде робить або у лісничестві, або на торфрозробці із молодих оцих людей, то їх не братимуть. Ну ми

зібралися отакі: медики, хто покончав педагогічні школи, хто медичні школи, ну, хто з учителів, хто... усі пішли у лісництво у селі Вельбівці. Пішли, і це ми, зімою рубали там ліс на стойки і відправляли у Донбас, стойки оці. Ми, дівчата, оці всі наші, отуди на повалку ліса, ото там робили зімою, і кору нас посилали драти на... на стоячих березах, бо виробляли дьоготь із його, із оцього, шо...і дубову кору десь одправляли, кажуть, там де виробляли кожї оці, е... із тварин кожї, чинили їх на товар. І тоді ж усе це на Германію одправляли, все-все. Ну, поробили ми ще літо, у нас край такий партизанський був, партизанський край був. Було в ліс як підемо, так ото ходять де оддалеки, накине на себе гілочку, щоб ми не впізнали. Мужики боялися... сіно косили, так боялися даже туди йти. Тут завісім і од німців, залежні, там — од партизанів. Ну, вобщем, в один такий час, ну це вже случилось тоді, як нас уже не було, шо партизанів розкрили, а то партизанський загін. Ну, вобщем дробили ми до осени, молотили ми просо. Дивлюсь, іде моя мама, чогось бачу, шо не таке, з плачами, жовта така. Підходе і каже: «Загадали вам у Германію». Оцим дівчатам усим, шо ми оце тут робили, загадали в Германію. Це було двадцять сьомого вересня 1942 року. Ну і так же нас і забрали. Визвали спочатку у Гадяч, оцей увесь район, шо з нашого району, з нашого села самого 45 чоловік забрали. А то дуже багато брали (*зімхає*). Тут нас у... на нашій станції грузили, матері плачуть, всі плачуть, а вони ходять і хто плаче, хто лізе ж прощатся, вони по головах е... з ружжя не стріляли, а били по головах...

Прикладом.

Да, прикладами, да. Погрузили нас тут і одправили нас якось так и... оце думаю, шо даже і не пересажували, а як ми попали у Київ? У Києві нас згрузили унизу, шо ми пішком з низу йшли аж на гору, пішком, бо там розбомбили усе. Прийшли туди, нас поселили в якийсь тій будинок уселили, бо нас же багато, з усієї області, робили нам комісію там. Хто здоровий, бо були такі, шо варили табак і пили, і то серце негодяще і вже... і хто туберкульозний, то не брали. Ну вобщем ота була комісія. Годувать нас там... ми ж кажний їхали з дому, то... то брали все ... все їсти, бо нам же уже... були такі случаї, шо розказували, шо трудно. Як нас, чи годуватимуть. Ну ми вже йшли, а там якусь приварочку варили, були такі люди, шо нічого не було. Чи... ті, хто попав у плен, чи так десь когось захватили, шо без нічого їхали, то отам шось вони нас погодували. Після тієї комісії садовлять нас у автобуси і везти нас на станцію. Ще і ... давали на трьох горілки,

хлопцю на двох бутилку горілки, а дівчатам — на трьох. Це ж і музика, таке, вроді ще й це харашо все, да? Привозять на станцію, саме дощ такий пішов! Заганяють нас у вагони, товарні, шо скот возили, ні вичищені, нічого. Отак заганяють нас у ті вагони і ... і німець на кожному вагон, на дверях, вооружонний же ж, стоїть німець. Тіки ото ж я де яке слово могу по-руські сказати, дівчата (*сміється*).

Нічого.

Да. Ну і погрузили нас і повезли. Ніде не зупиняли, як і треба, так ото зупинять і ото усі ми вилазим і отам десь на полі, щоб ні близько ні посьолка, ні лісу, нічого, отак, ото так. Вобщем, везли нас... (*задумалась*) ну це шо, ну забувається ж, у Польщу. Ну яке місто, ну от забула, хоть ви мене вбийте! Там тоже є... це то, комісія, два чи три дні, комісія. Пройшли ми ту комісію, ночтю нас привезли, ночтю в якийсь будиночок нас увели. Ми так свої сумки поклали, а то прилягли на йому і дожидаєм, куди нас дальше одправлятимуть. Ну, зробили комісію нам, і повезли нас на Дрезден, на Германію. Тоже ночтю приїхали ми (*зітхає*), тоже так у будиночок якийсь завели, обгорожено и... двір такий обгорожений, і ще й і... і зверху проволокою отак і зверху і забор, а тоді ще такі загнуті стовпи, що ще й проволокою обведено. Цей двір прегорожений був напополам, шо ми як устали утроем, подивилися, а там ходять наші, хто без ноги, хто без руки, а одна дівчинка ходе вся грязна і отака (*показує*). Кажуть, шо хазяїн изнасилував і ото зробилося таке тій дівчині. Ну, вобщем кажуть, шо оцих людей одправлятимуть додому. Но ніхто їх не одправляв додому, під'їжджала машина, грузили їх у машину, пускали газ і поки довели десь у яр у якийсь вони одвозили, або... або у оті печі, шо... шо спалювали трупи, там же дуже багато цих печей було, шо спалювали трупи. А потом своїм оцим попелом удобрювали землю там у себе. Ми на оце подивилися, уже поняли, яка нам, яке нам життя. На утро нас вивели у якийсь такий зал великий і оце ж нас усіх вистроїли і приїзжали: хто хазяїн вибирав до... собі там кого, а тоді... А з нашої фабрики, я робила на текстильній фабриці, оце нас десять чоловік з нашого села і попали на текстильну фабрику. Приїхав чоловік, забрав нас десять чоловік, посадив у вагон, ми сіли, приїхали. Фабрика розположена так була: ця місцевість гориста, так як глянеш — дуже високо під небом, там де оце, а отуди, униз, чуєш, там десь поїзд: ту-ту! Ото така, а ми — посередині були. Ця місцевість була Нижня Саксонія, город Чопау. Тут, у цьому місці, фабрики були,

заводи були, потому що потом уже ми... ми проробили у цій фабриці, значить, устали ми, отак униз наша фабрика, за нею річка, ну нас ніхто ніколи не пускав. Ми... так як ми привезли нас, то нас не випускали до Нового году нікуда, ото у дворі отак і все. А привезли так: довез... у дворі фабрики стояв ще один будинок, нам сказали, що половину будинку живе е... механік, а половину — навісний..., хочу сказати, машини становлять там. А нас — на чердак. Вивезли на чердак, на чердаку було двоє отаких (*показує*) віконичок тіки у небо. А нам ... і поли, ж як ви знаєте, на чердаку, там такі поли і така товпа широка через увесь чердак для тепла. А нам поперебивали оці пе ... на цьому, то поперебивали отак на полу, містечко кожній. Ну, лежало, значить, матрас із стружок, подушечки такі, ну, іще їх називаються «Келло» — бомбоубежище, так вони відтіля забрали одіял і нам кинули ще по двоє одіял, одно, значить, накривається, а друге — вкривається. І отак ми прожили аж десь (*задумується*), тіки от не помню, після Нового року до нас привезли людей із Сталінграда: жіночки з дітками з маленькими, 25 чоловік аж. І ото нас туди впхнули усіх, на той чердак. На роботу ми ходили, в п'ять часів вставали і ... і отут же, так як оце будинок (*показує*), оце зразу фабрика, пішли на роботу. Та ще без привычки — сокотить у тому (*посміхається*), машини стоять, щас скажу, шість машин, і отакі довгі (*показує*), як оце до будинку до того, ну, цех такий довгий. Деякі дівчата робили внизу, там де із бавовни тянулись отакі товсті нитки, другі — там на такій, де тонші, треті — там вот отакі (*показує*), вобщем на текстильній фабриці працювали. Ну, живемо ж ми, а тоді, як привезли руські, то ми попросили, що кажем: «Нас одділіть», — то вони перегородили оцей чердак нам і поставили нам, то були кроваті, отакі, як ви і бачите у кіно, де заключонні, шо на два яруси, да? А то вони ж там же отак же чем-то отак (*показує*), так не вміщаються, так вони поперерізували напополам і ото нам поставили ті кроватки. Е ... руські, значить, у цій половині, а ми у тій половині. Ну і так приносять нам їсти, ми зійшли, значить, з того чердака, мужчина приходить, як потом ми дізналися, шо то був інженер і ще одна їхня техробітниця якась. Принесли їсти, одкривають нам у битоні, одкривають нам той битон, а воно там шимкотить, як ото е... як ви, як з буряків оті и... гичка, порубана так і оце. Ну нас дві: я і моя двоюродна сестричка, ми дома ж ото не жили, їздили вчилися, а ті ж дівчатка, шо дома сиділи, шо ніде ні їздило, ні бачило, шо а... жило ж не таке, шо погано їли: як глянули, як кричать усі, як плачуть, кричать на всю. Дивиться, дивиться, дивиться: «Чого кричите?». Ну, а

ми ж трошки німецького язика вивчали ж де, і розказуєм, що у нас і свині такого не їдять, а нам, а ви нам принесли оце таке їсти, хіба ми його їстимем? А ще ж у нас у сумках було шо своє їсти. Вони все дивувались: «О, «а :spesk» привезли, «spesk», «spesk!», — сало (*zimhae*). Ну, забрали вони той бідон, понесли назад. Пронесли, коли через время приносять розсолник. Ну, ми дома, ще ж тоді в нас, у той час, ще не варили дома такого, може, хто й варив, а то ж я не знаю. Ну, вобшем, принесли, шо там і картошка, і морковка, і там огірочок, і там ще шо. Давали нам їсти два рази на день. Ото у час і ввечері, ну вже після роботи, як ми приходили, бо нам приходилося ще по їжу їздить далеченько, так оце як до мелькомбіната. Ото діжурні у нас, беремо бідончик чи там шо і їдем возочком у столову, із нашого двора десь далеченько. На їжу, оце скільки ми не жили, і... о... й вечером нечищених чотири картоплини і підливка — молоко, тойсь, мука, за...запарена мука, і ото поливать тим і...ї їсти. Уже нам тоді лучче стало, ну, а було якось так, шо хтось нам газети передавав, шо ми, нашою мовою написана газета. Ну, більш того, шо підпільники там робили, більш того, хоч і з німців, а робили там підпільники. Ото як діжурять вони вночі, такі як е... пожарники. Тоді коли-нибудь і заглянуть, а нас закривали, надворі отак видно, як оце (*показує*), бо десь е..., та ж місцевість, десять часов, нас — на замок закривали. А утром тоді в пять часов одкривали нам на роботу. Шо ми, було, приходим ото увечері з роботи і нам газетка там лежить і це було так, аж поки під Сталінградом їхній генерал не здав військо. Оце ж думаю, тоже забула як генерала. Ну, колись мені таке прийшло на ум: вихожу на роботу і кажу: «Курт», — механік звався, Курт, кажу: «Так шо, ваш генерал уже військо здав? А шо Ви на те скажете, як російські війська возьмуть, та й прийдуть до вас? Шо ви тоді на те скажете?». «Ні, сюди не прийдуть, хіба тіки до лінії Маннергейма». Оце ж ми так побалакали, та й усе. А вони вже трошки легше стали, хоч нам не дозволялося з ними говорить, не доз... Це так, хіба поговориш, щоб ніхто не бачив із начальства, їм нікому не дозволялося з нами говорить, нікому не дозволялось. Було, моя немка, шо я з неї робила, вона каже: «Я б тебе щонеділі забрала додому. Мама каже, так хоче, щоб я тебе забрала додому. Так я, — каже, — в начальства спитала, а мені сказали ні, нільзя, не розрішають брать». Ну, шо я скажу вам, дівчатка. Поки ми робили на хфабриці, хфабрика ж хазяїна, да, то було ж хоч як який празник їхній вони й за наших питають: «А у вас коли, — допустім, — Паска, чи Різдво», то питають. То придем ми з

роботи, а нам шось ізпечене лежить на столі і або халатик, або вбуться. Було, як це ми в хазяїна робили. Оце ж ми доробили в хазяїна, а... а бавовна даже з, із Полтави бавовна приходила. То ж, наведено, ішли із Середній Азії бавовна поступала у полтавський ж, тут же ж є такі фабрики. А вони ж тоді всі забирали і туди. То ми, було, подивимось на тюках — даже адрес полтавський. А тоді як не стало ж оцієї сировини у їх, тоді нас перевели, цього ж хазяїна, тіки через увесь город преходить. У їх там будують на кожній е... річці заводи, хфабрики, там ще отаке будують, бо вони використовують силу води. Ага, та ще ж на цій, на гористій місцевості, там ото водоспади і оце вони оцією енергією пользовалися. Тоді перевели нас на ту фабрику, а ця фабрика уже із отходів. Одежа, оте шо отходи старьйо, переробляли на вату і тоже нитки оце. І часто в їх одежі, і дивимось ми, шо не чисті, отакі, як у нас, а сірі якісь, одежа така, бо вони із старья переробляли ото. Я там навчилася на двох машинах, оце тут, на оцій фабриці, де...де зразу, де ми... де ми і жили, а не перевели нас зовсім, а тіки ходить, робить ото туди ходили, а тут же ж жили. А, шо я хочу сказать (задумалася)?

Шо Ви навчилися щось...

Ага, а туди як перейшла, тоже ми навчилася на... зразу поставили мене на отакі качалки великі (*показує*), і товсті нитки. Два барабани, три даже, терся один об оден і ото преробляли таке, сеточки і.. ватка тоненька така і тоді на нитки перероблялась то. А тоді іще ходила така машина, то ... то на місці стоїш, а то машина ходе, а ти — за нею, і ходиш тоже при...присували. А... а платить же нам шо, ну, шо вони платить, як ... як нам хоть би даже шось по чотири марки вже, мать, у сороктретьому годі, чи сорок якому, по чотири марки там дали, там ми ж, у їх все по карточкам. Ми ніде нічого не купим, хіба стали нас пускати уже після Нового году, випускали на два часа, походить по дорозі. І не кажен день, а тіки у виходний день. Ото випустять нас, ми по дорозі походим-походим і пашов, отут закриємось. Благодаря тому, шо тут е... оції фабрики, був двір такий: довгий-довгий, а через желізний, ото я казала, вокзал, да, і оце ж желізні, железнодорожні полотна, да, угорі, лагер наших хлопців був. Ну, нас як провів, я вам розказувала, чи забула, мабуть, розказувала, шо на... на Новий год нас випустили нас із, старик наш один із нашого города перевів лісом-лісом там, там мі... такий посьолок був... І він нас туди, кругом, через річку, повів і знову город і привіз додому, ото нас. Так як ми проходили повз оцей лагер хлоп'ячий, так там не видно було ні одного

хлопця, бо вони так дуже важко жили, так їх дуже погано годували, а робили на заводі вони. Тут же, рядом завод, так хвіртка, ворота од ворота, що тіки вони вийшла і раз сюди і тоже провулок у їх там пообделувано там, нікуда їх не випускали. І, значить ото, уже після, на весну аж стали нас ото випускати на два часа. Тоді ми проробили, це кончилась отой (*задумалась*) ... все у нас, і нам сказали, моя немка каже, шо: «Марія, вас будуть забирати на завод». А на завод, завод звється... Ну там робились не тіки для авто і для мотоциклів часті, там робилися ще якісь часті, но нас не допускали, на третьому і на четвертому етажках. А завод такий був, шо десять тисяч людей робило там. Тут якось так воно, воно все почти у...у місті оце було: і завод оцей, і фабрики оці, разом, ото-ото. На ту, шо нас хазяїн забірав на другу, так то далеко, а то тут же все умісті. І вона й каже, шо: «Марія, заберуть вас на завод. Так там у мене дядя робе інженером на заводі, так він тебе забере у свій цех». Правда, ми тільки туди появилися і він прийшов і нас двох забрав у цех, у свій цех, токарями. Оце нас стоїть, шість тоді, автоматів стояло, шість станків стояло. Одна должна робить на... на двох. Оце я тут деталь закладу, тут машина робе, а я до другої виймаю й закладаю, отак ходиш і ходиш цілий день. Робили ми по двенадцять часов. Ще бувало таке, шо і... е... не це, і виходних нема. В столову ми ходили отут же до наших хлопців, де я розкажую, шо переходить із заводу і зразу ж з одн..., з одної фірточки в другу фірточку й до хлопців сюди. Хлопці тоже всі робили тут на, на цьому заводі (*зімхає*). Ну шо я ще хочу сказати? Потом хлопців перевели у... інший населений пункт, а отут, де їхній лагерь був, тут привезли євреєв... в концлагерь.

Пазинич М.С. (періоду війни)

Місто в нас бомбилися... не так-то часто, но бомбилися. Одного разу, у лютому місяці, ми були... е... от города Хемніца тридцять сім кілометрів, еслі залізною дорогою, а як так — сімнадцять. То як ми утром устали, то сніг був чорний. Радянські війська бомбили всегда вв... ночью, а американські — дньом. Так отакі заввишки от, шо нам показувалось самолёти отакі, як оце в мене руки, завбільшки. Отак високо! І таких самолётів — все небо захрясло, шо ми йдемо, а отак сміття несе! Понімаєте такий... така сила во.. ввв... повітря, шо... шо несе на дорозі ото шо там, шо там є. Ну я ж кажу, наші всегда ночью бомбили і оце місто Хемніц розбомбили так, шо кажеца із трьох тіки домів осталося ... ці, стіни, а то все розбомбили! А там були мої два брати троюрідні, так одного вбило там, а один успів вийти, бо той вертався, він староста й думав, щоб же всі хлопці вийшли із..., десь вони жили... якийсь готель величезний і вони аж ото там поселили їх. Бо той город був, кажуть, шо він..., я й була в йому разів нескілько, до братів ото, вже в сорок четвертому годі в нас можна було поїхать куда-небудь, попроситься... В нас така лагерь-фюрерша була...

А! Після того ж, як ми перейшли в завод, нас перевели, побудували... у кінці міста н..на лузі, під річкою, побудували нам домики, такі як ото фінські. І нас там дівчаток було..., ну тут уже без огорожі, їм ніколи було вже, городить оте, думать усе, тіки поселили... А й за... а закривали тоже, так рано закривали, не давали нікуди нам ходить. О... І... тут дівчата жили дніпропетровські і ми — полтавські. Нас 100 з лишнім чоловік були. Так вони робили на другому заводі, вони на лётейному заводі робили, дівчатка ці. Жили ми там, то оце як здумаю, таке місто, таке промишлене, да? А не бачили в їх так чи..., ні машин не бачили, кроме автобусів, шо на роботу ото возили людей до заводу. Ото хто приїжджа значить поїздом, хто автобусами, а так щоб де льогкова машина, щоб де грузова, ми й не бачили, ну може... грузова то ще кой як коли шо-небудь там привезуть, та й то так, шо ми не бачим. Бо ми ж, дванадцять часов там, поки додому доберемося. Тут є, хоч жили... на фабриці, так хоч нам отділили такий... ванночку, ванна там, щоб можна було помицця, то то можна було. А як на завод перейшли, то оці..., в оці бараки нас перевели, та зробили таке, металом оббили, отаке заввишечки і нам сто душ треба перекупаться ж! Приходиш ж же ж після роботи, знаєте, деталі такі, шо сипиться з їх... м... м..., хочу сказать... Ну вобщем, із деталей сипиться оте... оте... ржавчина, то треба ж помиться нам! Ходили у дерев'яних отаких башмаках, так ідемо та й було дівчата отож як не трудно, а ще й коли

пошуткує, каже: «Ще чуча ж», у Москву, як ми оце ідемо, бахаємо оцими... дерев'яними дерев'яшками. Як на фабриці жили там нам... там, там тепло, там ми в костюмах чи то в легеньких пальто, яєсь нам старе давали... Бо розказують шо..., хочу сказати... У деяких країнах був великий голод і присилали прямо сім'ями туди, присилали в Германію робить туди, і ото роздівали оце те, а їх хто годний був, то ще на роботу брали. А то, було таке, шо прямо... такі..., шо вони робили, шо на мясо все перебивали, а тоді оте мясо перепалювали і всьо... А одежу оту ж, нам оцим давали там (*зімхає*). Ну й так ми... В нас бомбили місто один раз дуже тіки. Хоч... хоч як не трудно було, а і в їх такі люди були, шо способствували нашим шо-небудь показати де шо розположено. І ото на завод було дано..., а завод побудований був у такому.., у горах, у такому яру, шо й туди дорога високо і, а туди гори якраз підходять до заводу, бо..., бо як бомбили отой завод, то було ж таке і..., самолёти летять — усі тікають, ото скільки людей, а тікають. То в горах були такі... вибрано відтіля, як печери ото зроблені. Так, німців же пускають, а нас не пускають! Ми біжимо десь у водостічні канали, у оті колодязі лізем, а шо якби ото побомбило? Нам же зроду б не вилізли відтіля! Ну оце так... Було ж таке, їсти не дають, то нам давали, ну шо, годували нас так: бруква, якщо ві знаєте шо воно бруква? Воно таке росте...е...як на чорну редьку похоже, отаке. Бачили ви чорну редьку?

Ага. Да.

Отаке більше. Но вкус у йому такий, як із капусти качан. А якщо його, це як воно не варене. А якщо його зварить, дівчаточка, ой яке ж воно ж гидке! Таке, шо доходиш до столової, а вона хтозна куди! І ото тою бруквою... Ну отут, як, поки ми жили на хв... фабриці, то тут хазяїн трошки лучче годував, хош і два рази на день, ну таки ж супчик якийсь, отаке ж, шось лучче. А вже як ото случилось під Сталінградом таке, так, було по празниках коли і ковбаски дасть у неділю ввечері.

Це на фабриці, да?

На фабриці. А як перейшли на завод, то там страданія страшено. Шо робить? Поліцай із-заді ходе с палкою, з резиновою. Я думаю, наших дівчат ще не бив, кричить тіки. А, а хлопчиків там до нас попало чогось із Сумської області, два хлопчики, ну невеличкі ти хлопчики. Іде і плаче, так жалко! Тих, шо воно до станка, станок отакий заввишки, як оце... оце стенка, а вони підставлять такий стілець чи столик, і вилізай, дитина, на оцей столик, і роби отам. Два рази в тиждень тіки або з картошки шось варили, або з лапші шось

зварили. А пізніше варили нам... таке похоче на каштан, як завбільшки, а що воно таке? І вонюче таке, що ну неможливо! А як поїси його, так довго їсти не хочеться! Відкіля воно привезено, що воно таке? Хтозна що воно таке. Їсти ми ото ж, у будній день, то отут же ж ми і їли. А в неділю такі нам кохвейники здорові дали, ото дежурний і ото ж кілометрів за три ми ходили! Прийдемо, наберемо їсти, а тоді ж несемо туди. Як жили там, у лагері... (*Zimhae*).

Шо ж вам ще розказать?

А з Вами працювали, це тільки українці були і росіяни? Чи може, чи хтось іще, якісь..?

Українці... А потом, як ми перейшли на завод... Оце тут — українці і росіяни.

На фабриках?

На фабриках. Ще поляк один як коли заходив, ото такий в нас переводчик невеличкий був, приведе поляка, побалака. Де він? Тут же ж, напевно, у цього хазяїна десь робив. А як на завод пішли ми: українці, росіяни, поляки, естонці, іспанці даже були, французи, білоруси, е.... ще хочу..., поляків багато було. Ну вобщем, іще ж і євреїв, я ж вам казала ото привезли... Ну євреїв годували лучче, чим нас.

Вони з Вами на заводі працювали?

Концлагерь був, концлагерь єврейський був. Їх вивезли у сорок... п'ятому, по-моєму, годі, зимою. Шо, коло їх були полі., ті... поліція, то поляки, то українці... Отакі. Так заходе, я помню, один хлопчик і плаче, каже: «Нас шо це з євреями виряджають, куди, а куди?» А виходило таке: німці готували... е..., готували отаких хлопчиків по шістнадцять год, да отаких, шо ще на війну, готували. І вони їх вивозили в ліс, таке як на Чехію, і їх стріляли, євреїв. Там їх скільки перестріляли!!! Там їх скільки перепалили!!! З усіх же ж..., з усієї Європи звозили туди в Германію євреїв, з усієї Європи, скрізь їх нищили і все!!! Ото... А були ж такі німці, шо... і євреїв ховали! Були такі. Заховують десь, чи дитинку, чи ну ото ще десь, були такі, шо ховали. Ризкували тим, шо їх же ж зразу б застрелили тоже. Ну їх і німців багато було у концлагерях, було багато. В їх тоже і комуністична партія була, в їх тоже ще які партії були. І які не... не соглашались з...із урядом фашистів... Ну колись мені казав наш наладчик. Каже, шо в нас страшна безработица була, поки не став на престол оцей же Гітлер, каже, у нас виходили на мітинги, так тіки після роботи, ноччю. Під час роботи не, а тіки після роботи. То їх

багато тоже і по концлагерях було і скрізь. Ну оце ж ми доробили тут, вже в нас..., у березні не було шо робить, бо вже ж нівідкіля... Бо вже ж війська наші от-от, ми чуєм, шо, шо війська наші приближуються. Десь і оружин чуть, шо, шо десь б'є. То вже роботи не було нам, заставляли нас машини чистить, ото скільки машин там... Ото ми всіх там, ото комусь вони попали... Бо ми жили в нейтральній зоні, так шо заходили і американці, і наші заходили. Значить, побудем ото на роботі, приходим додому і ждемо. Ждемо, шо десь кажуть уже і наші танки десь і танкетки десь уже підходять. І вони менше стали на роботу ходить, і оце..., шо робив... зі мною... е..., механік, так не стало, чого Макса на стало? А там, каже, Хемніч отой бом...бомбили і якраз до його приїхав син..., і... ранили, після госпітала приїхав і їх у підвалі всіх р... усю сім'ю побили. Ну, у нашому цеху то робили самі іностраниці, а (кашляє) німців було дуже мало. Ото вже такий мастер, мастер у нас страшний був такий. Недовольні на його всі були. І наші хлопці недовольні... То він перед тим шо, вже наші оце ввійдуть за місяць, і більше він вже й на роботу не являвся... тут. І наша лагерь-фюрерша, лагерь-фюрерша тоже, була вона фашистка сама тоже, підіслали вже... прислали других, а вона змилась, утекла. Бо хлопці сказали, шо вже стали трохи у неділю на цілий день пускали, ну після того, як пойдять діти, тоді йдуть. То ото приходили, хоч і далеченько, а приходили сюди. Тут і французи, та усі, усіма ті, оце тут луг був, то вони там щось таке грають або в футбол, або так. Це вже перед тим, як, як нас освободили.

Ну, а освобождали як? Значить, моя двоюрідна сестричка..., тут же нема на заводі робить, там їй хтось сказав, шо можна до хазяїна піти. Там же їсти ж все-таки лучче. А я кажу: «А я вже не хочу». В нас оце ще одну забрали до хазяїна з фабрики, і оце моя двоюрідна сестричка пішла до хазяїна і тут у городі то було. Й коли йду з роботи, зайду, то вони хоть стакан молока мені вкрадуть та дадуть. А тоді у суботу в якусь, захожу я до неї і кажу (і хлопець тут робив один): «Пішли в лагерь усі вмісті. Шо нам буде, як нам буде? Ну щоб умісті. Я приїду, а твоя мама скаже: «Де ти Пашу діла? Чого ти не привезла її з собою?» І... вона погодилась. Прийшли додому, а я їй кажу: «Дівчата, давайте десь підем у село, може де шо-небудь купим? Може де або молока хто продасть аба ще щось?» І пішли ми далеченько, так кілометрів, може..., може й три. Куди ж не заходим, а вони нам кажуть: «Нема, у нас малі діти, у нас молока...» А я кажу: «А ваші солдати не питали, чи в наших дітей є шо їсти чи ні? А брали самі».

Вообщем походили ми, походили, ніде нічого ми не купили, сітра можна було купити ото нам шо, сітра можна було купити. Ідемо додому, ідемо, коли назустріч нам біжить німець. Біжить, захекався такий старенький, і каже: «Дівчата! Уже в місто прийшли руські і американці». Мі ж бігом прибігаєм у свій лагерь, а нам дівчата кажуть: «Правда, були вже наші солдати, собірайтеся і йдіть на кухню, отуди, де ми їсти ходим до хлопців», бо хлопців... тіки наші зайшли, то я не знаю скільки ж трошки днів, а то зразу хлопців забрали, як у армію. Всіх позабирали... Оставили тіки нас отут, щоб діжурили і оружје їм отдали, бо гориста місцевість і тут есесівців багато, у Чехословакії там, якийсь наш генерал тоже здався, вже забула ж, шо і наші війська були, і його як врагом народа отоді і...і... солдатів наших у Сібір всіх позабирали. Приходим ми ото додому, дівчата сказали отак і отак і ото сказали хто дежурний в нас ночтю, бо кажуть, можуть заскочить ті есесевці, вас побить, не останеться ні одного. Тепер же, пішли ми. Пішли, коли... е... тут жили французи, були отдельно, а робили ж тут, так у їх і хазяйство було, шо вони і свиней годували і ото сами тоді кормились, бо... наших руських саме хуже годували, саме хуже. Ота бруква, шо я помню шо, первий день, як ми пішли на завод та сіли за стіл, з роботи прийшли і сіли за стіл, а вони нам як підставили оті.., оту брукву, так ми усі сидимо, всі сидимо і плачемо над тими мисками, як його їсти, а робота ж яка, треба ж мотаться сюди-туди, сюди-туди коло того..., коло станків. То як заскочу в цей... хлоп'ячий вже... ну вообщем начальник їх лагерь-фюррер, та, лагерь-фюррер, як крикнув, шо скорійш їжте «schnell, schnell essen» і... на завод бистро ідіть, на завод работать! «Arbeit, arbeit, lose arbeit», — кричить на нас. Ну, і пішли. І я тож свого часу... А в нас із наших сільських дівчат попало дві на кухню, на німецьку кухню попало. І ми, ото благодаря отим дівчатам, хоч трошки нас піддержували. Нас так, значить, осталось уже нас восьми, дві дівчат там із оцих восьми, дві на кухні іде, а ми у цехах. То як ми уночі робим, то вони обязательно вкрадуть хоч по мисоцці по якійсь, шо-небудь, чи то картошка недоїдена, чи там... Колись принесли нас... відро квасолі по оту оболочку оту, по ту, шо оце загнуну у відрі, і як ми не померли, бо ми ж голодні! А тоді появились, як появились в нас євреї, оті шо, та були поліцаї, а один раз біжемо, а...а... один поліцай каже нам: «Дівчата!» По-нашому! Ніхто ж до нас не обзивався! А тут каже: «Дівчата, отам вечерять побіжіть». Так ми в смерть поперелякувались (*сміється*)! Або в туалет же ото... Робиш, голодний, тоді після бомбोजки, вікон

уже нема, закриті тіки чорною бумагою, померзнем, вийдем ото й стоїмо коло плитки. Вони там їсти готовили, електроплитки, і вони не готовили, а гріли, німці. А ми вийдем і стоїмо. То ми вже не так уже й дуже боялися. «Чо ви тут стоїте?», — пита. А ми кажем: «А стоїмо, того шо нам їсти не дають, померзли, шо нам, шо уже нам робить?». І стали менше електроенергії давать, бо вони не з цього міста електроенергії, а з другого міста приходила електроенергія, то вже поменшало, бо бомбьожка ж кругом же. А то, раз із цьою дівочко... дівчиною, шо ж я роблю, пішли аж у третій цех! Там наші тоже дівчата робили, ну ночтю ніхто не робив. А в їх отак ідеш, дьорнеш отак лампочку і вона засвітиться, не отак, а отак дьоргать. Вибрали місто, одна на одну полягали і засну...заснемо, а там машину уключили, воно гуде (*сміється*), ми, вроді ж ми робимо, а самі ж оце сюди, коли ж одкриваються двері і як крикне головний інженер ночний, і ми бігом. Прибігаю, а другий мастер у нас у куточку сидить, ну уже не той, отой уже втік, а якийсь такий, ну ви знаєте, як на українця похожий він. Ну німець, такий. Гука: «Маріє, ану іди сюди!» Підійшла... Він: «Де ви були?» Кажу: «Спать ходили». «Куди?». «Отуди». «А їсти, — кажу — не дають, а..а..а.. холод отакий, а шо робить?» А він каже: «А як не дадуть грошей?» Кажу: «А вони мені не нужні, шо я де куплю? Нам, — кажу, — не дозволяється». Він засміявся та й побіг. Я й пішла до машини. Ото такий... така роботочка, дівчатка, нам була. А тоді ж оце ж, оце ж прийшли наші. Ідемо ми, зустрічаємо посеред города... Тепер не можна втерпіть (*плаче*)... Цілуються, обнімаються, плачуть всі ж. Своїх зустріли, це ж..., це страшне і німці, і... і... і... американські машини тоже стоять і солдати вилазять же і ото ж дивляться на нас, як ми зустрічаємся (*плаче*). Нам кажуть: «Ідіть у столову в свою». Приходим, а тут уже нарізані, і свині нарізані, і дівчата стоять кругом котла, галушки вже кидають туди. І ото нам дають по триста марок. То ж не давали, а то по триста марок, ото ми ними добиралися додому. По триста марок дали і ото по куску мяса чи сала давали, і там якийсь е..., ненастоящий мед, а якийсь під... не знаю, такий якийсь... І якийсь мед давали нам. Ну вобщем, отут ми пожили може тиждень усього. Визвали нас, так як ото у нас в раїсполкомі, і там ото визивали нам... Давали нам такі ма.... такі..., рубашки, потом давали штани. Ну, були такі шо ішли у магазини брали, но я як вздумаю, як зайду. Ну як я його братиму? Стоїть людина, це ж його, його магазин. Бували такі случаї, шо даже розстрілювали отаких, шо брали. Так чо я буду лізти? Я, хоть би,

може, як додому добраця, а не, а не буду лізти та оте брать! Ну тиждень пожили, тоді нам.... як же виїзжать? Хлопців забрали, хтозна як нам виїзжать? Потом хто остався, поставили, таке думали, шо витрибуєм... ють на заводі машини і шоб нас машиною кудись вивезти до... у, у якийсь город, шоб нас же кудись отправить! Правда, дали нам дві машини, великі машини з прицепами і ото пору... погрузили і опинились ми в Німе... Нюренбергу, вони нас возили по всій Германії там. Привезли... Ну тепер же я для вас би розказала, а воно ж отуди чуть...

Розкажуйте!

Так такого, шо можна й не розказувать, а то я розкажу... Да, привезли нас туди — столпотвореніє! Скільки ж усіх же! Оці, шо додому ідуть, солдатів... Ви знаєте, як трудно було? Ви знаєте? Ви, ви уявляєте яка це труднація було добираться? Вам не сказать!

Ну пожили ми, нас пригласили: «Давайте, дівчатка, заїдемо, оце час наш... духової музики». А у нас же ще нема у голові! Ну, вообщем, час ми побули, ті два, відтіля вискочили, прийшли сюди, де нас таке помещеніє, як ото ошадкаса, шо зайдеш, перегородка... Чи може почта якась така велика, чи шо воно, ну дуже багато було нас там. І ми ото пересиділи п'ять день, вискочим, кути, куди піти хліба купить де-небудь. І боїшся ж, так боїся, шо..., шо не дай Бог! Ото вони... отак і мучилися. Чи де, десь возьмеш із сумки з отії, шо в нас там, чи хліб, чи десь купиш, чи бутимочку цього... лімонаду, вони звали, то ото так і мучилися. П'ять день посидили, коли нам кажуть, шо їхатимуть тут декілька машин..., ну, вообщем..., таке як..., як у Ригу. А ми думаєм: «Хоч би куди-небудь, як би тіки в Советский Союз, як то кажуть, в Радянський Союз. Хоч куди шоб, на свою хоть землю!» Сіли ми, тринадцять чоловік нас сіли. Наших трошки отсіялося, а до нас ше кіровоградські дівчатка ще. І ото тринадцять чоловік ми сіли.

Ну тепер же... Вобщем їхали, їхали, нас везли-везли. Так, скільки ми поплакали дорогою... Не так, злізайте дівчата. Знов, не так, злізайте. Ну довели, довели нас, ну оце уб., убий забула город і всьо, убий. Довезли, встали і тут як море всіх. Куди? Поселили нас там так, случився нас там один чоловік, вроді з нашого району, і розказав, шо його сім'ю розстріляли отут, де ми жи... ще жили. І він нас поселив в один будинок, ми ж боїмося, не одкривать дверей, бо не дай Бог одкриєм — всьо (*зітхає*)! Перебули ми там трохи. Боїмось, не одкриваєм же дверей, і приказуємо одна одній, ото вискочим там, де купим можна там, можна було купить... у їх. Вони якось так м'ясо

обварюють, як хлібина, ціле. То ото було ми купим, і хліба і оце переживем десь дорогою. Ну, посиділи ми і ось одного разу заскакують з наганами до дівчат. А тоді другі заскочили, ті, що побули у штрафному, за це діло, батальйоні. І кажуть: «Пішли, дівчата, жить». Вони на одній стороні живуть, оті хлопці, а... а нам — будинок, будинок на другій стороні. Там вулиці такі якісь вузьенькі такі вулиці. І там, оцей же, що нас поселив у будинок, він був комендантом у тому городі, прийшов п'яний із наганом: «Оті дві зо мною будуть сьогодні в Ленінград летіть». Ми тоже у плач, коли отим хлопцям чуть шо, шо у нас отаке, прийшли та його обеззружили, викинули надвір, і ото ми тут пережили. Ну шо, сиділи-сиділи тоже шось небагато. Ну тебе ж добираться, да? Ну шо робить? Нас же ж ні поїзда відціля не..., бо... бо все, дівчата, одправлялося відтіля тоже, нашого скільки відціля вони везли, а тоді ж наші туди ж. І скот гнали, і... і все на світі везли і все (*zimhae*). Їдуть підводи. Наші воєнні, старики, кіньми вертаються назад додому. І ми сідаєм на ті підводи і їдемо, єсть зборощний пункт на річка Одер, по-моєму, річка. Ну от, цілу ніч думала і вчора цілий день і не могу придумать, який зборочний пункт. Понятне, шо вже... шось із пам'яттю хтозна шо робиться. Я скільки тих книжок, я ж і зараз же ж читаю і все. А от як оце ще я волнуюся, розказую, так мову отам хто возьме, та й і возьме пам'ять. Сідаєм, приїзджаєм у цей... у це місто увечері вже, а нам кажуть, нам там двадцять п'ять кілометрів було їхать, а нам кажуть, шо учора, кажуть, вивезли оцей зборочний пункт у город Форст. А це, дівчатка, чотириста кілометрів. І ми переночували і через ту річку кілометровий, а може і більше, міст, пішли в німців попросили отакі возочки, як ото гарбичка маленька, ото у їх там усі возочки такі. І поклали свої чемодани і пішли пішечки. Ідемо, а в нас — кров'яні підошви, кров'яні, отакі пузирі кров'яні. Уже ми там і в'язали собі шо-небудь, щоб надіть м'якеньке, уже ну шо ж. Жара і нас, як вийшли ми за... за ту, оце якраз на цій річці оце наші і американці, американці по ту сторону. Кажуть, виходьте, дівчатка, бо будуть заступать наші воєнні тут, армія буде становиться тут, як границя. І ми пішли пішком ото. Отак ідемо-ідемо, на ніч де попало ото, у їх готелі отам, отаке... отаке десь на дорозі продається шось, зайдем. І в одном місці зайшли, а нам розказують: «А сю ніч розстрілили одну нашу дівчину». Отак же полягають на полу спать, зайшов, воєнний зайшов, до дівчини, а вона ж... Он шо прежить, а тоді отаке дорогою. Він узяв з автомата отак навпіл (*показує*) прострелив і пішов.

Це наш?

Да. На утро е... це е... собірають же оце воєначальство собіраються, упізнайте. Як ти його впізнаєш, як він ночтю прийшов, ночтю й пішов? Повставали ми, пішли. І вже ми доходили до цього города Форста, отак, дівчатка, як глянеш — скільки очі бачать, отуди все люди йдуть і назад скільки. Скільки нас ішло! Були такі, ми ото чотириста кілометрів йшли, а були такі, шо по тисячі кілометрів йшли. І вішались й топились, бо сили вже нема і всьо. А скільки наших дівчат больними стало, проволокою обгорожено. А... (*зitmає*). Ой-ой-ой-ой! Ми комісії не раз проходили. Оце... оце їдем-їдем, нас отут ночувать, отут комісію проходить, отут комісію проходить. Яке страшне було, яке страшне, його не сказать, його не сказать! (*плаче*). Доходим до того города Форста, посідали і кажемо, плачем і кажемо: «Хоч ви нас і розстріляйте вже на... на місці, у нас немає силочки йти, всьо». Вони зразу і не приймали, а тоді ж дивляться вже, ну куди? Бо були такі (*зitmає*), ну були ж такі дівчата, шо до хазяїнів по... попадали, там чи наші хлопці, чи не наші, женилися, з дітьми їхали назад, підводами їхали. А отакі ж — пішечки йшли. Нам дали будиночок, там німців уже й не було і нас два рази годували. Зразу, значить, дали нам по хлібині хліба, скільки-то сахару дали, вобшем, на кажен тиждень дали. Мене писарем поставили там, ту поставили председателем, ту... отаке, щоб ми оцим... оцим займалися. І дівчат посиляли на склади, розбирать оцей: посуду пакували, й кожї пакували, ну, і мебель пакували, ну... ну все. А нам кажуть: «Якшо хочете, дівчатка, ще собі добавить їсти, так беріть підводу і поїдьте в села — там у їх у підвалах пооставалося все». То як ми поїхали в села, там не то шо німця не побачиш, а собаки не побачиш і кота, — всі вони евакуїровались на сторону американців. Нема ніде нічого. Зайдеш у ма... у... у будинках отакого тряп'я оце поки (*показує*), отаке, отаке в кожній комнаті. І ото де... де картошку побачиш, де там отаке-отаке, ото їсти добавляли тим. Ну, вобшем, прожили ми місяць оце отут, поправились дівчата, це ж воно голодовка отака була, а тоді поправились, шо ми...е... я далі розкажу (*посміхається*). Ну, побули тут і ось одного вечора збирають нас на площаді і кажуть: «Будете йти далі, здавайте свої чемоданчики, і будете йти далі». У нас койшо було в дівчат, ще як ми оце в перший город тіки нас вивезли, так ми пішли з подругою з моєю купувать же ото хліба чи шо. Прибігаєм, коли кажуть: «Воєнні заскакували і забрали дівчат на сукняну фабрику». То ото сукна й нам на пальто, мені, знаю, на жакет і тій дівчині, а то

отаке, де шо в кого можна було взять, то ото везли. Були такі, шо й багато хто в хазяїнів, та підводами, так... так дуже багато. І велосипеди везли, і одержу, і... ну, шо хоч везли. А наші воєнні цілими вагонами, бо я знаю, шо в нас колись директором школи робив, так він цілий вагон собі привіз усього: меблі, посуду, одержу, всьо! А він... він командіром, воєнним він був. Ага, ну, оце ми поговорили, нам сказали, шо ви будете пішком, на завтра собираємося пішком іти знов. Часа два пройшло, визивають нас знову. Вже так, сонце — на захід, визивають нас знову. Кажуть нам, шо американці прислали и... чи сорок п'ять студдубеккерів, великі такі машини, і машинами вас будуть одправлять в Западну Україну. А отут же ж дороги скрізь хароші були, а в Западну як ми доїхали, так ви знаєте, отакі вибої, це скільки ж техніки проходе кажен день, шо машина пурнала отак у вибої. Боїмося ж, і солдатів боїмося ж. Просимо отих шо: «Не спиняйте нам ніде, не спиняйте. Везіть отам десь, вивезіть нас у ліс, чи де, щоб нікого не було, щоб ми як-небудь до... доїхали додому». Їхали-їхали, минули село, а їх там повно наших, повно було в селі, війська наші стояли аж там скрізь. Виїхали в ліс, машини по цю... ще був такий випадок, шо їдемо лісом, наші підводами ото по цю сторону їдуть, а ті — по цю сторону машинами (*зітхає*). І їде наш шофер, їде-їде, і по... попереду їде два солдати наших і сюди йому нікуди звернуть, і сюди нікуди — канава і каже: «Думаю, шо як я е... чоловік пройшов війну, вертається додому, а я його могу убить отут». І він нас усих спуска у ту канаву і ми, як груші вилітаєм з... У канаві не пойняли, шо таке: двадцять сім чоловік нас зверху сидить. І він, машина гуде, лежить у канаві і ми усі повилітали і уже виліз, отак увесь труситься, каже: «Боюся і за вас же ж, думаю, — каже, — шоби буду машина падатиме і вас щоб не повбивать, боюся, щоб отих солдатів...». Ну, а шо, витягли ту машину, їдемо далі. Їдемо, ввечері приїжджаємо в ліс, тут же ж, машини, по цей бік канави становиться, а ми там розположилися за канавою, спать же ж, одтихнуть же ж. Полягали, з нами їхала одна із Ромнів дівочка беременна, бо як ми доїхали оце до Форсту, ще хто ще е... за Форстом ще Зарау є, й Загау, то скрізь хлопців усіх одбірали. Чоловік чи... чи жін..., чи хлопець, чи хто — усіх одбірали. Хлопців одправляли усіх у Сибір — на повал лісу, бо й мій троюрідний брат, сам з Гадяцького району, тоже опинився аж там же ж, і там і женився, у Сибірі, за Уралом усі. А дівчатка, ото чи яка з дитинкою, чи шо, їхала сама додому. Ну і ми оце полягали, коли чуєм крик уночі. Шо за крик? Посхвачувались, коли

воєнний велосипедом приїхав: «Я шукаю свою сестру, я її всьо... зразу розстріляю». І отут завелося в нас, крик, крик, крик. Проїшло оце, тіки полягали — і знову: ідуть пішком воєнні, музика духова, знову ж побачили, що дівчата...

І оце ж ми переночували тут і знову поїхали у... у дорогу. Їхали ми до Владімір-Волинська. Приїзжаєм сюди, наших луги і їх там сила-силенна ж: всі ж вертаються додому. Ми тіки приїхали, нам дали тут тоже по хлібині хліба і гречаної каші, су... сухої, і сахар, вобшім, усе, продукти нам дали. І кажуть: «Он, дивіться, стоять вагони — Дніпропетровська, Полтавська, — ще якась одна область, — сідайте і додому». Ми ж бігом в ті вагони, ну тоже вагони, які вони не є, ну свої. З радості та з плачів отут бігом у ті вагони, і приїхали ми. Їдемо, отам Карпатами їхали, нам предупредили: «Закривайте двері, потому що поїзд там на гору йде помаленьку й заскакують і оббірають отут. І буває й таке, що скидають із... із поїзда. Приїхали в Київ, стоїмо на станції, підходять одні. Ну так, забалакались, забалакались, а уже таке, як увійти шо ж, а вони оббірають. Там якась нарощне розплакалась, шо ось, е... ну шось таке з нею погано, шо врача треба, вони тіки одійшли, а ми зразу закрили й проволокою закрутили. А вони вертаються; «Е, — кажуть, — це догадливі!» Доїзжаєм ми е... Ромодан, тут там пересадка, сидимо ж, которі з дівчат кажуть: «Ми побіжимо на базар, може шо-небудь купимо». А після того ж ми поправилися, які. А баби йдуть та кажуть: «Глянь, казали, шо в Германії горе, ти дивись, такі, як печені дівчата» (*сміється*). Ну, тут ми погрузились на Лохвицю, приїзжаєм додому, ні, приїзжаєм у Гадяч, зустрічаю я сусідку, девочку. І каже та девочка: «Ти, це ти приїхала, да? А мама твоя собіралася, кожного дня ходила, — а воно далеченько на станцію, через увесь город, далеко, із села од нас, — а сьогодні не прийшла. Так у вас на квартирі, ліс же ви... вивозять, отой, шо ми рубали, і ще рубають, єсть шофера. Так я тобі ось найду їх, так вони тебе заберуть додому». Ото тіки перебалакали, вона каже: «Пішли». Приходим — да, єсть ці мужчини, шо шохфера. Забрали мене, привезли додому. Оце таке.

Як Вас зустріли вдома?

Ну як, з плачами. Доїзджа... оцей шохфер до того, до двора, броса машину й не загнушив, машина гуде, а він бігом: «Тьотю, тьотю! Я ж Вам казав, шо привезу, (*посміхається*) я ж Вам казав, шо привезу!» Отут зразу біжать сусіди, біжать, біжать, біжать. А які ми, дівчата, пісьма писали, які ми пісьма писали, шо усим селом собіралися! Ми ж

на вдогадку все відтіля, як нам жити було. А вони всім селом збиралися, як писали.

Можна було Вам писати, да?

Зразу й не можна було, так щоб дуже. Усе десь шось, так закреслено, закреслено.

Провіряли?

Провіряли, да, закреслено. А якось то й попало те пісьмо, що мені розказують, що як воно ті пісьма читали, не всі. Кой-які й анулювали, а есть, там же й наші люди сиділи, що можна було, можна було. І один раз прислали нам посилокки. А посилокки такі мішечки, точно отаке, як оце (*показує*), точно. І ото пшонця насиплять і кусочок сала вкинуть. А сало ж воно на ту тряпочку ж видно. Ото получе, а вони: «спек, спек, — каже, — з України «спек» прийшов».

А сусіди Вас не осуджували?

За шо?

Ну, за те, що Ви там були. Як вони віднесли до цього?

Та чого, як нас ось скільки брали?! Господі, чого вони будуть нас осуджувать, як... як нас усіх брали під конвоєм. Нас під конвоєм брали, а шо? Я тіки чула, і в зборошному було таке шо із... із села Сар девочка і хлопчик зайшли, девочка каже: «Ми їдемо добровольно». А чого добровольно, бо вони почули, що якщо їде сім'я, так хоч разом вони будуть, ото з-за того. А так хто у оте пекло? Це ви представляєте, що це таке? І в нас і втекти ніяк було, ніяк було, у нас, у нас так було, що оті ж партизанські загони, там у нас і поліцаї так слідкували, щоб як поїхали, то щоб поїхали. Бо їх визивають, я помню, що я така маленька була, за три кілометри носила молоко, ну здавали тоді молоко. І в нас, той шо приймав, він мене так любив, ото я прийду, іще на руки возьме підерже мене як, ну ше й змалу і змалу носила туди. То я сама собі подумала, кажу: «Я ось піду до Петра Петровича». А він став тоді цим, його назначили старостою. І я думаю, я ось піду, може, він оставе мене. А я пішла, а він каже: «Ну, як я тебе оставлю, — каже, — як я йду дорогою і одного моєї однокласниці батько йде і ми й збалакалися». А він каже: «Ну да, у вас дві, — каже, — в сім'ї, а в мене одна, так шо, значить... значить мою хай заберуть, а... а ви будете дома?» Він пішов же оцей, отам і... і балака. Хто ж оставе? Нас сорок п'ять чоловік зразу, а тоді скільки брали, до двадцять шостого году брали. Я двадцять третього, двадцять шостого, куди там, куди там остаться? Ну де всіх молодих дівчат і хлопців позабірали, хто... після нас іще брали хтозна скіки. А

розстріляли? У нас у селі було таке: одну неділю... вобшем, були у нас такі, шо написали список, нас було сорок п'ять чоловік комсомольців і передали оце ж в комендатуру, шо ми ж комсомольці, нас треба або знищить, або шось зробити. А він сказав: «Вони молоді, їх ще можна превиховать, їх — забрать у Германію». І забрали. А то було таке: у неділю приїзжає машина, один чоловік, він із плену вирвався, прийшов додому, у його, мати, четверо дітей було, чи шо. Стоїть коло воріт, під'їзджа машина. «Ти отаких людей знаєш?», — дали список, — «Знаю». Шо він знав, нашо це? «Ану веде до їх». Не піти — його ж розстріляють, да, піти — він і не зна чого. І повів. Де завхоз, голова сільради, ну вобшем, оцих у нас порозстрілювали. У голови сільради ще дівочка була, так вона якось-таки втекла, а хлопчик, три годики, їх у нас на лузі і розстріляли, за руки так держалися, їх і розстрілювали. У нас у Гадячі скільки людей порозстрелювали, шо вам не сказать! Яри отам були, позабивані яри трупами. Як замітили, може, партизанам шо поміг, може шо, може то, сьо, так шо... А чо сусіди, як сусіди такі самі, як і я, шо вони? А у нас був по сусідськи цей...и..., він головою сільради, головою колгоспу був, так він успів евакуїроваться, вони десь туди, до Волги евакуїровались. І у нас пооставляли багато чого, а тоді приїхали, забрали і ще й зараз його... їхні родичі, сім'ї живуть тут, чого ж. Тоді приїхала я, не знаю, скількись, мати і місяця дома не сиділа, а призначення мені дали і на роботу. Я тридцять три годи на одному місці проробила.

В школі?

В школі. Це тоді ще називалося заведуючий начальною школою, сімнадцять год робила.

Що Ви викладали?

У молодших класах.

У молодших.

У молодших класах.

А не допитували Вас, шо Ви робили в Німеччині?

Не.

Ніхто, нічого?

Ну, знаєте, зразу презирали, презирали, поки Сталін не видав наказ, шо не займайте. Вони ж не їхали так, шоб... шоб сами. Тоді всіх.. нас же ж двенадцять мільйонів було там, українців. Так. *(зітхає)* Шо ж вони допитуватимуть, як вони знають, як ми одстрадали. Он голодом... пошти три годи, це шутка? Ану-ка над тію брюквою

посидь, а двенадцять часов одроби — ідеш п'яний додому. Та й ще, ні з ким ні забалакай нічого, щоб пройшов сюди й назад і презирали. Ще я знаю, малишва йдуть іззаді, кидать до нас каміння й кричать: «Hunde», «schwein!», — на нас, кричать, «собаки» й «свини». Всяк було. Ну, помню у той день, як отожд під Сталінградом здалась їхня армія, так у цеху, у всіх з фабрики забрали, у їх був такий, не то ресторан, ну як у нас клуб, забрали, усі пішли, а нам: «А ви чистьте машини». Ми чистим машини, вони пішли. Приходять. І коло мене наш станок, а то коло мене од вікна робила одна немка, і бачу сердита така, увійшла, не дивиться, отак. А мені так обідно стало, хожу й плачу. А... а немка моя, та, що я робила, підійшла і каже: «Маріє, чого ти плачеш?». А я й кажу: «А чого вона до мене не балака? Шо я винувата? А як, — кажу, — прийдуть руські, і вас, — кажу, в Донбас, або в Сібір'ю отуди? Ви будете винуваті? Ви ж не винуваті будете. Причом я?». А вони тоді всі зійшлися та й кажуть мені, шо: «Ти не ображай на неї вніманія. Вона дочка поліцая, так ото вона така вредна й є». Отак.

А Ви спочатку на текстильній працювали фабриці?

Да, на текстильній.

А потім на заводі?

А тоді на завод.

А скільки годин на текстильній фабриці працювали?

Тоже двенадцять.

Тоже дванадцять. І там дванадцять і там?

Зразу десять, зразу десять, а тоді ж, видно, їм преказ, шо ми після того шо, як уже німці підуть додому, тоді нас успускали у підвал і ми складали катушки, у корзини складали, сортирували й складали.

Вихідних спочатку не було у Вас?

Та ні, давали вихідні, давали. А це вже ми на заводі як стали та... на фабриці давали вихідні. А на заводі як стали робить, там ото їм як яка партія чи то зробить, чи шо, шо оці... в оцьому цеху робитимуть, у оцьому там без вихідних, у цьому без вихідних. Ото так.

А хворіли? Взагалі як? Якиш хворіли, то чи лікували вас, чи ходили на роботу, коли хворіли?

Я сама не хворіла, а в мене подружка хворіла. У неї таке із носа кровотіченіє було і ноги отакі були. Ну я її якось, над нею лазила, якось-таки хазяїн, так послали нас у поліклініку, я її зводила, дали лікарства, а там же вати могу я взять, то ото я їй прийду, витираю, витираю, повитираю, по... і пройшло в неї. А були такі, шо й умірали.

Як ми перейшли, туберкульозом була хвора одна. І з нашого села тоже багато померли. Тоже, одна туберкульозом, ще по соседці вона голові колгоспу, то що я роказую. Вона в його була як прислугою, так, а попала ж у Германію, вона у хазяїна була. То Іра та заболіла, так нам можна було вже поїхать до неї. Ми поїхали, вона лежить у комнатці одна, зімою, хворточка одкрита, ну постель хороша в їх, постель така: ізверху перина і внизу перина. І вона отож лежала в його, скільки-то довгенько у того хазяїна і він думав, що тут, що тут вона і вмере. А його заставили, бо туберкульоз же, заставили одвезти отам де зборощні самі больні були. І вона там умерла. Він забрав, поховав на своєму кладовищі. А дівочка отут у нас туберкульозна була, то її одправили, ми й не знаєм, десь так і вмерла. Умірали... Хлопчик у нас один тоже апіндіціт схватив, а воно, бачте, який вроді й промишленний город, да, а... а чогось не робили отут операції. А треба було везти дальше і поки довели, він з Дніпропетровська, і вмер. Недалеко цех його й мій був, Андруша, знаю, вмер. Багато там наших померло. Оцей Андруша як умер, то дівчата наші їздили, а його вже одправили у оті печі, де ото спалюють. Так приїхали, каже: «Аби ви побачили: штабелями поскладені один на один, скільки, — каже, — лежить їх там, трупів оцих, сила-силенна, — каже, — то вкинуть у піч, а він встає, і очі одкрива, руки простяга». Надивились, та з плачами так приїхали додому, що... (*зітхає*). Ой-ой-ой-ой!

Оце були одного хазяїна і фабрика і завод?

Ні.

Оце різні всі.

Різні, да.

А як відбирали вас, то відбирали по якомусь принципу, чи хто сподобався, просто?

Підійшов, як йому... Я бачила, як вибірали, як хто сподобався, так, то може до хазяїна, а так — на хвабрику, ото нас одділили по десять чоловік. Ще з нашого села на одну фабрику, що ми у сорок п'ятому вже тоді до їх їздили, вони далеченько од нас були. І тоже не знаю куди, сіли на поїзд, поїхали. Прийшли, в нас снігу немає ніде, там сніг, а нас ще й послали: осюди не йдіть, бо ви не пройдете, а йдіть, ми... через ліс, так там же снігу. Так ми тоді, тоді залізною дорогою обійшли, а поїзд ходе якраз повз ту фабрику, де вони й робили, що ми до вечора в їх побули, а ввечері вони нас посадили на поїзд і поїхали.

Оце як Ви на фабриці працювали, то Ви спали там на криші, да,

все время?

Да, да, да, так і жили. Так поставили...

На полу? Чи може кровать?

Та ото ж оті кроватки вже, вже якийсь... після, після нового году, як, як прислали до нас із Сталінграда жінок та дітей.

Ви часто купались? Можна було там покупатися?

Ну отут можна було на хвабриці.

Чи мило вам давали?

На хвабриці. Давали там якесь. На фабриці ще жить можна було, а на завод як пішли, отам нам с..., отам страшно було (*зітхає*). Ну ніхто нас за людей не считав.

Погано ставилися німці до людей?

Та їм і не розрішалося, їм і не розрішалося.

Не балакали?

Задзвонив телефон... П. розмовляє по телефону...

Можна ще Вам декілька питань задать?

Пожалуста, пожалуста.

А Ви, як на заводі працювали, там же дуже багато і поляків і французи були, Ви спілкувалися з ними?

Да.

З ними можна було?

Да мо... Італ'янців, в нас так, коло оцих же ж цих... станків, шо оце я кажу шість станків, да? Два італ'янці, два українці і...і...і два німці. Оце ми так. Спілкувалися, там можна було спілкуватися.

А ставлення німців до українців і до них якось відрізнялось чи вони однаково до вас ставилися?

Та, однаково! Ну, конешно, їм же ж, слухайте, вони... Як вам сказать? Їх же шо... шо руських, шо їх — це велика різниця. Вони ж і зарплату получали, а ми шо? А ми нічого!

Нічого не получали, ніякі гроші?

Ото так!

А чи могли шось купити собі?

Там усе по карточкам!

Все по карточкам?..

Крім, ото хіба десять марок дадуть, крім цього... На фабриці нам ні вообщє, не знаю, разів скільки, може..., а то так і не платили. А, крім..., шо я хотіла сказать? А! Крім сітра, нічого. Намисто ще можна було купить (*сміється*). Намисто ще можна було купить, а так нічого абсолютно!

А чи зустрічалися хтось? Ну, хлопці й дівчата?

Дівчата і хлопці? Так як уже почали... Наш же ото на два часа зразу пускали, а я к уже в сорок четвертому, в кінці сорок четвертого, в сорок п'ятому, тоді хлопців стали дужче пускати... і дівчат! Були такі, що зустрічалися.

І шо заміж виходили?

Та ну... Який заміж, дівчата? Оті, хто може у... у... у... у тому, у хазяїна робив, а от... Який заміж, як ме..мені їсти хотілось день і ніч. Про який мова, про який заміж?

А вагітні з вами працювали жінки, дівчата?

У нас не було. Казали німці, що якби, якби наші дівчата так жили, як ви, так у наших би дівчат повен..., повен дом був би..., був би дітей. А в нас їх не було. Куди там! Про, про шо мова йде? Про шо мова йде?

Одяг оце ж вам тіки той шо присилали, якийсь старий був, да?

Нам на фабриці дали: по жакету по одному такому, на виходний (кашлянула) і по платтю. А тоді (кашлянула), як перейшли ми... Ні, по два, мати плаття — одно на роботу, а одно оце... А як перейшли на, на фабрику, та дівчата нет, нет, німки, тай принесуть шо-небудь... одіться. В мене така хороша була ця...шо проби ото б..беруть... із оцього..., із оцьох, всох матеріалів. Сиділа дівочка, так вона мені то кофту принесе, то юбку принесе, то ще шось.

Немка, да?

Немка. Ото так. Вони б і давали, так їм же не розрішали. Їм же не розрішали. Ото так. Призирали їх. А знаю, шо вже на заводі отут, уже ж наприкінці, колись... оцей дед, шо..., шо механіком був, так привіз було їсти. Бере, коробка така ж, як і в нас же та, таке..., нарізаний хліб і ото чимсь помазаний він приніс, а тоненько та... Там хліб тоненько ріжуть. І дав мені, каже: «Марія, їж!» А я взяла отак (сміється), та кажу: «Ого який тоненький, кажу, і Москву, кажу, видно (сміється)! А вони реготять тоді. Кажу: «Й Москву видно!» А чехи... У нас протекторат, начальство домовилося з німцями, шо... на який-то, чи на десять місяців чи шо? Молодьож прислали до нас, триста чоловік. Так там живуть!.. Чехія тоді на першому місті, по... це по життю була! Даже на першому од, од Америки! Так оце ж і вдіті вже в штанях були, в костюмах, такі... Дівчата й хлопці. І..і..і причому із Сталінграда в нас дівочки були, так і познайомилися із, із чехами, так вони їм і приносили їсти хліба, а в їх печуть отакий хліб, такий! І ото ж як дева!:'ять часов пере... перерив, в дев'ять часов, сніданок на

заводі. І німці шось їдять, сами ми, що нічого. А то німці ж всі. А ті чехословаки отакий завтовшки хліб поріжуть, і тоді колбаса, масло, і ідуть ото по цеху і їдять. А вони: «Глянь, як чехословаки живуть, глянь! Багаті чехословаки!» Хороші чехи, хороші люди. Зо мною чехословак один і робив чуть-чуть і шо він вже в Германії жив, знає... І тухлі мені колись приніс, каже: «На! Це моя жінка у цих тухлях, каже, заміж ішла». А на каблучку приніс. А мені... то ото там у хазяїна нам ще і тухлі, одні на дерев'яній такій тоненькій підшовці, матерьялі, а други, кожані хороші, на низеньком каблучку, шо я ще й дома й дома, мати, годів три їх носила.

А це Вас звільняли і американці і росіяни?

Да, да, нейтральна зона там була.

Нейтральна зона... А не пропонували залишитися в Німеччині або в Америку поїхати?

Ні.

Ніхто не залишався?

Може хто й залишався, но я й про цього... це, хіба... одна думка — додому. Ви знаєте, шо це значить своя країна? Своя Батьківщина? Це шо це значить? Воно отут день і ніч воно в тебе стоїть, куди там? Пропонували... Бо отож моєї двоюрідній сестриці оце, оцей хлопець, шо він поліцаєм був. І він їй каже, шо давай, Паша, поїдем в Америку. А вона мені потом, пройшло время, в неї склалось таке життя, шо вона дев'ять год пожила з чоловіком і розійшлася. Не було в їх дітей і розійшлася вона. І ото колись і казала, каже: «Ти мене зупинила, щоб я не їхала, може якби я поїхала в Америку, то може б я і лучче жила». Були... Наших багато і... Поліцаї писали нам тоді пісьма, там можна було переписувацца. Вони в Венгрії були, город Градц. Оце з нашого району, із гадяцького, всі поліцаї з сім'ями, ото були виїжджали, а тоді вони виїхали в Америку.

Залишились там, да?

Да.

А Ви фотографувались там, вам дозволялось?

Фотографувались, да. Так я приїхала, худюще таке, страшне було, так я попала його (*сміється*). Все равно я... А тепер думаю, ну нашо я палила його, хай би... Хай би було. Фотографувались.

Це Ви кудись в салон ходили, да, якийсь у Вас там був?

Та ні, і на фабрику приходили. І ходили фотографіруваца, це вже в сорок п'ятому, угу, в сорок п'ятому. І завивки можна було уже робить у сорок п'ятому. Да. І... і тоді ж як у нас утекла наша лагерь-

фюрерша, так ми було і в кіно підем, ця вже за нами не діже слідкувала. От. І колись пішли в кіно (*сміється*), а вони нас же призирали, шо ми ж..., шо ми і нечисті, шо в нас і воші, шо в нас і таке... А ми коли стоїмо в очередь за білетами, а в їх у немки отут, отих, ви ж, може й не знаєте, гниди ото, отут у голові. Кажу: «Оце чістюлі які!».

Так взагалі не залишилось фотографій у Вас?

Не, не залишилось. Кое які у дівчат у моїх. З нас же, з десяти, оце шо ми були на фабриці, вже осталось дві: я і моя двоюрідна сестричка. А то вже всі померли. Отак.

А Ви ще казали, шо як Ви ще на фабриці працювали, вам газети якісь підкидували.

Ну я ж казала.

А шо там писали?

Ну ото ж розказували, шо німецька армія здалась і оце ж в нас... Бо я ж кажу, шо я вийшла німцеві кажу, кажу: «Курт! А кажу ж, ваша армія здалась! А шо, як, кажу, возьме та російська армія й прийде сюди?» А він каже: «Ні, хіба до лінії «Менергейма», а лінія Менергейма, це їхня границя. Хіба осюди дійде». А вони і прийшли. І це після того... Нам раз вони включали церковне богослужіння. Якийсь празник був там в фабриці, вони поставили... Шо вони поставили нам, щоб ми послухали, як уже?..

Пластинки.

Пластинки, да. Да. Це ж вони тоже робили так, щоб ніхто не знав.

І як якесь свято, то в Вас вихідні були, да?

На фабриці да, на фабриці да. Були вихідні. Та й там були, ну там було таке шо..., шо й неділю робим. Фу-фу-фу-фу-фу! А так дванадцять, з шести до шести. Отбахаєш було!

А це Ви добирались скільки додому? Довго, скільки це?

Ну, як, дівчатка, отак буде, отак буде додому, як оце відціля і нагору вийти.

Та ні. Я маю на увазі, як з Німеччини сюди добирались.

А! Як з Німеччини? Так... Ми десь десятого мая, чи отам чи до п'ятнадцятого. Ото там між, між оцими числами. І приїхала я тридцятого липня.

Два місяці. Та більше даже.

Ото так. Так добіралися.

А як ви це туди, це Ви в вагонах вас везли, як Ви туди в Німеччину їхали?

Да. В нечищених вагонах.

А чи тікав може хтось?

А думаєте не було? Й пробивали! Ну у нас, рідше тоді, тоді у нас не..не... у нас на кожних дверях вооружонній солдат стояв німецький. У кожному вагоні. Так шо... А так були случаї, шо тікали.

Це розказували Вам?

Да. Розказували. Та оце ж ми, ми общаємося, тут є тоже жінки такі, шо були, то і дірки ото проломлювали в вагонах, а тоді вискакували десь, під гору іде поїзд помаленьку, вискочать. Або й так вискакували. Було таке. А в нас, я не знаю, у тому, де нас везли, так одна чи ногу може якось виставила чи шо? Чи шо, шо вдарило чимсь по коліну, так знаю, шо на якійсь станції її зсадили тоже. Фу-фу-фу-фу!

А не жалієте зараз, шо Ви тоді там не залишилися?

Та чо б я жаліла? Господі! Я і.. і думки не маю і на... Чо б я жаліла? Чо... як там залишитися? Голий, босий, голодний і ні..., ти там ніхто! Залишиця? З якої речі? Скаже... Слізь скільки ми виліли, поки добралися додому. Те шутка? Он скільки ми терпіли і от тих терпіли і от своїх терпіли. Я ж вам кажу скільки там дівчат пропало! Їх там п'яних отаких було, шо... Нічо ми не жаліли, кожен старався, щоб додому добраться.

А взагалі, Ви шкодуєте, що Ви побували в Німеччині?

Та яка шкода? Яка шкода? Це якби поїхав, та жив так, щоб... А то яка шкода? То ж тюрма та сама! Та сама тюрма! Ти хто зумів як-небудь залишитися, то залишився та. А то отакого горя перенести! Шо, як ідеш, а воно на тебе не дивиться? Це ви знаєте яке отут болюче? Це саме страшно! І жди... В нас хлопці тікали, сім чи, чи дев'ять чоловік. Якось утекли, якісь німці помогли їм, карту дали, із Сумської області. Два брати і погибли. І дорогою десь погибли. І вже, десь в березні, може, місяці, або уже ж перед, перед тим, шо наші освобождали, а... а... а вони ж думали раньше втечуть. І погибли. Яка там вже жа..жалість? Куди? А хотілося б, ось отут у нас є в п'ятому под'їзді жінщина така, шо її визивали в прошлий год чи позапрошлий в Германію. А хотілося б мені зустрітись, поміаєте? Хотілося б! О, таке ще (*сміється*)! Хотілося б зустрітись. Не всі ж такі люди й там такі ж, були ж такі, шо і сочувствували, я помню, як уже ми вийшли, коли на... на станції висе, шо «Гітлер штобф», значить, шо вже Гітлера нема. Так нас одна немка як забрала та посадила кругом столу, та як понаставляла, каже: «Мій, хоч мій чоловік і в Росії і погиб, а при чом,

каже ви? Хтозна при чом?» І тоді в їх середі буди люди непогані. Були ж такі шо...

Це Ви працювали в школі потім вже в селі в тому ж, да? Де Ви жили? Чи в Гадячі?

А, це... Ну в кінці я пішла. І мене син забрав у Кременчуг, він там свой участок узяв, не в самому Кременчуга, а під Кременчугом. Забрав мене, я осталася... Як прийшла із цього, два годи ще заміж не виходила. Ні, не два, чо я? Ну да. Війшла заміж, пожила вісімнадцять год з чоловіком і чоловік — кровоізлиняє в мозг. І не стало. А я з трьома дітьми осталася. Один пішов зразу через год, в одинадцятому класі був, пішов в армію, а другий у Сумах в училищі, а тоді з учіліща Охтирський технікум кончав сільськогосподарський, а дочка кончала Лохвицький технікум. Ото сама кріпила. А тоді вже на пенсію мені десять місяців вже осталося, а син приїхав і забрав моясь... І поїхав. Но я вже приїхала, мене пригласили на роботу ще там, а пішла у Сообез, а мені кажуть: «Знаєте шо? В вас же не буде вже тієї ставки», ну щоб клас один та й усе, а тут же завідування в мене було. Приходилось і собі строїлась, і школу строїла. Приїхала додому, а записка: «Мама! Продавайте..., продавайте все і їдьте до мене».

Розмовляє по-телефону...

Ну й, я й поїхала до сина, построїли йому дом, бачу, нема дела. Так я собралась та поїхала, в мене родичі в Криму були. Так я в Крим, купила собі хатину, та й прожила до восьмидесяти год, їздили до мене діти, дітей привозили... Привезуть на літо дітей до мене, та й...

* * *

ПРОСКУРА ПЕТРО ІВАНОВИЧ

Розкажіть, будь-ласка, про життя, історію свого життя?

Я, Проскура Петро Іванович, народився 20 червня 1924 року в с. Довгалівка В.-Багачанського району Полтавської області. Батьки трудилися в колгоспі (*коротка пауза*). У 1933 році розпочав навчання у Довгалівській семирічній школі, яку закінчив у 1940 році (*коротка пауза*). Як називають поліцаїв, отих шо?

Після приходу німців поліцаї збирали нас, виражали у Німеччину. Грузили на кінні підводи.

Це в селі тут, да, у Довгалівці?

Да. Везли на станцію Миргород, а там перегружали у вагони-

товарняки. Нас із села їхало 43 душі і всі були в одному вагоні, не було ніяких зручностей. І поїзд як тронувся, то десь часів через 5, а може і пізніше ставав, а то все їхали і їхали. Ні їсти ніхто не давав? ні води, як стане, то тоді бігом, біжать, шукають воду, щоб напиться, а їсти з дому брали сухарі, хліб, сало і ото те їли. Доїхали в Київ, там пройшли санобработку.

А як саме, що робили? Водюю оббрыскували, чи як, а чим?

Ні, ні. Просто провіряли так чи нічим не хворі, лікарі. Там їх сиділо декілька чоловік, ото проходиш повз них їх і вони провіряють тебе, чи нема ніякої хвороби, чиряків і тому подібне. В Києві, мабуть, днів два, а потім погрузили знову у вагони і повезли в Германію. Те саме, поїзд ішов не ставав, рідко коли ставав, якщо годин через 5 може ставав, може і пізніше. От, ніяких зручностей у вагоні не було, їсти ніхто не давав. Жили домашніми продуктами. Приїхали у Германію ночью, там уже стояли, нас постройіли от, у 4 ряди і стояло там начальство німецьке, які нас вибирали на роботу. Мене забрав один там завгосп, привіз у лагерь. Жило нас 40 чоловік.

А як називався лагерь, Ви не пам'ятаєте?

Та. Берлін Ріхтер Штрассе 98-99. Це адреса тієї фірми, де я робив. Ну і зразу там приготували нам їжу суп морковний, він солодкий — ми його не їли, а хлопці, ті що були там раніше, кажуть: «Ви його не виливайте, з зміни прийдуть хлопці, все поїдять». На утро повставали, а спали на лавах (двохетажні).

Дерев'яні?

Дерев'яні. На утро повставали, повмивались і пішли получать суп. Суп із брукви, ми тоже його не їли без привычки, та ще і сухарі з дому залишилися. А потім нам видали онсшуги (дерев'яні підшви, а там кожа), як ідеш, так мов коні ідуть — бо воно торохтить. У дворі там асфальт, у складах тоже, бо я був грузчиком у перевалочному складі. Працювали у дві зміни: із 8 до 4, і друга зміна — з 4 до 12. Вихідний був неділя, але ж нас 9 місяців не випускали з двору, ми жили на 4 поверсі, от, і не випускали нікуди. До мене прийшли мої земляки, які говорили зі мною через хворточку. І тоді ж сказали, що ми ходимо вільно, хоч на рукавах були і пов'язки і там написано «OST». Після того нам видали тоже пропуска і ми виходили вже на дорогу, в город виходили. Це діло було після 9 місяців перебування там. По-скільки годували дуже погано я був пухлий.

Скільки разів на день годували?

Та, тричі годували, так шо ж то за годівля? Утром суп морковний

або з брукви. В обід якийсь суп чи каша. І... кой-коли давали картоплю варину, так вона така, як у нас свиням варять, дрібна і варять у шкурках, а тоді чистять і тоді з неї суп, або і картопля. До цієї картоплі давали ще і шпінат. Шпінат таке зелене, рідке, некрасиве і невкусне. А поскіки ж голодні, то ми його і їли.

27 чи 28 квітня 1945 року нас звільнили війська Радянської армії. Ми зібрали свої речі і пішли у город шукать... ті, — військові штаби. Нас там перевіряли, розпитували: «Хто ви, відкіля, що до чого, коли забрали у Германію, де робив, що робив, скіки робив?».

Це там, ще у Німеччині?

Там оце, в Німеччині. Після того почулися зриви, коло нас були солдати, які говорять: «Лягайте близьенько до землі, щоб не поранили хоч тут». Ми це видержували. Забув сказати, що 23 лютого налетіли... Як?

4 лютого 1945 року, поки ми ще були в Германії на роботі, налетіли наші війська і мене було ранено. І ще декількох чоловік, от. І німців тоже побомбили здорово: здання розрушались, от, від бомбोजки, мене ранило осколками і впала стіна кирпична мені на груди — побило грудну клітку, от. Після того як уже самольоти відлетіли, прийшов один німець, шофер, узяв мене на спину і одніс в один магазин, де сиділи такі самі як я, ранені. Потім приїхала скоро, забрали нас у скору, одвезли у лікарню. Я три з половиною години чекав, поки мені зроблять операцію, повитягають осколки, бо ранений був у ногу і руки були ж побиті у крові, то я три з половиною часа ждав доки дойде моя очірідь. А після того лежав там же у лікарні. Поклали у лікарню. У їх бинтів не було, а бумага така як у нас туалетна, і ото клали до рани. Три дні йшла у мене з ноги кров і постіль міняли, бо закровлювалась постіль. На другу ніч тривога була, як я лежав там у лікарні. Всі пішли ходячі у підвал (бомбоубежище), а я ж лежав там, бо я був не ходячий був. Коли був відбой, прийшли подивилися ці ж, немки-санітарки, побожкали і на другий раз, як уже була тривога брали мене під руки і зводили тоже у бомбоубежище. Один прекрасний день налетіли самольоти і кинули бомбу 500 кілограм, яка попала у фундамент лікарні. Нас тоді вивезли ще в один город, у лікарню у другу.

А який город, не пам'ятаєте?

Ні, не пам'ятаю. Та це ж коли діло було. Там уже я ото лежав до одужання. Як трохи одужав, пішов я, чи одвезли мене, де наші були, з нашого лагерьа. Там ми побули доки прийшли наші солдати. Як

солдати прийшли, як я вже казав, пішли ми на зборний пункт, там ми були, мабуть, днів три, а тоді зібралось нас багато і пішли даліше, от. Організували так як, мов, ті, як зводи, відділення і так ми ішли на зборний пункт ще на один, де передівали нас із цивільної одежі у воєнну. Ми тіки туди доходили, то я бачив хлопці, які наші ті, остробайтери, йшли переодіті, а ми поки добрались до того лагерьа то, не встигли нас переодіть, тільки дали нам ботинки, бо ці скинули кольчуги, от. Ремні і, мабуть, пілотки. І там ми добули до 9 травня, коли був день перемоги. Бачив як наші салютували, як стріляли. Були солдати дуже довольні, що закінчилась ця трудна дуже війна. Після того, значить, нас повели на ще один зборний пункт і сказали нам, що поскільки була війна тяжола, Германія забрала багато матеріальних цінностей із України і їх потрібно везти обратно в Союз, а ви ітимете пішки. І я із травня місяця ішов пішки, там уже були польові кухні. Пройдем кілометрів 20 чи 30, робим привал і дають їсти. І так ми із Берліна дійшли аж до Бреста. У Германії годували нас, як солдатами нас називали уже й непогано, у Польщу прийшли — уже хуже годували, а як прийшли в Україну — іще гірше. Їсти хотілося, а воно ж нема що, бо годували погано. Так, хлопці ходили по огородах, де колгоспні були картоплі, рили картоплі і приходили у лагерь, варили картоплю і їли, причому солі ж у нас не було і їли без солі. А тоді в одно прекрасне время зібрав майор нас на поляні і сказав: «Вам нада іскупить свій долг перед Родіной» щетая нас як ізменніки. Будете їхати на різні роботи. На будівництво шахт і так даліше. Потім погрузили нас у поїзд і довели нас аж у Челябінськ (у Копейск). А там тоді під'їхали автомашини, погрузились ми в машини і приїхали в той лагерь, де я уже працював. Зразу робив, працював на різних роботах: на будівництві шахти, камінь дробили, заливали пустоту міжду стаканом, шахта кріпилась металічним стаканом, от. А потім мій друг порекомендував мені іти учиться на токаря. І я пішов учиться на токаря, провчився 3 місяці, на 4 місяць уже дали мені чорнову роботу і я токарював там. Після чотирьох місяців вернувся назад я в ту ж організацію, шахта була №46. Там я працював токарем у автогаражі. З домом вів переписку. Мені мати написала, що збереглась моя картка про закінчення 7 класів і я вирішив іти вчитися даліше. Так не відпускали, так я зв'язався з технікумом, технікум вислав мені визов і начальник шахти знов мене не відпускав. Я пішов до прокурора, кажу я буду їхати на здачу екзаменів, він каже: «Їдь і не питай нікого, він немає права затримувати тебе на здачу екзаменів». От. Тоді я приїхав

додому, пішов у технікум, поговорив.

А додому у Довгалівку?

У Довгалівку. Приїхав у Довгалівку, а тоді ж пішов у Красногорівку у технікум. Мені сказали оставайся, здаватимеш екзамен. А я питаю: «А документи мої осталися там, мені не видали відтіль?» Каже: «Ми пошлем визов і вони тобі вишлють». Послали визов, я сидів на уроках, після здачі екзаменів, коли секретар стукає: «Іди до мене в кабінет, получи документи». Я отримав документи і продовжував учобу далше. У 48 році я поступив, а у 52 році закінчив технікум. Направили мене на роботу у Харківську область.

А яка спеціальність?

Технік-механік. І направили мене туди на роботу, мене узяли в один радгосп механіком, я там працював механіком, а потім воно ж закони міняються, написали називають бригадір тракторно-поліводчійської бригади. Працював я там, та сама робота, тільки зарплата лутша стала. Попрацював майже три роки, а потім розрахувався там і приїхав додому у Довгалівку. Побув дома день, чи два, а тоді поїхав в МТС Кустурицю, устроївся на роботу в МТС, послали мене бригадіром тракторної бригади, де я працював. Три роки в однім місці, а потім перевели в друге місце в другий колгосп. Пройшли скорочення і мене скоротили там і я поїхав на роботу, у Миргород устроювався в автопарк. У Багаччі була вже автоколона, щоб працювати у Багаччі від Миргородського ж автопарку. Там працював до виходу на пенсію, пропрацював на однім місці 25 років. Після чого пішов на пенсію і ще працював на других роботах, короче говоря, кочегаром — опалював клуб, школу аж поки не розрахувався і звідтіля, уже не було сили далше працювати.

А скажіть, будь-ласка, як Ви їхали в Німеччину потягом, чи намагалися Ви тікати, чи хто з вас тікав і яка їхня доля була?

Хто питався тікати, ловили і били пльотками. Щоб шкіра не тріскалася, так опускали штани, клали мокру тряпку на задню частину і ото 20 пльоток як уріже німець, тоді шкура стягається і там такі попруги здорові: ні сісти, ні лягти — боліє людина сильно. Ото такі були міри покарання.

А були вдалі випадки, щоб тікали з поїзда?

Не знаю, може хто і тікав, но, а у нас не було такого у нашому вагоні. Бо я тільки встав, а поліцаї ж тут шниряють.

А на самій роботі де Ви працювали, Ви не пробували тікати, наприклад, у вихідний?

Куди ти втечеш?! Ворота закриті, сидить поліцай на проходній, а зданія 4-х поверхове, склади там одноповерхові так високе, ніяк втекти.

А був зв'язок з рідними, з матір'ю, наприклад?

Можна було писати одну открытку в місяць.

Скажіть, як повернулися із Німеччини і забрали вас на роботу, то там був зв'язок з рідними?

Конечно, був зв'язок з рідними, там можна було вже і письма писати.

Дякуємо Вам за розповідь, до побачення.

* * *

СІЛІВЕРСТ АНТОНІНА ГРИГОРІВНА

Представтесь, будь ласка, як Вас зовуть повністю?

Ага. Кончила я там восьм класів. Була, вобшім, був там первій випускний вечір.

А де Ви народилися?

Василівка.

Василівка. Це Полтавський район?

Сіліверст А.Г. (2007 р.)

Полтавський район, да. Випускний там вечір був і я була на первім випускнім вечірі. Якраз вечір був двадцять другого червня, як почалась війна. Ну, десятий клас випускали там, ну я була у восьмім класі і отличніца була, короче, і розказувала вірш. Можу й вам його розказати.

Розкажіть.

Розкажуть?

Розкажіть.

Розкажу. Це шістдесят шість год пройшло, мені січас восімсідь два годи, вобшем...

Мне этот год весною грусть наваял,
То голос школы мне «Прощай» сказал...

І вам таке колись буде. (Плаче)

Сквозь школьный сад бреду я по алее
Домой и еду на вокзал.
Родимый клас, ты был всей жизни стартом,
Родная школа — матерью второй.
Прощай, моя потрепанная парта,
И школьных коридоров светлый строй.
Я уезжаю вдоль цветущим краем,
С друзьями вместе Родине служить.
По разным мы дорогам уезжаем,
Чтобы хранить Советов рубежи.
Друзья входят в танковые части,
Паря под небом, скача по степям,
В седых морях сражаются с ненастьем,
Проходят по заснеженным путям.
И я пойду, отбросив колебанья
Шагать на штурм грядущего смелей.
Всю жизнь свою, способности и знания
Отдам на благо Родины моей.
Но где б я не был, не забуду школы.
В кустах границы, средь ледовых стен
Я буду помнить шум ее веселый,
Цветенье карт и гулы перемен.
Я не забуду скромных педагогов,
Немного строгих, но таких родных!
Куда б не привела меня дорога —
Светиться всюду будет образ их.
В знакомой школе все они старели,
Одав расцвет цветущей жизни нам,
Пришли все в класс, все молча мы сидели,
Прислушавшись к их простым словам.
И если б труд их кто-нибудь измерил,

Его б сравнили с покореньем льдов,
Ведь для того, чтоб в жизнь открыть нам двери,
Ведь сколько нужно воли и трудов.
И вот теперь мы с ними расстаемся,
Когда свежее юностью земля.
«Мы скоро к вам с победами вернемся,
нас выведшие в жизнь, учителя!»

Оце такий я вірш розказувала на випускному балі у Василівській середній школі. У той день, що почалася війна, ну ніхто не думали, що вона так довго буде (*плаче*). Усі були веселі, співали, танцювали і співали пісню, це ж ви, мабуть, і не знаєте: «Если завтра война, сколыбнется страна, от Кронштадта й до Владивостока. Сколыбнется страна, велика и сильна, но врага разобьем мы жестоко». Ну, хороша пісня, я всю її знаю, ну не буду розказувати. Ото так. Ну, хлопці на другий день пішли в воєнкомат, багато з них додому не прийшло після війни, бо довго ж війна була, ага, ну, а ми осталися дома. У цей же год прийшли німці до нас. Ну, я б не сказала... грабили, там забирали все: і кури... усе грабили, а щоб так здівалися, то в селі в нас цього не було. Ну, недовго ж вони були, поїхали, бо вони дійшли аж до Волги, ага, а там їх, паразитів, розбили. Мене в Германію забрали двадцять другого червня... двадцять другого травня тисячу дев'яцот сорок третього году. Погрузили нас у товарні вагони: сорок чоловік було в товарнім вагоні, оце отак сиділи, оце... не можна ног простягти — оце так сиділи. Ну правда, на останках зупинялися, то вибіжи, кому треба там, ага. Багато таких, що повтікало, одна даже з нашого села втекла, ну вона попала в хороше місце, до бауера, і там їй харашо було, хоч і робила, ну так хоч не голодна була. Ну нас повезли далше. Ото остановили нас у Варшаві. У Варшаві вигрузили із вагонів і сказали, що хто повтікав, із... хто ще хоч одна втече, значить, розстріляєм. Ну одну хотіли розстріляти, впіймали її, ну так і не вдалось. Поїхали далше, в як... якийсь, не знаю я, город, вже забула, знаю, якийсь, якийсь город був, шо... шо, значить, розприділяли по городам. Мене, значить, оставили нас сто шістдесят чоловік, город Люнебург. Десь далеко туди, аж до Англії. Отак як станеш по цю сторону за фабрика наша була, так видно даже, даже Англію. Сто шістдесят чоловік, розприділили нас у бараки. Бараки такі, отакі, вобшем, дерев'яні, дерев'яні ті, двохетажні, спали ми на... на цих тих... нарах. На соломі, подушок ніяких не давали, правда, давали якесь одіяло, ну там якось, ну, короче говоря, не мерзли. Ну зате

клопи їли нас, ага. Ну, голодували ми крепко. Оце можуть раз у день дати їсти. Або бруква варена, нічим ні зажарена, ніде нічого, або, оце, йдемо із першої смени, питаєм другу смену, чи з другої ідемо на другу смен... чи з другої, чи з першої смени питаємо ту смену, що йде на другу смену: «Шо?» «Картошка, — кажуть, — була, з підливою». Картошка в мундерах і так, зварена, якби тіки значить зварилася, а половина її — відходи, бо гнилою всю варили. Ну в общем, голодали тіки так. І якби не ходили красти, значить ми би померли. Правда, давали хліб, отакий, як січас ото батони есть, ага. Ото на шість чоловік на день — півтора отаких батони. І оце значить розрізаєм їх оці, щоб на шість чоловік було, одна стає отак: «Кому?». У шістьорках усі, у шістьорках були. «Кому?, — я кажу. — Кому? Кому?». Ну значить, усі оці... сто п'ятдесят грам на день і двадцять грам маргарину давали. Ну, уявляєте, як це двадцять грам. Ну і часто у нас нальоти були, і Америка, й Англія, і Советський Союз бомбили там, хтозна, хто там такий. То значить, як тільки тривога, ну правда, шкахви в нас у кожного було, так як оце, наприклад (*показує*), ото вгорі однієї, а внизу другої. То, значить, шо я туди ложу: хліб туди ложу, і оце як тіки тривога — зразу до шкафи, щоб поїсти ж оце, бо як уб'є, так останеться ж, ага. Ну, ходили красти. Кілометрів за шість, значить, так одні переходити залізну дорогу, то лі другі, другу, і тожі бурти з картошкою. Картошку там, не так, як у нас, шо закопують в цьому, ну в нас у погрібах, у нас того немає, щоб картошку закопувати, а там же зима не... не ця, не холодна і ото так: тіки накидають того, а тоді соломою накринють, тоді землею. Ну, а ми ж узнали це діло і, значить, отак прийдемо до цього бурта, отак розриємо трошки і те, у отой подушку викину я, оту солому, шо на подушці, той мішечок і туди. Ну, проходило, а один раз, правда, не пройшло. Тіки ми приходим, дві дівчати з... кийські сидит, ми повіддавали їм, кажу: «Боже мій, доки ми будем мучитися?», ага. А ми із тією, із другого села, Нюся була, сіли і вибираєм же ж картошку, ага. Коли «halt», уже біля нас із вілісепедом стоїть німець, оцей же, видно, шо його ж картошка, ага. Ну шо ж, повісив наші оклуночки на ту, ідемо. А я кажу: «Нюсю, я тікаю». Вона каже: «Тікай». Я як почала бігти, ну він за мною й не гнався, бо та ж іде із ним, ага. Прибігаю додому, якраз наші пішли на... усі пішли, тривога і всі пішли у «keller», називається, «alarm», називається, «тривога» по-німецькому, ага. І я тоді, як уже прибігла додому, то, значить, думаю: «Як же я одну оставила її? Значить, вона через мене буде страдати.» Плачу — страшно. А одна в нас дівчина

була, Галка Поля із Київської області, так вона: «Ти не плач, ось поди...». І ото всігдa ми знали в кого... в кого яка сім'я, все чисто, і вона усігдa вгадувала: «Ось подивися, ми прийдемо із келлера, то Нюся буде уже в тому». Коли так, приходим — вона утекла тоже. Каже: «Ти тіки побігла, — каже, — він і не гнавсь, він, — каже, — взяв зразу мене за піджак, — каже, — я, — каже, — раз піджак скинула, упав той піджак, він тоді за платок узяв, я й платок скинула і бігом тікати», — і він вілісопедом же на тому стоїт, а вона навпростець побігла. Ну, ото, цей раз не піймалася. А вже перед тім, як нас освободили, так я тоді піймалася. Значить, пішли ми... річка, оце де оце біля лагерья річка і там же Англія видно. Ми дивимося — лодка стоїть. І я, Маша і Галя пішли, пішли. І, значить, подивилися, а там бурти картошки, недалеко прямо від лагерья. Каже: «Прийдем завтра». Ну, а мені приснилося, що наче десь ми Машу потіряли і шукаєм Машу цю одна за одней була... і не найшли. Я встала, кажу: «Дівчата, не йтимемо ми сьогодні, бо мені приснилось, що ми потіряли Машу». «Ох, ти ще вечно як видумаєш! Підем!». Пішли, переплили на другу сторону оцим же ж тим, його ж, там іще обучали оцих хлопців тих, призовників. Наші кидали їм того... листовки, щоб вони... щоб вони те, протів фашистів, ага. Оця Маша дуже харашо по-німецькому розуміла. Тоді, понабирали ми картошки, по повнім мішочку, мішочок який? Такий, як ото, як би вам сказати, як ото сахарь або мука. А... ото такі мішочки були і щетай по повному мішочку забрали. Перепливаємо, ага, тіки, значить, до того... от до сіх пор не помню, де дівчата ділися, но а мені «du bist halter» — «ти останеся», на мене каже, «a du bist halter», ага. Ну шо ж, дівчата пішли, а... а він тоді, картошка ж осталася вся ж у тому, у лодки. Ідемо понад берегом, а це в апрелі місяці було, так, значить, ну іще не... не просохла земля, ну ще не волочили її. Ідемо понад берегом, думаю, я, буду тікати, ага. Начить, зачала тікати, а він — за мною, а він за мною. Я те... я... догнав. Вернулися ми назад, іде, ідемо вп'ять, ага. Він, значить, шось лепече, лепече, я ж не знаю, ага, я вп'ять почала тікати і він мене, значить, як ударив отак, у спину, я далеко вже одійшла од того, од його ж вілісопеда по ріллі. А він же ж так ти, ага. Він як ударив — я впала. Упала, і значить кажу: «Ногу поламала», він і повірив мені, ну каже: «Лежи». Шось казав: «поліція, поліція», ага, думаю, це він пішов по поліцію. А я, значить, отак дивлюся, а якраз самольоти начали літати, щоб бомбити. Я дивлюсь — він пішов, пішов. Я дивилась, дивлюсь, як уже далеко він відійшов, видно якось

було, бо самольоти, а ті... ті ж прожекторами їх наводять, видно. Я тоді як почала бігти, як почала бігти. Добігла в один лісок, він уже за мною..., а може й гнавсь, то я вже не знаю, ага. Добігла в один лісок, стала, ага, плачу, кажу: «Якби розбомбило все чисто!» Коли вони і не бомбили той раз. Приходю я додому, а дівчата мої біля барака стоять і плачуть обидві, оці, що я з ними ходила, ага. А Маша каже: «Значить, не мене потіряли, а тебе». Ну він мене так бив, так бив, хоч вірте, хоч ні, мені не боліло, от не боліло совершенно. І я ж така худа була, страшна, і отак об землю кидав, ага, і ногами, ногами бив — мені зовсім не боліло. А тоді, на другий день, в мене вся спина чорна була. Видно, бив, но в мене до сіх пор вона болить, спина, но хтозна, чи від того, чи ні.

А хто це Вас бив?

Оцей бауер. Отож як я впала, так він тоді почав мене бить, ага. То я, дівчата: «Та що це в тебе таке?» «Та то ми, — кажу, — скоро додому поїдем, то той... оцей приходив до мене, та вобшем... ага, скоро поїдем додому». Ну, в скорості ж нас освободили англічани восімнадцятого апреля. Освободили, то багато хтозйна-куди пішло дівчат, ну а ми, усі шістнадцять чоловік оце із наш... з мого села, я сама з свого села була, а то із другого села і київські дівчата. Ми всі, значить, держались одна одну. Ну приїхали, нас на машини і вивезли нас у село, Теспе називається те село. Ну, правда, їсти давали, ми самі собі готовили, вобшем самі собі готовили, ну... ну їсти давали. Ми не були.. не голодні. Тоді відтіля забрали нас у восточну Прусію на уборку врожая. Ми там молотили, молотарки такі були, такі там клуні називаються, вобшем. Молотарка в тій клуні і ми там молотили ж зерно. Ото ми там були до листопада місяця. А в листопаді зачали нас везти. Оце повезуть до однієї станції, тоді попостоем отам, тоді ті... вагони переміняють, а ми ж таки стоїмо. І вобшем, я приїхала додому двадцять п'ятого листопада. Оце считайте, я була два з половиною годи там, у Германії. Ну, приїхала додому, а я дуже харашо вчилась, прийшла вчителька така, моя пер... то я її звала «учительница первая моя», вона українську мову і літературу преподавала (*плаче*). Я так її любила! Бувало, як вірш вона мені задасть, я вобше вірші любила, який тіки у нас вечір, так я вірші всігда розкажую, і січас я всі помню, да. Прийшла, каже: «Так, а як же ж, а вже ніде ні в технікум же не поступиш, вже листопад місяць». Батько мій головою колгоспу був. Він узяв, дав мені направленіє, їдьте, щоб я їхала в райком, в Оболонянським районі бугалтерські курси, щоб я вчилася. Поїхала в

райком, кажуть: «Ми поки що тих, що були в Германії за межі даного району не пускаєм», ага. Ну й не поїхала я. Почала робити в колгоспі, сперва, мабуть, два годи я робила так, на різних роботах, а тоді двадцять три годи проробила утьотчиком тракторної бригади. На велосипеді і такі гористі там місцевості, і ото двадцять три годи проробила. Тоді, значить, вступила в партію. То ж, сперва в комсомол вступила, а тоді в шістдесят дев'ятім годі вступила в партію. Я тридцять год була комуністом. А, вступила в партію і поставили мене з утьотчика завідуючим ферми. І я ще п'ятнадцять год проробила завідуючою фермою, поки й на пенсію пішла. Ну, вже даже й на пенсію пішла, то вже здала діла ті другій молодій такій, а... а я ще робила утьотчиком у неї. Ото так.

А як Ви їхали в Німеччину, то Ви казали, що тікало дуже багато. Вас так погано охороняли, що можна було втекти?

Боже мій! Сорок чоловік і стоїть солдат з автоматом на... на тому, на двері, а як оце, за маленьким чи за більшим же треба, то бувало ж остановлять, усі, разом виходьте, хоч хочеш, хоч не хочеш. То єсть були такі, що й тікали. Ну я ж кажу, з нашого села одна втекла, ну харашо, що вона втекла, аби я втекла, так я б скільки я б не перенесла, ага.

А працювали Ви на якому, на заводі чи на фабриці?

На фабриці.

А як, яка фабрика?

Я працювала деревообробний комбінат. Вобщем там фанеру робили різну. І таку, і товсту, і таку тонісіньку, таку як, як бумажка, ну хтозна, що з нього робили, хтозна.

А скільки годин в день?

Та.... (згадує).

Зранку і до вечора чи раніше?

Ні.

До обіду?

В дві смени. Дві смени було.

А вихідні у Вас були, чи Ви кожен день працювали?

Вихідні?

Ага.

В неділю вихідний. У неділю був вихідний. Ну що ж, у неділю, ага, були... Годували дуже погано, я ж кажу. Один раз ідемо з першої смени, а ці, що на другу йдуть, кажуть: «Сьогодні, значить, забастовка була». Зварили суп і ніхто не схотів їсти, не їло. А шеф такий був

фашист у нас, страшний, ага. Ми прийшли сюди, дали ж нам суп, а воно сама вода, манна... манна крупа і сама вода. «Was ist das?» Бере і ллє ту воду, оцей суп же ж: «Was ist das?». А ми всі: «Wasser!», — вода, значить. Він: «Was ist das?» — «Wasser!». Він тоді бере одна дівчина, Лідочка, така красива була, малінька-малінька, підходе до неї, схватив її за глотку: «Was ist das?!» Вона: «Wasser! Wasser!». Поки вже почала немог...непо... перестала вимовляти «Wasser!», сказала «Suppe», отоді він її пустив. Ото так. А ми ж то голо... бул... Я ж кажу, якби, якби не крали, значить би ми подохли б! Ага.

А гроші Вам платили?

В нас платили марки, так ми ж нічого, ніде нічого не купиш, ніде нічого не купиш. Нє, платили марки, так вони так, шо, шо, шо ті, шо бомага, шо ті марки, нічого абсолютно! Правда один, значить у городі, один поляк торгував там і як коли як кому продасть хотя би картошки, а може черству хлібину, но це рідко коли.

А на вихідні Вам можна було гуляти?

Тіки щоб п'ять чоловік було, і отак «OST», нашивка «OST» — значить схід, «OST», щоб з нашивкою, щоб тіки п'ять чоловік було. І ото у п'ять чоловік і ходили.

Куди?

Та хо... куди ми ходили? Як, як воно не.. незнакомий город, а воно від города даже. Це вже не город, це... як уже я... я ж вам розкажу, як мене ж пригласили у дві тисячі п'ятім годі, мене пригласили туди, я счас розкажу. Ага! Так ми ж нікуди не ходили, нікуди не підеш, бо нічого не знаєш ніде! А то, від города це фабрика, від города була те... далеко, і ми ж ні... нікуди не ходили. Ага!

А вдягалися як?

Ага. Давали нам, значить такі кофти, такі зелене, у білий горошок. Ото завж... все врем'я, і більш нічого! А то ж ходили в своєму.

Шо з дому привезли?

Шо з дому було, ходили в своєму. Ну, правда, мабуть, первий год, так я даже посилку получила, пшона двісті п'ятдесят грам — з дому посилка. Ото так.

А листи Ви писали додому?

Писали, открытки такі, раз у місяць можна написати, так шо я напишу? Ну шо ж я напишу?

Можна було... перевіряли листи, чи можна було писати, шо хочеш?

Ну просто кидали в поштовий ящик, і чи він доходив чи не доходив?

А чи на цій фабриці тіки українці були, чи ще хтось?

Ні, там і... і поляки, і чехи, і... і... ті, французи... І значить одна кухня, і з цієї сторони українцям і руським дають їсти, а з другої сторони оцим же ж національним.

А Вас однаково годували?

Не одинаково. Тих годували хорошо, а нас, якби не подошли!

А спілкуватися можна було з ними?

Ну та хто... може хто й спілкувався, а ми не спілкувалися, воно якось, через... огорожений в нас лагерь був, проволокою, то ми не спілкувалися ні з ким там.

Ото Ви казала, що Ви ходили картошку красти, то Ви як? В вас там охорона чи погана була, що Ви так могли виходити?

Попід тим... Прорили цю і попід проволокою... Ото так.

А як хворіли, вас лікували? В лікарню відвозили?

Ні, в мене один... нічого... Один раз я заболіла, так мене, прийшов мастер, гнав, ще й ногою підкидав, в мене живіт дуже болів, видно ж... У нас значить там отак, перелізли значить через... під проволокою і там якийсь склад був. Ми пішли, а там жито, ви зна... рож така..., зерно — то пшениця, а то жито. І ми зачали, значить, брати і ото у нас у... у... у тому..., у нашій комнаті отака була та, і ото топили, ми приносили того, ну, щоб, щоб топити ж. І ото значить очередь була, щоб варити. Так хіба ж це жито зварить? Воно ж не звариться зовсім, воно ж дивіться, оце, як кутя, та як воно не звариться, а то жито, воно те. І ото, видно, я наїлась того жита... Ну, а тоді ж так, як хтось сказав, як прийшло те..., прийшла поліція, так ми все в туалет повисипали те жито.

А з німцями Ви не спілкувалися?

Із ким?

Із німцями.

Ну, з тим... я... що я роби, немка, я з однієї сторони, а вона з другої сторони. Ну, що так? Що п..., що я розумію, а що вона розуміє? Хто й зна.

А важко Вам було взагалі працювати?

Ні, не важко, не важко. Не важко, так, голодна ж!

А були вагітні серед вас?

Кого?

Вагітні.

Ні, не було, не було, я ж кажу, в нас 160 чоловік, за колючою проволокою, так не було нікого.

А чоловіки, жінки теж окремо жили, чи ви всі разом?

Самі дівчата в нас 160 чоловік, самі дівчата.

А коли Ви тільки їхали в Німеччину, Вас попереджали заздалегідь, що збирати річі потрібно якісь? Що...

Да, да.

І що Ви... Що можна було з собою брати?

Одежу. Одежу якою... Ну що ж? Що ж я там возьму?

А як..., це Вас звільняли американці чи?..

Англійці.

А вони Вам щось їсти давали? Якусь їжу чи якусь допомогу? Чи речі?..

Оце ж англійці нам тоді давали і того... І м'ясо давали, і хліб ходили ми получали, і картоплю. І сами все собі варили. Бо нас по поприділяли, німців із того села усіх вигнали. А нас туди у... уселили, поки ото забрали аж на уборку врожаю.

Це вони Вас забрали на уборку врожаю?

Ну, німці ж! Німці ж, конешно!

А не пропонували за... залишитися там?

Кого?

За... залишитися в Німеччині не пропонували?

Та! Не!..

А поїхати в Англію або в Америку?

Та!.. В нас такого не було.

І ніхто не пропонував?

Ніхто не... не, якби, може хто пропонували, а то ніхто, даже ми спішили додому.

Так це Ви потім пої... попали в Прусію?

Ага.

І це Вас в Пруссію пере..., Ви туди потягом їхали? Чи якось?..

Машинами. Оце ми у Германії все время машинами. Як уже ми доїхали до, до Пруссії і з Пруссії почали нас вести потягом. Ну то вже ті..., вагони... товарні.

А в Пруссії, Ви там це, вбирали врожай?

Да, вбирали врожай. Годували там харашо, годували харашо, даже і німці як коли-небудь нам приносили їсти. А там, оце де... де робила я із немкою, так вони ходже по карточках жили... Не всі ж хорошо жили, а по карточках жили.

До Вас хорошо, хорошо ставилися німці? Да?

Ні, нічого, нічого. Німці не... Хорошо ставилися.

А з Пруссії вас уже хто тоді вивозив?

А з Пруссії...

Це були руські чи це були американці?

Ні, руські вже, руські, руські вже. Із Пруссії вже нас везли додому руські. І тоже ж... Везли... Повезуть-повезуть, останавлият, бо воно знаєш після війни?

А як руські до Вас ставилися?

Як?..

Чи не осуджували Вас?

Якраз! Солдати кажуть «простітутки» на нас. А яка я простітутка? Як я... Скільки отак пережити? Ну і приїхала ж додому, та даже у Советскім Союзе сказали: «Ми поки що, тих що жили в Германії, за межі даного району не пускаєм». Ну я почала хорошо робити, ну, а тоді Сталін же ж таке сказав, що і що ми вже... так, як учасники війни даже, в мене ж є ж ще і документ, що я учасник війни. Так що, я вже і в комсомолі була, і...і в партії була... Я ось вам документи всі покажу.

Можє в Вас фотографії які єсть? Можє Ви, коли були в Німеччині, фотографувались?

Ми в Німеччині не фотографувались... *(пішла за документами)*.

Тепер, значить, в дві тисячі п'ятім годі, прийшло мені з Києва, що приглашаєм Вас, город Люнебург, там де я була, на шістдесят третю годовщину, як празднували шістдесят третю годовщину. Ну, щоб я була із сопровождающим, бо мені ж уже восемсяд год! Ага. Ну й я їздила з своєю дочкою..., правда вже й дочки нема *(плаче)*. Я таке пережила, Ой!

Вообщем, оце в мене «Учасник війни» *(показує документи)*... Оце «Ветеран труда»..., а це «Партбілет»..., а це... «Ми йшли до комунізма, та прийшли до капіталізма!»... Це... подивись оце, бо я не бачу... Як отут написано?

«Ударник коммунистического труда».

А це я була учасником ВДНХ. Як була на фермі, то ферма була... та... передова, і ото значить мені дали «Учасник ВДНХ».

А в якому це ви селі пра... працювали?

Ва... Василівка. Ага... Тепер оце «За доблесний труд»...

Ну, а це учена карточка, вона вам не нужна... Ага... Ну це... А це в мене заграничний паспорт. Як їхали в Германію, так треба було

заграничний паспорт. Я, триста руб... гривень заплатила за гранічний паспорт. Тепер... дали нам переводчика в Києві. Пригласили, що пригласаєм Вас на... на... празднованіє шістдесят третей годовщини значить, пригласаєм вас... І поїхали ми в Київ, нас там зустріли. І п'ять чоловік туди пригласили. Значить, один був священик там, а тоді пастер... пастер називається, не знаю чи священик?.. І він організував учителів, щоб..., значить щоб... запросити оцих, що були в Германії, щоб п'ять чоловік. Вони склалися деньги, обцем собирали деньги, щоб нас визвати. Но в нас шо? За дорогу все заплатили... І дали там по п'ятдесят євро тіки. Ну там усе дороге таке, ми нічого не купили, я ті 50 євро додому принесла. Ага. І оце значить ну, поселили там, у готелі. Готель дуже хороший, нас у... удвох із дочкою поселили: там і ванна, кажен день міняли і ті... і полотенця і скільки хош, стільки й купайся. У ресторани нас водили, я ніколи тут у нас у ресторані не була! А там, такого предлагали, такого їж! Один, один день таке, другий де... Вобшем, страшне. Но я якраз не могла їсти, бо в мене желудок стає! Ото так!

А це Вас якась організація при... пригласила чи оцей священик?

Оцей, оцей священик, і він організував організацію. Тоді водили нас, возили нас і в школу, в школи там вчатьс я чотирнадцять год і як виходиш з школи, так він уже має диплом якийсь. Ага. Ну, конешно, і я ж виступала там, і казала, шо нас забрав фаши..., я ж була в фашиській Германії, розказувала скіки я пережила, так, а тепер там же не республіка, я не знаю, як воно тепер? Німецька оце ж... Ага. Так шо, бажаю вам, щоб ви, щоб ви там... а оцей же пастир, був колись антифашистом. А тоді ж він оце організував, щоб хто-небудь приїхав сюди. Ну нас зустріли учительки та..., учительки, така одна хороша вчителька і по-руському каже, ми в неї в гостях даже були. «Я очень... ми очень рады!» Она вивчила по-руському: «Мы очень рады, что Вы приехали!». Ага. Ну, а я ж по-німецькому. Я то багато кой-чого можу балакати з німцями, я балакати багато кой-чого можу. Ну... Ага... Ну й ми ото там пробули п'ять день... Оце... Оце так ми... За кажен день... Із двадцять третього, ото нас кругом возили.

А коли Ви ще їздили працювати в Германію, то у Вас, ну, фотографії, можливо, якісь Ви робили? Ще ті, старі фотографії?

Нема нічого в мене! Бул... такий город був, не в городі, а ми за городом були. Ага. Оце, той... Ото стоїть мер города, мер города, оце пастир той *(показує фото)*. Як я погано бачу... Оце пастир, а оце ті всі, шо ми були в Германії. Но оця, оця ось... була у ресторані робила,

попала в ресторан, а десь отут тієї другої немає. А друга, десь іще тут є... Це мені вже немка прислала пісьмо... А оця... Значить, оце... робила, робила німці були, як приї..приї..із фронту вигружали, привозили і самольоти розбиті, і..і машини, і поїзда, і вона з німцями вигружала оця, то німці тоже ж їх годували. Ото з оцих трьох, я саме най..найголодаліша була. Ага. А один... А один попав там у дванадцять год... От нате фотографії подивіться. А оце наша переводчиця. І вона кончила іноземні якісь курси, а тоді послали її в Німеччину... на практику. І вона там два годи жила в одній сім'ї і вивчила, вивчила хорошо мову і ото їздила те... І як приїхала з Німеччини, як приїхала..., як ми приїхали з Німеччини, вона при..прислала мені пісьмо, що вийшла заміж за німця. І вже в неї родилась і Хрістіна. А оце дали із города все, но воно вам не інтересне, отут десь була газета... Оця сама, що в ресторані, Дума її хвамілія була, ось дивіться... Оце Дума, оця що в ресторані була, приїжджала з внучкою з своєю, супроводжала її. Ну, а це різні ці...

Це газета, да?

Ага, і оце ж газета. А це все город ж. Ну я його тіки ж побачила, оце, як їздила, а то я не бачила, бо ми жили на окраїні. Десь і, ага... Десь хотіла й вам показати і немку, вона мені прислала. А то... Ну, город там не асфальтіруваний, а...

Бруківка...

Бруківка.

Старе місто!

А цвітів скільки, одна он там фотографія, серед вулиці стоїть та... стоїть...

Ото тележка, да?

Ага, тележка і ото в тележці цвєти. І вельосопеди там, оце ніхто в хату не бере вельосопеди, а поставе біля дому і ніхто не бере.

А Ви коли повернулися з Німеччини, то ви влаштувалися ж ото на роботу і вийшли заміж, да?..

Та ну, я заміж вийшла в сорок... в сорок сьомім годі, виї... я в сорок п'ятім годі в листопаді ви.. приїхала додому, а вийшла заміж в сорок сьомому. Ну робила ж ото ж я вже учьотчіком. Ну вобщем, я на бухгалтерських роботах робила.

А не допитували Вас? Не питали, що Ви там робили в Німеччині? Якісь органи радянської влади не допитували?

Конешно! Як я поступала в партію все чисто розказувала. І знали, що я поїхала недобровольно, а примусово... Усе розказувала...

А взагалі, Ви не шкодуєте, що побували в Німеччині? Оце вже в сучасності, зараз?

Оце сейчас?

Да.

Знаєте, чо я шкодую? Шо я їздила з дочкою, а дочка хвора була (плаче), може їй й не треба було їхати, а вона..., а їй так хотілось поїхати, вона, мабуть, думала, шо їй там операцію зроблять. Тут нікому не нужна! І таке перенесла, значить син її женився, вже дівочка стала... Ну як дівочке було п'ять год, вона, ця жінка його, поїхала в Чутово до...до батьків, а він остався цей син тут, а тоді п'ять місяців її не було, тоді приїхала, забрала його на день рожденья дитини і його там убило в Чутові. І вона після того, на нервній почве... Його вбили п'ятнадцятого... жовтня, а вона на другий год не дожила, як йому год було, десять день, п'ятого жовтня вмерла (плаче).

А тоді, конешно, якби я могла втекти, там не втечеш, якщо стоїть над тобою німець із рушницею, як ти втечеш?

Багато Ви вже пережили, дійсно... Но Ви молодець, що вам скільки зараз, 84 вже, да?

Два.

А 82? Молодець, що так ще тримаєтесь!

Я дуже багато читаю... Я не можу без книжки, погано вже й бачу. Як коли, так отак от... В одному три з половиною, а в цьому два з половиною. І якщо я так, то я або той глаз закриваю, або той. Ото так! І Степановні ж ото беру книжки і їй даю, які я почитала, такі й вона читає.

Ну в вас пам'ять дуже добра, такий вірш довгий Ви розповіли і пам'ятаєте все так добре!

Я знаю там, ми співали пісню... Зарьована я там буду на фотографії... А оце? Я можу вам одну фотографію дати, ту шо із німецького паспорта, оце. А ще можете взяти дев'ять год назад. А ото в вісімдесят п'ятому годі...

* * *

СОЛОДОВНИК ГОРПИНА ГРИГОРІВНА

В скільки років Ви туди потрапили?

В сімнадцять.

В сімнадцять років?

В сімнадцять. Я двадцять п'ятого, а в сорок другому потрапила вже.

Назвіть, будь-ласка, своє прізвище, ім'я, по-батькові.

Ой, Солодовник Горпина.

Я не буду це писати, я...

Просто слухатимеш...?

Так-так-так...

Солодовник Г.Г. (2007 р.)

Так воно пише отам уже?

Так, нічого страшного, не дивіться, не звертайте увагу на нього.

Це не має значення. Отже, Солодовник...?

Грипіна Григоровна чи Орпина Григоровна.

Ви... 25-го року народження?

Двадцять п'ятого року народження, да.

А де Ви народилися?

Я народилася, колись то вона була Полтавська область, ну, а тоді ж її переіменували, в п'яній третій годі вона стала Черкаська. Я народилася у Черкаській області, хай будемо казати, Ірківський був район, село Москаленки.

Село Москаленки?

Двадцять п'ятого, а тепер Чорнобаївський район він уже.

А село те саме?

А село те саме, да.

А, розкажіть, будь-ласка, про Ваше життя до попадання в Німеччину?

Ну як: ходила в школу...

Ну от, я маю на увазі, ...сім'я у Вас...?

Сім'я? Була мама у мене, брат менший від мене, тридцятого року і я. Кончила школу тільки в сорок першій годі. Тільки кончила школу і Левітан нам оголосив війну. Хотіла бабушка поступати, а воно...

Куди Ви хотіли поступати?

Хотіла поступати у Черкаський, я вже конешно забула, ну... не дало. Мені ще 16 год не було уже ще тоді і... Левітан об'явив війну. Ну от після того, конешно, я поробила у колгоспі, о..., а... у маю мене забрали в Германію. Не тільки мене, а багато нас. Двадцять п'ятий год підобрали всіх, і це вже видно останні ми були, бо вже двадцять третього вересня вже... по-по, ми тоді були з Полтавської, то вже Полтаву визволили, двадцять третього, це ж знаєте Ви..., а нас повезли в Германію.

А яким чином Вас забирали, хто Вас забирав?

Ну як хто?

Ну, хтось же прийшов, сказав, що Ви їдете в Німеччину? Чи насильно? Як це було?

Як тобі сказати, воно й не насильно було, ну так треба. Нічого ми не могли зробити. Нас двадцять п'ятий год підряд усіх забрали: чи 18, чи 15 дівчат.

Все село, так?

Да. А... в нас село, в нас по троє з хати було в Германії. По троє з хати було. Це я точно знаю, бо наші годи такі ж якраз були. Ну ото вже нас останніх забрали, бо вже після нас не брали, бо в маю нас забрали, а у вересні визволили ж Полтаву.

А яким чином Вас туди довозили? В Германію, яким чином Вас доправляли? Поїздом?

А, да-да-да! Нас правили товарняком, поїздом. Так не тіки ж, а великий же состав був. Ну з других областей були. Везли в товарняках, сиділо по два чи по три німці, сторожували нас, щоб не повтікали (*сміється*). Ну, а всьо равно дівчата, ше й мене домоворили, щоб тікати через окошечко, де товарний поїзд. Ну, якось навіть... якось я не... а вони ж утекли. Їх вроді би то половили, ну хто й зна, не знаю, де їх уже діли. У Квильцях нас там... нас везли на Варшаву, а вона була замінірована. Тоді вернувся той состав на Львов і доправили нас у город Бойкин. Там нас хазяїни тоді забрали, о... ну я дівчиною така була, шо мене на велику, на важку роботу поставили. Я робила на кerpичнім заводі. А там земляна ж... робота була, да. Робили... Поряд з нашим заводом був лагерь пленных, обгороженный у

шість рядів проволочи і через кожний два метри стояв ...ну ти поняв...

Охоронець.

Охоронець. Да (сумно). Німці ж з нами робили, бо як би ж ми робили. Німці, нас там було 8 дівчат, да, самі дівчата, а то були ж хлопці. А німці ті були шо в запасі вони були. Вони ж там робили чимось тоже ж. І нам цей машиніст, шо машиністом, носив їсти з польової кухні. Рядом отак наш завод і кухня. І один раз приніс... Картошка, ми й дома свиням не їмо, а ми... бо вони ж не тут жили, а їх возили відкілясь поїздом, бо в нас у суботу ще був неполний робочий день, бо ми переробляли часи. Через тиждень... тиждень переробляли, а в суботу короткий день, до 11. І ті ж німці тут. І ми їх ще... то було ще і їм оставим, бо цілий тиждень же без того... а тоді приніс раз, та так подивався, а воно ж, ну... А в нас така кімнатка була, де ми обідали, де... той... А він тоді каже: «Ви оцього не їжте і до роботи не йдіть. До роботи не йдіть і додому не йдіть», — мені він сказав. Мене дівча було фамілія Коврига. Ми ж так і зробили. А ці німці робочі пішли свою роботу робить: то складали там керпич, тошо. А воно ж завод... А наш завод був зв'язаний із шахтою. Шахта вона дуже велика, вона славиться на усю країну — «Іоганна шахт». І коли прийшов мастер, почув, шо завод ще не робе, а ми сиділи за столом і та ж картошка стояла. Так нас сиділо три, і так три, і тут по одному. А я крайня сиділа отак. Ну німці, вони ж по своєму балакають. Ну, ми дешо поймемо, бо ми ж учили німецький язик, ми то пойняли, а ця, шо коло мене сиділа, Катя...з-з...а він так кричить. І стала так уставать. А я її отак узяла та й посадила за плече. Так він до мене як пристав, той німець. О-о-о... Ти Коврига, Коврига, ти Сталін, ти Сталін, ти більшовик (голосно). Ти... ти агітатор. Там вони по-німецькому і по-польському. І вже пішов до тіліхвона, вже визвав гестаповців, а в нас була переводчиком, сама вона педагог з Донбасу, Зіна. Нам такі дали бараки, там ранче свиней держали пани, а тоді нас там поселили, ще й підстроювали, бо з других областей ще підвозили дівчат. Бо Україну визволили, там ще підвозили. І коли вона взнала це, вона зразу переказала дівчатами, щоб я не йшла, бо тут мене вже ждали гестаповці, і щоб я десь... або на шахту пішла або щоб. Ми ж йдемо із керпичного заводу, а наші ла... наш барак був у центрі шахти. О. І вона мене, якщо вона жива, хай їй легко гикнеться. І то вона мене спасла, а то були б у концлагерь забрали. Да. О. І я ото на тій шахті сиділа, поки аж вона по мене прийшла, та Зіна. І на другий

день уже він мене, той мастер, перевів на шахту. Уже ото вроді я там...не вроді, я винувата вийшла, помімаєш ти. Ну, а коли ми на другий день пішли на роботу, це був четвер точно, це ж треба повнити, і коли ми прийшли, то оце й же ж механік цей каже: сказав, того хвамілія був Михайлік, каже: «Сказав мастір, щоб ти взяла оці два кофейники і йшла на общепіт туди де...». Ой... там таки... там народа було нашого ...та це ж страх господній. Це ж тіки один город де я була, а ше Германія була нашими людьми... Наші були...еге. А він тоді каже: «Ну тобі самій той... я ось дам тобі ше Марію». Пішли ми з тією Марією, ну ту уже ж щоб, не з пленных, а ошу кухню. Нам насипали канєшно... такого супу, як треба: із звьоздочкой, з петрушкою вже. То ми їх накормили, ціх же хлопців. А вже ото в п'ятницю тут, а в суботу вже я пішла на шахту робить. На шахті канєшно... ну як на шахті... я ж не в шахту, а зверху. Там де вугілля видобували... нагору я тоді одкладала оці ті... трудно було. А там де я була на цій шахті, та й на кerpичному, були англійці, бельгійці, французи, поляки, українці, росіяни. Оце стіки там було націй. Ну, канєшно... А як тебе звати?

Солодовник Г.Г. — угорі в центрі (Німеччина, 1944 р.)

Коля.

Коля? Ну, канєшно, Коля, нашим було саме гірше, саме хуже. Бо Сталін же не схотів підписати Красного Хреста. Отим усім націям із дому ішли по скіки там було, із держави ішли, а наші обижені, це не можна тобі передати. У тих було понаписувано на спині і спереді таке маненьке «SU» (советській юніон). А в нас уже на всю спину.... Як вони страдали. А тут, де я робила, то все вагонетки я отключала, оці марки, а там таке, де впускають у шахту. І оце ведуть... Оці всі

робили то коло керпича отак на стройкі, то по дереву, то отам десь ще, а наші ж у шахті. І оце ведуть їх конвоєм, веду-у-у-уть... страшних, ото ж таке їли вони. Оце їх туди заводять у оту що спускає. Та тих опустили, а штук три витягли і не допустили, погибали. Там де наш завод був... Оце ж їхній лагерь, це наш завод. А тут кладбище. Самі собі вже вони копали ями на тім кладбищі... еге. А, канешно, пробач, ну так як воно було, це ж їхній лагерь, а наш завод. І їхній тувалет за проволкою, а наш отут. Вони якось там ото потой і... Голосно тягне й питає: «Якої ти області?». Ну, полтавської ж тоді я була. А він каже: «В нас сю ніч привезли... с... обшем полтавських. Район, село?» Я сказала. Він каже, єсть два. З нашого села!!! (*голосно*) Я ж не тут, я ж там. З нашого села. Ну хто зна. Ну, я тобі скажу, воно ж... як тобі сказати, люди єсть всякі. Там до нас був прикріплений врач, тоді вже від нас його забрали і прекріпили до пленных. А ми його знали, цього врача. Обувник фамілія було його. І він мене дуже харашо знав. І це ж ми були дівчатка по 17-16 год. І я його стала просить, шо як же ж, ну як же ж, ну як же ж зустріться? Він каже: «Це дуже велике діло, це ж треба номера знати, та ну шо ти, каже. А я вже на шахті роблю. Як це ж мені треба конвой взяти якийсь, щоб знати хто ти, чи ти не предатіль? Знаєш роблю я на шахті, а до мене прибігає хтось із санчасті і каже: «Тебе визиває Когонік». Це ж який риск був йому, тому врачові. Він же ж... Це ж поставити на дверях треба хлопців таких щоб вірити, щоб його же не продали, бо тоді ж йому смерть. І мене тоді заберуть кудись (*зімхає*). Це я таке згадала, шо хтозна коли і згадувала. Я до нього зайшла, а він і каже: «Тіки ж... в обшем... і не довго і... і всяк...». Господи, ну шо ж, Коля, зайшла я: людина, обтягнута кожею (*коротка пауза*). Поздоровкався. Кажу: «Я ж вас не знаю». Худий, старий, робить же на шахті він. Тоді давай по предках, по родітелях узнавать. А я з його рідною племеницею їхала в Германію так її десь оставили в больниці у неї на пальці був волос, вона від нас відстала. Сестрина дочка Галя. Тоді вже... тоді вже... А він сам на Донбасі все время був. Ну, а як вже попав сюди ж, то вже сказав, шо він же родом з Москаленко і... Вилківського району і все. Ну шо... довго ж балакати не можна було. Трошки побалакали. Кажу: «Так мені казали, шо вас два?». А він каже: «Був і Захарко, так його, — каже, — зразу ж вивезли». А це Захарко був... та сусід, воду брав, я його не бачила, вже його вивезли. Тож я з ним побалакала, коли дивлюсь на другий день вже качає вагонетки з деревом, уже по ящиках пішов, отут де мусор, вже ми з ним побачилися, він у мене

фотографію випросив. Звати його Альоша, Олексій. Ну, в батьки не годивсь мені, але такий, пожилий був. Мені 16 год було. І вже він став робить на поверхності, цей мужик. І шо ж ти думаєш? Проходить время, вже кончилась та ж війна. Він приїхав у гості сюди. Вони ж мене найшли на полі. Ми табачка садили.

Туди до Вас?

Ну... у Москаленках. Із жінкою. Ше не на полі, на базарі, ош жінка мене по фотографії впізнала. Таке, Коля. Ну вони та побули й поїхали. Таке було. А тоді (*зітхає*) двадцять п'ятого січня нас, канєшно, визволили рано, бо я не в центрі була Германії, я була в Західній Прусії. То нас, нас красні визволяли. Тож узнали, шо полтавські, галушки зразу ж називають. Нас підобрали... нас підобрали тоді... ну в армію нас забрали... да... Я ше в армії була до... та пошти до кінця війни. Через річку Одер. Тепер як покажуть або отам читаю ... Так я ж тобі не доказала. Отож як стали тікати оті дівчата уже тут в Германії. Нас дуже там багато було. Бараки... І було дві сестри, з Донбасу: Ніна і Жєня. Ніна каже, давай, знаєш шо, я договорю пленного, як уже вони з ним договорилися, хтозна... і будем тікати відціля. Я якось подумала, думаю вона ж договоре пленного, а я? (*пауза*). Кажу: «Ні» (*зі смутком*). Вона ж рішилася. А це ж не договориться шо ось у цій Полтаві зустрітиса, та й то не буває, так шо не зустрінеся. Шо вона... Вобшем вона з ним не зустрілася, з цим плинним. І вона каже уже я к... вона вернулася сюди, так її у концлагерь забрали... ту Ніну. Да! Вже як вона каже я дій... це вона впослє розказувала, вже як каже дійшла, шо вже каже бачу ніч... ну Германія, чужий город, чужа... чуже все. І каже, думаю ну... ну шо... дєсь нападе мене шось. Тіки вона переступила в крайню хату поріг, а там же телєхвони це як у нас тепер, мобільних то не було а оті ж, каже тіки я переступила поріг, вона зразу, немка, за тіліхвон і зразу приїхали оті, шо два козельки, із штабу і забрали у концлагерь. А концлагерь біля нас був, Аушвіц.

Аушвіц?

Аушвіц. Я його... Я його читаю, я його і бачу колись у... та.... А стіки вона там була я конєшно вже забула. Ну прийшла вона відтиля, то ми ж її складалися, на однім пайочку жили. А один її давали, шоб поправитись їй, Ніно. Дівчата їздили в концлагерь туди, но в мене не хватило сил волі поїхати. Він там був оце, Аушвіц, і ше якийсь.

Поруч?

Дєсь ще дальше, це тут блище, туди ще далі був. Ну, а коли вже

за... зайшли красні, нас забрали, запасних зразу, а тоді по частях, тоді пере...переїжджали за... за фронтом їхали ми. Тепер як показує річку Одер, я ж бачу, яка вона. Річку Одер переїжджали і були. А тоді... Забула куди ми дійшли, аж за фронтом... Забула вже куди ми дішли. Ну, обшем я додому попала восьмого апреля, а дев'ятого мая война кончилась. Шо тобі ще розказать?

Розкажіть мені, будь-ласка, яким... Ну, наприклад, чим Вас кормили, як Ви одягалися в Німеччині?

А, як ми одягались!?! *(голосно)*. Я ж ото робила на керпичному, то дівчата ходили у таких підошви дерев'яні були, а нам же оцей врач, нам же він такий. Ти знаєш, наші заходили, його ж вбили. Він казав, мене не б'ють, бо його предки, його, його... вобшем предки, вони самі з України. Воно ж давно оце було. Він дуже був добрий. Він нам витребував отакі ботинки, такі, настояні, бо там же по рейках ходить треба. Ото... А одівалися як... як би тобі сказать. Хто з дому поїхали в кого чому було.

В тому й залишилися. Так?

Да, да. Так багато. Були в нас, нас, у нашому, у нашому бараці... Шість *(голосно)*. У нас було *(сміється)* зразу, Коля, нам поставили як за... Ну... Нас туди завели ж, конєшно, баню нам зробили. Завели, було шість койок, трьохитажні, дерев'яні. Ну а тоді ж воно не годиться дерев'яні. Єсть такі ж, ну, стали завалюватися отам, зняли. Тоді в тих койках завелись клопи. Да. Буржуєчка в нас така маненька була, зімою отопляли, бо на шахті жили, то вугілля ж... Хватало, да, було вугілля. Поприймали. Наші, ті шо ми їхали дівчата попали трохи дальше од нас, а ми з однією попали умісті, на одній кроваті і спали. Вона спала зверху, я на нижньому етажі. Етажі... *(сміється)*, на нижнім. А... А робили *(пауза коротка)*. По моєму на сім ходили ми і до п'яти, а в суботу ото до одинадцяти, бо ми наробляли часи. Ходили правда ми... Нас не під конвоем водили. Самі ходили, тіки ж од часів до часів. Були вихідні в нас. Позволяли нам і в магазин ходять, платили нам по годах. Як тобі оце, як мені було 18 год я більш получала, як тобі 16-ти менше, а робили ж одну роботу. Чось така там була мода. Знаю, шо нам платили ото феніки, і марки були довго, і феніки, бо як я їхала, то мені дали марки, тіки тут я поміняла тоді вже на руські. Ше я знаю, ше ми ходили й у кіно. Кіно найперше було, ну воно ж, перве німецьке, по-друге німе. Ну, а повню, шо було «meine liebe frau Tereza». Не переведеш? Ні? «Моя любима жінка Тереза». Дивились тіки та й усе.

Зрозуміло, без звуку, так?

Без звука, а ще ж і по-німецькому. Вигадувала (*зімхає*), побачили шо... Брали мене після, ну не в робочий час, шось їм дома допомогти робить. Покормлять.

Краще ніж там, так?

Лучше, еге. Ну дуже, канешно, вони були економні. Це шо ода, то да. Дуже, так уже в їх. Жили вони по карточках, на карточках в їх м'ясо, переважало хліб. Хлібом вони дуже економно були, дуже. Ну а нам, Коля, давали... З чого той хліб був, така хлібиночка, ну скільки в ній було, оце на два дні. А ми було, кажемо, давай хоть раз...

Солодовник Г.Г. — ліворуч (Німеччина, 1944 р.)

Маленька така?

Та, я бачила вони і в нас такі є, такі добрі, докторський він називався. Так шо ж, у нас же добре он яке, а там із каштанів, з чого хоч, ну воно таке як обдумати, ну чим вони могли накормити отаку силу народа, як ми було оте складали, було, каже: я в городі Бойкині, скрізь вибиті номери, хто не їде, це все українські лагерь. Так це ж один город, а скіки ж там городів було. Ну тіки одним канешно, шо нашого города, де я була, дуже не бомбили. Бомбили, тікали і в сховища, ну не так як тепер розказують тіх, шо були в Германії в других городах. Ото нашого города не дуже бомбили. Заводи там були: і кerpичний, і воєнний заводи, шахта дуже здорова була. Дівчата робили по всіх заводах. Такі були, шо даже... даже... їх призирали. Вони шось... шось там робили, шось... шось хімічили (*коротка пауза*). Немка, канешно, їм заприщали, щоб нас вони пригласили в гості. Ну, а там на кerpичний за... на шахті, де я робили, така вже пожила немка, а сестра її дома і вони обидві не були замужем. І її ж

дуже хочеться, вона ж розкаже, що українців привезли, та українки тут роблять. А в газетах же малюють страшних: то якісь такі пазури, то якесь таке... і як же їй дуже хочеться подивитися, що ж воно собою представляє укра...українка. О, вона мені й каже... Ну як же, ну хочеться канешно. Вона мені написала адрес, на якій остановці вставать, дала мені на проїзний білет ну, на те. А я каже, там буду стоять. Ну я ж її на шахті бачила у одній формі, а коли проїхала три остановки та встала, то вона мене пізнала. Всьо равно... ну ми ж отлічалися, Коля.

А носили ми отут під. У нас причеплено такий, у мене десь і фотографія була, «OST»: «остерігайся советского товариша». Ну, ми тіки пройдем через проходну, тіки раз. А чіпляєм так, щоб не видно. Як тіки до проходної доходили — откриваємо. Ну, хоть би не той «OST», то однаково видно, що...

Не німець.

Шо не німець... не німці, да, да. Багато не поверталось. Там із нашого села не вернулось мабуть три. А під це вже врем'я в оці вже годи багато померло вже, вже як поїду в своє село, то вже як розкажуть, так уже не знаю, хто там ше живий остався. Крики такі були, як виряжали. Такі ж молоденькі, шо ти. Тобі стіки год січас?

20.

Вже двадцять. А то було шіст... сімнадцять. І так воно... Ну так воно все пам'ятається. Каже:

Тапер врем'я такеє настало,
Шо не жить коло мамоньки родной,
А прийдеться нам з ней розтаваться
І з своєю родной стороной.
А познайомимось, мамо, з краями
Не в таким... не з таким...
Познайомимось мамо з края... з друзями,
Не з такими, як дома жили,
А познакомимось мамо з краями,
У яких ми ніколи не були.
А на пам'ять зостанеться праця,
Шо робилася в наших руках,
Будуть нашії ручки робити
В незнайомих далеких краях.
А може, мамо, я чим не вгодила,
То прошу, все прощайте мені.

Ну тепер ллються гарячії сльози
В тій далекій чужій стороні.
Дослухайся, моя рідна мамо,
Дослухайся до ранньої зорі,
А може я стукну коли у віконце,
То скоріш мені дверь відчини.
А на стукіт мамаша не чує,
Коли дочка з гуляння іде.
А не жди, бо не прийде вже доня,
Вона мати там на вік пропаде.

Да все думали, що будемо ще вертатися. Щоб бити, нас конешно не били. Годувати... Ну як сказати. Було як... а у нас була така ще кухня зроблена, таке котлоу вмазаній і сіль стояла. І оця Зіна, переводчиця, оце якась кава, таке бо оце вона цей катлоу було повний варе...наваре його і тоді ото ця сіль ото ж дадуть ото той. То ми було, Коля, той одріжем кусочок і солі було отак накладаєм, отак. Так ми жалієм же ж хліба. І було думаємо, як дасть Бог, що вернимось додому та буде хліб, оце ми будем таке кожний день їсти. Дуже... ну, вижили, вижили канешно. Я попала якраз оце ж воно сорок...ну да, сорок п'ятий вже год був, що я попала, як уже попала я в часть і попала я накривать стол, бо було двадцять третє, тоді ж празнували празник. Двадцять третє феврала, день Красної армії. Ну коли нас брали, то тоді ж були, ще стара була форма, були петлиці отут, а за наше же отсуствіє вже стали погони. Стали звьоздочки, стали погони і отут же ж, де накривали ми стол, самі ж офіцери. І нас, забула скіки вже нас там було дівчат, ті що з Германії взяли. То такі були, що упрікали, а такі були, що защіщали. Ми ж не добровольно йшли, а нас же як я... знаю, нас ночью, не тоді як я їхала, а перед мене ночью приїжджали і ночью... забирали (*коротка пауза*). То я знаю вже, то як понакривали стол, бо там же були у їх ад'ютанти, у великих охвіцерів. Знаю, у нашого подполковніка був Серьожа, то вони там, ну і ми ж помагали. Я знаю, що мені так погано стало, що мене відтиля вивели. Я просто... Отоді як то узнали, я ж кажу, що... ті були що... що. Ну ті, що нас упрікали, тим канешно обижені, запищали, не давали нас упрікать. Додому як я повернулася, то ніде ніхто нічого не казав, нічого. Так пройшло вже шиісят.... п'ять год.

А як довго Ви оце в цій часті служили ще? Після того як повернулися з Німеччини, як Ви довго ще служили?

Коля, я не почувала?

Як Ви довго служили ще... після Німеччини як повернулися?

А, як з Німеччини я вернулася? Так і тоді вже як з Німеччини вернулася, я вже тоді додому приїхала, до мами, о... Робила в колгоспі. Приїхав чоловік із армії, був же тоже на фронті. Ну вже ми робили в колгоспі. А тоді, Коля, він дуже приїхав болезніний, він дуже був ранений. Приїхав він і... (*зітхає*). Обшим болів він десіть год. А тоді у піісят п'ятому годі надумали строїти... Кременчуцьку ГЕС... Кременчуцьку ГЕС. А ми біля Дніпра недалеко жили, це тоді горо, Черкаси в нас же був, Черкаська область вона стала в піісят третім годі, заснували її, о... І стали висилати, стали писати в газети, скрізь вербувать. Зробили перепись. Він дуже був болезніний, у мене чоловік, дуже, він дуже був ранений. Не було в нас таких, ну як... ну можності такої, шо... шоб... шоб за шо було лічиться. Стали. Він мені й каже, шо завербуюсь... завербуємось у Одесу. Це такий портовий город, там дуже багато професоров, там усе. І я там вилічусь. А стояв він на учоті, двоє ж дітей у мене: Аня і Надя (*кашляє*). Ти, каже, нікого не слухай. І коли він оформляв документи, то він же ж сам не поїхав, а послав ну такого, ну такий він трошки мужичок. І він послав не в ту лікарню, де він, а послав у другу. А хіба він знає чи ти Ярмоленко, чи ти Лимарь, чи ти хто той врач. Там таке робилось, воно ...ну ...пересилка та була. А він і каже мені: «Ми тут і не построїмося, ми тут і не виживемо ми...ми. А там таки ж...». А як нас переселяли отож, перепис зробили, а тоді стали вербувать, пообіщали ж золоті гори нам. В Одеську область. Він і каже: «Нам дадуть підйомні, дадуть ссуду, а все оце, шо дома хазяйство, все оце ж забирать туди». Ну, правда поїхали. Із двох сімей забрав вербовщик їх туди, де поїхали вони. Забрав. То він же ж не повів до кого найбіднішого, а повів, наприклад, до Лимаря та до отого. Приїжджають, о-о-о-о-о-о-о-о-о-..... Там золоті гори, еге... А де вербують, ти молодий ще, вербують — не їдь. Шукай сам собі місто. Бо там стіки не пере... Одеса то велика канешно, є і харощі міста, ну в харощі міста ж не вербуватимуть, еге. А я приїжджала ось у Полтаву, тут у мене дедушка давно він, ше під колектівізацію як було ото тридцять третій год, то вони виїхали , не схотіли йти в колгосп. І я сюди приїхала визнавань чи можна. Мені пообіщали, шо переїжджайте й голова колгоспу та й усе . Поки я приїхала додому, а він уже документи оформив, покойний. Ну шо ж ти, Коля, думаєш, ми виїхали у марту туди, а двадцять другого августа він умер. Баба старенька у мене тьотя моя , бо ми в неї жили, двоє дітей маненьких і я. Ну шо, канешно, він

мені вже як, він чувствував, що він умре, ну а вже лікарі правда относилися та боже... Він казав: «Ти тут не оставайся, бо ти тут не виживеш, і не їдь у Москаленки, а їдь у Полтаву». То я приїхала сюди, може ти чув є Кротенки, Петрівка?

Звичайно, звичайно чув...

Ото я приїхала в Петрівку, там купила собі хату стареньку, а тоді ж, канешно, ремонт робила, бо нам відтіля, де я родом, де хату там розкидали, шіхвер дали Золотоношу перевозили його. Дівчата в школу пішли, покончали школи. Старша пішла канешно вчитися в ремеслене, а Аня пішла в Лубни на медичний. Вона то кончила із срібною медаллю, ну так всьо равно треба... всьо равно так.

Так не проходе.

Еге, так не проходе. То конкурс, то ... то... Ну, а тоді попався в мене дуже гарний зять, обидва гарні зяті. І старший, і менший. Та вже й вони в годах, уже і в їх здоров'я таке. Тапер вобще молодьожь, вона воно от і то *(довга пауза)*. Так дожила до вісімдесяти двох год.

Це Вам було скіки три дні назад чи два дні назад?

Первого ось, в неділю. Діждала і правнуків, а хоть.... Гриші... А покійному хазяїнові було тридцять три, а мені був тридцять один рік, як осталась я в чужім краї без хати. Це ж він умер у августі, двадцять другого августа, та поки сюди та поки туди, та поки я поїхала хату ті розкидать, та ті документи, та переїхала в жовтні — нема ніде нічого... ні. Ні... Ні топоти, нема нічим. Мене зразу взяли на свинарник на роботу, і так, і так і тягну оце. Ну у добрий час, канешно, старість то моя так аби ж аби благополучно. Аби ше оце, аби хоть отак оце. Нічого. Дуже... дуже страшно, щоб не лягти в постель і щоб не потиряти зрєніє, щоб не потиряти пам'яті, не обриднути дітям, бо й вони не молоді вже. Так, що тобі ше розказать, Коля?

Ну, розкажіть мені, будь-ласка, ще, наприклад, чи у Вас... Ви повернулись з Німеччини, так?

Як, не поняла?

От Ви повернулись з Німеччини, чи примушували Вас якось відпрацьовувати, те що ви були в Німеччині?

Ні, ні, ні, Коля, ні.

Все було нормально?

Робили все нормально, так як і положено, все робили. Так як і... Ну, і в прошлом.

А грошові компенсації Вам наша незалежна Україна виплачувала? Нє....

А у Вас були якісь документи особисті, вам видавали в Німеччині документи, особисті?

Особистих нам документів не видавали, тіки як якісь робили документи, так нам отак... пальці... отпичаток пальців. Ото такі в нас документи були. А лічно в мене не було ніяких документів.

Ніяких. І оце ж як ото давали ж там з Німеччини шось, ну а понаходили ж, понаходили ж, усе понаходили. І отой город, де я була, і все понаходили. Мені наче я там оце й ходю по тим городу і шахту. Як наші зайшли, то оцей мастер, шо ото мене хотів оддати в те, в концлагерь той чи куди, я знаю, шо я туди пішла, а він зробивсь худий. Жінка ж його не робила, а тоді каже, тепер моя кубіта робе, заяднозубка один суп. В їх запасів великих не було, бо вони жили по карточках. Ну, а жили вони, канешно, дуже економно, дуже, бо казав один мені, як я на шахті робила, забула чим він там робив, та каже: «Ти знаєш, Гуню, я забив кролика (він у селі десь жив), забив кролика, зіграв свадьбу та трохи ше й осталось». Воно мені так уповнилось. Зіграв каже свайбу, бо я знаю, нам давали такі кусочки мила, якийсь порошок такий, якась сода і ото я знаю, шо я, він попросив у мене, я йому винесла, він мені виніс приходку муки отак (*зітхає, довга пауза*).

Взагалі Вам у Німеччині... Які у Вас враження від Німеччини в порівнянні з нашою державою?

Шо я скажу? Шоб я лічно ото тіки раз таке случилось в мене, шо ото на роботі так, а так шоб... хтозна. Дуже скучали канешно, дуже, було думаю, коли я того хліба наїмся, оце мені такі були мічти. Ото раз таке було, шо то ми зі своєю напарницею сіли й з'їли. Ну та шо ж там було. А тоді вже ділили. Бо не годиться. Воно ж знаєш як дома, то воно то те, то те, а там же шо ж? Якийсь суп такий нам... брук. Ага, дівчата ше коло нас робили, тут панови свині були із Запорожжя: Галя й Люба. І ото ми було... нам вони десь заховують бруквину, бруква. То або десь ше шось. Ну а вже наші пленні страдали, вони де які помойники були, де які оті ящики з мусором були, ото ж вони там усе... все шукали шось. Ну їм дівчата, ті шо коло свиней, коло робили... ну у пана робили там у той, їм тай шось, усе я бачила, шось ховали вони. Із Запорожжя дівчата були. Дівчата, ті шо додому приїхали, так розказували та й дуже були. Хто в хазяїнів був, то й хазяїни, Коля, всякі були, всякі були. Таке як і начальство, всяке ж єсть. Щас покажу тобі фотографію свою з Германії.

Шукає фотографії, показує та коментує.

Обшим, Коля, як нас уже ото двадцять дев'ятого нас везли в Золотоношу підводами, бо не було тоді ніде нічого: ні машин, нічого. І це ми такі ж, ну молоді такі і треба ж таке придумати поскладати. Каже:

Ой попід горою жито із травою,

А чи жаль тобі буде, матінко, за мною.

А вона й каже:

Жалко ж, доню, буде, аж серденько в'яне,

А хто ж мене, доню, до смерті догляне.

Та ховай собі, мамо, ти меншого брата,

Бо тобі без мене буде сумна хата.

А хто ж мені, доню, ложички помие,

А хто ж мені, доню, пісню заспіває,

Хто мені, доню, сльози повтирає.

А вона каже:

Мамо, не буду я ложички мити,

Бо я ж уже їду до німця служити.

А соловей в садочку пісню заспіває,

А вітрець буйненький сльози повтирає.

Грайте, музики, бийте в барабани,

Бо я їду від рідної мами,

Грайте, музики, не переставайте,

Москаленським людям жалю завдавайте,

Грайте, музики, та в золоті труби,

А ви прощайте всі українські люди.

Ну а ще я ото, канешно позабувала, ну, а мати каже шо:

Встану я раненько та й вийду за ворота,

Нема ж моєї донечки, стоїть вся робота,

Та нема моєї донечки, нема моєї квітки,

Ходю я виглядаю та не знаю звідки.

А у той он подруженьки, як я виїжджала,

То в моєму ж то садочку зозуля кувала.

Та й кувала зозуленька, та на все подвір'я,

Усі люди сходилися, думали шо весілля.

А кувала то зозуля біля моєї хати,

А не зозуля то кувала, то так плакала мати.

І плакала, і промовляла, і донечки питала:

Чи я ж тобі моя доню хоч усе посклдала...

Обшим їм нема кінця, тіки я позабувала. Бо це ж дуже ж давнє

діло.

А у Вас був, коли Ви були в Німеччині, якийсь зв'язок із рідним селом, із матір'ю. Можливо, пошта чи такого не було. Якись посилки передавали?

Ні, ні. Бо ми ж тіки, ми ж тіки. Нас у Германію взяли в маю, а уже Полтава була у вересні виручена. Уже зайшли, вже не було. Ото до вересня ще шось таке, ну не получили ми нічого, бо ми не успіли. Полтаву вже зайняли красні, вже ми так жили. Ото стіки. Я знаю, що як я приїхала, ну ще мама мою фотографію получила. Ще як була в неї. Вона стояла вся в цвітах всігда, наміняла (*плаче*). То ще ото, а кажуть що... та що... Открытки такі йшли, що видно. Ну там тіки двоє чи троє строчки взяли, а то все залито було тушшю. Хоч ми і не писали нічого поганого, ну цензура ж так перевіряла що... що... да.

Краще залити, щоб не видно було.

Дівчата хтось получили оте. Ну там стіки можна було, двісті пядисят грам чи стіки... еге. Дуже обижені наші пленні були, дуже ті. Ті ні. Бо як уже нас ото уже зайшли до нас красні та їх тих плинних, чи їх евакуїровали чи де їх діли? Шо ходили по їхніх, по їхніх отих, де вони жили пленні: казарми чи як називали. То в отих других находили і згущонку і тушонку. Ну а наші ж, наші страдали, наші погибали, нашим не було ніде ні відкіль нічого, бо Сталін же не прийняв Красного Хреста.

Прожити, проїхати, голодовку страшну побачити, Коля, у сорок сьомім. В тридцять третім хоч і була голодовка, так тоді ж мені... тоді ж мені було вісім год, тоді ж за мене биспокоїлися. А в сорок сьомі, оті годи були: чоловік не годний нікуди, двоє дітей маленьких. І голод, і... було беру десь якусь чашку чи шось таке і йду просить.

А що, не було урожаю чи..?

Не було урожаю чи так зробили впоять вони чи хтозна шо той Сталін робив тоді. Ну хтозна.

А тапер же комуністи всьо равно ж не... ніякої голодовки не признають. Хай керують, нам уже... Вас тіки дуже жалко, шо вам буде. А може воно буде. Десь хтось займе, то так може. Бачте, в Германії ні разу вже були. Тепер відтиля і помо...і допомогу дають, і нам виплатили. А наші хвашисти забрали й те шо було в нас, шо клали із таких пучок.

(Кореспондент фотографує фото, вміщені у альбомі бабці, її саму).

Можна ще до Вас запитання: а Ви, після того, як повернулися з

Німеччини, Ви були членом якоїсь партії, організації? Вступали до якоїсь партії, організації?

Та ні, не була я ніде. А комсомольський білет уже в Германії захо..., бо думаю ще в концлагерь попаду. Ше й туди провезла.

А там Ви його заховали десть?

Не знаю, де я його діла.

В мене до Вас ще буде ряд запитань. Запитання такого характеру: Хто Вас забирав в Німеччину? Ну як це відбувалося? Хто, хто прийшов, сказав Вам що...?

Ну, як хто — староста був, поліцаї були, да.

І вони в кожну хату заходили?

Ну як у кожну хату? Вони ж знали наш год. Вони ж тих уперед забрали, старших, а тоді оголосили, двадцять п'ятий год. І шо, тікати ж не було ніякого смисла нікуди. У нашому селі дуже було багато, дуже. Самих нас узяли вісімнадцять душ.

Вісімнадцять?

Еге! Оце вже воно пише? О Боже!

Нічо страшиного.

Еге. А як ти ото пішов, а я думаю: а я ж тобі не розказала як же воно на хвотографії дивився, шо доярка, шо корови дою. Стажу сорок год, доробила до шиісяти год, після пенсії ше п'ять год робила. Робила свинаркою, робила дояркою, хліб возила чітирі годи мабуть, на хлебной будкє. А вже із состоянієм здоров'я пішла робить у охрану. І бабушка доробила до шиісяти год (*пауза*). Ну нічого, нічого, Коля. Як послухаєш та подивися. Поїду в село і Петрівку та як послухаю, та й подивлюся. А моя ше старість, дай Бог здоров'я дітям. Так діти он вже які (*голосно*). Тепер вобще молодьожь... Валентін дуже боліє. Дочка, та шо в городі, боліє дуже. А мені аби дав Бог, щоб не потеряти ума, зренія. Шо не дочуваю, як грамотно напишеш, то я прочитаю. О, а ото щоб не поклало у постелю, щоб не обриднути, бо і діти ж не молоді, діти ж пенсіонери. Так шо... Шо тобі ше?

А ще таке запитання: Вас в дорогу... Вам давали час збиратися в дорогу, якісь свої речі брати з собою?

Да, да, да!

І що Ви брали?

Да, ну шо, а шо тоді було брать, шо тоді було брать?

Якусь одежину?

Мене прямо із степу взяли, з роботи. Не тіки мене, а всіх нас. Тих, шо вперед брали, то ночами, тоді ж не було машин, а підводами

заїжжали і... Нас, там де я жила, не тут я жила, на Черкащині, вона то Полтавська була область. В нас дуже далекий степ був. І в нас там ото були така табір такий був, кухня. Я на кухні робила. І ото ноччю приїжджали, заставляли там і брали.

А додому відвозили, щоб забрать речі?

Молодьож, ті шо поперед мене. А нас оце вже взяли послідні. Уже не бело кого брать більше. Уже такі були, ну, такі ж дуже молоді. Коли мені шістнацять, а ті ж молодші. О, і ото взяли в маю, а у сентябрі вже ж Полтаву визволили, уже двадцять... Ото, ото стіки там по моему одну открытку получила і мама моя получила хвотографію. Мама дуже болезніна була, дуже... Брат у мене оце умер, два місяці як умер. Остався, одинадцять год йому було. Да, сорок першого война, а він тридцятого. Одинадцять год. Пішов робить в колгосп (*пауза*). Ну а ми ото, а ми ото так, як, як... Шо тобі ще розказати?

А Ви проходили санобробку?

Да, Да, да, да, да, да. Я у Квірцях. Квірці, ти чув там у... тім, у Польщі є?

Квирці?

Квирці, еге.

Це що таке, місто?

Місто таке. То нас... Ото нас там у баню водили, пере..., ну, той. Бо ми, ми довгенько їхали. Там замініроване, а там, а там те. А тоді верталися. А тоді вже, як на последню станцію нас привезли, це був город Бойтин. По-німецьки він пишеться «Beuten». Деся читала в газеті колись, показувала. Шахта наша була. Ото нас там уже як розгрузили, нас не тіки ж наш вагон, а ше, ше ж везли вагони. І то поставляли так по чотирнадцять отак душ і ото покупателі приїжджали, забирали нас.

І вибирали, так, із Вас?

Не вибирали! Ми стоїмо ну ...

По чотирнадцять...

Еге. І то він собі отщитує. Бо я знаю, ми ж з нашого села вистроялися ж в один ряд і в другий ряд на краю нас. І він дощитав, і нас дві отак. А ті всі осталися. І ми попались сюди. А ті наші, шо з нами їхали разом, тут же, тіки не... Ну вже после понаходили їх і вони нас. Їздили ми до їх. Важка робота була дуже, бо ми дуже молоді були.

Ви говорили в сімнадцять років, так?

Да, на керпичному заводі, там же ж земля, вода. Ну, така, то знаю

шо і... і руки були попухли, і... і все. Так, а тоді ото через оте шо ото я тобі розказувала, ну та шо ти думаєш? Він же мене обратно забрав на керпичний, той мастер.

Знову повернулись туди?

Забрав із шахти, забрав. Я там же проробила же, у мене там же був, практика була, там тоже ж воно *(пауза)*.

А Ви коли були в Німеччині, ви хворіли? Коли в Німеччині були, хворіли?

Я? Да.

А був у Вас лікар, який би Вас..?

Да, да, да. У нас був отой же лікар, шо я тобі розказувала, був призначений. Ну, я, канешно, на лікаря й не обиджуся. Він давав і шо дома побуть, так. Такі були. Нічого. Отстрадали. Найхуже було як вихідний день. На роботі воно ж робота, а як ото вихідний день. Вихідний день один був. Ото, ото ми побачили первий раз як часи по... поперекручували. В нас цього ж тоді не було. Зіми там не було. Нам таке було воно диво, шо... Ноябрь, январь, а таке як у нас тепер оце зіми поробилися.

А снігу немає.

Да. Це ти згадав, і воно мені й ночью ввижалось, оте де я була *(пауза)*. Так, шо ше?

Ви говорили, що разом з Вами були поляки, німці, так, Ви називали росіяни, українці?

Да, да, да. Нас дуже було багато націй. Було дуже город, там дуже багато заводів. Я ж кажу, шахта то одна, тіки вона дуже велика, вона на всю країну славиться. А то були і воєнний заводи, ну багато було заводів там. І робили там наші, ніші. То були там, я знаю, аж тапер мені дійшло, шо оце стали оці шорти. А я тоді вспомнила, думаю, це як я хліб возила, а стали студенти від с/г інституту. Я у Петрівці жила, там був лагерь для їх зроблений, річка ж Ворскла. І зайшов... і зайшло два студенти у магазин, я хліб розгружала. То їх же баби, вони ж не розуміють, вигнали, мов... А я тоді сіла в машину. Їду, стой. Це ж я в Германію, це ж французи ходили в їх. Там такі були пороблені, ну не природні, а такі басей..., такі, там купались вони. І була нація французи, серби, англійці, поляки *(довга пауза)*. Ну да, французи й англійці були. Американців не було, бо вони ж воювали то за нас, то за німців тоді то. І ото я тоді вспомнила, думаю а-а-а-а, вона ж пішло мода на все із заграниці. На все: консервація оця й на все, бо як нас уже ото зайшли до нас красні, ше ж ми жили в бараках, і дівчата

ходили вони ж, як, де вони подівалися, хтозна. Пояк обурювалися, то ходили дівчата по їхніх, по їхніх, то там такі підвали були, там у їх запасів було на десять год. Еге. Я не ходила, я не, не бачила, не знаю, а казали дівчата. Там у їх підвали були у три етажі отуди. Так і...і оце оці, оце консервація оця. Но жили, канешно вони, як тобі сказать, дуже скромно, дуже економно, а питались по карточках, по карточках.

А до Вас краще ставилися, чи гірше, ніж до іноземців?

Ну як... ну як, ну як шоб... шоб і не той... Бить нас не били. На роботу було треба йти, бо як не підеш, то в концлагерь же, на роботу. Я знаю, що ми ото, як на шахті я робила, то було..., а в нас такі ж були, ну як скрізь: проходна, карточки. Й оце йдемо, на перву то йдемо всі разом же, а як на втору. А на шахті ж наш барак був, на шахті жили ми. Ну, на території шахти. То це одна йде сьодні, одна завтра. Я знаю пішла брать дівчатам карточки, то ж усі по-німецькому кажу. А їх сидить два. Я пішла із другою та кажу: «Ти чуєш, що він каже?». А вона: «А що?». Кажу, каже: «Свиня українська». Я трохи знала, бо ми ж німецьку вчили. Карточки отмічали точно. Берем і заносим туди обратно. Переводчиця мене хотіла дуже спустить отуди, де наші вугілля били. В основном били наші пленні, руські. А ті каталися то по дереву, то... то по кирпичу, то так по територіях ходили. А наші ото на шахті. Були молоді такі були. Кладбище було рядом, сами собі ями копали.

Найтяжчу роботу, так? Найтяжчу роботу робили?

Да.

Хто Вас фотографував?

А-а-а-а-а, ти знаєш, їздили ми, я знаю, поїздом. Ну, ну як сказать, ми були не під конвойом, ми були вольно ходили. Тіки нам нада часи, шоб були, перевірка ж була, шоб і утром і вечером. Ну тіки забула по моєму там пише й город який. Їздили поїздом.

Фотографуватись?

Хвотографуваться. Нам же платили хвеніки.

І ото Ви за них?

І то ми на ті хвеніки, еге, їздили.

А були такі випадки, що, наприклад, з села забрали когось вагітного, а вона родила, народила вже у Німеччині?

Були. Оце оця Ніна, що я тобі розказувала, що то ми її підгодовували, сестра попала в рідом її і отака та, де вона, як вона, що вона, хто зна, не знаю.

Не знаєте її?

Нічого не знаю.

А вона потрапила, так, вагітною?

Вона попала ото в родом якраз той і не знаю (*довга пауза*).

Були які небудь випадки не... скажемо так, некультурного, негарного ставлення до Вас з боку як німців, так і наших, коли вони прийшли?

Може де й були, но тут, де я була, цього не приходилось. Ну не приходилось. Ти знаєш. Шоб десь... Ми дуже були під великою такою охороною, шо до нас ходили, перевіряли на щьот цього діла. Ну, там дуже ж мало було німців, вони ж усі воювали. Там тіки ті були, шо, ну як кажуть, чи в запасі, чи як. Шо робили вони з нами. Ну самих же ж нас, ми ж не розуміємо, не знаємо. Тоді, каже, ото ж їх, як я знаю, було як вихідний там, то було ж, ну шо ж, горюємо, срадаємо, посідаємо, неділя та й кажемо, шо оце ж дома дівчата мов, ходять, співають і кажемо е-е-е-е-е, сумну невеселу співають дівчата, бо в кожній їх немає хоть сестри, хоч брата. Забрали, витягли у... усе й усе в нас із України. А як привезли вони нам, не нам, а привезли їм таке ж оце цікаве було оце ж сімечки. У їх же воно іскусственне. Я то не була там, де пані де, де хазяїни. Була в городі, промисленості. І привезли, по правді сказати, цей сояшник, ну сімечки, ну а там же були, де і хлопці ж були, поляки і все, й де вони його там на... набрали цих сімечок, і нам дали. А в нас же у комнатці буржуечка. Ми давай їх жарити. А молодіж, лущили. А німець побачив, шо ми ж лущимо. А на роботі ж, кинеш і робиш (*сміється*). Так він і собі давай. А зуби ж у їх вставлені, оооойй. Він до мене як прибіг, там де я стою, не зна шо робить. Так він як витяг, Коля, ті зуби, я їх з роду не бачила пластінок, у мене пластінки, вгорі і внизу. Так це ж коли же. А тоді ж я їхні, не бачила я ніколи. І він їх з тими сімечками викинув ті зуби, так я так бігла та кричала, думаю Господи, мати усе, мабуть усе отут витяглось в його (*сміється*). Та вже їх нема. Вже тоді ж вони були які, вже немає. Ну шоб оце, шо робочі були, оце шо з нами робили, було кажуть: Гітлер і Сталін це одно, а нам треба... Каже, у вас дома ж і матка є, вобщем мати. Бо я була не в центрі Германії, я була у Пруссії. І тут така мова була шо, ну така перевертень. Воно ж і наше українська мова: в нас так балакають, а в другім селі вже иначе називають шось. Так я їх дуже бистро розуміла, бо воно така, ну таке воно походить. Оце я шось балакаю, а вона їм було каже: «Груня це ти моєш». Вже ж ти розумів, шо ти кажеш, ти балакаєш, еге. Та я їх розуміла. Сяде та каже: Гітлер і Сталін — це одно, а вас дома осталась матка, сьостри (*довга*

пауза, зітхає). Тяжкі були годи.

А взагалі, хтось з ваших подруг не думали залишатися у Німеччині? Чи всі лише додому хотіли попасти?

Наші, ті що я була лічно, ті всі потрапили додому. Тіки не разом. Хто, бо тоді як попали, як нас уже визволили, тоді де хто куди, де кого розселили, де, де як хто. О, зо мною, канешно, нікого не було з нашого села, нікого не було. Оце я їздила в село. То я на похорон їздила, брат умер, а то впередь провідувати їздили. То попросили Валентіна, та їздили там, то вже двадцять п'ятий год, вісімсят, за вісімсят. Уже там мало осталося. Годи такі. Уже, канешно, і мій... і мій рід, ті що я знаю своїх, одна я осталася, нема нікого вже. Вже молоді всі *(довга пауза)*. Одробила, Коля, правильно. Глянь, казав мені малий, малий правнучок: «Бабушка, ну чьо в тебе такі криві пальці?». Еее, кажу, Валік. І то мене як стануть питать, шось я розкажую. Це не оці вже, а ті що в городі, це правнуки, а то внуки. А він сидить та каже: «Бабушка, ето не хвантазія?» *(довга пауза)*.

* * *

ТАРАНЕНКО ЄВГЕНІЯ ГРИГОРІВНА

Подайте особисті дані: прізвище, ім'я, по-батькові, дату та місце народження.

Значить так, Господи поможи. Я, Тараненко Євгенія Григорівна, народилася 19 березня 1925 року. Проживаю в Полтавській області, Шишацького району с. Пришиб.

У 1943 році, у нашому селі була вербовка молодих людей до Германії. Мені тоді було 15 років. Ця вербовка була масова, забирали усіх молодих хлопців та дівчат *(коротка пауза)*. Шо даліше?

Як відбувалося вербування місцевого населення до робіт у Німеччині?

Був спеціально організований набір отих молодих людей. Прийшов посильний і об'явив, що на завтра збирайте свою дочку і сина, і будемо відправляти в Германію. Спеціально приходили додому і заявляли нашим батькам *(пауза)*. Шо ж даліше? Дехто уникав цієї вербовки, переховувалися, тікали. Але, якщо його дома немає, то забирали другого — брата чи сестру.

А получалося тікати їм, да?

У декоторих получалося утікати. Таким чином відправляли до

Германії. Що ж іще?

А як у селі ставилися оце до цих подій?

У селі як ставилися? Ну, звичайно, що ставилися з незадоволенням. Але тоді ж була німецька влада у Пришибі і ніхто не мав право протестувати. Ось так.

Розкажіть, як оце далі до вас прийшли, куди повили, і якою дорогою відправляли?

Усіх, кого мобілізували, возити в Германію, збирали біля контори колгоспу. Тут виділили підводи — коней запряжених і відправляли у районний центр Шишаки, а із Шишак нас відправляли на станцію на цю, залізничну. Усіх погрузили у товарний вагон, не було там ні вікон, вгорі тільки, о товарні, ні скамейок ніде, нічого, де відправляли скот. У вагонах була тільки солома потрушена, усі сідали прямо на підлогу. Правили на м. Миргород, а далі по залізній дорозі на Київ. У Києві переночували. Дали нам там по хлібині із проса о, і по кусочку сала. На другий день, о як ми переночували, відправляли тоже на поїзд і далше правили на Краков, тоді Ківерці пам'ятаю. У Ківерцях там була нам санітарна оброблення. Шукали вошей о, щоб ніде ніякої зарази не було. У банях вимазували, у кого находили воші чи той, намазували всякими мазями. І далше все після обробки нас тоже правили на залізну станцію, далше правили в Германію. Були такі, що тікали даже із поїзда о, із вагонів стрибали, але ловили, стріляли і назад відправляли.

А якщо в туалет треба було?

А якщо у поїзді захотілось, хочеш терпи, хоч як хоч, аж поки остановиться. А як остановиться тоді випускають о, і стоять із автоматами, ружжями поліцаї стоять і дивляться. Сідали прямо під поїздом, оправлялися і...

А бувало таке, що в поїзді по дорозі захворів чи вмер?

Такого не було, не знаю я.

А щоб заболів так дуже?

І щоб заболів так дуже такого я випадку не знаю. Далше.

Як Вас розприділяли, кого на роботу, кого на завод?

Після того, як відправити нас із Ківерців, поправили нас на Германію. Зупинилися ми, підожди на як воно (*пауза*), у городі Брселау, єсть такий, він мабуть німецький цей город. Тут був величезний табір, обвежений залізною проволокою колючою о, і туди звозили усіх оцих, що відправляли до Німеччини, з усіх областей. Там нас була сила силенна — мільйони. І тоді ходили, як його сказать, чи

підприємці, чи хто, чи власники заводів, хазяї і відбирали собі людей. Ми, оті полтавські, держалися купи щоб бути всі в місті полтавські і особливо із з нашого села Пришиба нас їхало мабуть чоловік 10 із Пришиба.

Ага і отут, на оцьому розподільчому пункті розподіляли кому куди о, і ото мене і усіх наших пришибських дівчат от забрали у город Заган, а він на карті написаний Зіген, я його то там чули, що город Заган, а на карті я отак дивлюся Зіген. Тоді у цьому городі забрали нас на роботи. Кого на кухню, от, кого ще кудись до хазяїв забирали о. Брали оті баури. А мене і ще моїх дівчат — 9 чи 10, забрали от на фабрику. Ця фабрика до війни була текстильна. Виробляли матерію. Про це ми узнали від того, що побіля тієї будівлі скрізь лежали купи ниток, отакі моташки, кусочки тканини. Видно, що тут працювала текстильна хвабрика. А під час війни цю хвабрику перетворили на завод і на тому заводі виробляли снаряди. Оце ми туди попали.

На заводі, цей завод називався або ж фабрика та тоді ж воно як було по старому фабрика, Брудер Гофманів — брати Гофмани — Гофман — це прізвище, а брати ж Брудер оце ж фабрика була — Брудер Гофманів, то ото вони виробляли снаряди. Робітників було на тій хвабриці багато і остербайтерів багато, були різних національностей: французи, італійці, чехи о.

Як вони оце до Вас ставились, цих різних національностей?

Ну, ставилися вони до нас не погано, ніхто нас не кривдив о, не обижав о нічим, тільки того що ми ж їх мови не розуміли, а вони нашої. Ну, ото німецьку хоч чучуть учили, а ті останні ми ж не вчили о.

На хвабриці на тій працювало, багато працювало, ото іностраних робочих. Оті всі робітники, що ото іноземці о, вони користувалися більшими благами і більшими повагами, ніж ми. Вони получали посилки з дому, наприклад, із Чехії получали о посилки, французи получали посилки. Вони самі писали пісьма, оці ж іноземці додому о, і їм писали. А нам таких благ не було. Ми не писали ні пісім додому о, нічого. А потім уже згодом, я пам'ятаю, можна було написати отаку малесеньку откриточку як оце поштова (*показує*) і там ото написати адрес де знаходимся, що робиш та що робили і не можна писати було. А як чи живий, чи здоровий. Пам'ятаю, і досі у бабусі Лени (*сестра*) є така откриточка із Германії. Ото таке нам писали. Посилок тоже нам не дозволяли, щоб із дому хто прислав. А потім тоже пам'ятаю, що моя мама вислала, дозволили вислати, мабуть грам 200, 200-грамову

отаку посилочку, маленьку, пошиту із полотна обнакновеного, селянського, не знаю чи ви його бачили яке воно, ну такий матер'ял. Ага, і ото в оту посилочку мама мені напекла коржиків отаких маленьких, кругленьких, і ото вона склала і ото їх там було грам 200, як було тай добре. Ото я один раз получила оцю посилочку. Ага.

А де Ви оце жили?

Жили ми у великому таборі — бараки. На окраїні города збудовані дерев'яні бараки. Їх багато там було, може 5, а може 6, а може й 10, я вже їх не знаю. Дерев'яні. Велика-велика площа вся вона була обведжена залізним оцим колючим дротом і високо так, який заввишки будинок отакі, і оці грати були о. Так що виходити за межі цієї території ми не мали права. Жили ми в бараках по 9-10 чол. Усі дівчата, ті шо з Пришиби жили разом, та ще були і київські. Утром рано нас будив поліцай на роботу у 6 часов входить і кричить: «Вставайте, «Аут штейн», — кричить, з собакою. А ми по-своєму обзиваємось: «Іди ти діду к чорта». Він такий вусатий. Ми спать ще хочемо, а ти нас на роботу женеш нас. І тоді ми встаємо, одіваємося і виходимо на вулицю із цим жеш з поліцаями, всі вистроюються і вирушаємо до цього заводу, де ми працювали, ходили під конвоем о. Проводив аж до самого заводу, на заводі, на цьому чи на хвабриці, нам видали документ такий, називався він «ауштвайс», там написано прізвище, ім'я та по-батькові е, рік народження, відкіля, о, родом, все описано, і може там, там пише, який номер, може там і номер був, ну я його ж не запам'ятала.

А документ там залишився чи віддали?

Нам дали, нам давали. Ну, я ж його якби була отоді голова, то б зберегла, а тож я його не зберигла. І а тоді, як ми вирушали перший раз на роботу, видали нам одяг, такий костюм хлопчатобумажний, він такий зелененький — жакетик із карманами, поясочок такий і спідничка. Оце верхній. Тоді дали косинку таку, тоже хлопчатобумажну, рушник і сорочки, тоже вони такі сірі такі сірі, усе нове. Ну, я казала, і тоді, і тепер — якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на 10-му небі була, бо ми тоді жили бідно. У нас не було новенької спіднички чи платтячка на вихідний день. А це як їдемо в школу було, то мама було збирає ганчірки усі та ото ганчірнику здаємо, а ганчірник возив матер'ю таку ситу, поганеньку. Ото як купе там 3 м чи скільки, щоб пошити дітям хоч у школу, ото в нас було і святкове і нове. То я і кажу, як нам дали отой костюм в Германії, то я кажу, це в мене вдома був би святковий

костюм, а там ми удівали і йшли на роботу. На ноги давали нам ботинки. Підшви дерев'яні, отака завтовшки, а може й товща, підшва дерев'яна, воно вистругано, а тут зверху, де оце (*показує*) матер'яне, з матерії воно ж там, не холодно. І ото як йдемо на роботу під конвоем, а воно там камінь, асфальт, так воно так торохтимо тими підковами, бо воно ж дерев'яне і цокаємо, цокаємо ж ото. І доходимо їх, аж поки зітреться. Дивись, підбор зотерся зовсім. Ото в такому ми ходили.

А скільки Ви оце годин на день працювали?

А працювали ми з 6 утра (*думає*)... до скілького же ми працювали?.. до 6 по-моєму так. Обідній перерив був там на хвабриці, давали нам їсти 2 рази в день... ото на хвабриці давали там або шпінат — це зелень таку варили, або брукву — нею тепер коровам сіють, дають, о ото або так звана баланда — це така юшечка, вода закипить, а тоді вони цю воду посолять, підсолять і борошнем заколочують, збовтують як ото на блини, тільки ріденько, ріденько. Ну воно таке солоненьке. А отож в обід хліба нам там не давали. Давали хліб нам увечері, аж оце як прийдемо у бараки сюди, то тоді хлібину дають на 6 чоловік. Хлібина така, як оце чорна, отака довгенька, не кирпичик, а отакий ото, таку хлібину на 6 чоловік. Дома тут увечері ми розділяємося, о. Ага, ото так ми працювали, працювали на цьому заводі. Був обідній перерив. Так само і немки з нами робили. Там працювали і немки, о, немки тоже сідають окремо, в них є спеціальна куточок. Вони сідають там, обідають, бачимо, п'ють отакі та чайники, кохфе вони п'ють, тоді отож бутерброди, хлібця отакий кусочок, вони тоже слабенько їли, і ото там помазаний чи маслом, чи може ковбаси, там всередині отож тонюсіньке, о. І тоді бачимо, вони варять картошку в мундерах. Ото штук 3-4 картоплинки в кожній єсть, ця каструличка, о, а там же ш горять пічки на заводі. І ото вони несуть в ті пічки, о, каструльки свої з картошкою, і тоді ото воно там звариться і ото бачимо, вони їдять таку їжу. Ну, а ми ходили, нас водили у друге приміщення їсти. Ото ми ж їмо ложками то баланду, то той брукву, то шо ще шпінат.

А других національностей як кормили, так само як і вас, чи іншим?

Ті з нами не їли. Я й ніколи не бачила, як вони їдять, де вони їдять, знали тільки, їли українці, оті оstarбайтери. А ще я вам не сказала, а як вирушали ми перший раз на роботу. Нам дали отакі кусочки матерії, синя матерія, а на тих кусочках написано «OST»,

«OST» — це значить «східний робітник», ото називається остарбайтер. І так ми повинні прийти осюди на костюм і ото в ньому ходити, і так я нічого не зберегла. А ага, перед уходом у цю в цей завод, брама така велика, стоїть поліцейський, о, откриваються двері, і ото ми заходим, ми заходимо і витягаємо і показуємо оцей пропуск, документ оцей, і ото йдемо. Ага ото так ми.. Після обіду приступаємо знову до роботи. На заводі стояли великі ті станки, станки, машини такі. На тих машинах різали ж оці метал, такі труби металеві, різали на отакі куски, на снаряди, а тоді оті куски доставляли в середину на завод і там ото на кожному станку стоїть один робітник. Тут уже працювали і українці і оті іноземці мужики і ото вони обшліфовували ж оці куски металу, щоб получився снаряд і отак же ш машина ця робить, а стружки обстругуються оце, оці ж залізяки, металеві труби, воно ж уже кусочки і ці стружки такі гарячі летять, бо воно ж усе ж розжарене. І ото було я не робила на тому станку, а дівчата, попечені руки в них були, як упаде стружка, воно ж летить, отак крутиться, а стружки летять як ото із сварки отак летить і, на обличчя, і на ноги, було поприходять додому, то ноги пообпечувані, стружка гаряча упаде розжарена і уже і опіки, опік ага, ото так працювали.

А стояв над вами якийсь поліцейський, який режим у вас там був?

Над кожним не стояли, але на заводі проходили. Ніяких утисків, ніяких скандалів великих не було. Дуже не карали нас, щоб там карали як-небудь, о. Ми працювали добросовісно. Що ми мали там зробити, ми ж нічого там вже не зробимо вже. Німці також з нами працювали. Німці були також хороші люди були, німкені особливо. Оце дивимось, у кожної жінки чоловік на фронті. Сьогодні прийшла вона, тоже працює, там нормальна, а завтра вже приходе, наділа на себе чорний, воно не платок, а воно чи брилі, чи шось отак висить, тут нічого не видно (*показує*). Ото ж нам потім німці кажуть, що у неї чоловік убитий на фронті. Німці співчували нам морально і так. Десять колись що-небудь дадуть, як яка немка дасть кусочок хліба, оцей бутерброд. А одна полячка, знаю, фартух старенький, у них воно стареньке, а у нас би воно за нове щиталося, туфлі знаю дала такі, старенькі вже, но гарні, ще я б їх у празник тільки носила дома. То були й хороші німці. А щоб утисків якихось для нас на фабриці не робили. Ото так там я прожила 2 роки. У 43 забрали, а у 45-тому (9 травня, квітень, травень) ото ж у квітні, точно не пам'ятаю, коли визволяли нас американці. Як уже ш визволили, то вже ш мені ні на

фабрик нікуди не ходили, а нас зразу забрали, прийшли і наші уже прийшли солдати. Був даний приказ, що кудись же ш їх дівать, он скільки тих же астербайтерів, то тоже звозили їх десь у якесь заведенія. А там, там пише, чи були у вас якісь оті перевірки чи перевіряли нас чи ми не зрадники отакі якісь ізменніки родіни. То багато разів нас оце НКВД перевіряло. Куди не зайдем, ідіть у той кабінет, куди не зайдем, нас те саме питають, чо ти поїхала, чи ти добровільно поїхала чи ні, та і пише чи їхали добровільно із нашого села, знаю поїхало три добровольних, а більше ніколи не їхав добровільно, їхали тільки по приказу.

А якщо хтось заболів на заводі, де їх лічили, були медпункти чи не були?

Були медпункти — лікували, о, ну так, звільняли з роботи — мов іди перележ ото так.. Я не пам'ятаю щоб хтось з наших лежав у лікарні, а так відлежся дома, чи горло чи щось таке там.

А вихідні дні були?

Кожної неділі був вихідний день. У вихідні дні нас уже як ми трошки там обжилися, можна нам було піти у город, походити в городі. Ми збираємося і виходимо за город і кажемо з дівчатами: «Давайте підемо у якесь село». Йдемо трасою, траса гарна, поміж лісосмугою далеко. Пам'ятаю, що йдемо, а так само тоже на полі оцей концентраційний лагер, шо там сиділи пленні, воєнні пленні, та й наші, де отак катували оцих остарбайтерів, то туди в отой табір, і ото вони бідні, обведені проволокою, а там вишки вгорі стоять, по них сидять поліцейські — спостерігають. Пам'ятаю, що ми як ідемо, а вони бідні, оці пленні, отак уже вилазять на ту проволоку як вони там і гукають: «Дівчата, ближче підійдіть до нас», — питують, відкіля Ви, куди Ви, як Ви? Все розпитують. А ми завжди слухаємо, радіо не було, а так як коли немка яка каже, дівчата, скоро війні кінець і ви поїдете додому. Ми часто плачемо і на заводах плачемо. Здумаємо про маму і плачемо. А вони приходять успокоюють: «Не плачте, скоро кончиться війна і ви поїдете додому». О. Ага. А ми йдемо тією трасою, хочемо побачити наших дівчат, що там же роблять у хазяїв. І ото знаю ми пішли, знайшли одну. Вона і ті дівчата кажуть, ми вам ось украдемо картошки у хазяїна і винесемо у лісосмугу, там позначим, чи гілочками як пере о. Ми там зарисемо, а ви на другий раз прийдете, відгрибете собі картоплі ото. Ну ми так і зробили. Ото вони розказують, як їм там, ну вони хоч поїсти їм там дають лучше у хазяїна о ага. Ото так ми ходили на прогулки.

А зарплату Вам платили?

Зарплату платили кожен місяць. Зарплату платили у конвертах. Такі конверти, як ото целохванові, світящі, і в тім конверті гроші марками. Тоді отака смужечка тонесенька, там отпичатано на машинці прізвище, ім'я, по-батькові, скільки тобі положено заплатити. Платили і по 8 марок, і бува таке 24 або 25 марок. Нам платили помалу, а отим іноземцям усім, полякам, чехам, французам, тим побільше, я не знаю від чого це, ну нам мало платили... Ото так гарно платили, як візьмеш конверт, культурно дуже, там написано скільки грошей, прізвище твоє. Так ми за ті гроші нічого не маємо права купити. Ми підемо і в магазинчики, магазини такі приватні, як оце наші, подивимося, усе є. Так в їх же по карточках. Німці купують усе по карточках, а нам же карточок ніхто ж не дає. То ми мали право тільки купити отакі откриточки, а откриточки красиві такі і всілякі цвіти на них понамальовані, краєвиди, страшне гарні. Тоді у Союзі я їх зроду не бачила таких і думаю якби мені дома такі откриточки, так я хтозна щоб з них робила. І ото я накупила отаку стопку (*показує*). Оце откритки мали право купити і намисто на шию. Оце тоже ми можемо купити. Було гарне намисто, я знаю купила, воно буси називається, такі не прості, вони невеличкі, такі (*пауза*) більше таке як черешня завбільшки, а красні, наскрізь світяться. Ну красиві страшно (*радісно*). Ото знаю чи 18 марок вони коштували. О. Ну мені тих марок не жалко, бо я нічого не купую. А багато накупила намиста всякого, дрібненького такого. Думаю повезу додому, подарую подругам, хто остався. Так привозила додому, так і розгубила.

А откритки Вам можна було посилати?

Ні, не посилали ми откриток.

А обмеження в мовах були?

Ні, ніхто, можна було розмовляти як хоч. Як зумієш по-німецькому, розмовляй по-німецькому. Ну ми одне слово німецьке скажемо, одне своє. Можна було догадатися.

А у вихідні дні скільки дозволялося гуляти?

Та необмежено, іди гуляй. Ну щоб на 6 утра був, ну ми і не тинялися, а приходили вчасно додому. Ага. І що ж там ще?

А спали на чому Ви?

Були такі у тій комнаті, тумби називалися, дерев'яні стіни і стеля, все було дерев'яне. А там стояли такі кровати дерев'яні, такі нари двоповерхові. Унизу одно місце, і вверху. Матраси давали із стружок, подушку тоже з стружок і одіяло давали. Ото там постіль таку давали.

Оце, ну ще шо.

А на заводі бунти відбувалися?

Ні, всі ходили смирно. Ніде ніхто нікого не протестував. Ніяких покарань не було. Може там десь протестували, були ж такі. Я ж чую і по радіо, шо було плохо, карали. Но отут, де я була, такого не було. Ага.

А в місто Ви ходили?

Ходили і в город, ну в городі ми не часто. Нічого нам там було робить. Бачимо як ходять німці, поліцаї ходять з кокардами. Ми туди не часто ходили. Ну ото коли в магазинчик зайдемо, а в магазині продають хліб, продавали такі власники, як оце у нас. Так ми як познайомилися добре, так побачили, що можна ще щось купить, і ото йдемо в той магазинчик і просимо «брот» — хліба. Вона одрізає нам кусочок і дає. Це там дешево коштує, скікись хвеників-копійок, ну ми ж не хвеників даємо, а кидаємо марку. Нашо вона мені? Спасибі хоть такий кусок дала. То вони вже немки знають, ті шо продають, що це ж ми прийшли по хліб і дамо більше ніж треба їм грошей, і ото ріжуть кусочки більші-менші. І ото ми так унадилися туди, як вечір після роботи, пішли в магазин в один, другий і купимо і ми вже назбирали таких шматочків, що й наїстись можна. Не саме отієї хлібинки, шо отам дадуть на шість чоловік. А наскладаєм шматочків, шо уже й не так голодуєм. Ото таке.

А розкажіть, як Вас додому відправляли?

Ну як уже ми почули шо щось не таке робиться.

Це Вам німки розказали?

Та ніхто нам, бо німці як почули, шо там ідуть американці чи хто там. Так вони тікали всі ж, то вже до нас ніхто не приходив. Ми вже самі узнали, що це щось за переворот, хоч кінець війні, хоч шо. То вже ж ми до нас прийшли наші вже, не американці, а наші. Вони ж там видно з'єдналися, сказали всіх оцих остарбайтерів збирайте, там на такий то відправочний пункт, і їх розподіляйте кому куди. Так зразу додому нас не одправляли. Як у квітні кончилась війна чи 9, у травні, а я додому приїхала аж у жовтні місяці. Оце скіки я там була. А шо я робила. Скрізь нас посилали працювати. Там були прачущні, прали білизну солдатам, бо воно ж не скрізь кончилась війна, прали білизну. Тоді отакі були пункти сільськогосподарські, де оце дідусь робив, шо корови стояли. На коровнику робили, прибиральницями десь там в кабінетах. Ото так ми працювали. А тоді вже перед тим, шо як уже настояло кінчалась війна, стали відправляти додому, так скіки це їх

так багато. Так по областях збирали, тоді ж реєстрували, записували. То я попала туди записувать отих же оstarбайтерів, куди їх отправлять. Ото там трохи попрацювала. Аж поки прийшла черга, що нас стали отправляти на Полтавщину, тоді вже ми стали збираться. Ну що ще? Ото нас зареєстрували і сказали що всі конвоем завтра отправляються ostarбайтери Полтавщини, на скільки то годин, на таку станцію. Ведуть нас, ведуть чи солдати, чи хто там. Ото поведуть нас — залазити у вагони і пошол.

Були випадки, що хтось хотів залишитись?

Да, були такі. Пам'ятаю, одна дівчина із Києва, сирота, в неї немає ні батька, ні матері. Вона із інтернату і працювала оце ж разом, на цій фабриці, де ж оце і я. Лена її звать. Вона познакомилась з французом і вона видно розумненька дівчина була, і той француз посилає здому одержу, здому посилки, письма і сказав що я мов найшов собі українку, хочу її привезти. Мати та його дуже довольна, рада, висилає їй посилки, подарки. І та Лена, дивлюсь, чита отаку завтовшки книжку. «Лена, що то за книжка?». Ота по-французьки. Вона з отим французом вивчила французьку мову і ото бере у бібліотеці, була бібліотека. Ото вона бере книжки ті і читає. А я і кажу: «Лена, як кончиться війна, куди ти поїдеш?». А вона каже, сидить: «Як дасть Бог, поїду у Францію». Хтозна, я ж не знаю, чи поїхала, більш того, що поїхала. Як вона так із ним харашо і отож мати була довольна, що посилки посилає на всякі свята. І іше вам розкажу таке, що німці ще й не дуже були такі нашими ворогами великими. На день свят оцього Нового року і Різдва, для нас вони організовували таке свято. На роботу ми не йшли — вихідний. Значить отакий барак довгий-довгий, приміщення. Поставили ж столи довгі. Влаштували свято таке. Ага, ще прикрасили барак, приміщення — ялинками, обвішаними кругом, а ялинки гарні, не такі як у нас, сивенькі, такі красиві, що я таких не бачила отой, такими зеленими. Прикрасили весь байрак. Тоді навішали гірлянд. Гірлянди тоже такі красиві, що я ж кажу, що скільки я прожила у Пришибі 15 год, а тоді, що ж тоді. Було після голодомору та тієї колективізації. Убрали дуже красиво, а тоді накрили столи. На тих столах наставили: бутилка шампанського, не знаю на двох чи на трьох, тоді на кожного бутилка така півлітрова сітра, таке красне, гарне. Тоді на тарілочках наставляли бутерброди, тоді оці всякі солодоші, як воно ще називається, понапечувано, кусочки понарізувано. І оце ж на кожного, на кожного, скільки нас багато було і всім нам на кожного тарілочка

ота, і твоя порція. Там пишуть: «Чим ви були обрадувані?». Ото було найбільше свято і найбільша радість у нашому житті в Германії. Що я хочу сказати, що не всі німці були такі погані (*пауза*), не всім нам і бажали зла.

А Вам пропонували залишитися?

Ні! Ніхто не придивав, і ніхто не бажав. Бажали аби тільки швидше додому. Я пам'ятаю, як уже вели нас із бараків, уже висилали, я забрала оті всі свої откриточки, що я назбирала, а тоді була така коробочка отого ж намиста, і знаю одійшли ми так далеко, як оце звідсіля та може аж туди, де Супруни, де баба Дуня жила. Я, як вздумала, що: «О Боже, я ж не взяла», отого, вздумаю, січас побіжу, і вернулася я, відбилася від свого табору і біжу в барак свій, бігом ухватила ту коробочку. А пам'ятаю, а снаряд отак понад мою головою пролетів, ну як він не вбив... Я тоді ухватила оту коробочку з цим намистом і бігом назад вертаюся, щоб догнати мені своїх. А так боялася, думаю, о Боже, як я їх не дожену, де ж я тоді дінуся.

Дозволили забирати із собою речі?

Да, усе розрішали, все.

Які були в поїзді умови, як Ви їхали додому?

Вони були трохи лучше, ну післявоєнні уже їхали в однакових вагонах, ну а тоді їхали в післявоєнних вагони, вони вже понівечені, побиті, погані, не такі.

Опишіть дорогу, та через які населені пункти Ви їхали додому?

Ні, ми їхали через Київ, тоже їхали Миргород і сюди їхали (*пауза*). Отож як війна кончилась, а ми були вільні. А німці ж усі покидали свої хати, все своє майно, все покидали. Ну і лазили ми по хатам, солдати, воєнні лазили і крали, грабили, хто що возьме — хороше брали. У німців увсе було хороше. Ну те що ми вже брали, вже перебране, бо вперідь нас брали, то отож і я там поназбирувала ганчірочок якихось і перину, знаю, привезла додому, а їх перина із якоїсь, воно і не пух, із якоїсь оленьчої шерсті, тонесеньке, м'якусіньке, легесеньке. Воно вже бачу стареньке, думаю, а дома його ж немає такого, то ото поназбирували, чемодан найшла у німців такий драненький, ото туди наскладала і їдемо. Проїхали вже й Миргород, а тоді ж думаємо, а я зроду ніде не була, поїздом не їздила до війни, тай там я ж ніде. Ото тільки я знала із Пришиба та в Сороченці пішки ходили та і все, то не бачила ні поїзда, ні залізної дороги, нічого. А тоді вже ш як стали доїжджати у Полтавську область, так ми просимо машиніста, а машиніст оцей жи поїзда, топили ж тоді вугіллям, він

кочегарив, там усе бігаєм, підходим. Скоро яка станція — Яреськи, а ми думаємо, о Боже, де ж його вставать, чи в Яреськах, чи в Сагайдаку. Я ж дівчиною тут була, отам нагорянах жила о, там отієї тьоті Каті, шо ото хлопці, шо Шурко та Сергій, сестра з тією Марією, я була, де ж нам уставать, а хтозна і де, як ми не знали нам ближче додому, чи з Сагайдаку, чи з Яресьок. А він і каже, як я не зупиняюся, що поїзд не зупиняється ні в Яреськах, ні в Сагайдаку. А треба устать там, не знаю чи в Решетилівці, чи може аж у Полтаві. А як же нам устать? — а він каже: «Знаєте, вже ніч була, їдемо, місяць світе понад лісосмугою, воно вже під осінь так понад лісосмугою, лісомуга така, він каже, дівчата, становіться отут на виході, де виходить із поїзда, а я буду притишувати поїзд, щоб він ішов дуже медленно, а ви приготовляйте свої вещи, шо там у вас є, ну а я ж кажу, шо поназбиравали ми там ганчірок, торбинок багато везли. Я знаю, я там привезла і каструльку везла додому, і даже стиральну машин... стиральну дошку таку маленьку найшла у німців, думаю, бач які німці, які розумні, отаку придумали, шо не руками, а дощечкою стірали, думаю, я ось повезу додому. А мій тато вмів все робить, думаю може він зроби, отой ту дощечку везла, каструлі везла, такі вони вже ношені, так тут же усе попалено, нема ніде нічого, а отам у тьоті Віти є чайник каменний красивий, білий камінь у цвітах, я його тьоті віддала, стоїть у неї на буфеті. І отож той чайник найшла такий гарний, я його так закутала, в перину замотала, в ганчірочки, щоб не розбить. А тут же шофер, кондуктор цього поїзда каже, отак і отак я зроблю: «Буду притишувати поїзд, щоб він ішов медленно. А ви перекидайте вещи свої уперідь, уперідь викидайте на отак же ж, а тоді у послідню чергу стрибайте ви». Ми ж так і зробили, і та дівчина викидає, викидає своє і я ж викидаю, викидаю своє, їдемо понад лісосмугою, ну тіки місяць, тільки так світить. І повиплигували, і ми повиплигували. Все на нас труситься, боємося — лісосмуга, ніде нікого немає, ні душечки. Думаємо, о Боже, куди ми попали і незнайома місцевість. А він і каже: «Ось тут дальше пройти, буде полуостановка, так я ні до того до Сагайдака, каже, ото там буде полустанок, ото ви туди дійдете, там буде діжурний, а дальше ще станція вже буде. Ну воно і станція після війни розбита, там одно прихалупочок такий, ото туди дійдете, на отому полустаночку розпитаєте оцього ж — чи скоро той станція Сагайдак і отоді підете помаленьку». Ми тоді так і зробили. Повиплигували, трошки отдыхалися, а тепер давай же збирати свої вещи. І ото так далеко-

далеко, пам'ятаю, там же одно ми заразом його не кинули, там, там кинули о, повикидали, а тоді пішли збирать, я свої збираю, а вона свої. Зібрали до купки і давай іти до тієї остановки. Дійшли ми до його, там же сидить дід — діжурний. Куди ви, шо ви, розпитав. А ми розказали йому як шо. Каже, ну оце посидьте трошки, а це ж ніч, щоб світало хоч до ранку. А на Сагайдак із Пришиба возять зерно на станцію і ото може там єсть підводи, а може даже машини єсть воно тоді одна машина тільки на Пришиб була, може вас тоді і забере на Пришиб. Ми так і зробили. Посиділи до ранку, а вранці знялися і пішли на станцію. Пішли на станцію, тоже розпитали — сказали возять із Пришиба, із Жоржівки, возять на станцію сюди. Ми там уже перепочили тоже. Бачимо, вже під'їжджають підводи і ми стали ото ж питать, звідкіля і шо ви, і стали ото ж проситсья, чи ви довезете до Пришиби. Ну, конечно, шо довеземо, каже, і ото таким чином ми знайшли підводу з Жоржівки та підвода привезла нас сюди, як вона дорога була, шо сюди, де отам живе, ота бабуса, шо отам, шо повертать, шо хатка така поганенька, ото туди довезла та підвода, ми повставали ми, а він же отуди поїхав на гору на Жоржівку. Стоємо, а як же іти додому. А там на низу, отам де колодязь, де пастівник, то там жив мій дядько, дядькова хата була. І ото ж якось він почув о, що ми приїхали, той дядько прибіг сюди, де ми стояли ага, і він тоді забрав мої вещи, поміг о і повів мене аж на Голяни, туди, де ж жила моя мама ото він мене туди привів. Зустріла мене мама із сльозами о і оця ж тьотя Лена, а де ж, де ж брат мій, братік був Федір, шо я його зразу і не бачила, оце вже й не пам'ятаю.

А бабуса Дуня тоже була у Германії, да?

Моя сестра...

А вона раніше чи пізніше вернулася, чим Ви?

Вона раніше поїхала... і вона не вернулася додому із Германії, а там ото, отак само, як її освободили тоже, її хтось, американці мабуть, пішла вона отак же, забирала на роботи, і вона пішла в столову, в офіцерську столову, а оці ж наші ще офіцера, ще солдати, їх же ще нікуди о, в офіцерську столову пішла ж оце офіціанткою. І там ото познакомилася із оцим Турніним, дядя Ваня о, із Казані він, о познакомилася і він їй розказав свою судьбу, шо в його була жінка о у Казані о і дитятко Алочка народилася о, ну, а тут война, а він льотчик о, пішов ото ж на війну, а її покинув, із ним а вона там чи загуляла чи шось таке, шо мов думає війна чи він вернеться чи ні, льотчик літають, збивають, а ця Алочка ж у Казань росте і вже їй було 3 годи

цій дівчинці. І цей дядя Ваня рішив поїхати в отпуск у Казань, поїхав в отпуск і ото там же дізнався, що у нього жінка така і ото в один момент, що не було її чи дома, чи він зразу її забрав, цього я не знаю, чи показувався він їй на вид, чи ні, що він ту дівчинку украв Алочку і бігом на поїзд і на Германію, він в Германії тоже ото ж служив, і тоді він ото поженився з тьотью Дунею, і ото вони так там жили. О, жили до кінця, та всі... та і війна кончилася ж, а тоді після того, там же вони, як же вони шо (*пауза*). Його демобілізували, так він в Білорусію переїхав, був у Білорусії, там ото дослужував, їх же зразу не відпускали. А після того вже поїхали на Камчатку, о із тією дівчинкою та вже в них і Света стала, шо із Светою цією поїхали на Камчатку, а там ото жили 2 годи чи скільки. А тоді вернулися у Казань, там де його родина о, цю дівчинку возили з собою, а тоді ще в них народився там, на Камчатці, ще й Володька, ну, в общем, 3 їх було. Светочка вмерла рано і ото таке.

А як Ви оце приїхали додому, Вас як оце в селі воспринімали, не називали оцих остарбайтерів зрадниками батьківщини ?

Були такі, що й називали о. Кажуть: «О, німецькі пойді, німецькі». Отак усе називали нас, шо мов ми були в Німеччині, так шо ж, ми винуваті. Як ось дідусь Ваня, він 7 раз чи скільки там тікав, він же хлопець був, він тікав. А він і мені казав: «А чого ти не тікала?». А я кажу: «Того, шо я дурна була. Я — кажу, — того шо я кромі Пришиба свого не знала ніде нікого. Куди я втічу? Мене скрізь піймають». То ото ж так тікати я й не намагалася, бо я б не втікла, мене хоть би вбили там, а ходьби не знаю як. Ну, я б утикти не втикла, мене б обратно вертали на...

А на роботу ото як Ви устраювалися? Нічого там, не було ніяких проблем?

А тоді ж як я вернулася додому, це восени вернулася, о, перезимувала я зіму, ніде ж не робила, ніде ж нічого, а на весну пішла на роботу в колгосп і сіно косила отак, а тоді ж і думаю я до війни кончила один курс... Ага, думаю, документи в мене збереглися, буду поступати, а треба ж заново здавати екзамени. Ну, думаю, я ж їх і не здам, може нічого. Ото ж і мама, уже ж батька не було, у батька похоронка є, шо безвісти. Мама живе в землянці, бідність така ж. І оце ж тьотя Лена осталася о, та оце ж дядя Федя. Буду поступати і на осінь туди, на перве вересня, там воно ще ж там екзамени були о, я подала документи, щоб прийняли, о, ну, приймали, нічого не казали, шо це ви...

Після повернення додому я подала документи у Сорочинське педагогічне училище, яке і закінчила. А далі все життя пропрацювала вчительською.

* * *

ТИМОШЕНКО АНТОН ВАСИЛЬОВИЧ

Тимошенко А.В. (часів війни)

Подайте свої особисті дані: прізвище...

Я, Тимошенко Антон Васильович, народився в с. Білухівка Карлівського району Полтавської області 21 грудня 1925 года в сім'ї селянина. В Білухівці ми жили до 1929 года, а потом переїхали в Комуни «Общий братський труд», з двадцять дев'ятого года. По який ми виїхали? Ну, це пока в Германію не забрали — це 17 ноября, листопада, дев'ятсот... 1942 года. А батьки жили, батько вмер, як в армії був. Він умер в сорок шестом году, 1946 году. А мама жила там. Сім'я в нас — дві сестри і два брата, і я — п'ять человек. Так то було і в войну, ні в войну було четверо нас, а після війни родився, ще живий був Микола. А от брат, Іван, тридцять дев'ятого года, у п'ятдесятому, у дев'яносто п'ятому вмер. Ну, в Комуні ходив в школу, начальну, в Павловщині була в нас. Закончив чотири класи, потом, ето п'ятий, шестой, седьмой кончали в Максимівці. От, в сорок первом году кончив я. Був випускной вечер, ну, харош, не такий, як сечас там, шо без п'янки_ без нічого. Ну сітро було, таке, льогіньке все. Дуже багато було вербовщикова, на ученіє, не на роботу, а на ученіє. Ну, я дуже любив авіацію і рішив в авіацію. Ну, пять человек було там, два

льотчики було, ето з Дніпропетровська і написали. А в Карлівку поїхали ж на комісію в воєнкомат, хто пройде чи ніт. Предварітельно було, ну, я пройшов комісію, сказали до двадцятого серпня, щоб я явився двадцятого серпня в воєнкомат щоб... Це з Дніпропетровська приїхали з школи ВВС. Ця школа хороша була п'яті... п'ятигодічна, за три года кончаєш середню освіту і в кождий год по спеціальності, по авіаційній, пять год там, 72 часа було в год, а потом більше і більше, а два года вже, вже занімаєшся самою авіацією. Дуже хороша школа. Ну, не повезло... Война. Войну, шо ж я ждав ще от сказали, ми визвем в воєнкомат. Я начав їздити, война-война. Нема й нема вивоза. А батька тож забрали в армію і десь розбомбили чи в Прилуках ешелон їх. Він як-то добрався додому. Побув тиждень, каже: «Е-е ні, треба їхати в воєнкомат». Кажу: «Поїхали й мені нужно». Шось нада ж узнавать, шо ж мені робити. Поїхали. Коли, не помню числа які. Коли туди, стоїть дві машини полуторки і вони вже грузяться евакуїроваться воєнкомат. Батько прийшов, каже: «Я так і отак». «Вовремя прийшли, харашо, давайте помагайте і з нами поїдете до воєнкомата». А мені шо. А каже воєнком: «А ви етот, ваші скотину вже евакуїровали?». Кажу: «Завтра будуть». Бере, пише бумажку голові колгоспу: «Зачислить у бригаду по евакуації скота». Ну, приїхали, на другий день погнали. Коли шо ж скотину, як воно свиня та єлі йде, все тихо. Догнали первій за день, в первий день до того, до Кирилівки оце там же Хрестище, Кирилівка, шо дорога йде Красноград-Харьков, туди перегнали на ночівлю. Потом на другий день нада прогнати, а там же ето лінія залізнично-дорожна, а путепроход вузький і цілий день через той путепроход пока прогнали. Вечір. Ну, а я на жеребцеві ж. «Поїдь, шукай місце, де будем ночувать». Поїхав в Староверовку, село здорове. Я найшов, так, місце хороше, кругом посадка, вже скошено сіно, ожереди з соломою стоять, єсть де там розміститься. Пригнали отам, ето переночували. А вже наші войска отступали, мабуть ще тільки воювали за Красноград там. Там ходив бронепоїзд і я там мотався, дивився, де, який він, интересно. Солдати отступают і кажуть: «Ви вже не погонете нікуда». «Чого?». «Та кілометрів зо двадцять вже впереді вас десант німці висадили, так шо вам уже нікуди йти. Оце ми можем прорватись, а шо ви з скотиною. Підождіть». Ну, підождали ще два дня, щось німців нема, коли приходять із села кажуть: «Там же німці, як ви їх не бачили, вони вже в Кирилівці, в Христищі». Ну, шо ж, а шо робить. «Гоніть назад, — каже, — а шо робити», — каже. Ну гонимо назад, догнали в

Кирилівку і ніде не бачимо німців. Оп'ять де то перву ніч ночували в Кирилівці у балці, тут пісок. І утром просипаюсь — нема лошат, я на жеребця на того і нада ж шукать. А окопи були вже так поскладані, я як влетів в ті окопи, а відтіль немці як начали вискакувати, роздіті, голі отак. Кінь злякався, а я тож злякався, ну а шо, про їх жи ж писали, шо то звері якісь. Сразу мене стягли з коня, по карманах. Мені ж гроші дали, там около тисячі рублів були на дорогу і був затвор від автомата, од того, од мелкокаліберки. Мелкокаліберка лежала, а етот, затвор був у кармані. Пока вони сюда-туда, коли тут наших, чотири, восьм ІЛ-2 летять. Вони як побачили, мене бросили, я на коня — тікать униз, а ці самольоти засікли і начали. Оці копи горять, стріляють. Думаю, ну, це подумаютъ шо я навів. Я зскочив та під місточок сховався, потом думаю, ну, а під місток, а він щас побачить, шо міст, нада ж його розбомбить. Ну стою, думаю, грець з ним. Последній заход зробили і я втік. Всі переживають, де ж я єсть, така война, стріляють, самольоти. Ох і горіли копи там, натрощили харашо, бомби кидають. В'їжаємо, кажу: «Німці там в окопах були». Так і отак розказав. Нічого, будем гнать утром, виганяєм, коли їде машина німецька уже в сторону Краснограда. Остановилась, нас остановили. Всьо, откуда, куда. Коня хочуть забрать в мене — жеребець. А там були такі пожилі люди, шо в германську войну воювали. Каже: «Шпік на». Дали сала їм, вони одпустили і ми погнали. Так спаслись з жеребцем і ото побачили вони, шо таке німці. Ну, пригнали додому, потом, шо ж робили так, як у колгоспі. Так само робили, тільки десятихатки, були поділені десять хат і ото там земля, їх ото ми обробляли, коні роздали нам. Все було як, та воно коні роздали, но вони в конюшні стояли, там де й ми стояли (*задумався*). Ми діжурили. Сельсовет був. Я не знаю, чога ми діжурили. Якраз в сорок втором году, весною із братом з жінкиним, а сейф одкритий був. Він узав в сейф, дивиться списки і єсть повичьоркувані. Він чита шось, для вивозки в Германію і ми там єсть у списках. Бере там лежить ручка, він вичьоркує мене й себе, вичеркнув і сестру вичеркнув. Всьо. Ну, то не получилось і його брали, і мене брали. Ну, мама каже: «Як, куди ж ви берете. Я одна, а шо ж я робитиму без нього, він жи хазяїн». А був Миза Микола старостою: «Обійдеся, не тільки ти одна, обійдеся». «Ну, давай корову, отдавай корову, а Антона оставимо». «Ну, забирайте». Забрали корову, мене оставили. Потом уже це первый був двадцять второго, двадцять второго червня ото, вивезли перших, туда в Германію. А нас 17 листопада сорок второго года. І там ходила мама

питать: «Так ви ж корову забрали й брата». От. Ну, та забрали. Поїхали. Доїхали. В Київ приїхали, нас висадили і там Львовська, 9, ще й помню вулицю. Таке зданіє, ну воно розбите, а подвал цілий. В подвалі, ми там півмісяця жили. Чого? Я не знаю. Дівчата поїхали, ті що зо мною їхали, а нас пооставляли. Потом опять погрузили і повезли. І повезли в Чистокол. Там робили ото баню і пропарювали всю одьожу, оброботку. Дорогою годували шо, еті шкаралупи з картошки, варять ото та й дадуть. А то казали так там і тут. Шо ми дуже харашо там до вас односимся. І приїхали ми в той Плетемберг — город Плетемберг, Рурсько-Рейнський басейн, на западі. Ну, доїхали, то нас розібрали по тих, по заводах, ну й по фабриках. Фабрика в селі считається єсть раз нема печей, значить це фабрика, а еслі вже єсть шо літейні, то завод. Ото так. Ну на фабрику нас літейну, металообробатующу. Завод був, фабрика ця і станки які. Я зразу попав на пиловичи такі, там несколько пиловичів ці, квадратики пиляли, квадратики на шпонки. Там любой дліни поставиш..., отпадав і спіляє. Міняєш пиловичи і всьо таке. Ну, не важка робота. Там вобщє там важкої не було в нас. Ото там поробив, потом на стругальний станок мене поставили. Вобщєм, які станки не були, на всіх станках переробив. Ото в їх так зроблено. Всі, на тільки я. Оце він на стругальном робив, тепер іди роби на пиловичи, а я на стругальний, із стругального йдем на шліфувальний. Ото так було. Ну, шо ж жили в бараках по вісімнадцять чоловік, по дві койки, ето койки двухарусні. Вісімнадцять чоловік було в нас в комнаті (*задумався*). Водили. Приходили з заводу, той, нас веде до заводу і з заводу веде в лагєр. Кормьожка така: 150 грам хліба утрєм і 150 грам хліба, ну не хліба, тільки називається, шо хліб, а воно хтозна й шо, вечером. А в обід привезуть то брукву варєну, то шпінат. Ото таке, да. Варєне ото. Літру на день ото гарячої піщі. Так оце часто лежу і дивлюсь, як можна вижити із-за такой піщі. І вижив же. І потом те. Робив по 12 часов, по 12 часов, а час ідєш на роботу та час з роботи. Ото 14 часов — 10 часов для отдыха.

А Вам було далеко їздити, да, на роботу?

Ходить. Ми не їздили. Ходить. Ну, то, як кругом гори, то далєченько, а як через гору, то 2 кілометри, як через гору. А як кругом гори, ну через гору нас рідко водили, ну блище ж їти. Колодки ті дають, на колодки наділи, «OST» зразу сюда пришили (*показує*). Ну, там робили поляки на том заводі, француз уже після, в сорок третьєму, як ото Італія, там Бадольо щось здався, так італ'янців багато

нагнали на завод. А в їх робили ж там дівчата та старенькі такі вже, що негодящі в армію, отакі робили на заводах. Ну, в сорок третьом году, ето 30 мая ми під проволокою із цим, з Васьою. Проволка ж кругом обгороджено, ну собак не було, собаки то були, так вони десь, не знаю де вони сиділи. Виходиш в туалет, а вони їх закривали. Може там при вході, так при вході ж діжурят воєнні, то й собаки коло їх, щоб як ти входиш чи виходиш отам. Ми підлізли під проволокою, ще помогли хлопці. Підняли, підлізли і пішли. З тиждень пройшли. Вже як то дощ почав моросить, вже й надоїло йти. А спали — хворост у лісі, хворост нарубаний. Ляжем й ото на тому спали, а де в сівні. Було таке, шо в їх там охотнічі будки єсть у лісах. Заходили й туди. Вони ж не закриваються, не замикаються. Заходим, там і їсти є шо, поїсти. А то картошку риємо, отак сіється ж картошка горбиками, насунеш, а вона здорова. Їси, а спічки були. В лісі запалим, напечем і погнали. Дійшли отак утроем, часа десять було, мабуть. Поїзд їде такий, шо везе наших людей, того шо вікна позабивані проволокою і став на полустанку. Кой хто повиходив. Чи в туалет чи куди там? Ми подивились, той Вася каже, шо я з ним біг, він учитель сам із Кам'янець-Подольська, каже: «Пішли. Куди нам уже йти. Скажем, шо одстали од поїзда». А він жи ж тут стояв якраз. Тільки він приїхав, ми пішли, а «бауер» тут рядом, коло станції. Зайшли до нього, там хлопців чоловік десять наших, з Союза. Кажу: «Од поїзда одстали». «Як?». «Та пішли в туалет, а він поїхав, ми одстали». «Та, мабуть, не правда». «Ну, спитай піди на станцію». А вони такі шось, вони з Курська були, ще й чогось були при ето. Ну, то «бауеру» сказали. Він подзвонив, каже: «Не, правда, поїзд той проходив. Ну, нічого, поробіть у мене. Я сообщу в поліцію. Шо так і отак одстали од поїзда». Ну, приїхали вони, поліція. Побалакали. У них, у цього «бауера», уже був такий, шо харашо балакав по-німецьки. Цей, із Курська, переводив їм: «Ну, було, — каже, — проїхали». «Ну, харашо, робіть. Хай пороблять», — каже. А молотили якраз. У їх молотарки на втором етажі стоять, снопи на третім, а зерно біжить на перший. Ну, мотор електричеством круте, снопи лежать. «А, ви, з колхоза?». «Ну, з колхоза». «Шо, ти вмієш?». «Та, — кажу, — все, могу настилять». «А, ну давай». Поліз він, а я ж настиляв в колхозі, як война була. Хто ж не настиляв? Я малий, дають, ето, снопи, а я настиляю. Так шо там умів. Потом, там до нього молока брала, ето, «бауерша» одна. Її чоловік погіб у Африці. Вона сама осталася і ото, ну, помагав цей «бауер» їй (*задумався*). Каже: «Давай я одного візьму». На другий день прийшла

вона вечером, побачила. На другий день, утром приїжа на велосипеді. Позвав він того Миколу, що балака. Ну, кого то позвать. Вася ж таки старший, гарненький, симпатичний. Хлопці кажуть: «Непогано в тієї «бауерші» буде». Ну, що ж визивають мене. Я підійшов. Поздоровався. «Як тебе зовуть?». Кажу: «Антон». «А, Антонію. Я забираю Антонію». Ну, забрали. А воно кілометрів два вона живе од цього, од цього «бауера». Велосипедом. Веде велосипед, кажу: «Давайте я возьму». «Ну, на, веди». Шо ж, я ж пленник. Чого мені. Веду. Потом кажу: «Сідайте я повезу». Вона стала й сміється. Сідає на раму, а я ж попхнув і повіз. Сміється. Воно ж дороги там не асфальт, а кам'янки. Ну, хороші ж дороги скрізь. Приїхали в село і домок там от у неї. Одна коняка, дві корови і штук п'ятнадцять свиней, а то кури. Отаке в неї хазяйство, невелике хазяйство. Собацяра там, Люкс, бігав. Я боявся заходити, а вона шось коло нього побалакала, він і не став мене, обнюхав і все. От яким був. Ну, я недовго, десять днів, побув у неї. І забрала ж поліція, і в тюрму. От забув оце село. І от тюрму, в яку привезли і не помню, який город. Не помню. Місяць побули ото, в тому, тюрмі. Потом повезли нас на біржу труда. В етот, район Мещеде. Ну, привезли, посадили, отак лавки кругом і сидимо. Вийдуть, ходять, походять. І це ж приїхала, приїхала «бауериха» то ж сюда, шоб мене взять. Туди пішла, коли дед, такий годів шістдесят. «Ти відкіля?», — каже. «З колхозу». «Корови вмієш?» (*показує як доїти*). Кажу: «Вмію». Всьо. Вона побігла ж, я беру цю. Не, дед забрав, Йосип Гриве, із села Венемен. Село таке Венемен, станція Венемен. Ну, таке невеличке сільце. Ну, приїхав. Слабенький вже був. В тюрмі, що ж там. Він день не давав робить, тільки ото показував. Кормьожка особливо, от їжа. Розказує. Бабка якась. Ну, хороші були. У їх два сина було: один контужений у Польщі був в тридцять дев'ятому. Я забув як звати, цей Юп тридцять чотири годи. Тому тридцять шість, цьому тридцять чотири. А цей числиться у зашиті села, як ото в протівовоздушній обороні, ілі там такого. Ну, підкуплено все. Здоровий мужик, тільки воювать, а він в сільському хазяйстві занімається. І крім їх були етот, Катя з Житомирської області, Ружильський район і один український, тільки сповнить, із Перемишля, Мар:'ян. Таке противне було. Ох. Страшна людина. Вони всі поляки погані. Не знаю, як у них там. Це самі хужі люди. Ото. Ну, три дня так, пішов показали. Катерина доїла і там другу немку нанімав, шоб вона доїла, бо в неї їхня корова паслася з його коровою. Ну, тридцять дві доющих корови: шістнадцять — Катерина,

шістнадцять — я. Та бистро навчився, воно м'яко так. Відро. Оце відро надоїв, бросасш. Ото каждая корова відро давала. Три рази в день доєш і по відрові. А хранилось. Тоді холодильників не було, а бетонірована ванна була і ото вода біжить круглосуточно, охладає молоко і не кисло. І ото моя робота була: встав, по п'ять коров чи то шістнадцять коров здоїв, випустив їх це. В п'ять часов встаєм. З п'яти до семи оце я вправляюся. Здоїв шістнадцять коров, випустю. Сразу там молодняк випустив в одне місце пастиись. Пасища позагороджувані були. Куди він скаже, куди заганяє тих, коров. Ой. Оце повиганяв я, пішли ото завтрак, ото і сім часов. Ну, перехватив, нада вичистить. Вичистив. Та яма здорова, доски ото, на отой, тачечку накидаєш і каже: «Побільш соломи кидай, щоб навозу більше було». Зроблено так отам, отой молодняк і корови через оцю яму проходять, щоб потовкти, утовчують навоз. От, як все зроблено. Ну і більше сотні свиней було. Оце з дідом із цим, Йосипом Гриве, їздили, косили їм клевер. Це утром клеверу накидаєм, почищу утром, потом привезем клеверу. Привезли, дали їм часа в десять. В десять часов подавав, перехватили, нада ж вивозить молоко. Тачка і вивозим на дорогу. Асфальтна дорога тут проходить. На тачку поставив, правда, помагав і дед, помагав, і Катерина помагала. Я сам не підніму бетона. Ото на тачечку, вивіз і ставиш. Шо інтересно, шо в їх немає ніяких бомажок. Не пишуть ніяких ні квитанцій, нічого. Ото бетонів тридцять, ілі скільки там, вистав на дорозі і всьо. Ні марки нема, ні номеров нема, ніхто нічого. Приїхала машина, забрала. А у чотири часа вечера, ну, дня, привозе ето, отгон. Скинула. Отгон оцей забрав, привіз в п'ять часов, свинім вилив усе його. Ото два рази кормили: клевером і молоком, і не кричали, нічого. Ну, ото так. Воно ще чого мене так найшли бистро, того шо Тимошенко фамілія, а дед пита: «А хто тобі той маршал?». Кажу: «Дядько». І оце Тимошенко. І подивляться й пішов. Ото із за того. Потом найшли. Я одігнав, це був такий момент інтересний, корови погнали, а там через наше поле, чи, оце дідове, проходила річка Рур — чиста, хороша. І канал із Рура проходить там, де пасуться корови, щоб воду було пить. І на кожій ділянці, де пасуться, дуби ростуть, щоб в холодку полежали корови. Так розщитано. Ну, я подогнав, дивлюсь, та шо так риба... Дивлюсь, риба плаває, а сіно було. А там не глибоко, десь з метр глибини, отак. Я накидав сіна, а ширина, ну метра півтора. Накидав сіна, перегородив одну сторону й втору. Роздівся ж, там нема нікого, заліз. Начав викидати, а воно там і лящі, і в'язі. Навикидав. А в шо ж брать? Майка

була. В майку зав'язав, накидав і несу. Я ж не знав, що нільзя. Тільки приніс, це було (*задумався*) утром ганяв. Приніс. Вони спитали: «Хто бачив?». Кажу: «Ніхто». Поїли. «Сідай. Поїхали. Де?». «Ну, поїхали». Я ж повикидав і сіно відтіля. Поїхали. Дед мішки узав з собою. Поліз я, накидав два мішки риби, сіна зверху положили й повезли. Ну, ми шо, насолити і вони в'ялили. В їх на етом, топлять жи дубом всьо время. Дуб і бук. І на чердаках таке загороджене роблять і цей дим іде з труби і отут каптяться все. Накоптили всьо. Та ще не раз ходив ловити. З ним уже їздили. Ну, ото вітер якийсь був і полокопи поваляв. Каже дед: «Сьогодні підеш, бо в них корови, одженеш і поставиш там, колопи поставляєш». Ну, пішов я, ставлю. Коли приходи брат жінки туди: «Іди додому». Кажу: «А чого? Шо там?». «Та іди». Нічого не сказав. Я прийшов жи ж. Це після обід було. Коли шось бабка плаче, а була немка там, Тоні. Питаю: «Шо Юпа в армію беруть?». А вона каже: «Тебе берут». Я сміюсь: «Куда мене берут?». Да. Коли Катеринка: «Шо таке тут?». «Та, — каже, — за тобой приїхали». «А де ж дед?». «Дед поїхав тудя, в етот, район, щоб не забрали тебе». Коли дивлюсь, це, приїхали вони і цей жи ж, Ернест, той шо нас ото водив. Він тут. Ну, шо ж там. «Забирають», — каже дед. Бабка так, ящик ото масляний накидала й масла, й хліба і сальця, всього туди в дорогу. Сіли ще повечеряли. Їсти дали харашо. Його не пригласили, того. Так він возмуцьонний був страшно. Всьо время розказував в поїзді і там на роботі, шо його он як кормили, і таку сумку дали і все подавали, а мені, а мені нічого не дали, не дали й поїсти. Ну, а то ж як ото забирали, а цей, шо контужений каже: «Ти, берут, а ти ще тікай до нас». І от ми через год рівно втекли із тим, із Сergyою, Юрченко Сергій із Дніпропетровська. Він тікав із, чи з Ессена, чи з Кьольна. З Дюссельдорфа, з Дюссельдорфа тікав. І послали нас на те, на наш завод. Ну, ми побули... Сюда, тудя. Давай ще тікать, уже в сорок четвертому году, тоже в маю місяці. Тільки дорогу пройшли, дорогу переходили. Лісник з ружом. Хоп. Захвativ нас і зразу в поліцію. Тудя. Начали допитувать. Етот: «Де ви робили?». А фабрика така «Григорій унт Ко». Фамилія Григорій. Два брати, їх два брата держать. Називається кампанія «Григорій унт Ко». Компанія. Того шо там, шпонки, руліки робили, таке от. Такого щоб отам і нема, ото роліки, шпонки. Невеликий завод... Начав бить. Потом бив. Ну, я шо скажеш, ну, я відкіля це десь. Раз. Всьо, оставив бить. На другий день одправляють в Негайгхостен. Цей город у сорок третьом году був затоплений. Там було три плотіни, я оце вже бачив

по телевізору, як їх ето розбили. Це ето Друга війна. Англічани кинули, кинули торпеду. І охраняється ж як водохранилище, і торпеда розбиває оту, ну перву ту плотину, розбиває торпеда. Ця вода нахлинула і ламає всі торбини. Оці, еті, ті греблі, греблі поламало всі. Вода метрів п'ятнадцять ішла, а так кирпичні дома, де ото йшла, так, як одріза. Ламало все під собою. Города нема. Якщо ти на возвишеності був, а лагерьа воно ж у нас дерев'яні лагерьа. Ухватило і кинуло, як то повикидало їх на берег і пооставались ці люди живі. Так ще й німці казали: «Вот большевики, богу не вірят і живі пооставались, а ми ходим в церкву і нас он шо зробило». І ото повели, таке як штрафлагерь. Бивша якась табачна фабрика чи шо ото там, два етажа. Ото ми там жили і ото розчищали город. Ну, чим харашо, шо було шо розчищать, а консервація пооставалась. Десь розгорнеш подвалики, а там. Тихенько ж. Діжурят коло нас жи німці, щоб не так. Не бросают нас, а діжурят, то покаже шо робити. Ну, всігда, кожен день шось найдеш. Уже там лучше було жить. І там ми були, це ми з мая місяца щитай по половину іюля оцього. Да.

Це сорок третього?

Сорок третього. Да. Сорок четвертого.

Сорок четвертого?

Сорок четвертого. І опять приїхав цей і забрав нас тудя. То оцей фабрикант, коли привели, каже: «Іще один раз і»...повісе (*показує*). А я так тіки подумав, та вже не вспінете, навсрно, вішать (*сміється*). Уже ж висадили десант американці на, во Францію. Куди там висадили. Ето воздушні тривоги і не відбивали, одбоя не було. Так тіки короткі так есть, а то всьо время вили, вили. Ну, так то протянули. Днів десять уже не робили перед тим освободженієм. Це щитай з первого апреля ми, сорок п'ятого года, ото не робили, бо вже американці підходили. Собрали всіх іностранців города цього, Плетенберг, вистроїли воєнні і в сторону фронта повели. Колона така (*показує*). Ну, думаю, це щоб нас, щоб нас підставить, а сами. Коли довели на поляну, та таку, під'їхала американська машина. Глаза зав'язані у тих американців, шось побалакали. Ми переночували. Вони не стріляли. Утром тіки чуємо, шось так лежимо. Дорога. Вечером, то танк танка тягне тудя, в сторону фронта, а відтіля шось нема тих танків. А солдати тікают, там ліс і дорога та ж ліс і гори. Ото ж одна дорога вузьенька і назад тікают, і лісом, і дорогою. Утром пробігли. Нас вже там, етот стоїт, американець чи хто. Я не помню. Хто нас? Воно ж колона здорова, стройться йти на лінію фронта.

Тільки пройшли, дивимся, горять, хати горять, стріляють. І американці залягли. Вілюсів стоїт куча, ряд, а вони чуть далше. Случай одступать, сразу на машини і тікать. Не піша. Он, як у їх було. Ну, пройшли ми тоді Апельфдорф. Туди нас. Оце останувилися там. Їдуть. Артільерія тяжола їхня стоїт, стріля, туди десь, по їх, по нашому городу, в ту сторону. Самольот крутиться, наведе там. Вони туди б'ють... Нас ніхто, ніде, нічого не каже. Коли ж отак, (*показує*), недалеко од дороги на фронт їхав «студебекер», якийсь, як негер і перекинувся. А в тих, тому «студебекеру» були галети. Вони полетіли. Ну, ми ж тут, туди, а там чех був ще з ним їхав. «Забирайте, — каже, — забирайте». Ми вхватали по банкі, по пачкі, ну, відро. Вони то квадратні такі (*показує*). Всі летіли, розібрали. «Студебекер» лежить на дорозі, вони попутно сіли й поїхали. Машину бросили, поїхали другою... Потом привезли нас в город Зіген. Там була от, якийсь, ну, як у нас оце Корпусний сад, ото ученіє було, учебний якийсь. Отам бронетранспортьори стояли побросані, гаражі такі там, ну, учіліще якесь було воєнне на горі. Етот, Зіген, город унизу, а воно на горі. Красіво так, річка. Ото нас було сразу тридцять п'ять тисяч: десять тисяч іностранців, а двадцять п'ять — наших, Советского Союза. Ну, тих, сразу первых, сразу поляки, бо поляків начали, поляків бить. Сразу поляків вивезли. А потом цих. Французи брали у ящики закладали наших дівчат і вивозили. Ну, так не пропускали, значить уже там були. Організували собі воєнне, оті шо були в армії, военнопленні. Тих отдельно. Начали їх стрііти, зсувать і всьо так. І майор був там Шітц, як він Шітц, наче ж єврей, ну, грець його зна. Ото він був начальником лагерьа. Тих вивезли, начали нас понемножку вивозити і мене вивезли. Це нас привезли... та в квітні, та ну може, це одинадцятого, може числа шістнадцятого, так. Ну, так ми не довго там були. Числа шістнадцятого і до шістнадцятого серпня я був в тому лагерьі. Ото всьо, вивозили, а нас ще не брали й не брали. Це, як ото з Японією война началась, американці добровольців на японську войну, тих воєнних. Ну, хто знає, це ж союзники. І їх забирали, вивозили в Америку. Оцих военнопленних. Чого їх там багато й осталося. Хто в Францію, а хто куди. А нас ото привезли. Вже зони поділили. Ми попали в англійську зону. Ото американці нас освобождали, а то англійська зона. При американцах кормили дуже харашо, а як англічани переїхали — шось не те. Там чуть войны не було. Ці ж военнопленні, були ж воєнні. Вони знають всю техніку, всьо. Начали їздить на етіх бронетранспортьорах, а воно там оружіє все єсть, на

ходу. Начали стрілять. І дорогу ж так, на гору високо. І де отам кільце кругом обходе, і начали ж стрілять. «В чьом дело?», — каже. «Так а шо в чьом дело, голодом морить, так як німці». Зразу все отак, як при американцях щоб було. Нічого ж ми не робили, нічого. У тих в казармах їхніх жили по восьмдесят чоловік. Двухярусні нари. Еті, сорок чоловік з одної сторони, сорок — з другої. Діжурили кождий в своїй, в своїй. Підеш, получиш. Як, а то іди туди їсти. Ото получиш їсти і тут і їли. От. Ходили купаться на ту, річку, на Зіген. Так, як на курортах. Ото було. Хоч побули так, а то привезли і там в дорожку давали галет кождому, всьо. А їдеш на станцію, а ті маленькі німчата, кинеш, воно ж жалко, воно ж але. Привезли нас — якийсь кирпичний завод — Алінська зона. Сидит, ні вправля, нічого. Так ногой нажав, шлагбаум одкрив і їдьте. Доїжаєм сюди, тут наші войска, еті, всі военні. Такі зашморгані, грязна якась одьожа, з автоматами. Кождий сіда в машину і їде. Сопровождав жи нас, бо там жи англійські, еті, шофера були. Повезли, там кирпичний завод був розбитий. Так, ну, де глину брали, туди нас вигрузили, посадили. Строїли: «Все оставляйте та на політінформацію пішли». Ну, прийшли з політінформації, нема. Таке перерито, де чіє, поперебирали. Три дні не питали. Не давали ні їсти, ні пити. Отак, і написано: «Родина-мать ждет вас», як в'їжаєш тіки туду, на територію на нашу. Ото тут побули. Всьо. Одправили нас в Конінсбург, не Кенігсбург, а Конінсбург — сім кілометрів од Магдебурга. Там подземний завод і аеродром рядом. Так под земльою жи станки, а то як гаражі були, то ми там в тих гаражах спали. Соломи навозили, там на соломі спали. Тоже розділили по ротах... От... А те все затоплено водою було. Воно ж недалеко од Ельби. Затопило все водою. Туди їздили скільки наших, ніхто не найде, де воно, відкіля біжить вода. Отам я вобщем, а відтіль, потом забрали нас ще в Фішдорф — це сімдесят кілометрів в сторону Гамбурга, це от Магдебурга сімдесят кілометрів. Етот, мост там длінный, мост, кажеться, тысяча шістсот метрів і два прольота розбитих. І ото нада їх було зробіть. Ну, нас туди послали. І наші солдати були і ми були там. Так нас пішком гнали, ті шо нас ведут на коніх їдут, а ми пішком, построєні йдемо. А жаріща страшна. Воно ще харашо, шо етот, дороги пообсажувані садами — два ряда яблук, а з той сторони сливи. Ото йдемо, яблуками питаємся. Переночували там. Начали по огородам лазити. Утром устали, їде якась машина. Нас ото ведуть, а ті на коніх. Остановили. Шо вони там балакали? Привал. «Сідайте, отдыхайте». Коли їдут «студебекери». Нас забирают, везут. Повезли

туди, де оце строїти. Забув, як той город уже називається, бо ми не по ту сторону, ми по цю сторону були. Ми ж Ельбу перейшли у Магдебурзі, там був етот, понтонний мост, американці подарили ж нам і оставили понтонний мост, і по цій дорозі йшли ж на Гамбург. А по ту сторону город якийсь, я вже не помню його. Ну, там тоже ж таке: кормьожка слабенька була. Ну, чим там, люди ж були такі, опитні. Такі, солдати, а це якраз место, де соїднялися наші войска і американці. Оце тут соїднялися, на Ельбі якраз було оце. Оружия валяється, велосипеди, техніка, все. А ті говорять: «Та шо ви, отак. Панцерфауст возьми. Шнури ж валяються, прикрути, прив'язи, запали і кидай отуди в Ельбу. Ну, кидай в Ельбу і тікай». Як гахне — біла вода, риби. А лодки ж єсть, на лодки накидав, наваримо й їмо. Ото так. А в доміках жили, тих шо німці ж побросали і ми в тих доміках жили... Ото... Потом ми пожили. Потом відтіля вже нас сюди не направляли, а повезли аж в Франкфурт-на-Одрі. Відтіля повезли. Це в Конінсбург вже не завозили нас. Відтіль погнали туди. В Берліні, мабуть, з тиждень стояли, бо там жи ж. Розбитий, танків лежить, стоїт наших один за одним. Вони ж панцерфаусти пропускали, бо в мотор ударе і готово. Ото привезли в Франкфурт-на-Одер. В Одері, там перед Одером, по ту сторону, де Франкфурт, ліс був сосновий. Одні пеньки стояли — побило снарядом дуже. Наступали наші і тоже танки форсірували Одер. Їх там таких окопів було пороблено, шо. Багато танків побили. Тоже, привезли нас в учіліще, Франкфурті-на-Одері, там учіліще воєнне було. І от ми були там і еті воєнні стоять, ті шо служат і нам дали. Так чотирьохетажні чи п'ятиетажні корпуса. Ото нас туди. Ми на третьому етажі були. Ну, так, як то ходили ж, нічого не робили. Утром оце зарядка. Іти до Одера. Оті, шо сосни позбивані, ото в двох берем і несем туди, аж до лагерьа. Впереді духовий іграє, а ми йдемо ззаді колони і несем брьовно (*сміється*). А машини стоять. А, шо нільзя на машину нагрузить та одвезти? Ну, так нужно. Ізменнікі родіні, шо зробиш.

А яке ставлення до Вас було?

Од наших?

Од наших. Да.

Не особо. Ну, якось призреніє було. Ну, мені ще чогось трошки й повезло. Це, по-моєму, ми в жовтні приїхали туди. Один капітан, капітан із етого, із Казахстана. Як же, Баранов його фамилія. Каже: «Ти по-німецьки можеш писать?». Кажу: «Ну, а як жи ж. Три года оддубасив. Як жи ж не можу. Та, — кажу, — в школі». «Я тебе заберу,

будеш виписувати еті, пропуска їм. Щоб по-нашому й по-німецькому». Кажу: «Харашо». «Будеш у нас і жити, і тут всьо». Харашо. Пішов він от, узяв та ще там несколько человек, ну, кілометрів півтора од цього лагерьа, там де їх було. Це із Советского Союза везуть ешелони. А машинами ж перевозят сюда, куди там. Та піввагона вже мертвих. Вони такі слабі. Ну, що мене помню й січас. Отак, як грибочок ото на тому, на пляжу, столик, грибочок. Тринадцятий номер мого століка, ото очірідь стоїт і виписую: відкіля, хто, з якого года рожденія, відкіля і куда. По-німецькому і по-нашому, так пропуска були. І жили, жили там у їх. Питання ж тут уже хароше було, то ж воєнні вже були. І їх, німців, лучши чим нас кормили, а вони дохли. Слабі. Ото я там місяць, до первого декабрю. Всьо ж берут, берут, вивозят й вивозят, а він каже: «Ти не спіши. Я знаю коли тобі, є те, хароше місце». Коли приходе: «Кажеться прийдеться з тобою розставаться». «А чого?». «Ешелон іде на Москву. Десь в Подмосков'ї, будете там робить на заводі». Ну, що ж, харашо. «Я пока посаду тебе, встрою, як було». То двухвості ж вагони, а то «польман». Там нагружено продовольствіє таке та консерви в основном. Консерви піввагона і піввагона піанін. Оцей, що супроводжає вагони набрав піанін, щоб тут продати. Татарін такий, капітан тоже... Їхали ж то, картошка була в нас. То була і нема, станем і ешелон іде з картошкою, везе. Схватилися, накидали, хто їх супроводжав. Печка робить. Чого голодать? Консерви він дасть. І це мені двадцять первого, в Лодзі, в мене якраз було двадцять год, у Лодзі. Ну, та ж хлопці кажуть: «Треба ж одмітити, двадцять жи лет. А що робить? За що ж пити?». А в мене був перстень такий, золотий, французькі ето, камушки французького флага. Та каже: «Давай оцей, щас самогонки возьмем та й от». Оддав. Вони побігли на базар. Принесли вже тут всьо і сей, і татарін, двадцатілетіє в Лодзі одмічали.

А хто Вам перстень подарив?

Та, то найшли.

Найшли?

Т. — У домах жи ж. Вони ж дома побросали, всьо. Вони потікали хтозна й куди. У дом заходиш, в квартиру, і обув, і одбожа, і музики всьо, і баян у мене був, красний, акордеон. І оце тут у кирпичному його забрали в мене, харош такий. Ну, заходиш, що хоч тоді у них було. Вони повтікали, до американців тікали, на запад. Вони ж боялись, бо там написано «Смерть или Сибирь», оце на поїздах написано, ото таке... Боялися дуже Сібірі.

Коли Ви вже в Москву приїхали?

В Москву ми приїхали та числа двадцят першого, чи етот двадцят перве було. Ну, вже двадцят п'ятого, тут уже, ми по Советському Союзу харашо пішли, в Польші довго їхали, Германії, Польші. Тут ми считай, чи двадцят четв'ятого, ну, двадцят п'ятого ми записані, шо я вже був там, двадцить п'ятого декабрія.

Це сорок п'ятого?

Да, сорок п'ятого. Ну, ото тоже ж як, ото в Германії вибирали на біржі труда, так і тут. Баня. Три бані. Вийшли. Виходиш, сіли. «Де робили? На яких станках?». Кажу: «На всих». «Як на всих?». Ну, Кажу: «Ті шо були там, на всих». «На стругальних робив?». «Робив». «На яких?». «Ну, свердильні, стругальні, шліфовальні». «Беру»... Я ж, привели. На другий день послали ж в подвал нас там. Жить в подвал, крис куча. Етот, соцгород, там в Електросталі, був соцгород. Вели ж на роботу. Ну, зайшов. «На яком ти робиш?». А я Кажу: «А шо це він робе?». Десят метрів стола стругального, а він отакий *(показує)* кубік струже. Хіба це Кажу, американський станок «цинцинаті». Тут п'ять нада ставить. А етот, мастер цеха, смени: «Як п'ять ставить?». «Та, як, — Кажу, — ну, крєплєніє і всьо». Цей Богданов був замістїтельом, став начальніком цеха, Борис Єремєвіч, Борис Іванович: «То, шо скаже, те й робїть». Так. «А як же зарплата?». «Розберемось. То шо скаже, те й робїть». А там дедушка храменький був. Я ставлю п'ять штук, анкерські болти поставив, зажимаю на верху. А їх з одной сторони, з другой сторони просувається. На штампи робились всі ті кубики, на завод ЗІЛ і на Горьковський. Штампи, машини штампувать, то крила, то все таке... Поставив, раз, ну от, ото таке. Ну, нічого, так поробив, а потом розточний, я на розточному. В нас не було розточного. Я на розточном начав робить... Тут не підходе, так щоб зробити те, шо дається на строгальний, я зроблю на розточному, те шо на розточному, я на строгальном зробив, того шо на строгальном почті нікого й не було. Я там і там, а в три смени робили. То втора смена, там перву смену роби. Ну, на розточном харашо в мене получалось. Да. Перве место занімав цілий год.

Грамоти давали, да?

Гроші. Гроші. За разпродолженіє. Гроші.

І скільки Ви пропрацювали?

Сім год.

А потім?

Ну, глаз вибило ж ото в жовтні місяці, а я розщитався у лютому...

А ето. Якого? Восьмого березня, якраз хоронили Сталіна. Я ото виїхав з Москви... А потом приїхав ото в село. Сюди приїхали. Ходив та ото грузчиком устроївся. Горпішеторг був тоді. Потом розділив. Грузчиком робив. Потом забрали мене кладовщиком, і кладовщиком до восьмидесятого года робив я. Потом ето, главбази захворав.

Це вже тут, в Полтаві?

В Полтаві, в Полтаві. Ага. В Полтаві. Я двадцят третього іюня, іюня, ага, двадцят третього іюня сорок етот, п'ятдесят третього года я поступив сюда вже грузчиком... Розділили в шістдесят дев'ятому году, розділили на два. Став Київський райпішеторг і Октябрський. Я в Октябрському остався, хто розділивсь, ті в Київський пішли... Так ото в Октябрському я вже був кладовщиком. Та довіряли мені. Я не крав, не кутив, ні пив до сорока год. Ну, як на празник вип'єш стаканчик винця та і всьо... До сорока год. Як я? Отам же в Росії було. Оце як получка, так... Я півгода робив мастером, мастер запив... Хотів бистро сказать. А-а, Платонов, мастер був смени. Запив. Ну, кого ставить, а Богданов каже: «Вибирайте сами, кого ставить». «Ну, Антошу. Антоша. Так хай буде». «Я не вмію». «Ну, чого ти не вмієш? Ти як он таке робиш». «Ну, харашо». І ото як оце втора смена, як дадут аванс, ну, пороблят до перерива, потом біжат, водку берут, нап'ються. «Так, тікайте додому. Ви ще попадетесь і неприятность буде». І було. Одного, я спас одного. Фадеев Вітя. В мене стругальні, а їхні, отак (*показує*) токарні станки. І я стою, дивлюсь, а в його вільветова, етот, куртка була і його уже вперло. Він вперся і його даве. Я до счита, етот, шо виключається, тільки раз, виключив. І зразу ж до нього, а він аж посинів. «Шо таке?». «Та, он. Шо таке». Ну, одрізали, все тихо пройшло. Ніхто. Я ж тоді ще мастером не був, ще Платонов був. Ну, я шоб, так я заробляв. А мастер 980 рублєй тоді було. Шо ж ти тут, ну премія там. Ну, я не люблю такого, лучше сам там... Та раз предложеніє там в мене було, от якраз робили матриці. Раньше ж було в метро дерев'яні, оці ступеньки, де стаєш, щас алюмінієві. Вот я матриці на їх робив. Три — права, лева і центральна... Ну, шо поставили там дорого. Я тоді заробив. Та там за десять днів три тисячі. От. Положено, шоб одной фрезой я пиляв ці канавки, а я подобрав на всю матрицю, шайб хлопці—токарі. Всьо. Зробив, поставив. Чирк. «Шо він там возиться з ним, вже день проходе, а він нічого не робе». Борис Іванович, цей Богданов каже: «Ти не переживай. То, шо він робе, то він нагоне своє». Він каже: «А шо ти хочеш?». «Я хочу шоб сразу. За два раза пройти. Раз і готово». «Правильно, роби». Такий, хароший

був, концерт був приїжав, Верьовкіна. Так він мене і білети, і гроші не брав за білети. Мене взяв, із жінкою ходили, із його. От... Ну, оце сюди перейшли, а женився я вже, я ще був робив в Електросталі, в п'ятдесятом году. Приїхав в отпуск, в августі місяці записалися на Спаса, дев'ятого августа. Та ще на празнік... От... В Чутові реєструвалися. Вона робила в етом, в ХТЗ, а я там ото. Ну, записалися, куда ж брать, це ж нада щоб квартира була, комната. Приїхав. Написав заявленіє. «Коли ти будеш брать?». Кажу: «Та на Октябрську». «Харашо». Поставив туди. Ну, пока привіз туди ж в общежитіє... Общежитіє в нас було тоже, хароше. Таке. Вісімнадцят чоловік с різних цехов. Ну, хароші хлопці. Всі дружно жили... Ну, як привіз, всьо, а я в уголку так спав. Палки простиною обгорнув і спимо на одній кроваті. Ну, недовго. Шось днів через десять і дали й комнату. Там тих комната була, там шлаковий посьолок був якийсь, там в шлаковом посьолку жили, вулиця Раскова. Ото ми там жили. Ото коли получил увечіє, улучшеного тіпа дали квартиру. Більше там. Три комнаты, дві, спальня і комната, і кухня там, і ванна. Вже так совремьонна була, на Пушкіна вулиця.

А як звуть Вашу дружину?

Раїса Гордєєвна. Її батько був головою колгоспу. Ото як мене...

А скільки у Вас дітей?

Двоє. Оце Толя, роби щас. Він кончив технікум електросвязі в Харькові, це восьми класов. Ото тіки кончив, сразу забрали в Чехословакію. Як там жи воювали в Чехословакії. З п'ятдесят первого года... там батальйон правительственной связи. Він служив. Відтіля й демобілізували його. Потом робив... Трошки робив на етом, на Двадцатом заводі. Потом з Двадцатого його забрали. Отам на тому... на Зигіна єсть связь, база связи була. Ото він там робив по ремонту радіоапаратури, всьо. Ну, ото значить до старшого літінанта дослужився, там їх жи ж через чотири годи повишали званіє. А потом як розпались, він пішов відтіля. Вони довго ще там були. А січас робить в «Укртелекомі» замначальніка... Ну, нічого. А Наташа, п'ятдесят п'ятого года рожденія... Кончила десять класів. Потом кончила в Харькові інститут економічний. Економістом робила в первій больниці, обласной цій. В обласной больніце, не первой, обласной больніце, економістом. От... Ну, внук роби тоже, торгує тими, мобільними телефонами в магазині, в магазині на Куйбишева... Ето, внучка, оце тут живе моя (*показує*) Віка. Тоже роби в тому, у тому, кончає бухгалтерські курси, це послідній год... Конча, роби

тоже там, у обласной в дочки... Оце внука, внука ж моя, правнучка, це правнучка йшла, правнук і ще один менший, чотири годи, правнук... І харашо, ізлева внука, справа — син. Оце покажу. Підем. Подивися. Всьо при місті, все харашо... шо ж.

А як стала Україна, оце незалежною, вам компенсації якісь виплачуют, як остарбайтеру?

Остарбайтер, а-а я получив чотири триста. Должно чотири триста було дойче марки. Ну, дойче я получив, кажеться, три триста, чи шось таке, половину. Так, шось, а тих, євро, вже я получив та вже й забув. Скільки я получив? Шістсот сімдесят девіть, шось таке, шістсот шістдесят девіть чи шістсот сімдесят девіть.

Ну, а Вам регулярно, да, виплачуют все?

Да. Ні, виплатили все.

А-а, виплатили.

Тільки довго не платили. Ну, недавно тільки он розщитались. А, етот, оце з заводу, де мені глаз вибило я получаю, увечіє. Ото суд судив. Не знаю, скільки по-їхньому, ну оце получаю 450 гривень ежемесячно із Москви. Воно щас не з заводу, а фонд, Соціалістическій фонд Російской Федерації. З Москви самої присилают, ото завод раньше слав. Було шо через шесть месяцев. Пройшов експертізу, а потом тут судья в Ленінському районі: «Та шо ви, в нього глаз вибито, а ви через півмісяця». Пожизненно написав. І так воно й пішло, пожизненно і єсть... Ну, добавив, Путін, харашо добавив, то сразу мало було, а Путін добавив. Ну, оце ж електросвязь, оце шо платить, я не бачив. То я раньше перевод получав і там пишут, рублями скільки, три тисячі двісті, примірно було послідній раз, їхніми рублями. А тут платят гривнями, який курс до цього. От... Ну, це січас получаю скільки, сімсот двадцить три гривні. От, а сразу получав сорок п'ять, п'ятдесят. Ну, мені оце не нравится, шо в нас така Верховна Рада. Не. Нада Верховну Раду робить по системі, по схемі Радянського Союза, ілі Китай. У їх жи ж дві тисячі в Китаї, дві тисячі депутатів. Вони ж не сидят, а керує тільки Президія Верховної Ради — 65 человек. А чого в нас не зробить так. І не нада їх, так і льгот не нада. Так, як при Советскому Союзу. Приїхали, вибрали Президію. Президіум роби. Набрались там законів, визвали. Два дні посиділи, руки попіднімали, опустили і на міста. Ти тракторіст — на трактор, ти дояркало: — до корови. І легше ж народу було, а це прокорми отаку свару. По дві тисячі, їм на один 50 тисяч дают. Ну за шо? Як у їх рука не дрожит? Шо чий ж ти гроші получаєш? Ти ж кров людську п'єш. І оце той

комуніст, Симоненко, тоже...

Ну, давайте, мабуть, не будем лізти в політику. Хай вони там сами рішають. Давайте, мабуть, вернемся ще трошки назад. Значить, е-е. Вас як привезли в Німеччину, вам видавали якісь документи? Реєстрацію ви проходили?

Паспорт, паспорт. Давали паспорта. Да, ну, в нас забрали їх у етому, Конігсборзі, у 233 лагері я був. Забрали той паспорт у нас. Тоді ж особий отдел таскав всю дорогу. І вже, на роботі останній ми були, 23 березня у 1946 году. ОБХС визива й визива... І шо, ну шо в мене питати. Де я був? В мене єсть. Я пройшов особий отдел, тут, як оте, іти в том, осюди на учьот остарбайтерів, на площі, етій, це була Красна, 15. Я ходив в КГБ, туди, оце на Октябрській, там вопросы на всі отвітив. Через тиждень уже в мене було всьо, ніде не замішаний, нічого, всьо в порядку.

А от Ви перебували в лагері, чи знаєте Ви прізвище, там начальника лагеря?

Якого?

Ну там де Ви перебували. В Німеччині, в Німеччині. Перший лагерь.

Так, не... Так, лагерь. Там жи ж на заводі. Там жи на фабрику. Я. Фабрика «Григорій унт Ко». А лагеря ж були. Бараки, бараки строїли, там не тільки з нашого заводу, а з другого. Ну, знав жи ж, шо начальник лагеря. Я його фамилії не знаю, без руки був такий. Як його. Я до них не общався. Оце прийшов, знаю... Прийшов той Ернест, забере на роботу, ото привів з роботи. Ідемо, гримо, колодками ж як ідеш, гуркаєм по дорозі.

Хоть не холодно було там, було. Ото тіки в сорок п'ятому сніг випав, а то не було холодно... Капуста росла всьо время. І морозів не було. Вдіваться сильно не нужно було. Шо ще там?

А ваша работа була розмежована? Жінки з чоловіками працювали чи?

Ні, всі вместе. Ну, наших на заводі не було. Немців багато було... Дівчата й жінці там в бухгалтерії. Роблять як: в бухгалтерії три дня роблять, а три дня упаковує деталі. Гроші. Гроші оце так. Тімошенко оце тут роби, на оцьому строгальному... Субота, конвертік, раз, раз, положила, ні розписуєшся ніде, конверт положив. Десять грив..., десять марок давали. Кожду суботу. Та шо, ну пива та сітра купиш, більше нічого не купиш.

А дозволяли писати, там, пісьма додому?

Да, розрішали, розрішали.

Получали Ви?

Получав і сюди й туди... І посилки розрішали за 250 грам. Ото таке.

А інформація до Вас доходила із фронту? Газети Вам приходили?

Газети ж тільки їхні були. Етот... Та оце власовська газета була... Як же її називали... «Руська освободительна» чи якось називали, власовська тіки газета була... Давали вони, приносили, давали. Та я тобі щас епізод розкажу. Як це я ще був в другім лагері после побєга, не той, відкіля убігав, а другий, коло станції там лагерь тоже... Туди нас помістили вдвох ото з Сергєєм. Ну, я та так, може днів через двадцять прийшло троє, таких, наче бежущих, утекли, утекли... Ну, давайте зробим етот, восстаніє, оружїє в нас є, якісь такі. Ну, давай, давай. Хто там, куди. Я туди й не ліз. Чого туди? Я й не знав, о чьом там і рєчь були, а з нашого села Гриша покормив їх. Дав їсти їм. Там шось чи хлїба дав кусок, чи супа. Шо було. Дали. То ноччю це побули, вони пішли. Ноччю приїжають, машина, еті, есесовці усих вистроїли, до стєнки і підходять раз, раз, раз, ото всих побрали. Там були з Ростова хлопці, і хароші такі, воєнні були, ну в воєнному лагері були. А воєнний лагерь отдельно був. Коло нас там стояв... І забрали, і всьо, конци в воду... Ото так.

А давали Вам вихідні дні?

Та, а як же. Як вони роблят, так і ми. Оце субота до часу. З часу до двох — уборка станків. І неділя вихідний.

А шо Ви оце в неділю робили?

Та нічого. Лежали. Та возьмем бочку пива та п'ємо гуртом, ну а шо ж робить. Хоч нап'єшся то й то ну було ще як єсть такі, шо приходив, возьмут на роботу. Так в суботу й неділю прийдуть у лагерь, кажуть: «Я беру й приведу»... Ну, там же й кормлять, то вже там харашо. Вже й поїси, вже таки ж. Таке було...

Так... ну, шо ж. Все тоді. Спасибі за інтерв'ю. Все було наскільки цікаво, що...

* * *

ШИЙКА КАТЕРИНА ІВАНІВНА

Катерина Івановна. Родилася 1925 году. Забрали, забрали нас в 43 годі, 43-тім, у маї місяці, у маї місяці. А тоді гнали нас в Опішню, попередю у церкву туди загнали нас усіх, а пішки йшли ми в Полтаву, у саму Полтаву пішки. Тоді в товарний тіє, в товарняк посаджали і туди — в Германію. В Германії поперідь ми в той, у Польшу приїхали, в Польшу приїхали. Були такі, шо й тікали, Боже, тікали, один хлопець тікав, вийшов тільки на те... на бугорчик вийшов і він якраз тільки вийшов, вистрелив і вбив зразу під, під Польшею. А ті вже боялися, ніхто не тікав. Первий раз як брали, я втекла, утекла з Києва пішки, дві неділі йшла, дві неділі і зимою це йшла, і... із Києва. А другий раз ото забрали, у маю місяці забрали, то пішки ми у саму Полтаву приїхали у... Подивиться, на подожди (*пригадує*). Який город шо ми, шо нас у баню, у баню загнали, там помили, помили нас, усіх пороздівали усе оту одежу всю чисто поздавали, шо в нас була, її ж прошуговували, щоб не було ніяких насікомих, щоб од вошей. А потім привезли ж ото на, на те... на склад наш, із Більська було у одним городі — у Франкфурті 15 душ, 15 душ і ми попали якраз на, на кирпичний завод і... і ті дівчата 5 душ на кирпичний завод попали, а одні попалися, харашо їм попалося, вони до... до бауера попали не, не... до бауера попали, а в нього був завод і вони там просто жили отак і те... і получали, і продукти вони. Там тим двом дуже харашо попалося, а нам на кирпичному, то важко було, як ни є, 150 кирпичин положиш на ту... на вагонку і таскай. Оце як тільки 6 часов — подьйом, подьйом і на роботу. Тоді в 9 часов приходять, приходимо їсти, кофе нам там видавали, ж там пайок нам, хліб, маргарину потрошку і той... У середу особинно ще й і ковбаси давали (*посміхається*), ну важка ж робота в нас була дуже.

А харошу ковбасу давали?

Ні, ше й непогану, непогану вобщє за, за харчі вони... Не можна було обіжаться вони чистоплотно нам, харашо давали їсти — не можна було за харчі обіжаться, бо, раз одна кухарка, полячка в нас була та, той, зварила шо поболіли, ну, шось видно, шо поболіли, так вигнали. На щот того, на щот харчів, то ні. Ну ми, правда, там то й ми якраз цегельня ж та, той завод же був скраю, доставали (*посміхається*), доставали, картошки підемо там, у бауєрів той то і яблука, садки тошо були — ще ми так і доставали. А то й давали ж їсти, три рази давали, ну важка робота була, то не вредні були там і

хазяїни, не можна було і обіжаться. А на зіму нас отправляли на той... на завод Вагнера, на вино, на виновий завод, де вино виробляється, там ми зімою просто таке як, як позичали вони нас. Ну там можна було б сказати, що дуже харашо було, дуже харашо, хазяїн дуже хароший був, чуєш? Дуже хароший хазяїн був, такий що — ми йому кролики годували, він було ото, як уб'є кролика, понаготовить, привезе нашим. Ну, на другім поверсі ото були, замикав нас. Замикав, бо ми при заводі жили. Оце на другім поверсі як тіки той, прийшли, а на щот чистоти: у нас і по... було вісім душ — оце одна остається комнату прибирати, одна остається. Як на «рубашці» він обов'язково, та це цього можна і не записувати.

Та нічого, нічого.

Як на рубашці, так оце тільки він був молодий, оце як тільки заходиш: Тобі «krank?». «Ні, не «krank». «Я, я, я geht nsch haus». Зразу на додому вони. Ото наші по п'ять душ сиділи, еслі, еслі ото, ото на рубашці, і ото три дні ніхто нас не гонив на роботу і робота ще ж воно на виновій фабриці, там же ж легенька була, не важка робота, там пробочки на бутилки, там за те... закриваєш тошо, або той, закручуєш бутилку, возмеш та закручуєш та й той, там було дуже ловко і хазяїн дуже хароший був, жалів. Було оце ж нас вісім, а молоді, красиві були такі, куди там, а він же тож не старий був, те було, оте на тих, на ципочках зайде на другий поверх, а ми ж вісім, усі голі, пороздівані, пороздівані, він як одкриє, а ми хто куди, і той, і біжемо отуди у ванну, та одну раз, та воно ж там слизько, купаємося тошо, так ми трохи її не вбили, вона ж упала, посковзнулася, упала, і об те... Об ту... Об рукомойник там був, трохи не вбили. Тут можна було сказати, що ну, а на цегельному важко було, важко. OSTи, ідеш, ідеш у город, тяжело, у кого що «OST».

Пов'язка?

Пов'язка. Оте така пов'язочка (*показує*) і ото щоб причепив, щоб знали, що — це йдеш руський (*посміхається*). Ото таке. Шо, що ще там? Одробили та й і все. Добре одробили. А тепер не знаю оце, ну бач, як не є, як ми не одробили, ну люди розплатились із нами. А тут я проробила піїсят год, піїсят год проробила і, дурочка, де поросія держала, того що усе на книжку і тепер шо? Лазаренкові? Ото так. А люд..., а ті розщитались, розщитались, нам заплатили, гроші всі.

А як Ви додому потрапили? Як Вас звільнили?

Звільнили нас американці, американці звільнили. Не, не той, нічого вони, що там було, оте ж там було, багато таке покидали, ми й

вещей отой, тім мало понабирали, багато понабирали. Привезли ж нас сюди ж до річки Ельби, наші руські встріли, устріли: «Ей ви, ось сякі перетакі і отакі». І де шо не є, поотнімали, поотнімали. Ми той, наклали отам біля Ельби, ти аби побачила, шо там робилося, і вещи ж такі ж тяжні за границею, там такі вещи були. Ель був повністю за той... позабивали й перини, і розперини, і шо там тіки не було, бо не той, не ті, не давали нам більше, тільки щоб брав один чамаданчик, а тутечко наші ще й отнімуть, та й приїхав голий. Ото таке було. А там, а тоді ми знаю, шо вещей, нас вісім було, так ми гору таку наклали, тих вещей — страшне. І зверху поклали той... патіхвон. Ідемо, ідемо по тому... по мосту так, через Ельбу ідемо. Я знаю, на мені, я вділа костюмчик такий харошенький, сіренький був, і шапочка такі, така на мені. Коли один нас: «У, прастітутки ви сякі такі». Ту, та по голові, по тій шапці, як улупив, так та шапка і пішла по Ельбі, а я іду й дивлюся, вона попливла, попливла так. Ото таке, ото так нас устріли дуже харашо. Можна, на своїх, на німців не так обідно, як на своїх. Ото таке. Устріли так, молоді ми були, дурні, а воно устріли так шо: «О-о, ви продажні шкури». Які ж ми продажні шкури, як нас у шию ж гнали, у шию?

А як Вас забрали можете згадати? Прийшли, просто забрали, чи визивали Вас кудись, щоб Ви з'явилися?

Я, я первий раз як утікала, думаю, це ж ми із тею, із Бойковою, того, із Миколиною матер'ю ми йшли дві неділі. Первий раз як ішли і думаєм, це ж ми як приїдем додому, будем ховаться. Будем ховаться, щоб ніхто нас не встрів, не той, не побачив. Коли ми вийшли сюди до Опішні, ми б і поблудилися, бо ми ще тоді дураки були молоді і сніг тільки впав, ми б поблудилися б зовсім, а то де узялись поліцаї. Більські поліцаї, сховалися, ото так ми сховались. Тоді вони нас правда взяли, узяли, привезли, привезли у саме, у саме Більсько привезли додому. Ну ми ж ото до мая місяця той... Побули, а тоді прийшли і забрали просто як? Тягом позабирали, ото так забирали, і гнали в потилицю.

А Ви брали з собою щось, якісь речі з собою?

Брали, брали, шо там мати там, шо наготовила там якусь, тоді ж було ж їсти погано ж було, шо-небудь ото зготовила, якийсь коржик чи, шо-небудь, випроводили ото з плачами і все.

А в дорозі Вас годували?

Хто?

Ні?

Хто нас годував? Ніхто нас не годував аж до самого міста.

До Німеччини, чи до Польщі?

До... до самої Німеччини ніхто не годував. Ото в кого який сухарь був, то ото те і їли. Ніхто нас не годував. Ніхто нас нічого і не робив нам нічого.

А розкажіть, як Ви втекли? Як Вам вдалося втекти?

Там же ж якийсь... загнали нас у трьохетажний дом, а тоді там же ж кругом оті поліцаї, а тоді де там той, що дірку там хтось із хлопців про той проламав, і ми в ту дірку і повилазили. Вилізли, тоді ж, Боже, в Києві ніколи ж ми ж не були нічого, а потрапили ото на Шевченківський отой, Шевченківський отой, круча Шевченківська. А туди оце ж так там над Дніпром, ну отак рівно ж стоїть круча ж так рівно-рівно. І там ходить трамвай. І ми в той і ми туди як зайшли, а тоді як глянули, що там же страшно, наче зразу у те упадеш, у те, у Дніпро та назад, а туди вже як зайшов, а відтіль уже не вийдеш. Каже та ні, так ми вже посідали, коли з'їхали. Там якийсь ото той хуторець, було стоять хатки, хати на таких стовпах, хати стоять. І ми ото там з того виїхали якось, що виплутались з того Дніпра і ото все врем'я ото пішком ішли, і ішли — всю Київську область пройшли і люди їсти давали. Давали всі, давали, а тіки як увійшли, та той уже там на припослідку забула, яке там село, вони нас і на піч поклали, ми і той... І нагодували нас і поклали на піч, а потім і кажуть: «Дівчата, діти, знаєте, що оце тут нас, оце ми вас і покормили тут, і нагодували. Ну як увійдете в Полтавську область — там вам ніхто їсти не дасть і ніхто не впусе. Так і получилось. Тіки там у Київській області всі їсти давали, у Полтавську область оце хто не прийде ну, я не могла просить, а та Бойкова, то піде, просе, просе, дадуть, то і буряки давали кажу. А я не просила, думаю і здохну, ну не буду, не буду попросити, а вона просила. То оце коли хто який кусочок дасть, не буду не просиш — не буду тобі нічого давать, іди, а таки жалко їй стане та й дасть мені шо небусть. І під скордою, і під скирдою отут у Полтавській області ночували. Під скирдою. А тоді, як при... той у Решитиловку ми попали, із Ретишетеловки хтось каже, що їхатиме, їхатимуть там у те... Сюди в Диканьку по дерево. І ми до тих дядьків причепилися і вони їхали кіньми і ми приїхали сюди, і зайшли сюди ж у Диканьку, коли тітка, правда шо той пригласила нас і поїсти, бо знакомі ті дядьки були, ну вона й пригласила нас. Насипала по тарільці борщу і по кусочку хліба дала. Каже: «Діти, ще б вам дала, ну, — каже, — боюся, думаю помрете тут». Бо ми так зголодали, ну ми так по той, поїли тут

у неї, а тоді думаєм ну, це тепер в Опішню, як прийдемо, тоді уже додому будемо і ноччу йти, щоб нас ніхто не знав, що будем ховатися у Більську. Коли ми й сховалися. Ото нас поліцаї привезли і знають же ж, що ми дома, а раз дома то й забрали. Ото таке.

А Ви там говорили, що хлопець один якийсь тікав і його розстріляли, так?

Да.

А де він тікав?

Еге ... (пригадує).

З поїзда тікав, чи десь з якоїсь ...

З поїзда, з поїзда плигнув із той...

Це вже як на Німеччину їхали?

Як на Німеччину їхали. І він, бідний, якось шо, якби він хоть... і воно отак той... лощинка була, ну й ліг би пока, пока й до свідання, а тоді, а то у лощинку, аби ліг і нічого, а то ж він із тої лощинки і отак вискочив на бугорчик, і якраз його в голову. І вбили.

А от, як Ви говорили, як Вас привезли в Німеччину, да?

Угу.

Як Вас відбирали? Чому, що Ви попали на завод, а деякі люди потрапили до баугера? За яким принципом вас відбирали?

А, приходять хазяїни, беруть, одбирають.

Яка сподобається, чи...

Ні, просто підряд беруть, підряд. Нас ото було п'ятнадцять душ. Та нас то не п'ятнадцять було, той Прокопенко Пріська була в хазяїна, у хазяїна. Ото знаєш? Овчаренко...

Ні, не знаю.

Тії, тії, Надьки тії ось, шо за Деркачем мати. Вона з мого году, вона попала до хазяїна, Боже, її шо дитину, шо дитину гляділи. Бо як він той хазяїн любив. Е-е, значить, оце ми були на цегельному, на цегельному заводі, він привозив туди до нас її, до нас туди привозив. Привіз, а нас одправили на те... оце ж на винову фабрику, а тоді із винов... Тоді не застала вона там, так він привіз її на... до того на винову фабрику, якраз 25 лютого, а мені якраз іменини були, і я сказала, шо... сказала там бабусці, шо кажу: «Ми geburts tag». Це так по їхньому «іменини». Мої іменини. Так хазяїн, ти б бачила б, який стіл наготовили. Всього понаготовляли і стоків, і усього понаготовляли, а хазяїн якраз привіз її той, ту Овчаренчиху до... до нас, до нас на побачення. І хазяїн, а ми ж кажем, шо і сідайте ж і ви, а наш хазяїн каже: «Е-е, — каже, — ми своє найдемо». Забрав її, його до

себе, вони отдельно десь були, а той... А ми ж отдельно. А це на заводі було це ж, на оцім, було баба там, старенька така, та було прийде: «Keta, komm», — до мене каже. «Іди сюди». Я прийду: «Wass ist hus. Singe in Wolga-Wolga». Заспівайте «Волга-Волга». Так ми, як рявкнемо там, як зберемося у тому, в заводі, вона плаче, плаче, а в їх німці, в німців ото Поволжя було тутечки, та ото той... та видно хтось у неї тутечки, або остався, або погіб, або... або шо. І ото, як тільки, і той і гука мене, шо йди, іди сюди. Я прийду, а вона й каже: «Заспівайте.» А в нас Сонька там була так, Боже, ловко-ловко дуже співала, та і ми ж ловко ж той. Так ми як рявкнем, там вона плаче-плаче. Вона на мій «geburs» так мені хусточку подарила, ця бабушка, така старенька, невеличка, робила. І вона і сказала тому хазяїну, хазяїну шо: «Keta, unt geburtstag». У тому ж у февралі розказала ж тому, так він ото ж і зготовив мені іменини. Непоганий хазяїн був. Молодий ще, а ми такі були... А було, як ідеш отуди в завод, Боже, він кажну прогляне, прогляне, щоб, щоб на тобі і чулки так щоб були, щоб на тобі і обув така, як треба, щоб ти був і розчесаний і підобраний. Як зайдем вісім, рядом ідемо, він кажду, а невдобно ж, ми як почнемо крутиться одна поперед одної, шо в мене так, чи не так, а мені там шось у заводі таке зробилось, я не знаю, шо зробилось, шо ті отут (*показує*), під очима такі ті, як поналиваються. А я знала німецьку ж мову, він мене всігда підзивав, всігда підзивав, а мені ж невдобно ж так, так я тоді, шо, оце прокидаюсь у дванадцять часов і в форточку голову вистроплю, щоб оце той... А коли засплю — то отакички (*показує*), він шо мені каже, а я на той нахиляюсь, а він каже чого ти ну, зауважує, чого ти нахиляєшся, будь внімательною і... Ото таке було. Тут дуже харашо нам було, дуже харашо, на тому... на цім заводі. Завод Вагнера.

А на кирпичному заводі, як було?

На кирпичному важко. Важко. Грязна дуже робота, грязна. Було у... угльом же, угльом всігда те... І наробишся. До того другий раз наробишся, думаєш, ну оце, як прийду додому, я вже не встану. Прийду... (*пауза*) підеш в баню, обмився, наче нічого не було. Молодий. Наче нічого не було. В бані побув по...помився, наче нічого й не було. А, як ідеш додому, так тіки ноги волочеш. До того все й жи ж у вуглі, як шахтьор, обсипаєш же ж вугльом, а воно вітер, а там сиро, і на тобі все чисто так. Страшне. Ну внімательний був, тоже було в мене, у мене є той... вагонка я, вагонка бігла, а я на рейси підкладала кирпич, а та кирпичина той... перетерлася і пішла по руці і

оце шрам (ри:показує), оце так по руці. Кров тече, уся в вуглі, в вуглі страшне. У-у, майстер як побачив... Я вобщє боялася, я старалася робити і він зразу мене у скору поміст і зразу у ту у лікарню. Обмили, обпатрали, обпатрали, обв'язали і «geht nach haus». Іди додому. І я сиділа, мабуть, мабуть посиділа три дні, а тоді вихожу на те ... на роботу ж. Іду на роботу. Ніколи, я боялася. Іду. Ну, він не вредний був, той майстер, дуже хароший, і уважав за те, шо я робила, він уважав всігда. Як побачив, шо я йду, кричить: «Geht nach haus, warum, geht nach haus». Зразу йди додому і все, сиди, сиди і все. «Іди, — каже, — ото он там, — каже, — пива поп'єш, води поп'єш у те, в ресторан, а не той... не йди на роботу». Гонив. За те не можна було обіжаться. Ну робота важка, дуже важка була і грязна. Я ж кажу було, думаєш, як прийду додому, то вже нікуди не те... А раз оце ж ... У нас там же скільки ж там нас було, вісім нас там було і ще дівчата, і завелися ті, клопи, ну в їх може й не кусали, ну мене ж до того мене пекли, шо я не могла, не могла ніч і день сижю. Майстру і похвалилась, похвалилась, шо кажу отаке і отаке кажу: «Я ніч не сплю». Так він зразу визвав, визвали там, всі шмотки там пере... пере... той перебузували, перетровили все на світі. Дівчата й сердилися: «Нашо ти таке?» Кажу: «Вам нічого, а я не можу». Тоді полешало. Ото таке. Робо... тоді і платили тут, і платили за тиждень ото-то... то 20-ть марок, то 26-ть, то так платили. Ну, за ті марки ми нічого не могли купити, бо там усе було по карточках. Ото підеш, то намиста, отаке, то пива, то... Ну таку чипуху, а, щоб отак, шо-небудь купити, нічого не купиш. Ото таке.

А де Ви жили там, на кирпичному?

Була квартира. Квартира, баня була, столова була.

Так це будинок якийсь був?

Да. Будинок.

А там як, кожна в кімнаті, чи на скільки чоловік?

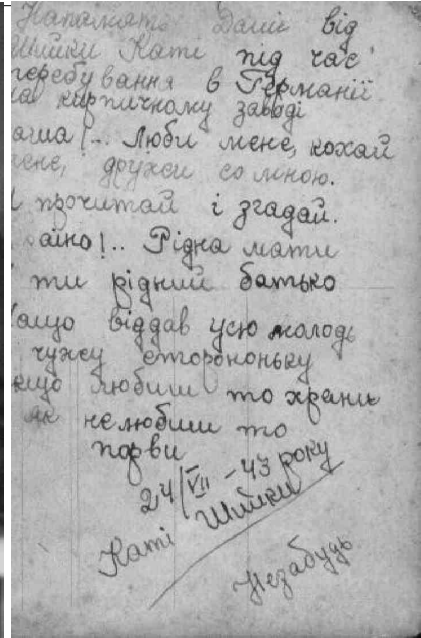
Та нас ото вісім було і отих дівчат, западенців, чотири було, ото 12 душ в одній, еге. Ми в один ряд так... один ряд нас вісім було, а їх там чотири.

А на винном заводі де Ви жили?

Там квартирка тоже, там чиста була квартира, там дуже харашо було.

Там теж усі жили?

Да. Тут вісім нас було тіки. Тих не брали дівчат. То сюди нас тіки вісім було (*Посміхається*). Та, ото таке.

Шийка К.І. (часів війни)

А де Ви там спали?

Де?

На квіртірці на цій? На чому спали?

Кроваті були в нас. Дерев'яні такі були в нас, дерев'яні. Подушки й одіяло, все нормально, щоб і застелено було, і заправлено, харашо було. Тут, правда ж, на цегельному, то не дуже важно, ну, а там дуже харашо було.

А скажіть, будь ласка, а одяг Вам видавали?

Та який? Ніхто нам нічого не давав. Давали там, де це нам? (Пригадує). Нічогісінько нам не давали, нічого, абсолютно. О-обув, дураки, я прийшла, в мене й туфлі були хараші із дому, а тоді кажуть, що їхать, їхать, той... У магазин по обув. Ну це ж, думаєм, щоб ловкі ж той обув, так ми й не повбувалися, босі, по асфальту босі по пішли по магазинах, коли нам дерев'яшки подавали, дерев'яшки на кирпичному подавали. Дерев'яні отак ті підшви, а зверху отак той... Отакі дерев'яшки подавали, ото в тих ходили шугах.

А, зверху кожа?

Не кожа, а той... Якесь... Ото таке якесь було. Ото в дерев'яшках

ходили ми по... ото кирпич возили в дерев'яшках. На те, на тому ж нам давали, по платті дали, ото там по халатах. Халати видали, щоб ми ж чистенько ходили на цьому, на виновому, повидавали. А там на кирпичному нічого, ото в своєму всі, шо було з дому, в тому й були те.. ходили.

Шийка К.І. (перша зліва унизу) (часів війни)

А як зима була? Давали шось?

Там зіми нема, там зіми не було. Ото халат удів тай і все. Там зіма ж тепла, нема ж холоду.

А вихідний день був у Вас?

Субота й неділя.

І що Ви робили?

У неділю на карусель їздили. На каруселі там ... поїдеш, гроші ж у нас були, заробляли ж гроші. Поїдеш, покатаєшся і на колесі і на, і на те... Розвлікалися. Ото таке. А в суботу то постїрав, то по... мився. Ото таке.

А Ви казали, що Ви там просили, і яблука вам давали, чи картошку? А, як Ви це робили?

Крали (посміхається).

Як?

Так. Підеш, нарвеш тай і все. Воно ж у полі, у полі, а картошки

підем нариєм та натримо. Блінів пона... пона... той...

А було де? Була плитка?

На заводі ж там те... Кирпич випалюється, а ті ж... те духовки, що засипається вугля і на тих духовках. Ото так.

А скажіть, а якщо Ви казали, в Вас там аварія була, а якщо боліли? Були ж такі люди, які захворіли?

У нас, у нас захворіла та... захворіла, оце ж отутечко, одна Нечипоренкова, вибило око, той... Око їй вибило тим... Бутилки, вони ж нам приказують, дуракам, проказують, що надівайте всігдa на глаза бриль. А вино ж, воно ж там по дванадцять же ж год той... вистоюється. Розрива бутилки і ото, як установлюєш бутилку, і воно ж розірве і скло ж і летить скрізь. Ну одна не наділа бриля і розірвало той... і вибило глаз. Друга, друга у нас було — Галя Хвилоненкова, оції Насті Хвилоненкової сестра, по-сусідські ми й жили з нею, така й хороша дівчина була... І шо ж вона... У неї, шось у неї тут і на тому... на грудях було. І тоді опеклась вона тут, обпеклась. Купалися, ми з нею і купалися у той... у ванній. І вона така здоровенька, а я хуже ж було тоді, таке ж, як і січас, кляча. І ми з нею купались, всігдa, той... балувались, а кран не пооткрчували, біжить гаряча й холодна вода. Ну вона мене, як ухвате я, як пір'їна із головою і в вуха і в те... у ванній понабирали і в рот і все. Думаю: «Ось стой же і я тебе під той під... ухвачу». Ухватила, її отак за ноги, а вона здорова, вхватилаь отак (*показує*), вхватилаь за ванну і я її ні потягну нічого, і отак гаряча вода побігла і отак її про той... Обжарило, обжарило її гарячою водою. І, шо ж... найшли ми, дураки, воно ж вино і всігдa руки чорні, а вони там порошок був, і вони всігдa той порошок засипають, така ванна була, здорова ванна і туди бутилки закладають, і засипають тим порошком. Натрапили ми, дураки, на той порошок, харашо, шо обмиваються й руки ж об нього, обмиваються, а вони узали, узали, а в них шось на тому, кажуть: «Це ми в одній ванні купаємось, у тії Гальки ото, отут шось таке на грудіх (*показує*), і понападало в них на жопі отут таке, прищі (*показує*) так вони, шо руки, а тоді давай і жопи понатирали, понатирали, а та ж жопу натерла та й натерла і ті... груди. І попало, і сюди попало, тут схватився, схватився чиряк, на гру... на грудіх отакі (*показує*) прищаки поробилися. І за сутки нема. За сутки. Значить, захворіла Галька, захворіла, Боже, шо він їй тільки не носив, і було каже... Шо і молоко і, шо він їй тільки їсти не носив, ну воно її ж ухватило так, шо той... Зараженіє крові. Вона не їла нічогісінько, а тоді... повезли, одвезли її у Полтаву. Це ж ми в Ірмино були, а то

одвезли в Полтаву. У Полтаву... Господи,... у Франкфурт одвезли, Боже мій. Одвезли Гальку, а тутечки американці одно налітають, одно налітають. Ну, кажуть, передали, що померла, померла. То вона тут мучилася сутки і ото одвезли і вона вмерла. Ну, ми й бачили, що вмерла, бо, як везли, то сині нъогті були, і на ногах, і на тому — руках. Ну, каже ж наш шеф, на роботу не той, нас не гука на роботу, а каже ж: «Поїдемо, поїдемо ж, щоб ховать, поїдем, повезу». Коли тіки, тіки наготовилися по той по... сіли в машину коли... «Аярм». Поховались. Ідїть у бункер. Поховались ми у бункер. Там спеціально бункери здорові були. Поховались у бункери. Ну, отбой. Поїхали. Тіки той... Придуприждають обратно, обратно вирнулися. А хто ж держатиме дальше. Цілий день ото той... і більше не той... і так ми її не їздили ховать, бо не возили. А друга, оце ж на кирпичному заводі.... І захворіла туберкульозом. І чого ж вона захворіла? Оцієї Решитилихи тїї Катерини... знаєш Решитилиху? Вона їй доходить ся тітка. Вона ловко співала, а красива ж була, страшне красива. І співала дуже ловко. І захворіла. І захворіла. Чи воно у їх із роду? Чи вона гуляла там з одним поляком, а він захворів на туберкульоз, і видно вона від нього набралася. Було кажу: «Соню!» І оце вже його одправили зовсім. Захворів і одправили, даже отдельно одділили його. І вона ото стоїть, так вона за ним... Він і старіший на багато був, ну він за нею страшне. Було: «Зоня, Зоня, Зоня!». Й чулки надіне. Отак дуже ухажував. І оце було: «Сонько! Та чого? Та не йди до нього. Та чого, ти ж бачиш, що він хворий». Стане, одіяло возьме отак (*показує*), постое, постое і махне рукою. І до нього. А ото тобі шо? І захворіла. І тоді ми її, ще як їхали назад, приїхали сюди ж на те... У лагерь, де зборочний пункт і хто хворий здавать. Здали ж ми її сюди. Давай же ж ми із Гладченко підемо попрощаємся із нею. Прийшли. Чорна комната там така, чорна. Дом такий. Кровать стоїть. Хвікус стоїть. І вона ж лежить. «Ну! Соню! Ми поїхали». «Ну, до свіданьє, дівчата. Не споминайте мене лихим словом. Не споминайте мене лихим словом». Хороша така була. Красива така. Страшне красива була, не можна було, казав наш той... шеф, що каже: «Я б тебе Сонько узяв, якби ти не українка, я б тебе взяв у моделі». Така красива була. У моделі узяв би. Настояна, ми її кидали живу ще, ну так... Конечно померла. Бо ж ми її кидали, то кров уже у неї... Каже: «Якби ти не українка, я б тебе в моделі б взяв». Красива була.

Можна було з кимось зустрічатись? Я так розумію.

Можна. Встрічалися дівчата. Поїдеш на карусель, там же ж

хлопці, і хлопці й дівчата, і усі й багато руських. Устрічалися.

А з вами працювали хлопці, чи самі дівчата?

Ні, з нами поляки та французи самі були, а руських не було в нас.

На кирпичному?

На кирпичному. На тому... Тут ніяких не було хлопців, ніяких не було хлопців.

А що робили оці французи і поляки? Таку ж роботу як і ви?

Таку, як і ми. Вони знімали кирпич. Ми вагонки підвозили, а вони знімали. Там поляк один... А один був такий, шо, він, я не пойму, чи він поляк, та в Франції був, ну вобщє він такий весьолий дядько, такий веселий. Всігда сміється, всігда сміється, в нас отак одна хужа між нас була, оце ж Нечипоренкова, так він: «Ідім мойом коханка! Ідем мойом коханка!» (*посміхається*). Було все (*сміється*). І було такий... Ну, не молодий, а загравав же так, до нас. Було оце ми так із однією спали, прийдеш, кирпичю принесе — понаклада туди, ну він із ним ніхто не зустрічавсь, бо він старіший же від нас був. А було ж... ще ж як не є, а годів хоть йому і сорок, а ще хочеться йому общаться з кимсь, а з ним ніхто не общався. А то прийде ото він чогось. Дивись прийдеш — кирпич під головою, або накладе, або... (*сміється*). А один був із ним же робив — поляк. І ні балака, ніколи нічого. Ну ми всі і Гладченко. І, шо ми в двох спали з нею, давай ми його розважем, та взяли пруті і бочка була і об ті пруті торохтемо нарошне, щоб йому (*посміхається*) розсердився дуже і три кирпичини, як ухватив та аж до... тан... така невелика була Гладченко, а я ж таки хоть і худа та довга була. Бігом і втекла (*посміхається*), а її нагнав та тими трьома кирпичинами, як улупив. Вона той не забила, бо вони мокрі, кирпич ще ж мокрий був, не дуже забивсь, ну вона сіла й плаче. Приходе майстер: «Чего ти, Анна?». «Франеку, отак і отак». «А перм ясней всяк рев я ось йому» (*посміхається*). По-польськи ж трохи німець, а по-польськи ото ж з поляками трохи привчивсь балакати. «Я ось перун ясений, я йому дам». А там він не думав нічого казати, а то просто розважав. Тоді той... підходе до мене й сміється каже: «А як це тебе Франек, — каже, — не той... не вдарив?» Кажу: «Я втекла». Коли попали ми на кирпичний завод. Ну, приїхав же цей до Гладченкової хлопець, поляк тоже до неї зачашав. Приїхав одвідувати. Ну, я тоді думаю, це ж на це Франек розсердився дуже, я йому бутылочку вина. Кажу: «Хвелікс, на йому передаси бутылочку винця». Він і те... Взяв. І приїхав же йому ж, конечно, і йому дали, а то ж привіз і тому Франеку і дав, шо каже: «Це ж тобі той... Катерина передала». А вони було

мене звали «Кетша». Німці ж кажуть «Кетше». І він: «Передала Катерина». Ох як вернулись ми на цегельний завод, як же він мене втрів той Франек. Боже, а їм же буцуксайни були хороші, нам же ж то може й дуже було на щот харчів і дуже їм, а у них бецуксайни, у них було харашо, й з дому їм висилали. Так він той... Стол такий наготовив. А я тільки йду з роботи, він зразу зустріча. Кажу: «Та я хоч обмиюся. Хоть обмиюся, куди ж оце таки такий іти». В такому ж не підеш. Так обмилася. Правда, понаготовляв усього: й вина і всього понаготовляв. Той Франек. Робила я й у хазяйки. У хазяйки робила у тії... Тут же на кирпичнім заводі, а тоді й хазяйка — Гроховська. У неї один єдинствінний син, а її чоловік... Чоловік був... Якимсь начальником був. А один син — Франек, служив він тут і в тому... І на Україні він був, воював. Ну оце ж ми з хазяйкою, та я їй як понабріхую, та який в мене дом, та який... Та все *(посміхається)*. Плетейниці наплету йому... їй всякого. От приїжжа цей Франек, приїжжа й привозе, сидить баба й грибінкою воші б'є *(посміхається)*. Тоді хати ж під соломою сфотографірувані отакі ізби. Вона: «Keta. Komm ie». До мене: «Іди сюди». Показує мені *(посміхається)* хвотографію. Боже, а у нас тоже ж така хата. Вона і січас стара, тіки трохи її переробили та поли, а то ж і тоді була під соломою така. Гроші заробила, думала поставити, той поставлю. У мене на дві машини було б і в мене і ха... дом би був би і все, а я, гад, дурочка, поклала всі гроші на те... На книжку і осталася у розвалюсі. Ото таке. Ото таке свої роблять. Тоді ж та хазяйка, Господи, вона жаліла. Було оце... Французи були в неї на другому поверсі. Іди прибирай же там у французів. А я піду, молода, а вони, гади, усі без штанів і в сорочках, усі. Як за той, на гору тільки той... Коли вони всі... Так я тоді назад та й, а вона каже: «Чого ти не прибираєш?» Кажу: «Ідіть Ви прибирайте туди». Так вона, як піде, як почне каришувать. Каже: «Молода дівчина зайшла, а ви тут кабелі такі». Давай їх усяк отам каришувать. Ото я в неї там була і ловко мені там було. Дуже ловко було. Оце вона, як тільки те... Біжить у бункер і: «Ket, komm». Я ніколи не бігла, не йшла в бункер. Вона побігла, думаю, ану ж подивлюсь, шо в неї два гардіропи, хоть подивлюсь, шо в неї в тих гардіропах, гардіропах *(посміхається)*. Тільки за дверці той... узялася, а ті дверці хлоп і мені на голову. О, Боже, одірвалися оце ті дверці. О, Боже, шо ж мені робить? І день, і два, а в неї чоловік умер? Вона там же ж одивать, у їх же ж удивать хтозна ж скільки всякої удивать же там те... чорне все. Коли гука: «Keta, komm» Я думаю: «О, Боже, це вже открила». Каже:

«Одірвалися дверці.» Вона і не той, і не помітила, що це я одірвалася, а відкрила, а вони ж упали на голову (*посміхається*). Коли вона мені жаліється, що вони одірвалися дверці, а я їй кажу: «Не біспокойтесь, ось французи прийдуть». Та вони прийшли та й... там на той... Справили ті дверці, так вона й не помітила нічого. А тоді якраз перед тим... Той же Франек, а в них як же воно, що вона... Шо в них з дитства вона, вобщем... Діти були і породичалися. А він був здоровий, красивий, батько красивий і вона красива була, і він красивий. А та дівчина — гид з гида. Ну, він прийде каже, каже мені: «Ну оце — каже той, розкажує мені, — як оце мені з нею, на що вона мені оце нужна?». І матері, і матері каже. А вона, а вона та: «Синок та те й і те». А вона прийде та й і те і... сидить. Так він той... Був у тому... Оце в отпуску тільки вона йде, каже: «Кажі, — каже, — що мене дома нема». Той... туди залізе, під те, у підвалі й сидить, а вона, а вона прийде, жде його, жде, жде, жде і в дитську, там же його дитська. В дитській всякі іграшки, то вона і в дитській, і скрізь, і скрізь там. А тоді він каже мені: «Ти їй скажи, що я її не хочу, в мене є друга дівчина». Ну я той... Кажу ж своїй хазяйці, а хазяйка каже: «Не кажи такого». А я їй кажу: «А він мені й каже так, щоб я їй так і сказала». Я... Раз вона так ходє тай каже, питає, і журиться так каже: «Де він є? Де він є?». А я їй кажу отак і отак він мені казав. Так вона як поплакала й до тієї матері і скрізь, і він, і отпуска того не добув і уїхав. І так його бідолагу і вбили. Ні, ще не так, ще приїхав у отпуск, а мені ще що получилось? Він ото ж як поїхав у отпуск, із отпуска поїхав. А я ж дівчатам як не є, їх же вісім там, неслась гуска в неї, а я ж не знала, я думала, що гуси так несуться, як кури, я їх не... У нас не було їх тоді, дома не було. Я їй не знала, що воно таке за гуси. Ну й вона й нанесла 12-теро яєць. Я за ті яйця та й одперла дівчатам. Вона кинулась, я в неї там і брала, і простінь брала дівчатам, і платочки тоже носила. Вона його не помічала, бо в їх його, в їх багато всього. А яйця, це ж вона дванадцять штук знесе як гуска та й должна сісти, а я їх одперла. Вона гука із плачами, плаче, каже: «Це ж тільки ти забрала ті яйця». Конешно, що я, я забрала, так я тоді пішла на цей завод, (*посміхається*), так вона взяла другу, другу. А цей Франек прийшов у отпуск, а мене ж нема там. Він... Я ж тягаю ті вагони, коли дивлюся, дивлюся іде Франек. Так я шведенько сховалася, щоб... Так він питає, що де ж я? Кажуть, «Та тут десь була, десь була, десь була». А де була, хто зна й де. Так він ждав-ждав та й пішов. Не дождався. Шо він хотів мені сказати, не знаю, но я сховалася і не бачила після того. Не знаю, що в їх там було,

в тії — Горготської було. І харашо було, було і постіль хараша, така й перина така, куди там. Вона було встаю, встане вона рано: «Полеж трішечки, ще полеж. Не вставай». Ото встане мені... І, шо ми... Господи. Я там і по той... І оце порося як заріжуть, помагала там їй і закривать і... Ну, в опщем, дуже хараша хазяйка, та я не хараша була. Ото таке. Ото нічого не можна...

А як Ви до неї потрапили?

До кого?

До хазяйки.

Вона прийшла, взяла мене. Вибрала.

На завод прямо?

На завод прийшла й вибрала.

Одну Вас?

Угу. Вибрала, а тоді вигнала. Хоч не вигнала, а я сама утекла з сраму (*посміхається*).

Так вона Вас? Ви їй просто сподобалися?

Да, понаравилася.

А німецьку Ви зі школи знаєте?

Я й у школі даже, у школі було, учителька була, Соня Михайловна була, як тіки хто-небудь приходе, так вона мене всігда заставля читать. Мені якось вона була. Удавалася харашо німецька.

А скажіть, Ви казали, шо Ви вино Франеку дали за те, що він «возмуцався», а де Ви взяли його?

Та там його вік та це... той двохетажний дом і у вікно та устроми... Та й нам вони не заприщали брать його. Можна було пить, можна було й брать. Ну, я його не пила, а дівчата пили. Я не пила, та й мені ще ото таке зробилось там... На щот вина не той... Він даже нам сок... Друг... Отут оце наш завод, а тоді.... Сок. Спеціально там соки були всякі. Ото було при той... Набере ящик соку — беріть і пийте. Води з крана, Боже сохрани. Боже сохрани. Води з крану, Боже сохрани. Як захворіла оце Галя, так він, щоб води і грамини із крану не, а вона: «Води, води.» А води ні. Води ніхто не пив. Соки ми ото пили, кохве ото одварювали, одварювали. Стоїть усігда той... А, щоб води із крана, води не пили. Ніколи води не пили. Той... Вино, вино... Нам не було таке... Доступне було воно нам.

Листи можна було писати?

Можна. Писали. Даже, даже мати мені посилочку присилала, такі... Коржиків напекла таку не той... Посилку, той, приселала туди в Германію.

Так вони ж черстві були?

Ні.

Ну, Ви переписувалися?

Переписувались.

А писали все, що хотіли, чи обмеження якісь були?

Та ні, що хотіла те й писала.

А фотографувалися?

Да. Я ось і фотографії січас покажу.

Шийка К.І. (угорі) (часів війни)

Покажете? Є у Вас?

Є.

Покажіть, пожайлуста.

Це тільки приїхали (показує).

І Вас сфотографували?

Да.

А які Ви тут всі. Всі нарядні. Нафарбовані, а як Вас, кудись Вас водили? В перукарню, чи...

Та сами ми ходили.

А Ви де?

А ось.

Оце Ви? Да? І оце теж Ви? А з ким? З ким це Ви?

Та то хлопець там один.

Працював з Вами?

Ні, не працював. То на тому... Не працював. То на тому, то ми фотографірувались на каруселі. Та це — Середюнка, а та... Це я ото така. То Гладченко (*показує*). А це — Півторадчиха (*показує*). Півторадчихи Володьки мати. Ото таке.

А тут є Ви? (показує).

Ні, нема.

І Ви могли... Вас в салон водили.

Могли.

Додому фото прислали, вислали?

Да.

Харашо. А розкажіть тепер, будь ласка, от Ви казали, що Ви костюмчик такий гарний уділи, як уже переходили Ельбу, як Вас звільнили, а де Ви його взяли?

Та де? Мені там... Де ж я його взяла? (*Пригадує*). Як уже той... Це пак на тому на... От того... На Ірмино. В мене такий сіресенький, харошенький костюмчик такий був. І чепчик такий во! (*показує*). Волосся таке гарне було. Коли нас так і встріли, той чепчик так і злетів. «О, прастітутки! Ви сякі перетакі, Родіну продали, продали Родіну». Ото так і встріли, встріли нас так.

А до Вас там німці не приставали, до Вас?

Ні, заборонено. Заборонено. Даже у їх... До того було каже оце на тому... Ми, як робили на винувій фабриці і там один же знімав оті із бутілок оті... Шляпки. І ми всігда... Він було прийде, то принесе мені чи бутерброд, чи там, шо-небудь. Всігда вгоща, вгоща і ото ми з ним і ото я там було закручую ті бутілочки і одно там балакаєм, а цей же наш шеф іде, то молодий, красивий. «Франек... тасесвер вутен». А він каже: «Та нічого. Ми той...». «Не можна, — каже, — вервотен» Це ж не можна із українцем балакати. А він каже: «А як же, — каже, — ж робить, як не общаться ні з ким». «Тасес вербутен».

А скажіть, будь ласка, чи пропонували вам залишитися?

Да. Ну, казали, куди хоч. Хочиш їхати в Америку? Одвизуть тебе й в Америку. Хочиш у Францію? Одвизуть і в Францію. І тут можна оставаться. Оставаться пропонували.

Хто?

Німці. Німці кажуть: «Еслі хочете, тут оставайтесь робить. А як

не хочете — їдьте. Можете і в Францію, поїхати вас забирають. Оставалися ж.

Оставалися?

А як же у нас і той... З Більська й Гнеосирва осталася, з Більська там. Із поляком там вона й робила. Та приїжджала баринею, дурочка. А ми, дурочки, побоялися. Пропонували. Нам... Ми даже... Я не той... Не зустрічалася, а той... Ось оця дівчина (*показує*), вона зустрічалася із поляком. А де він є? (*Шукає на фотокарточці*). Ах нема тут. Десь там. І вона зустрічалася з поляком. І він настоював, шо: «Галя, оставайся, оставайся.» Так вони, як напались... Там один, тож поляк, приходив: «Давайте, оставайтесь». А ми дураки, дурочки, побоялися.

А Ви вже пожаліли про те, що не залишилися?

Конешно, пожаліли.

А скажіть, а вагітні там були серед вас? Попадалися?

Пишненкова. Пишненкова Дора привезла і Люду.

Дитину?

Дитину. Дівчину. Як вона хотіла, щоб вона вмерла, а вона бач, жива. Люда. І бачиш, вона там не зареєстрірована була, а везли ж її сюди в вагоні. Вещей ми їй багато наскидали, тій Дорі. І, шо ж, паразіти, наші отняли. Детське, детську одежу і отняли. Цілий чемодан. І ця ж Люда... Привезла вона її. Вона і вмерла вже та Дора. А Люда оце, мабуть, года три чи чотири хотіла, щоб витребувать за те, що вона родилася ж у Германії. А воно бач, шо вона ж той, не зачислена була. Я даже у суд їздила. Вона мене возила туди у... Та сюди, у радгосп отут, шо сахарний завод отут, шо, як? Не в Охтирці. Забула як.

Пархомівці?

Да, у Пархоменці вона ото живе. Та приїжджали ото не раз. Раз приїжджали, мабуть, разів три, а тоді на суд я їздила туди.

Так, а вона народила від якогось іншого? Не від росіянина? Не від українця?

Од поляка. Од поляка, од отут я з ним зфотографірована. Ото вона од нього й той... Привела дитину.

А як німці до цього поставилися? Коли вона вагітна була?

Та нічого. Нічого не той... Не казали.

А від роботи звільнили? Ні?

Ми ж уже, освободили вони нас, тоді вона родила.

А поляк де дівся? Чому вона з ним не жила?

А поляк, шо... Отказався та й і все. І не зустрічався більш із нею.

А скажіть, Ви фільтрацію проходили?

Кого?

Фільтрацію? Ну, питали Вас, наші органи радянської влади, про те, що Ви робили? Де Ви робили? В яких місці?

Ні.

А коли Ви повернулися сюди в село, як Ви взагалі добиралися додому? Чим?

Та як добирались? Приїхали гарбою. Тут один чоловік приїхав гарбою та забрали, та й і все.

Ні, ні. Вже з Німеччини?

А, з Німеччини? Тим... Поїздом привезли та й і все.

До Полтави прямо? Да?

До Полтави. А з Полтави у нас одна їхала машиною, та ж машина, як її? Полупорка. Та, бідна, впала. У Більсько приїхала, живою приїхала, і упала з машини — і вбилась.

А скажіть, а тут Вас не осуджали за те, що були в Німеччині, односельчани?

А як вони осудять, як ми всі були.

Тільки радянські воїни? Да? Посміялися?

Да радянські й посміялись. Встрічали. Познущалися. «У... простітутки!».

Харашо. Дякую Вам за інтерв'ю. До побачення.

* * *

БОНДАРЕНКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ

Представтесь, будь-ласка, розкажіть нам про своє народження.

Я — Бондаренко Петро Петрович, народився в Німеччині, во время війни 12 грудня 1943 року. А як получилось? Ну, війна почалася Ви знаєте коли, а в 43 році з-за передмістя забирали наших з Полтавської області, молодьож забирали на роботи в Германію. В апрелі місяці забрали мою маму. Короче як почули це, молоді дівчата й хлопці стали, ну, женитися не так розписуватися, а так. Тож мій батько так і мати до апреля місяця були так, я вищитав, що я в декабрі родився, а в апрелі забрали. І мама... Раз забрали — вона втекла в сусіднє село і переховувалась там, потім як уже пройшла ця стихія — вернулась додому, потім другий забор був мати обратно втекла. А третій раз уже 15 травня поліцай здав, поліцай там у нас такий, і здав ото матір побачив.

А поліцай був український?

Український, а який же. Ішли вони в строї колоною з Опішнянського району Полтавської області (щас Зіньківський), то забрали їх і вже не вернулися і ото там. Це було 15 мая... травня, а 12 грудня тоді там. Короче приїхали туди (це як мама розказувала) у теплушках тих везли, ну, знаєте, як скот. Ну, приїхали туди, їм повезло — 13 дівчат з Опішнянського району забрав один, мама казала, бауер (селянин). В нього була невеличка, мама казала, фабрика. А другі подруги там її написано в тих, їхніх отих же, що наше КГБ заводило, що були в Германії, справка ті ж, що завод. Ну, я так поняв, що там заводік був невеличкий у цього хазяїна, робили ті... лопатки солдатські, що окопи рити і затвори якісь, може до пушок, таке вроді як затвори до пушок робили. Ну, охороняли всеодно, охрану він нанімав. Ну, ви знаєте, так як по розказах і в селі нашому там було по-моєму 2 і в Опішньому там 3 було жіночки, вони щас ще живуть, то розказували, що не поганий хазяїн попався — годував, ну робили ж. От. 12 декабря (грудня) як родився в 43 году, то трошки побула мати зо мною, а потім дали няньку їй — німкеня, нянчила мене, вони робили ж. Ну, не обіжав: їсти давав, непогано, воно всьо равно ж, а їм мало було вони ще й крали (*посміхається*).

А батько Ваш?

А батька забрали тож. Хоч як вони той, нічого ж не видно ще було в матері, так би по-людськи сказати. Забрали в другу сторону його, тож там в Германії був тож, ну повертались живі, повертались живі. Там не знаю, тоді трохи пожили, щось там не случилось в них — порозводились, тоді ми самі з мамою жили.

Зрозуміло. А як далі склалася ваша доля? Виросли ...

Та що ж виріс. Кончив 8. Ні, хоч 7 класів там в селі.

В якій ви школі навчалися?

Єсть таке село в там Опішнянському районі Василь-Устимівка, єсть таке село, там ото семирічка була. А потом Чернофедорівка, там велика середня школа була, туди ходили ми. А потом кончив школу я, в армію, мати одна, в армію не взяли, шо мама одна, то я тоді у восьмирічці директор попросив мене, я не погано зацікавився — фізруком став, діловодом, а потом проробив там 4 роки і мене з Раєнно — в педінститут, щоб я поступав. Мені не дуже і хотілося, но здав, но сказали: «На заочне хочте, на заочне ідіть». Но мені не дуже і хотілося. Переїхав у Полтаву, тут знакомі були приписали, кончив курси шоферів, та оце 40 років шофером робив, зараз уже і на пенсії.

А що Вам ще батьки розповідали, в яких умовах вони проживали?

Ну, не гудили хазяїв — харашо їм було.

Вони мешкали в одному приміщенні з хазяїном чи ні?

Ні, в них одельно було. Домік одельний був для робочих.

Зимою він опалювався?

Да, да, все харашо було. Я ж кажу, мене, шо мене німкеня гляділа, ну й наші дівчата. Ну вони ж робили, а потом після той наші жінки гляділи.

Ваша мамка працювала на заводі, де лопати виготовляли, це, звичайно не жіноча робота. Важко їй було? Скільки годин вони працювали?

Ну, конешно ж, по-моєму 12 часов, 12 годин.

Яке відношення хазяїв було до робочих?

Ну хвалили їх, оці всі жіночки хвалили — не погані були хазяї, так що ж і вони поверталися. І це все було під Бельгією, десь там возле Людшайт, під Бельгією було. Нас визволяли американці, це нам повезло раз, а потом може Ви знаєте, може чули, що отаких як оце я, моя мамка, — багато ще хто був на Соловках і де хочеш. Тут же Сталін іще другу каторгу придумав.

Розкажіть нам про це?

Ну, як приїхали ми в село, не знаю як там — поки їхали, то там

нічого ніхто там на границі нічого. Тоді ще може й границь не було. То ніхто хоч не продав, а якби продали, то може мене в живих уже не було. Тоді було таке время.

Добре що хоч не розлучили вас з мамкою, багато таких випадків траплялося.

Да багато таких було, канешно.

Розкажіть про батька, що їще вам мама розповідала?

Вони як ото приїхали, то разом не були, трохи там пожили, а шо там той? Но він десь був там одельно, в другому районі там, може з другою зустрівся? Ото таке, тут нічого розказувати. Це якби там робив, а ви отут були на первом етажу, там Анна Павловна єсть, вона на заводі робила.

Ні, не були. Тожє в Німеччині працювала?

А як Ви оце шо мене знайшли, у фондї десь, може молодших знайшли. А в нашому домі тільки я один?

Да, тільки Ви. Нам цікаво саме інформація про Вас. А в якому році ви повернулися з Німеччини?

В 45-му. Визволили оце ж... 11 квітня день визволення оstarбайтерів, а 14 квітня визволили нас американці. А потом ціле літо держали їх американці, і годували їх, умовляли щоб в Америку поїхали, шо б ми в Америку поїхали. Ну, ніхто, всих на родіну тягло. Та вас же там Сталін прижме, і на Соловки, і на Сибір пошле, но всі додому додому — всі поприїжали живі і здорові, це якби в городі, то може б і прїслєдували. А так.

Які саме документи в Німеччині вам дали, що засвідчували вашу особу?

Свідцтво про народження, там по-нашому і по-німецьки було написано. Ну, була вона в мене до 58 року, а я став у школу, а воно знаєте, поступати в середню школу воно ж ніхто не питав, сховав би і хай би лежало. А я поїхав в Опішню в район — там робота є. А так і так нема в мене метрики чи згоріли чи згубились, та виписали мені нову повторну написали в 58 році. Ну, взяв так і пользувався, а потом кинувся, це шо оstarбайтери всьо, пішло воно все вгору. Прийшлось 2 рази в суді доказувать, а ту метрику я взяв дурак та й спалив, думав шо прийдуть шукати, тоді такі були слухи: нас прєслєдували, нас на Соловки саджали, в Сибір гнали, шо хоч може бути і прийшлось судом. Та всьо равно вона показує, вона не дієвительна — так мені в загсі казали, вона не годиться.

А були ще сім'ї з дитиною?

Та ні, тільки я один був і 13 дівчат з Опішнянського району. І ото хазяїн няньку німкеню найняв, а мати щоб робила.

Петро Петрович, розкажіть, як саме тікала ваша мама, з яких міст?

Ну, з села того де вона жила Василь-Устимівка Опішнянського району, в сусіднє село тікала, там родичі були і там вона переховувалася, ніхто не знав. Утихло все, вона прийшла і поліцай побачив, поліцаї ж там були. Побачив, а тоді обратно, друга волна, забирали, її здали. Поліцай її здав, обратно її взяли, обратно вона втекла до Опішні, не доїхали. А за третім разом, вже 15 травня 43 року тоді вже попала капітально, бо сказали вб'ємо. Ото таке.

А як везли їх у Німеччину, мамка не розповідала, чи давали їм їсти в дорозі, чи проходили вони санітарну обробку?

Та ні, нічого не проходили, у тих в коровниках, в телятниках в вагонах везли. Напхали їх, як там, як оселедців, торби з собою брали, харчі. Харчі не забирали. Не знаю чи даліше годували там, но сміялися дівчата. Ось і Київ з торби виїв, поїли поки до Києва, поїли все. До Німеччини поїли все. Казала мама брюкву кидали їм у вагон, як свиням. Це таке як редька, понімаєте, кормове, то хто їв, хто не їв. Ну, а потом, як попали в Германію, то їм повезло трохи, їх невеликий фабрикант узяв, 13 чоловік дівчат, заводік там був я вам розказував, що лопатки саперні робили, солдатські, і затвори чи до пушок, чи я знаю.

А під час роботи їм дозволялося спілкуватися з іноземцями, чи вони тільки між собою?

Ну, вони ж нікуди не ходили, вони були тому там охоранялись у хазяїна цього.

Як в ізоляції всі 13 чоловік. Да?

Да, нікуди, вони тільки робили, а неділя вихідний був у них. Хазяїн не поганий був, і годував непогано, но всьо равно наші українці трохи ворували і той, еслі б знайшов хазяїн, то нездобрувать було. Вони там і знакомим десь...

А що траплялися такі випадки, що знаходив чи ні?

Ну, він замічав, шо щось крадуть, но якось він лояльно до них относився. Робили харашо, но і годував він не погано, а до мене ото ж няньку найняв, щоб мати робила (*посміхається*), німкеня була там. Десь їй уже до 90 год по-моєму їй, та воно вмерла вже видно давно. Ото таке.

А Ви не знаєте, були якісь відмінні ознаки на одягу, можливо

якісь написи?

Цього не скажу, ні. Робоча форма в них була, да, обізательно була робоча форма.

Хазяїн їм видавав?

Да, да, всьо там, техніка безпеки в них була, то наказували, хто нарушав. Ото таке.

А як можна було спілкуватися, чи писали листи додому, чи ніякого зв'язку не було?

Я цього не скажу. Тоді як прийшли американці, визволили, о там же і руські пленні були, тоже рядом лагерь був там, ну наші пленні совєцькі, радянські солдати. Так їх як випустили американці, так вони помещиків усих стали бити, 17 ножових ран братові, брат сюди приїхав до цього хазяїна, порізали, заколот там зробили, ну вобщем мстилися, короче, німцям.

А як звільнялися, як їхали з Німеччини, не розказувала мама, як це все відбувалося?

Ну звільнили 14 квітня 45 року американці — це ми туди аж під Бельгією були, аж там місто Люденшайт, єсть таке місто і американці це ж 14 квітня, травень, червень, липень. І по-моєму в августі їх, по-моєму отправили ешеленом, то приїхали додому десь в сентебрі місяці, якраз шо оце мама каже картошки брали у селах.

А ніякої бомбьошки, такого нічого не було?

Ну, бомбьошка була як це, як американці ото ж наступали, а потом як уже захватили, то вже не було.

А не розповідала мама, що сталося із хазяїном, в якого вона перебувала?

А хто його зна, не знаю, того то порізали, а цього ні, а потом вони кудись уїхали, а далеко вони уїхали, хто зна. Ну, повтікали вони звідціль тоді, поїхали може на Захід туди.

А як Ви добивалися додому?

Ну, вже тут лутше, американці і харчів вже дали на дорогу. Мама там і одьожки мені понабирала, тоді ж бери, було що хочеш. Ну, в вагонах уже не таких їхали, в обикновенних їхали. Приїхали додому... агітірували, щоб там оставалися, чи в Америку куди хочеш, чи в Францію, чи в Австралію, чи тут в Німеччині. А дівчата всі додому, додому, всі додому поприїжали. Ну, так оці всі все благополучно, ніхто нічого. Чи воно шо в далеких селах, то нормально ніхто нікуди, то ж було і на Соловки, і на Сибір брали, забирали. Ото так.

А мама не розповідала, у вас було там своє ліжко?

Видно ж було, ні не казала (*посміхається*).

Як вплинуло ваше перебування в Німеччині в подальшому, як до Вас віднеслися ваші односельці, як ви приїхали?

Нічого, все нормально, мама розказувала, що все нормально було — ніхто нічого, ніхто ніде. Ну оце написав, а так, хто зна — де б ми були. Нормально так ото, а як підріс, то кої-хто згадував, що в Германії родивсь, а так тихо все було. Ото таке.

* * *

МИХАЙЛОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ

Я — Михайлов Владимир Николаевич. Родился 27 апреля 1936 года в семье учителя, Новгородской области, в городе Старая Русса. В августе 1941 года фашистские войска заняли наш город. На следующий день, после восстановления оккупационного режима, на улицах города появились повешенные. Моя бабушка — Екатерина Сергеевна Евсютина с мужем — Кириллом Александровичем, проживали в этом городе. В свое время, Кирилл Александрович, бывший путиловский рабочий, был направлен в город Старую Руссу, где работал в качестве прокурора города, был членом ВКП(б). На момент прихода немцев мы с матерью пытались эвакуироваться, шли пешком в район Валдая, пытались эвакуироваться и старые уже мои бабушка и дедушка, но в селе Пересса нас настиг уже передовой отряд немцев. Всем было приказано убыть к постоянному месту жительства, за невыполнение в течении суток — розстрел! Вернулись! Бабушка с дедом остались жить в Старой Руссе. Мы с матерью вернулись к месту их работы — в село Косено, где работали мои родители до войны. Это под Старой Руссой, в трех километрах. Зимой сорок второго года дед и бабка были арестованы и, как мы узнали только в сорок пятом году — расстреляны, за связь с партизанами. В скорости, в апреле сорок второго года, в село Косено, где проживали мы с матерью, прибыла «автофургон» — машина немецкая... Несколько семей были арестованы и посажены в эту машину. Меня не брали. Мать валялась в коленях у немецкого офицера, просила, щоб не бросали меня одного, поскольку никого родственников не оставалось в месте нашего проживания в Косино... Офицер ушёл, солдат сделал вид, что не заметил, что меня пихнули в сал... в этот фургон, и спрятали за мешки те, кто ехал с нами. Таким образом, мы оказались с матерью сперва в

Литве (Рокишкис) — город, где ее определили батрачить на местного кулака, а затем отправили зимой же, к весне сорок третьего года, отправили в Германию. В Германии оказались в городе Ризе, в лагере, в котором было порядочно дитишок, кроме меня, разных национальностей. Мать, как и прочих заключенных этого городка, отправили работать на (э) разбор развалин после бомбежек (город подвергался интенсивным бомбежками, бомбежкам) и на круповские заводы. Я не состоял на довольствии у немцев, поэтому мать из своего котелка кормила меня «кулираби» — разновидность капусты, смесь капусты с бураком, каким-то немецким, свеклой, и таким образом спасла мне жизнь. Так продолжалось до весны сорок пятого года. Весной сорок пятого года весь лагерь подняли и пытались увести под охраной... Громадная колонна заключенных двигалась через мост Эльбы, над нами борожировали самолеты союзных армий, над колонной. Немцы все время куда-то нас гнали... Дошли тогда в Гросенвальд — маленький такой поселок лесного типа, где и провели ночь. На утро, когда проснулся весь лагерь, ни одного из охранников немцев рядом не было. После этого решением лагерного вот этого нашего сообщества, было создано комитеты и решали, что делать дальше: то ли это провокация немцев, чтоб расстрелять нас в этом лесу, то ли надо что-то предпринимать. Решили двигаться по колоннам, национальным, разбились на национальные колонны — французы, поляки, русские с украинцами, и двинулись по шоссе в направлении линии фронта, на звуки канонады. Шли по пустынной местности, никого не попадалось, брошенные села, немецкие. И... (задумался) на какой то день, я уже и не помню, объявилась войсковая разведка советской армии — конные разведчики, которые обрать... нашим старшинам расчертили маршрут, куда двигаться, показали, на бумажке написали, куда двигаться надо кому. Мы с мамой прибыли в советский сборный пункт в Эстельверды, город Эстерверды, на Эльбе. Там находились до ноября сорок пер... сорок пятого года. В ноябре сорок пятого года после прохождения соответствующих инстанций, меня с матерью отправили в Советский Союз. Ехали на студебекерах, машины такие тогда давались, через Польшу. Затем нас посадили в эшелон, и мы двинулись на родину. Поскольку в Старой Руссе, как мы туда обратились, написали, узнали, что там осталось только девять домов целых, там проходила линия фронта до сорок четвертого года. Отец предложил двинутся... (задумался), в район его родины, Орловская, Курская область, поскольку здесь меньше пострадало от

войны. Мы оказались в городе Курске, где мои родители работали учителями... *(задумался)*. В городе Курске и в Курской области, они в район тогда уехали работать, родители мои, я прожил до двадцати пяти лет. Окончил местный мединститут. В шестьдесят первом году в связи с положением на границах Китая и возведением Берлинской стены нас годных к военной службе, мужчин, оканчивающих мединститут призвали в кадры Советской армии, мы стали кадровыми военными. С тех пор с шестьдесят первого года по восемьдесят девятый год я служил в рядах Советской армии. В период обучения в институте мы отправлялись на целину в Казахстан, там работали, там получил первую награду я Центрального Комитета ВЛКСМ — нагрудный знак: «За освоение новых земель»... *(задумался)*. В период службы в армии, я служил на Дальнем Востоке восемнадцать лет, в районе Приморья, Амурской области, Камчатки. После замены, по замене с Камчатки прибыл в Киевский военный округ, это был тысяча девятьсот семьдесят девятый год. В восемьдесят первом году был направлен в Афганистан, где прослужил... с восемьдесят первого по восемьдесят третий год. Убыл из Афганистана в январе восемьдесят четвертого года, по замене. После прибытия из Афганистана продолжал службу в Киевском военном округе. В этот же период весной восемьдесят восьмого года на три месяца был направлен для службы в район Чернобыля, где проработал три месяца начальником медицинской службы бригады пятой, Киевской. В восемьдесят девятом году, осенью, по возрасту был уволен из рядов Советской армии. Сразу же поступил работать в поликлинику города врачом и начальником штаба гражданской обороны. Вел более десяти лет ветеранов Отечественной войны и афганцев, оказывал им медицинскую помощь, устраивал их на лечение у медицинские учреждения города, был врачом уполномоченным по ветеранам войны. В декабре две тысячи пятого года оставил работу в третьей поликлинике, приём больных и работаю на данный момент начальником штаба гражданской обороны в детской стоматологической поликлинике. За это время, в период службы в Советской армии, за Афганистан был награжден орденом за службу родине в рядах вооруженных сил Советской армии, вот, орденами, медалями за помощь афганскому народу, две медали; медалью за оказания... участия по ликвидации Чернобыльской аварии и другими медалями — там Жукова, юбилейными и так далее, вот. В настоящее время поддерживаю тесную связь с ветеранскими организациями

города, стараюсь активно принимать участие в нуждах ветеранов войны и Афганистана, периодически печатаюсь в нашей газете, городской. Я пишу стихи и эти стихотворения печатают периодически. Посвящена тематика в основном Афганистану и военным нашим делам. Остальное, что могу сказать, что дети мои — взрослые люди, дочь замужем на Камчатке, там и внук проживает... Вторая дочь здесь, в Кременчуге, замужем. Сын проживает в Владивостоке. Внуки? У меня четверо внуков — взрослые люди, самостоятельные, работают, все окончили учебные заведения, высшие. Обустроенные, самостоятельные, хорошие люди (*задумался*). Не забывают нас ветеранов! В этом году в связи с двадцатилетием Чернобыльской катастрофы, нас, активных участников ликвидации аварии, наградил министр обороны, присвоили очередное звание воинское. Я полковник медицинской службы, в настоящий момент. Здоровья нормально, планы еще какие-то есть. Ну, что еще можно желать в моем возрасте, мне семьдесят лет исполнилось. Я хотел бы пожелать всем моим товарищам, кто прошел германский плен: доброго здоровья, активной общественной жизни и многих-многих счастливых лет жизни в нашей молодой и красивой стране. Ну, в общем и все, что могу сказать.

Зимой, сорок второго года, моя бабушка и дед — Кирилл Александрович были расстреляны фашистами, за связь с партизанами. Фашисты добрались к нам, в Косино, в апреле сорок второго года. Прибыл фургон и несколько семей, в том числе и я с матерью, были определены туда. Немцы не брали меня как маленького очень, ребенка. Мать умоляла, чтоб меня не оставляли, поскольку никого в этом поселке кроме нас не было, с родственников никого не оставалось. Немецкий офицер отошел куда-то, солдат сделал вид, что не видит, отвернулся спиной. Меня запихнули в дальний угол этого фургона и мы убыли в город Псков. В Пскове был организован сборный пункт, для всех лиц, которых немцы выселяли из этого района. Там было много детей, это, собрали нас в вокзальном помещении. Был подан эшелон. Эшелон был товарный. Нас заперли в этом, в товарных вагонах, открыто было только окно, затянута колючей проволокой, куда периодически, старшему вагону немцы, раз в сутки давали несколько буханок хлеба на всех. Не было даже возможности людям оправится, естественные нужды исправлять свои, по этому вагон превратился в хлев довольно быстро. Везли нас около недели. Остановка была сделана в городе Рокишкис. В городе

Рокишкис, в Литве. Здесь у... произошла высадка из эшелона. Подъехали местные кулаки, владельцы местных поместий и нас разобрали для сельхозработ, в Литовские латифундии. Там в это время была зима из сорок второго на сорок третий год. В самой латифундии этой, мать работала скотницей; ее определили ухаживать за свиньями.

И сколько дней она работала?

Это продолжалось несколько месяцев!

Выходные?

Никаких выходных не было предусмотрено! С нами жили и батраки литовские, тоже в ужасных условиях. Я впервые видел людей, которые носили на голом теле шкуры, обыкновенные, овчинные, повернутые к телу. Все это было покрыто вшами. Кормили из общей миски куда, обычно крошили картофель вареный, часто мороженный, заливали это сывороткой кис... кислого молока, это было блюдо, которое давалось на день. Я лично по малости лет пока не работал, но разговаривали, что когда потеплеет, я буду пасти гусей. Весной сорок третьего года прибыли гонцы со станции Рокишкис и нас забрали на станцию. После этого мы опять были отведены в эшелон и оказались в городе Риза, в районе Саксонии, на Эльбе.

А бежать пытались из латифундии?

Молодые люди, молодые и одинокие люди, во время хода эшелона, были случаи побегов. То есть подымать удавалось нижнюю половицу вагона, деревянную, и уходить между рельсами, с громадным риском, конечно. По прибытию в город Рига нас поместили за проволоку, на побережье, там, на берегу реки Эльбы. Режим был суров. Было для жилья и отдыха... (*задумался*), был барак, в котором оборудованы были нары, трехъярусные. На этих нарах была насыпана солома. На них спали люди, рядами. Подъем, до света, как правило, проходил дежурный по лагерю, немец с собакой и раздавался крик: «Ауштейн».

Строили взрослых и малых, пересчитывали, разбирали на команды и посылали работать или по разбору зданий, поскольку город подвергался систематическим бомбежкам. Каждую ночь налеты были на город. Или отправляли на работы на ближайшие заводы, металлургические, на разные работы. В ближайший месяц от этих всех работ моя мать практически ослепла. В дальнейшем, уже по возвращению домой, в Союз, у матери было минус семнадцать, зрение, то есть она была практически инвалидом (*задумался*). Питались? Взрослым давали определенный паек, очень скудный. Как

правило, это было кулираби — отваренная свекла, особой породы, помесь капусты и свеклы — кулираби.

А утром ничего не давали, там, кофе?

Нет. Не давали никаких кофе нам, давали какую-то бурду, закрашенную.

Это утром?

Утром, да! Хлеб давали э... эльзац, тоисть с большой примесью опилок, древесных. Если бы не мать, конечно, я б не выжил, поскольку мне не положено было даже пайка. Ребятишек в лагере было много, то ли немцы специально подбирали лагерь такой, что б с детьми там оказались люди. Дети были самых разнообразных национальностей. Всех я видел там: и французы были, порядочно французов было, наши, украинцы. Русские и поляки, много поляков было. Мы с детьми, сами дети к работам не привлекались. Мы находились на территории, когда взрослых уводили на работу. Общались между собой без всякого труда, не зависимости от того шо, какой национальности кто, все понимали друг друга, ребятишки. Рядом с лагерем был фруктовый сад и мы, голодные ребятишки, с такой жадностью смотрели на эти яблоки, за проволокой. Иногда подходил хозяин, какой-то старик, немец, то ли он сторожем там работал, то ли он кем-то. Иной раз, оглянувшись, так сказать, начинал рвать яблоки и швырять в лагерь, возникала куча, мала. Мы ловили на лету, чуть не зубами эти яблоки вгрызались, куча мала, хватали, летели, рвали эти ягодки. В сорок третьем году, после Сталинграда, в общем немцы немножко присмирели. Это было заметно по поведению лагерного начальства, у начальника лагеря там двое сыновей, тогда, в Сталинграде. Это знали все. Присмирели, немцы. Одежда на нас была: деревянные сабо, — башмаки, вырубленные из дерева, или же был брезентовый верх, а подметки деревянные. Одежда: обычный синего цвета комбинезон, который давался взрослым с нашивкой OST, от как здесь изображено, от *(показывает)*. Это продолжалось изо дня в день, никаких выходных не было предусмотрено. Работали наж..., прижимисто. Обращались с нами тоже жестко, прижимисто. Охрана, собаки были вокруг по периметру. Следили за нами, проверялось, ночные проверки, предусмотрены были по бараках. Строго укладывали, свет выключался рано очень. Обычно приходили в темноте уже, и уходил в темноте уже на работу. Так продолжалось до весны сорок пятого года... *(задумался)*. У меня был мальчик знакомый, Коля, там же, со мной, русский мальчик, где-то из Брянской области.

Там, в лагере, он заболел туберкулезом костей и в сорок пятом году, когда мы уходили, уже он, стал уже практически калекой, у него коленный сустав был поражен. Он стал хромать сильно. Дальнейшую судьбу этого мальчика мне не удалось проследить, поскольку мы разлучились потом. Немцы зачем-то сделали подъем весной сорок пятого года, внезапный, ранний. Построение общее и повели по мосту за Эльбу. В ш..., по..., по бокам колонны шагали солдаты в черной форме. На Эльбе самой, на этом мосту, когда мы шли, громадные колонны, тысячная людей, состоялся налет авиации на этот город в это время. Борожировали самолеты над этим мостом, была большая паника. Перейдя Эльбу, нас повели поселками, различными дорогами, довели до места, которое называлось Гроссенвальд, большое место, по-немецки. Там поместили в окопах. ...приказали всем забраться в окопы, находиться там, не появляться. Ходили жуткие слухи о том, что предстоит расстрел. Утром, на следующий день, это уже был где-то апрель, может конец марта сорок пятого года. Проснувшись, мы обнаружили, что охраны нет. Что делать? Может это провокация, думали мужчины, которые находились. В конце концов решились избрать старших по национальностям и колоннами двигаться в сторону фронта, откуда раздавались канонады, звучали. ...нет, хотя тоже беспокоились, что это все таки может быть провокация, мы выйдем, а нас встретят пулеметы, но обошлось! (*задумался*). Колонны двинулись в сторону фронта. Где-то к концу суток этого нашего хода к нам подскакала группа советских разведчиков, конных. Старший командовально-розвед..., разведчиков офицер, капитан, расчертил маршруты, куда кому двигаться, чтобы попасть в сборные пункты, для репатриированных. Мы оказались в городе Эстельверды.

И сколько шли времени?

Да сутки, наверное, а может и больше. В Эстельверды, до города Эстельверды по этой схеме шли. В одном селе, где заночевала наша колонна, русская, мы уже разбились там по разным колоннам. В селе ночевали в хлевах, пустынное село, в хлеву разместились и тихенько так смирененько ночевали, оставляли дежурных не спящих. Когда, это, воинская часть немецкая вдруг нагрянула в это село, танковая часть. Галдеж, моторы, немцы везде опять. Утром я видел, как уходила эта колонна, ночью обошли они правда с фонариком, посмотрели на лежащих людей там в этих хлевах, офицеры прошлись. Там утром колоннами двинулись дальше, и я последний раз видел вооруженных фашистов в своих нарядах. Они бросали противогазы и снаряжения

сбрасывали, сам я видел, немцы. Это уже деморализованные были, конечно, части, не опасные. Двинулись дальше, пришли в город Эстельверды, там нас поместили в подсобных хозяйственных помещениях. Тоже старые такие дали нам матрацы, такие набивные, соломой мы набили, спали там тоже, ночевали. Начались различные проверки. Потом нас расселили с большими удобствами с этих не приспособленных в пустые квартиры разместили. И где-то до осени, почти до октябрь, может ноябрь, я не помню это достоверно, шли проверки, родителей проверяли, как они попали туда. Мы, конечно, дети этих проверок не проходили, поскольку с нами эта беседа не могла состояться серьезно. Мне было около восьми лет, какие там могут быть беседы со мной. С родителями предметные беседы состоялись со всеми, с родителями. Оттуда, где-то в ноябре месяце..., да я помню день победы, день победы в Эстельверде нас застал, это был ранний..., ночь, подъем вдруг, ночь. В ночи было, вдруг ракеты начали лететь, стрельба началась, пальба из всех видов оружия практически. В чем дело? Война кончилась! Утром меня подхватил один из офицеров советских, посадил на велосипед и катал, целый день по городу меня катал, у него мальчик такого возраста был, как и я. Потом меня привез к себе в воинскую часть, начали кормить, ухаживать за мной, передавать из рук в руки практически, потому что малый был ростом совершенно и весом был, наверно, совсем никудышной. На э... надели на меня какой то мундир, напялили, укр..., повязали повязку красную, шо дежурный по части и потешались надо мною, хохотали, солдаты веселились, нянчились, совали мне конфеты там всякие и прочее. Вот это день победы мне запомнился. А осенью, где-то октябрь, начало ноября нас посадили на студебеккеры, автомобили, вот. Еще переместили в один сборный пункт, оттуда мы двинулись на родину! По Польше мы ехали на автомобилях. А здесь на границе в Польше уже, здесь на западной Украине, где-то вероятно это происходило, нас посадили в эшелон уже. Ну, в эшелоне ехали мы, поехали уже не в Старую Руссу, поскольку мы туда обратились когда, там ничего не осталось. Жить было негде, родственников никого нет, сообщили, что бабушки и деда нет уже в живых, они расстреляны. Решили ехать в Орловско-Курские районы, где отец мой родом оттуда, Николай Николаевич был, из этих мест. Отправились туда, отец сказал: — туда двинемся. Почему, потому...

Отец все время с вами был?

Да, отец да! Вот, вот там отдельно их там держали просто. С

матерью, я с матерью все время находился, с матерью. Поехали туда. Прибыли в Курск, там специальный был сборный пункт для репатриированных, вот при вокзальной площади. Родители ходили по городу в поисках работы все время. Я находился в этом помещении, все время ждал, когда они появятся. Они с рынка могут принести пирожок, какой-нибудь купить, набитый какими-нибудь вот этими лесными грушами, покормить меня чтобы. Нашли работу, отец устроился каким — то сторожем, вот. Потом нашли по специальности, мать нашла работу учительницей. Сняли квартиру, стали жить, работать потихоньку они. В школу я не ходил, хотя мне уже пора было в школу идти, вот, потому что нечего было одеть совсем, я э... полураздетый был, вот. Прибыли оттуда нищими, полураздетыми и бездомными людьми совершенно. В конце концов, удалось в районе найти работу и тому и другому, родителям по специальности. Удалось найти в районе. Приехали в Ленинский район, квартиры, конечно никакой нет, жили прямо в школе, там какой-то нам дали чуланчик. Плюс ко всему этому пятно, то что в Германии были, извините пожалуйста, семья, вот. Это па..., пятно трудно было очень. Холодные зимы, суровые, сороковых годов запомнились. В школу я пошел только во второй класс, и то я уже припоздал сильно по возрасту. Мне надо было идти в сорок третьем году еще в школу в первый класс, по возрасту, а я пошел только едва в сорок шестом году, в зиму с сорок шестого на сорок седьмой год, появился в школе. Там много было в те времена переростков ребят. С нами в пятом классе учились семнадцатилетние парни в нас. Переростков было масса. Ну, мои родители работали много лет по сельским школам учителями, преподавали, отец математику-физику, мать преподавала литературу, русский язык, вот. Учился я успешно, хотя мальчишки дразнили фрицом. Почему, потому что у меня шапка была немецкая, такая, непохожая на наши шапки, вот, но дружил я. Успешно окончил школу, среднюю. Поступил в институт, сразу же.

А трудно было поступать?

При поступлении было трудно, потому что минус была моя биография, минус. Благо было уже время послесталинское, Сталина уже не было, был пятьдесят пятый год. Если б это был Сталин, мы бы кончили в лагерях советских, как многие. В шестьдесят первом году я окончил мединститут. За период обучения в институте в пятьдесят шестом году мы всем институтом, как и Тульский медицинский педагогичный институт, наш Курский педагогический, медицинский

институт отправились на целину. Тогда было время освоения целинных и залежных земель. Никита Сергеевич бросил клич тогда такой. Оказались в Казахстане мы, три месяца работали там. Там я работал помощником комбайнера. Хорошо заработал по тем временам, около двух тысяч привез оттуда, это были крупные деньги, рубли, вот. Правда, работали крепко, от зори до зори в буквальном слове, в степи. Жили в палатках, а я, поскольку был помощником комбайнера, мы ночевали вообще в копнах. Комбайн делает круг за кругом и где ночь застанет, там и ночуем, вот. Вода привозная, еда привозная, ну интересно было, были молодые, веселы, жизнерадостны, это незаметно было совсем. Уехавши с целины, я получил награду от центрального комитета в виде нагрудного значка: «За освоение новых земель». Купил себе баян хороший, костюм хороший, одним словом первым парнем стал сразу оттуда, вот (гм). По окончанию института, в шестьдесят первом году начались неприятности большие, в политике внешней нашей. Появилась необходимость с китайцами укреплять границу и разъединить нижний Берлин западно-восточной стеной. В связи с этим, поскольку мы имели льготу, мы обучались в институте, нас не призывали в армию, но у нас была кафедра военная, нас готовили офицерами, запаса. Мы проходили военную подготовку в Алабина, Подмоскowie, нас вызывали в лагеря в Таманскую дивизию, там мы приняли присягу, в Таманской дивизии. Подтягивали нас в строевом отношении, в стрелковом, в организации медицинской службы подтягивали мол, развертывали госпиталя, учились как в военное время обеспечивать, действия боевые. Нас призывали в шестьдесят первом году в кадры советской армии.

А вот это пятно осталось что?

Пятно это записано у меня в личном деле и подчеркнуто красным карандашом, до сих пор в личном деле записано офицера. В нас же...

А допросы были по этому поводу?

Были. Когда попал служить в часть на Дальний Восток, меня (э), я попал врачом отряда у креппраен, погранчасть, у креппраен служить попал. В первый же почти день меня пригласили в особый отдел, сразу, лейтенант этот, посадили, включили радио, так чтоб слышно было разговор, не мешал там никто, и задали вопрос: «Как ты оказался в Германии?» Конечно, я ошарашен был, потому что, что мог бы им сильно объяснить им как, это было в деталях. Я им сказал что, пожалуйста, листайте, смотрите, запрашуйте личные дела родителей, они еще живы были родители тогда, еще работали даже. Ат я, я

отрывочные имею только сведения о том, как это все произошло и почему. Ну..., и так было несколько раз, пока я служил армии, несколько раз беседы такие. И в личном деле, конечно эта пометка влияла на мою карьеру, конечно, военную, бесспорно! Дальше, служба, общем-то прошла благоприятно, я служил в Приморье. Сперва был врачом части, потом был начмедом туберкулезного госпиталя, потом учился в академии в Ленинграде, тоже медицинской.

А при поступлении в академию тоже пятно влияло?

Я хотел поступить в агентуру учиться, тоисть вроде аспирантуры военной, но это закрыто было, не пустили меня, не прошел я туда, биография сыграла тут роль, явную, хотя имел уже печатные работы в журнале всесоюзном, такой журнал был — «Проблемы туберкулеза». У меня было две печатных работы там, а это уже предпосылка, чтоб поступать в аспирантуру или в агентуру, вот. Закрыто мне было это. Но однако ж я проучился по циклу туберкулеза в Ленинграде при медицинской академии и продолжал работать уже по специальности, узкой, не просто войсковым врачом, а узкой специальности стал работать, туберкулезом занимался. Затем я был переведен вдруг в другой госпиталь, Пр..., в Приморья, в район Лазо, рядом с... дальним. Этот госпиталь был славен тем, что во время дамасских событий, это март шестьдесят девятого года, — схватка с китайцами, вот, обслуживал раненых, поступающих оттуда. После службы в Лазо я был переведен на Камчатку. Там крупный госпиталь, — двести пятьдесят коек, был. Очень такой самостоятельный госп..., в нас было же гинекологическое отделение, поскольку надо было обслуживать и женщин, вот. Непросто войсковой госпиталь уже был, вот. Служил там три года на Камчатке. Дочь моя там замуж выскочила, умудрилась, до сих пор там живет, очень редко видимся. В семьдесят девятом году, по замене уже, я попал в киевский военный округ служить. В нас замена была на Камчатке, три года и едешь в другой округ служить, я писал, правда, московский округ, думал попаду там к родителям поближе, но выше решили, что на киевский округ поеду.

Родители еще живы были?

Родители еще были живы, вот... (*задумался*), отец, правда был уже присмерти и умер в ближайшие годы, умер уже отец мой, вот. Отец, правда, с нами уже не жил. Он совершенно отдельно, вот как-то так случилось, в разные стороны мои родители разбежались, поэтому про отца своего много я ничего не знаю. Помер отец мой. Я с матерью все время путешествовал. Моя мама, когда вышла на пенсию, это был

уже шестьдесят шестой год, я ее забрал к себе, на Дальний Восток, она со мной по всем гарнизонам ездила, она десяток объехала гарнизонов со мной разных..., сидела со мной вместе и от она со мной тоже приехала сюда в киевский округ. Я здесь был назначен работать, служить, в Кременчуцкий военный округ начмедом, здесь в Кременчуг, рядом. Здесь еще моя дочка одна выскочила замуж. Вовка устроился давно уже, окончил и работать начал на Дальнем Востоке, сын мой, вот... (*задумался*). И, это, я осел на Украине потихонечку, появились внуки, и там, и там, и там, везде внуки появились у меня. У меня зять хороший очень из Опошны, отсюда, вот, да, внуки украинцы уже, вот, которые прекрасно знают украинский язык и вообще люди такие, совершенно такие, местные и дельные ребята выросли. Дети мои все получили образование, приличное, все. Работают по специальности. Не багачи, не бизнесмены, но, однако же работают и не нуждаются, так чтоб я их должен поддерживать все время там, помогать, самостоятельные люди вполне. Вот так у нас жизнь сложилась. Служба как проходила? Я попал сюда в семьдесят девятом году, на службу в киевский военный округ. В восемьдесят первом году, в ноябре месяце телеграмму, была по округу телеграмма, пришла в часть, в госпиталь кременчуцкий, убыть в туркестанский военный округ, в Ташкент, отправили в Афганистан, попал в Афганистан. В Афганистане, военно-полевой госпиталь Тулюкумри, местечко, уездное, рядом с Багдадом. Обеспечивали боевые действия сороковой армии. Госпиталь, штаты, сто пятьдесят коек, лежало в нас до пятисот человек. Почему, потому, что горная местность, высота до девятисот метров над уровнем моря, вода привозная, все привозное, вот. Гарнизон оцеплен, проволокой окутан весь, вот, охрана и прочее, и прочее секреты, бои. Во время боев потоки раненых шли к нам, но поскольку это горная местность и места такие довольно глухие, вся связь с внешне состоялась вертолетами. Плохая если погода, вертолет не мог прилететь, раненые оставались, оседали у нас, хотя они нуждались у инстанциях, более высоких. Правда, у нас врачи, коллектив сложился, это было двенадцать где-то работников, врачей, а то были ребята фельдшера, работали в этом военно-полевом госпитале, вот. Фельдшера были, медсестры, в основном в погонах ребятки, мужского пола в основном у нас работали. Женщин было мало, и редко попадали туда вольнонаемные. В основном Кабул, вот такие, Кандагар, крупные города. Ну и что ж, работали в нас ребятки эти все люди наши так, что они по сути дела на академическом уровне

делали операции, хотя это были молодые люди, молодые врачи. Подбирали, конечно нас, специально в Афганистан, бесспорно, там затребовались квалификации и все прочее и прочее и прочее, что было нормально. Потому, что там и розщитевали, что так придется работать. Инфекционных больных было много. Где-то на рубеже восемьдесят второго — восемьдесят третьего года замучил тиф брюшной. Брюшняк полхонул по гарнизону, вот, сотни людей заболели этим брюшным тифом. Он протекал очень тяжело в тех условиях, тем более питание тифовое такое, привозное в основном. Колоннами нам привозили туда картофель с Союза, капусту там и такое везли, но колонны эти часто пробивались с боями, потому что попадали в засады, там, вот, даже за водой иной раз выезжали — это бой, потому что засады, душманы везде подкарауливали. Ну, вот. Ну, эти вот годы, конечно, были жесткие, но коллектив был очень хороший, жесткие годы были. Климатические условия сами были не привычны для нашего человека из средней полосы, потому что летом там за пятьдесят градусов жара, вот. Зимой, правда, в горах выпадал снег. Жизнь была только в палатках, потом стали с Союза подтягивать к нам щитовые, сборные казармы, более-менее мы поделились после, стало налаживаться как-то снабжение, лучше стало уже. Потерял госпиталь наш одного врача, убитым, под Теплым Станом погиб. Во время прохождения колон, нападения были. Ставили засады. Бой, и вот часа два порой, три отбиваться приходилось от наседающих, которые, заранее подготавливали позиции. Первые ма..., автомобили в колонне взрывали, получился такой, получался такой затор, если сотня машин идет. Они сверху из подготовленных ячеек, стрелковых, спокойно на выбор били. Горели машины, погибали люди, в том числе вот наш Андрей Иванович погиб — Плеканов, — отец двоих детей с Кривого Рога.... (*задумался*). В восемьдесят третьем году, в декабре, должен был замениться. В нас ждали сменщиков, когда сменщик, но один сменщик приехал, да заболел, застрел в Кабуле. Одного как-то тут получилось что не..., по семейным обстоятельствам не смогли прислать. К концу года, в декабре где-то уже к концу года совсем прибыл уже, наконец, ко мне в гарнизон сменщик, как говорится: этот день замены, порохом пропах, вот. Прибыл человек, кстати из Полтавы прибыл, начмед полтавского госпиталя. И я убыл оттуда в Кабул, на аэродром, и там ждал попутных, пока на попутных, там мы попутными обычно добирались в Союз. Где-то в начале января восемьдесят четвертого года я улетел оттуда. Моя жена в это время

находилась в Хабаровске, у родственников своих, она из Хабаровска сама родом. Полетел в Хабаровск, побыл там в отпуске, и двинулись мы сюда, на житье уже, постоянное, в киевский округ. По прибытию сюда я некоторое время был начальником медицинской части санатория, мне дали отдохнуть хорошенько, прекрасное время службы, самое лучшее, которое помню, вот здесь в Санжарах, рядом. Там был военный санаторий, а затем был переведен в училище связи, где и закончил службу в восемьдесят девятом году. По окончании службы получил благодарность от министерства обороны, мне была вручена медаль, ветерана вооруженных сил. За службу в Афганистане я имел орден, за службу в вооруженных силах, — «За службу Родине в вооруженных силах», — так называется, вот. Две медали. Затем, зимой с восьмьдеся..., восьмьдесят седьмого на восьмьдесят восьмой год, в январе этого восьмьдесят восьмого года я был направлен для работы на Чернобыльскую станцию, нашу, на ликвидацию ЧАЭС. Там я работал до марта восьмьдесят восьмого года. В это период хорошо..., я вам покажу вот этот документ, здесь очень хорошо розписана наша работа, на этом, на станции, это копия, подлинников, поскольку у нас запраши... отдавали, вот это... работы на зонах Чернобыльской станции. Это, как нам считали, вот месяц январь считали месяц за три там, на Афганистане там тоже каждый месяц за три шел, и здесь в Чернобыле тоже считали, первый период так, потом месяц за полтора считали дальше тогда, к весне пошло дело, вот. Три месяца отработал здесь, за это время работы у меня вот здесь, покажу, вот такие вручили две грамоты и медали я получил. Вот эти две грамоты от командования, вот. Так сказать, на память остались об этом периоде у меня работы. Вот это период работы в Чернобыле, вот такие вот грамотки остались на память. Вот, а том, что служба в Аф..., Афганистане нам вручили от имени Верховного Совета вот такие грамоты, вот. Здесь подписано Горбачевым самим, но конечно это факсимилия, я вам просто, вот. Горбачев вручил такие. Афганистан оставил такую память нам. Что еще хочу сказать? По увольнению из армии в восьмьдесят девятом году, я сразу же устроился работать. Я две недели не работал, да, в Полтаве. Две недели всего не работал, получал паспорт, и сразу устроился работать. У третьей поликлинике я начал работать начальником штаба, сперва просто гражданского, потом...

А это пятно?

Никакой роли это уже не играло. Это уже исчезло сразу с

советской властью, начисто. Уже восемьдесят девятый год и дальше, никакой разговор. Я устроился работать в поликлинике, сперва начальником штаба работал, а потом меня поп..., попросили поработать врачом по ветеранам войны, и я до декабря две тысячи пятого года этим и занимался. Вел прием ветеранов войны и афганцев своих, отечественной войны стариков. Устраивал их по больницам, госпиталям, отечественной войны тут есть, ветеранов, у нас, вот. Вот такая работа у меня была. Занимался донорством по району нашему, доноров организовывал, я сам когда-то донором студентом был, подрабатывал все время, это был довольно существенное подспорье. Я в студенческие годы вообще работал, тоже, работал ночами. У нас была психиатрическая больница под Курском, в Сапогово, и я был там дежурным медбратом, работал, тоисть две-три ночи в неделю я дежурил там, вот, и..., и сдавал кровь. У меня всегда были деньги, я почти как лейтенант зарабатывал, в те времена, если лейтенант то получал сто шестьдесят рублей, когда меня призвали на Дальний Восток капитаном, еще пятнадцать процентов платили нам за дикость так сказать, за дальность, Приморье. Работал до две тысячи пятого года вот на такой должности, потом мне предложили здесь поработать, поскольку я решил уволиться, отдохнуть немножко, так сказать. Меня дети давно принуждали уже, лет десять последние говорили: не надо работать тебе, не надо работать, не надо работать, твердили, как бы уволиться, отдохни! У меня хорошие дети, заботливые, внимательные люди, вот. Я перешел сюда работать в нашу детскую, то нашу поликлиническую стоматологию, начальником штаба медицинской службы, естественно, это штаб медицинской службы свой. Ну и сейчас вот этим и занимаюсь, а вот это седня уже поработал, когда пришел сюда к восьми часам, вот поработал уже в это время. В настоящее, что еще, занимаюсь небольшими, вот папка, если можно так сказать, вирши, я вот вам даже один оставлю. Я печатаюсь в нашей газете, полтавской. Вот это вот тут есть копия этих вот напечатанных, вот виршей моих. Вот это вот «Красуня Полтава», вот это вот мой, мой вирш, вот он «Красуня Полтава», вот. Вот! Это — «Афган», вот. Это афган, это юбилей шестидесятилетний советской армии, вот. Я могу вам это дать, пожалуйста, если вас это интересует, может, вот. Вот это стихотворение, вот это вот стихотворение афганское, афганское стихотворение могу вам еще дать, у меня там есть. Оно положено на музыку. Его положил Овечиков, композитор такой, давно известный в наших краях, положил на музыку. Хорошо записано на диск, с

хорошим сопровождением, музыкальным, и хороший певец поет, профессиональный, не просто там, там под гитару, какую-то, вот. Она звучит хорошо, вот эта вот, песенка. Я вам вот это все дам, пожалуйста, так сказать, не золото, может вот эта женщина, как ее там зовут, которая вчера при..., приходила ко мне, может она поинтересуется, тоже пожалуйста, может ей вот, такие вот дела. С этой штуки я могу сделать копию, тоисть снять фотографию вот эту, тоисть я могу заинтересовать. В этом году, сейчас, в связи с тем, что мне семьдесят лет стукнуло, я решил проехаться по родным краям. Ездил в Новгородскую область свою, в Старую Руссу, в Косино. Вот недавно вернулся, буквально недели две назад, из этих краев. Ну, как там смотреться уже, да? Смотрите уже... Съездил туда. Может быть это туда и не интересно уже, даже? Проехался, был в том месте, откуда нас вывезли немцы, в Косино побывал, побывал в Старой Руссе своей. Родственников у меня там никого не осталось, ни души нет, вот. Городок чистый, хороший, курортный. А в самом Косино конечно там старинные монастыри были, они в полуразрушенном состоянии, какой-то женский монастырь пытаются организовать. Был я в музее там, там был музей жертв фашизма, счас Северно-Западного фронта, в Старой Руссе, и при разговоре я смотрел внимательно, вот этот военный период, там в музее, там женщина тоже педагог, она просила вот эту штучку, потому что там будут делать стенд жертвы фашизма. Тоисть его прислать, и они там..., у них же там еще кое какие-то документы Надежды Федоровны есть, вот эти они с школы там с Старой Руссы, она в Старой Руссе то росла, вот. Просили прислать. Ну что еще...? Чувствую себя бодро, желаю всем своим товарищам по несчастью германцам держаться, не унывать, работали и не старится, нельзя поддаваться этому состоянию, которое называется старость. Люди, которые не посещают никаких работ, никуда не ходят, быстро старятся, по этому обязательно заставлять их работать!

Как сложилась судьба вашей матери?

Мама моя умерла в девяносто шестом году. Здесь, в Кременчуге она жила рядом с моей дочкой, вместе с ней, у семье дочки находилась, вот. Я к ней часто ездил, по несколько раз на неделю иной раз. Но последний год она очень осл..., совершенно слепа практически стала — минус семнадцать, это практически инвалид человек. Я вам говорю, что это надо очень близко надо, это толстенные очки носить. Отец мой с мамой практически не жил в послевоенные годы, о нем по

этому меньше знаю, чем про нее, про мать. У него другая была семья, у Николая Николаевича. Хороший человек был, но остальное бывает всякое в жизни, я их..., не судья им, не сужу их абсолютно, как сложилось, так сложилось. Он мне помогал, когда я был студентом. Не оставлял вниманием своим родительским. Я к нему навещался каждый отпуск, когда прилетал сюда с Дальнего Востока. Я прилетел к нему и на похорон кстати, он умер, когда мы с Камчатки еще не выехали. Я прилетел к нему и на похорон, был тогда, вот. Навещаю его периодически, в Курск езжу, там навещаю. Счас я прокатился по России, в основном по могилам. У дяди в своего, в Твери, на могиле, помог там навести порядки, вот. В Старой Руссе, где розстреляны моя бабушка — Екатерина Сергеевна, могилы определенной нет, там есть ров на Минеральной улице, там противотанковой роты их сбрасывали, розстрелянных. Там общая могила такая, братская. Но я там тоже побывал. Надеюсь еще пора..., поработать, стариком себя еще не чувствую, занимаюсь чем? Я участвую в общественных мероприятиях, у нас в областной библиотеке, где проводятся литературные вечера, я там участвую. Плюс, там играю на баяне, мне приходится на концерт иной раз прийти поучаствовать, здесь в доме культуры. Даже мне там приз какой-то даже вручили, книжку хорошую такую добрую, вот. Стараюсь навещать союз ветеранов наш, общаться со своими. У меня много знакомых, сотни знакомых, поскольку я принимал стариков, идешь по улице и часто встретишь знакомых своих, или афга..., афганцев всех я знаю, нашего района Ленинского, всех, всех знаю. В городе, в нас, их около восьмисот человек счас афганцев, бывших. Из них в этом году, к сожалению, в прошедшем году, в пятом году вернее умерло шестнадцать человек, умирают часто. Самое умирали часто первые годы, лет пять первых. Были случаи самоубийств, были случаи, когда сгорали быстро. Вот счас мы хоронили в уе..., в мае месяце хоронили еще одного молодого человека, афганца, сорока трех лет. Вот буквально сгорел за несколько месяцев, началось заболевание крови, лимфоузлов, и он сгорел, практически. Это последствия, достает то, что облучения было, плюс питание, плюс стрессы. Но, а большинство ребят этих работают, имеют семьи хорошие. Собираемся мы. 15 февраля каждого года возле кинотеатра Алмаз, там есть памятник, возле которого обязательно собираемся, одеваем форму свою, ордена свои, такие brave хлопцы собираются. Вот так и живем. Надеюсь еще быть полезным, мне очень нравится на Украине. Честно говоря, я так

адаптировался здесь, я прекрасно понимаю украинскую речь, читаю, и то и другое, пишу документы я на украинском языке, хотя и не очень так силен, ошибки у меня бывают. Думаю, что моя история не такая суровая, как в некоторых людей, кто постарше меня.

* * *

ОЛЕФІР ГАННА КАРПІВНА

Я, Ганна Карпівна Олефір, народилася 4 жовтня 1924 року в с. Градизьк, Градизького району Полтавської області в сім'ї бідняка. Батько мій, Карпо Васильович Олефір, за фахом був чоботар. Земельної ділянки не мав зовсім, а дідусь, Василь Йосипович Олефір, мав землі всього-на-всього півдесятини.

Родина і батьків і дідуса була велика.

Батько до колгоспу не вступав, а мати працювала в колгоспі. Згодом батько вступив у артіль «Червоний чоботар» — чоботарем і заготівельником. Готував заготовки для пошиття взуття. Звідти і пішов на заслужений відпочинок.

Батько на війні не був, бо вік уже не підходив, 1890 року народження.

До школи я пішла у 8 років — 1932 р., а у 1933 році в зв'язку з голодомором школу залишила, але була переведена до 2-го класу семирічної школи, і по закінченні 7-го класу мене віддали у 1938-1939 рр. до 8-го класу середньої школи (десятилітки). До речі з 8-го класу уже навчання було платне (150 крб. за рік). Через матеріальні нестатки після закінчення 8-го класу — вступила на 1-ий курс бухгалтерського технікуму (тут же в Градизьку) і отримувала стипендію. А влітку на канікулах працювали з сестрою в колгоспі, ще були малолітками. Сестра на два роки була менша за мене, бо треба було виробити мінімум за матір, щоб не відрізали 41 сотку землі, яку наділив колгосп.

Працювали ми в ланці, де вирощували тютюн: все вручну — саджали, пололи, пасинкували, кололи ножом стовбур на пні, рубали сікачем, а потім в сушарці низали на глищі, вішали, щоб висох і тюкували. До речі, увесь Градизький район вирощував тютюн, а вже пізніше, як з'єднали з Глобинським районом і стали ми Глобинського району, то вирощували уже цукрові буряки (солодкі корені).

За всі ці роботи ставили палички (трудодні), за вироблені трудодні майже нічого не давали, або ще й залишалися боржниками в контору колгоспу, бо відраховували з заробленого за облігації (примусово заставляли підписуватися за обіди, за м'ясо (хоч і не мав живності, а 40 кг віддай і т.д.).

Оце так і жили колгоспники.

У голодомор 1933 року помер дідусь, братик і сестричка, а ми з сестрою були пухлі — вижили дивом. Після голодомору у 1935 р. в січні народилася сестричка, а мама помирає у січні 1936 року.

Нас залишилося троє: я — старша, а найменший тільки виповнився один рік. Через рік батько одружився вдруге, і знову народилося ще дві сестри: одна з 1937 р., друга з 1940 р. Отож і довелося нам із сестрою виробляти мінімум, так як було в сім'ї троє малолітніх дітей.

Весна 1941 року. Яка ж це радісна пора. Скільки вона принесла мрій, але вони стали марними...

1941 року я була студенткою сільськогосподарського бухгалтерського технікуму, що в Градизьку, який був розташований за стуленцевим узвозом над річкою Гирман. До річч, в цьому ж приміщенні я навчалася в першому класі.

Технікум цей був трьохрічним, ну рік скоротили, щоб закінчити програму за два роки, отож і довелося навчатися довше. Скільки було сподівань, але усе не так склалося, як думалося. Минула уже середина червня, як раптом фашисти віроломно напали на Київ (на серце України). Це було, як грім з неба з блискавицею; повисла зловісна хмара, яка скалічила юність і все життя...

Уже ішла друга світова війна, а ми ще не вірили в це і навчання продовжувалося. На літні канікули я сестрою Ніною робили в колгоспі і заготовляли паливо з плавнів; носили з лісу в'язки дров на своїх тендітних плечах і сухі кізяки в мішках.

А потім окопи, окопи, окопи — копали довго...

Восени 1941р. Градизьк окупували німецькі фашисти. І навчання моє кінчилося...

Восени 1942р., волею фашистів, мене було вивезено на примусові роботи в Німеччину на важку принижену працю рабів.

Везли нас, українських полонянок, (у вагоні-товарняку), у страшне і незвідане майбуття...

Так, везли у вагоні-товарняку, де возили скот, цемент, ліс. Сиділи і спали на соломі, дуже потертій. Тяжко було прощатися і може назавжди, з рідним краєм, обпаленого війною... А потім була дорога — дорога важка, неспокійна.

Зупинка перша і комісія, і їсти дали у Перемишлі (Польща). Дуже знущалися поляки з руських, а руські це були і українці і білоруси. При видачі обіду, в Перемишлі, били майже усіх по голові

полонником, а як давали пайку хліба, то кому більший кусок, кому менший — і хто посміє сказати, то били теж поляки (пся крев).

І знову дорога. Іще передостання зупинка у Кракові. Тут на нас дивилися з презирством, називали «руськими свиньми». І знову дорога, дорога... Ось уже й Німеччина, остання наша зупинка Франкфурт-на-Майні. Це велике промислове місто, що стало торгівлею невільниками зі сходу.

Приїздили покупці з різних місцевостей, щоб вибрати собі раба. Деякі купували за 5 марок, а деякі і за 10 марок (які були показніші). Нас продали у рабство 47 дівчат Градизьких: у м. Мульда — 25 — на «Вайсензее», і 22 — на «Гуміверкі». Я попала на «Вайсензее» — це був завод, де виробляли противогази. 25 дівчат (усі Градизькі) жили в одній штубі, а штуба це кімната. Бараки були дерев'яні і було в кожному бараці по 5 штуб. З однієї сторони барака жили дівчата з Білорусі, за ними ми — Гражижчани, за нами усі з Полтавщини — сімейні, потім дівчата Кременчуцькі і хлопці усі наші з Полтавщини з різних сіл і міст. У кожному бараці жило 150 чоловік, а їх на території табору було багато.

Табір був обнесений колючим дротом. На території цього табору жили в бараках різні національності. Проти наших бараків жили поляки, голландці, литовці, французи, бельгійці — (інтернаціонал). Спали ми на двоповерхових нарах, дерев'яних, матрац був набитий стружками з дерева, подушка теж із стружок, простинь, одіяло, оце і все було наше придане.

Тепер пишу усе по-порядку хто з ким спав:

1. Віра Компанієць + (Галаган)
2. Ліда Богуж + Градизьк (Ступник)
3. Ліда Орловська + Кременчук
4. Віра Олексашенко + (Буць)
5. Катя Дудник + Росія
6. Даша Миту + Семенівна (моя кума Лоптош)
7. Галя Олефір + Градизьк (Олефір)
8. Віра Мовчан + Градизьк (Несторенко)
9. Оля Котляревська + Росія
10. Надя Черненко + Градизьк (Чорнуха)
11. Оля Черненко + (Черненко)
12. Марина Шестидесятна + (Шестидесятна)
13. Віра Шестидесятна + (Сухарева)
14. Віра Корогід + Градизьк (Головка)

15. Люба Совдус + Градизьк (Совдус)
16. Соня Деркач + Градизьк (Головко)
17. Іра Перченко + Градизьк (Гелеверя)
18. Тася Геля + Кременчук
19. Маруся Геля + Градизьк (Юхименко)
20. Маруся Костиця + Молдова
21. Галя Корумек + Кременчук (Александрова)
22. Настя Колісник + (Колісник)
23. Галя Курило + Градизьк (Пироженко)
24. Галя Литвиненко + Фульда (Литвиненко)
25. Дуня Геля + Фульда (Геля)
- 15 — пішло з життя
- 5 — живе в Градизьку
- 6 — на виїзді

Галя Литвиненко, Дуня Геля так і померли на чужій землі. Усі ми, Градижчани, що жили в одній штубі, робили на фабриці «Вайсензее», у різних цехах. Робили ми біля великих станків, які гуготіли, як бомби. З нами робили німкені і старі німці, бо молоді усі пішли на війну. На цьому ж заводі робили поляки, французи, бельгійці, італійці. Перше врем'я робили ми в одну зміну: з 8-ми до 5-ти вечера. А згодом нам видали «ОСТ» — на білому фоні синім написано — це означало східний раб. Цей ОСТ пришивали на груди, а згодом на рукав. Тоді нам стало легше, бо ходили вільно по місту Мульда. На роботу уже ходили самі: і куди кому треба дозволялося. Тоді нас перевели у три зміни: перша зміна робили тиждень з 6-ти утра до 2-х дня, друга зміна з 2-х дня до 10-ти вечора, третя зміна з 10-ти вечора до 6-ти утра.

Погодьтесь, для мене нічна зміна була найкраща. Чому? Я відповідаю: вночі мене заїдали клопи. Цілими ночами, маю на увазі літом, сиділа під бараком. А у таборі, де ми жили за колючим дротом. Круглі сутки чергували поліцаї (вахмани), змінами то уже поліцай «прусачок» знав, що мене заїдають клопи.

Неділя завжди була вихідним днем, а субота коротким і біля станків у суботу не робили, а була генеральна приборка цеха і в кожного біля станка, щоб був ідеальний порядок. Наладчиками станків були пожилі німці і інваліди, теж німці. Ні німкеніям, ні німцям не дозволялося нам давати бутерброди, а спілкуватися було дозволено. Бувало крадькома німкеня покладе бутерброд біля станка, щоб ніхто з начальників їхніх не бачив, а скаже, щоб забрали нам. Навіть, як ми уже були звільнені від конвоїра, як причепили нам

«ОСТ», то познайомили нас зі своїми знайомими і родичами. А у нас вільного було досить і ми ходили до них на роботу. За це нам давали їсти і ще якусь тряпку. Мене навчила німкеня штопати в одну мить, легка на руку, хоть давним-давно вона уже пішла з життя, а я вдячна їй і понині (царство їй небесне), що умієш, за плечима не носити. А сказати відверто, що німці мудрі. А ми варвари. Ми не уміємо жити, цінити, дорожити і економити. Не любимо свою годувальницю — Землю, яку зрівнюють з чорним золотом. Та такої ж Землі, як на Україні, таких чорноземів рівним їм, трудно знайти.

Недарма німці ешелонами наш чорнозем відправляли в Німеччину. Ми були свідками цих подій, бо бараки наші були розташовані на окраїні міста, біля паровозного депо, а хлопці наші, українці робили там вантажниками. Жили вони на Бахраїні (недалеко від нас), в основному були західні українці, вони іф дружили з нами. Ходили в вихідні дні до нас, а ми до них. У вихідні дні ми ще ходили до своїх Градизьких дівчат на «Гуміверхі», а йдучи нас зачаровувала природа і неописана краса цього давнього історичного міста Фульда. Там же у Фульдї протікала ріка Мульда, якою ми любувалися при вході на гору, де розпинали Ісуса Христа. Цього мистецтва, вишуканого, описати неможливо. І це дійсно так, що життя коротке, а мистецтво вічне. Ідучи дорогою не можна було не зупинитися біля їхнього костьола і цвинтаря і напротив неописана краса всього побаченого.

Ну згодом ця краса зникла від бомб. Стали часто американці бомбити, та так бомбили, що земля і небо горіло від фосфорних бомб. А саме страшне — це було гудіння сирени. Моторошно стає від цього страху. Уже ми були змирилися з моральними і фізичними стражданнями, з жахливими подіями минулого, як несподівано налетіла згряя американських літаків і розбомбили «Вайсензее». Бомбили тоді з одинадцятої години дня і до п'яти вечора. Земля і небо горіло. І якраз у той день нас німці не пустили до себе в підвал, їх присипало там, а ми залишилися живі. Бог шельму мітить, бо земля правосудна.

І от після цього страхолюдного бомбардування знову ж таки волею фашистів восени 1944 р. нас 2-х градизьких: мене і Галю Корулик відправили в Тюрінгію в село Бенсгаузен.

Везли нас уже не у вагоні-товарняку, а своїм пасажирським потягом. І знову дорога страшна і незнана. Куди нас везуть? А віз нас поліцай той, що був у цьому таборі у Фульдї. Він мене добре знав, бо

обід нам привозили з табору на завод, а я завжди просила добавки в нього. Він мене і не відмовляв. Ну це не основне. А основне ми не знали куди нас везуть по фашистській Німеччині. Проїзжали і м. Ерфурт (прочитала з вагона). І от привезли нас у табір, обнесений трьохметровим колючим дротом, над самим лісом розташований, видно було тільки небо, кругом дрімучий ліс, та ще в добавок і гориста місцевість. Та це ж Тюрінгія — сказали дівчата, котрі жили в цьому таборі. То був табір смерті. Ніякого порівняння з Фульдою. На все це село Бенсгаузен був один фабрикант, а то багери (господарі).

Фульда снилася вдень і вночі. Відносно всього: і дівчата усі Градизькі були там і їсти давали краще. У Фульді давали кожне утро пайку хліба, а у Тюрінгії один раз в суботу. Так ми його в суботу з'їмо і знову чекаємо суботи. У Фульді давали хорош хліб, а у Тюрінгії з тирсою. А робили ми з галею в гальванічному цеху. Цей цех забрав здоров'я багатьох, хто там робив. Пізньої осені ми збирали у лісі горіхи з шишок, ходили на скопище картоплі мерзлої щоб назбирати. Тут уже до німців ніхто не ходив. Виживали як хто міг.

Сили уже покидали зовсім. 1945 р. (після Нового року), мене хвороба прикувала до ліжка. А ліжко яке? — Двоповерхові нари. Я знесилена уже не могла залізти на другий поверх. В цей період померла дівчина Надя, з Київщини, з першого поверха. І я лягла на її місце, щоб дожити свій вік молодий... І до визволення нас англо-американською армією я уже зовсім не робила. А їсти приносили у барак, те що і всім. Та таку баланду приносили, що аж дим устав, аби не подохли, а худі усі були, аж світилися. В бараках було і холодно і голодно. Бані зовсім не було, а у Фульді круглі сутки топив баню поляк Юзик.

Та ще вдобавок і воші заїдали. У Фульді вошей не було, а клопи заїдали, а у Тюрінгії — клопів не було, зате воші були.

У мене були коси, я уже не в силах була їх розчесати і дівчатам сказала, щоб мені їх відрізали. Так і зробили. Я уже була приречена на смерть на чужій землі. Майже три місяці боролася з життям і смертю. Лікаря тут не було зовсім. У Фульді був завжди лікар — поляк і перекладач — чех, а все ж таки там був лікар. Надії на життя у мене не було, чутки були, що скоро нас визволять. А чи доживу?

Нарпешті довгоочікувана пора прийшла. 4-го квітня 1945 р. зранку об'явили, щоб ховалися в ліс, бо уже в Целемелісі (сусіднє село) уже американці, а це село зовсім близько, його не видно було, бо одні гори і ліс і тільки небо. А що ліс? У першу чергу його будуть

обстрілювати.

І от нас залишилося декілька чоловік в бараці німців, що Бог дасть. І от дивимося у вікно, як залітають танки в село... Німці вивісили білі простини на балконах, що здаються без бою. Так бог і милував бої. Підходять танки до табору, а там одні негри. Ріжуть колючий дріт і нас визволяють з неволі. Яке це було видовище? Ми не вірили, що на волі, але од волі ще було далеко. Ще більше півроку доля кидала нас напризволяще.

Рівно два місяці були ми у американців. Відпочивали під лісом, а над лісом протікала річечка, можна було і купатися. Ніхто уже ніде не робив. Харчували непогано. Я трохи оклигала і дівчата повели мене у село Целемеліс до лікаря — німця. Трішки підлікувалася. І рівно через два місяці дорога... А дорога предстояла з Федеративної Німеччини до Демократичної. Нас повинні були американці відправити до своїх...

II частина

У червні 1945р. американці під'їхали до табору, уже не обнесеного колючим дротом, великими автомашинами. Дали кожному продукти: хліб білий, консерви, цукор. Організовано, нас в'язнів, репатріювали до м. Темниця — демократичної Німеччини. І так американці передали руських в'язнів командирам Червоної Армії.

В'язні... — хіба ми провинилися в чому? Ми зовсім юними — зі шкільної лави, не по своїй волі, опинилися у фашистському чорному пеклі!

За віщо терпіли такі страждання на далекій голодній чужині в таборі підневільної праці? Нас убивали, — і уже зовсім знесилені, — ми оживали. Та ніхто на це не звертав уваги. У цьому ж м. Хемниця нас зустріли, вірніше прийняли (аж ніяк).

Дали нам хліб чорний з остюками і сказали: «Ідіть шукайте табір, де збираються усі репатрійовані». А куди йти? А діватися було нікуди, надія була на єдиного Бога. Ото ж ми і помандрували, куди очі бачили... Німецькі міста були в руїнах і ущент розбиті. Ночували під відкритим небом. Їсти не було чого, а просити у німців боялися, бо були випадки отруєння смертельні.

Не пам'ятаю, скільки ми уже пройшли днів, як опинилися біля ріки Ельба. Тут ми добре викупалися, я добре плавала, бо виросла і викупалася в р. Гирмані з дитинства. Тут же біля Ельби ми залишили, що в кого було зайве, бо в дорозі і голка важка.

І знову вирушили в дорогу, а куди ця дорога приведе? Невідомо!.. І знову мандруємо по чужій землі... Як раптом проти нас, усіх знедолених, гонять скот і сказали нам, щоб ми приєдналися до них і що цей скот женуть на Київ, і таким чином ми доб'ємося на свою рідну землю (Україну) (ну нас обдурили). І цей скот в супроводі військової частини організовано, як потім виявилось, гнали не в Київ.

Ну нам цей варіант підійшов, тому, що їхав обоз з продуктами харчування і повар був один старичок, смачно готував нам їжу. Ми всі були задоволені. Німкені доїли корів наввипередки і молоко забирали собі. Ми собі залишали один бідон, по потребі. М'ясо було, бо і баранчиків гнали. Не знаю скільки часу минуло в цій мандрівці.

Знаю, що пройшли м. Дрезден, Майзен, Пірна і дійшли до Берліна, до столиці фашистського рейху, зробили і свій там підпис на рейхстазі, де майорів червоний прапор. Ми уже стомлені були, бо пройшли 300-400 км, точно не знали.

І замість Києва ми з цим же скотом опинилися в Чехословачії в м. Шумберг (недалеко від Праги), бо один раз їздили на концерт у прагу приміським потягом. Тут у Шумбергу дівчата доїли корів (уже не німкені), а я удвох із галею Стрілець з Харківської області перегонила це молоко через сепаратор. До речі, тут же у Шумбергу, з нами залишився той старичок повар, що і був.

Так. Що сили уже набралися. А згодом нас відправили в табір, де збиралися усі репатрійовані, тут же в м. Шумберг.

Тут ми проходили особий відділ (сіяли нас на густе і рідке). І чекали відправки на свою землю. І от сидимо таки ж у бараці, як раптом Японія об'явила війну. І ми усі записалися добровільно на фронт, щоб виправдати своє довір'я перед батьківщиною. Ну тут нам пощастило, Японія — капітулювалася. Ну ми в цьому збірному таборі були до осені 1945 р.

Нас було 27 тисяч і в основному були ті, що були у армії Власова. Чекали відправки довго. Ще ми тут виконували всілякі роботи. Приборка у складах продуктових, прання спецівок.

Харчували добре, весь час нашого перебування. Після тієї голодовки, що ми пережили, усі дуже поправилися. І нарешті знову ж таки у (вагоні-товарняку) нас відправили додому.

І трапилося несподіване, як на Дунаї мадяри зірвали наш міст. Добре, що вдень. І ми не знаю скільки були в відчаї, пока зробили міст.

Писати далі немає настрою. * * *

Дописую про свої гіркі спогади про німецьку неволю.

Не пам'ятаю скільки часу минуло, поки відремонтували міст на Дунаї. І знову ж таки у цьому «товарняку» вирушили на рідну землю України. Остання моя зупинка ст. Кременчук. З Кременчука до Градизька добиралася своїм ходом. Зайвих речей у мене не було. Там, де визволяли союзники (маю на увазі нас), нічого не дозволяли у німців грабувати і магазинів теж. А там, де «наші» визволяли, грабували все, що під руки попадало. Нам тут же в селі Бенсгаузен дозволили американці в магазині (за дойчмарки) купити по парі взуття і по одному платтю і все.

А марок у нас трішки було, бо там була карткова система, у нас їх не було. За марки ми могли купити кока-колу і все.

* * *

За весь період мого перебування в фашистському рабстві один єдиний раз видали костюм з дерева (і хто не знав, що під час прання викручувати не можна, а вивішувати не викручуване, а хто викрутив — одні дірки zostалися, розлізлося, іще по такому одному платтю з дерева, по одній сорочці смугастій, які видавали в концтаборах і ситцеві штани, що коліна закривають і все.

То ми всі, без винятку, з цих штанів пошили собі кофточки з коротеньким рукавчиком, і всі роботи швейні виконували самі вручну. Три зими на плечах не було теплого одягу.

На ноги видали дерев'яшки — гольцшуги.

«В колодки ноги нам сдавили

«ОСты» на грудь нам натяли,

Ключи, решетки, полицаи

От нас свободу отняли».

28.11.2005 р., Градизьк

* * *

УСНІ ІСТОРІЇ В'ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ

АЙДОНЕЦЬ ПАВЛО ІВАНОВИЧ

Айdoneць П.І. (2005 р.)

Давайте коротко, дуже коротко, коротко. Коротко. А патом, може ж я вам щось і залишу. Так вам нада тільки по Матхаузену (*ймовірно: Маутхаузен*)?

Не тільки по Маутхаузену. Ви розкажете як Ви потрапили у табори і все що з цим пов'язано. Розкажіть, будь ласка, про свій життєвий шлях.

Так про своє життя — це як я був у дитячому садочку вам не цікаво?

А Ви були у дитячому садочку?

Значить, щоб, коли мені, а єсть, уже єсть? (*показує на диктофон*)

Да, да, говоріть. Працює.

Оце воно там записує?

Да, да.

Так от, я уже сказав, що я народився у місті Суми, Суми. Коли мені було сім років (*відступ від теми розмови, звертається до інтерв'юєрів*). Це треба розборчиво (*сміється*) балакати, да?

Та ні, там все нормально. Говоріть от як звичайно.

Коли мені було сім років, приїхали за моїм батьком, забрали, і, як

казала мені потім матір; вона, їх тоді ж заарештовували дуже багато: тисячі, а якщо не мільйони, то вони спілкувалися, оті вдови; і що він з тридцять першого року до тридцять сьомого року сидів в різних таборах, а в тридцять сьомому році, наш любимий батько всенародний Сталін сказав: «До яких пор будем тримати оцих дармоседов?» (з підвищеною інтонацією). Так їх десь там за день, два, три, п'ять, тиждень всіх розстріляли. Це були. Е-е-е. (*коротка пауза, звернення до інтерв'юєрів*) Як називались? (*пригадує, коротка пауза*) Непман і куркуль — оце дві категорії були, які знищені під корінь. Нема, нікого не залишилось. Мій батько був непманом. А яким він був непманом? Його назвали експлуататором, непманом і ото заарештували як ворога народу. А-а-а (*коротка пауза*) ви ж пам'ятаєте по історії що тоді ж зрада як в тридцять першому році, а в тридцять другому уже голодомор почався.

Це, як у-у-у Києві вийшла, чи де вона вийшла, та книжка: «Злочин». Да? П'ятитисячним тиражем. Про голодомор на Україні. Так а я його бачив своїми очі..., своїми очима (*голосно акцентує увагу на цьому*). Дойшло діло до того, що у тридцять третьому році, в серпні місяці, був прекрасний врожай, прекрасний. Стіною стояв хліб, а убирати нікому. Вимерло село, вимерло. І от в містах, так же воно і в Полтаві, собирали ілі мобілізували бригади людей, особливо тих які походженням із села, і на підводах везли, чи їхали убирати цей урожай. І ото ж мати мене забрала, я ще ж малий. І ото на підводі, я пам'ятаю як ми їхали на підводі. Така була погода! (*із захопленням*) Навіть спека, ну ми правда рано їхали, тоді ще не було такої спеки. Ну ми проїхали п'ять чи шість сел. Ні одної живої істоти, ні одної (*голосно, розтягнуто*). Ну знаєте як в селі там: курка біга, собака там ще що. Нічого. Тільки ото як проїжджає, я пам'ятаю що ми проїздили по якійсь вулиці, в якомусь селі, вітер дує а, будинок був такий, достойний, і були ставні. Да? І оці ставні, вітер як подує, а ставні бух-бух. Ніде ні одного. І керівник із міста Суми, молодий компартієць, якому поручено було цим ділом зацікавитись, він е-е-е бігав від хати до хати, щоб найти десь яку живу людину і яка б показала а де ж те поле, цього колгоспу? Не найшов. Тоді він каже: «Ну так що? Ми є, хто буде працювати, хліб он стоїть, давайте почнемо». Були комбайни, комбайни, які запрягались у трактори. Ну е-е-е я пам'ятаю що то... (*звертається до інтерв'юєрів*) Молотарка ж в курсі дела що це таке, да? Оце я крутив молотарку. Ну мені це подобалось: крутить молотарку. Короче говоря, ото убирали той хліб і убрали. Я не

пам'ятаю за тиждень чи може десять днів. І нагрузили мішки навіть, нагрузили мішки на ті підводи, а їх було приміром десять. І ото везли.

Короче говоря, ото приїхали. Після того голодомору. Ой, страшне (*розтягнуто*). А в Сумах, Сумах позабирали ж усе, а-а-а, у селян. То ті які в змозі були, не далеко від обласного центра, то вони приходили в Суми і під магазинами сидять. Дітей куча, ті матері, вони опухші — не видно глаз. Це така трагедія і такий злочин (*гнівно*), натуральний злочин держави. Десь там Канада, хтось, я не пам'ятаю, якісь держави чули про це і-і-і пропонували допомогу. Сталін сказав: «Нет. Нет не будем ми брать е-е-е подачки от буржуїв». Да. Ото так. Скільки, от, у цій книзі «Злочин» фіксується потолок: «чотирнадцять мільйонів погибло людей». Так воно? От уже ми дожили до того, от і досі, що не можемо порахувати. Так точно, як ми пройшли через Освенцим і в Освенцимі загинуло, раніше казали, до чотирьох мільйонів, но Польська Академія наук підрахувала точно, (*коротка пауза*) правда, з оговоркою: «по не повним даним», не повним даним, — півтора мільйони. Так це ж, півтора мільйони — це ж страшна сума, так? Ну ми вижили. Так. Вижило мало.

Да, оце я занурився у-у-у подробности оці, а воно не нада, не потрібне.

Для нас це якраз найбільш цікаво.

Як?

Це цікаво.

Ага. Так що після голодомору? Після голодомору, це було коротко, ну як: з тридцять третього-четвертого року і до сорок першого, тоїсть до війни, оцей проміжок Україна, міста України, були заповнені сиротами. Сиротами, дітьми, які із села, ото вже хто міг добратися, добралися в міста. І ото що — крали, просили, більше крали, і я з ними, я з ними. Значить, скорочуюсь, і ото я з ними... (*емоційно, з хвилюванням*) Це така розбещеність дитяча була, страшна, просто не можна собі уявити. Я коли вспоминаю це — це страшне. Це ж діти. А, ну у середньому це десять — дванадцять років. От такі діти.

Тоді на Україну, в Київ, приїхали два сталінські звидяжники: Павел Петрович Постишев і Каганович Лазар Мойсеевич. Ось вони наводили порядки. Які порядки? Це ж як тоді, в ті роки, тюрми були забиті ворогами народу, тюрми. Так вони потіснили в камерах оцих ворогів народу і висвободили камери, ну жилплощадь, так би мовити, для дітей. Можете собі представити що появився указ що у-у-у уголовная ответственность падає і на дітей з чотирнадцяти років. От в

чотирнадцять років я уже сидів на скам'ї підсудних. (*голосно наголошує*) Чотирнадцять років! І суддя, жінка, така видно в неї такі діти як я, і вона мені каже... Тоді було не так. Тепер за решоткою сидять. Да? А тоді ми сиділи, ну, був такий бар'єр високий. Якщо ти відповідаєш на питання суда, то ти стаєш і отак... (*не завершив речення*). А як с... (*коротка пауза*) А як ми ставали, чотирнадцятилітні, то, як суддя сказала: «Мне твого ліца не відно», а тільки очі, да, за бар'єром (*коротка пауза*) «Так ти, — на мене, — так ти стань на диван, на сиденьє». Да? Ото я на то стаю — це такий бандіт, підсудний (*іронічно*). Да? (*сміється*) Злочинець. Що його не видно із-за бар'єра.

Нас двох, по делу ми проходили четверо, но нас по чотирнадцять років було двоє (*короткий відступ від теми розмови*). Це ж я так громко балакаю щоб було чути. Я, Павло Айдонець, і Василь, тоже чотирнадцяти років. Я його прізвище не пам'ятаю, а кличка в нього була Керенський (*усі сміються*) Вася Керенський. Ну по ділу проходило четверо. Так, Льонька Котляр сидів з батьком, там, серед людей, а ще один був — Вовка Тверезовський (*імена та прізвища називає голосно, по складам*). Так от як виступала представниця наробраза (наголос на останньому слові), це отака жінка (*гнівно, з обуренням*), я її запам'ятав на все життя. І вона каже, що от банда малолетніх преступників... (*з обуренням*) Ти ж... Як ти можеш так казати?! А ми ограбили газетний кіоск. (*продовжує іронічно*) Ви представляєте?! (*сміється*) Газетний кіоск! Ночью, у ночі, одламали двері і залізли туди. Десь е-е-е грошей було мелочь, ну як, газети. Десь біля трьох карбованців. А потім, (*із захопленням*) там були отакі конвертики: «колекційні марки», марки. Кожний взяв по оцьому конвертику, а оцей Васька Керенський ще й прихватив галоші хазяїна кіоску; ну, старі калоші. Оце так (*коротка пауза*).

Ну от. Мені... А, і от, я ж не сказав, тому, Котляру Льоньки дванадцять років, він тоже підсудний. А самому страшному бандіту (*з іронією*), которий сидів з батьком; а батько його був учасником Первой конной армії; і він сидів, і все время підшмаркував, і-і-і, і плакав, — це са..., четвертий бандіт, которому було вісім років (*сміється*) Я ж вам сказав, перед цим, що оця розбещеність дітей... Вона зразу на дітей (*гнівно*). Це страшно! Так я і Васька Керенський одержали по півтора року дитячої колонії, а тих відпустили, бо вони ж малі зовсім. І вот повезли, мені так здається, я й досі не знаю так воно чи не так, в Херсон. Там була колонія дитяча. Ото значить построїли,

кожний етап приходе і відбирають, так сказати, спеціалістов. Так прийшов... На все життя запомню! Звали. Тоже він чи куркуль, чи непман тоже, ну оце його взяли у дитячий табір і оце він конюшнею відав. Він вийшов... Нас построїли, а він прийшов і каже: «Хто із вас умеєт запрягать лошадей?» (*цитую голосно, розтягнуто*). Я вискочив первий, хоть єдине що я — коняку від корови (*інтерв'юери сміються*) відлічав, да. Він мене взяв. А для чого? Значить, щодня, ну по крайній мері часто, ціла валка оцих подвод їхали з лагерьа на різні бази, а частіше всього на а-а-а-е товарний, же... залізничний, цей, двір за продуктами. То, ну, продукти там, ящики різні, оборудованіє і так далі... Так він, цей Полікарп Полікарпович, сів на задній віз, а возів було п'ять, а я на передньому. Кіньми не нада було управлять — вони вже дорогу знали. І то таким образом я втік (*голосно*). Я втік! І з такими ж як я, тоді було, ну, як би сказати, не погано тим, що я зразу ж попав у це ж середовище дітей, оцих безпритульних, які ще не сиділи. От. І так воно пройшло, я не пам'ятаю скільки місяців. І, добрався я оцими вагонами, товарняками до Сум у вересні місяці тридцять дев'ятого року, (*наголошує*) вересні місяці тридцять дев'ятого року. Це було тоді, як оті тарілкі радіо кричали, кіножурнали показували, в газетах писали, як (*голосно*) Гітлер і Сталін почали Другу світову війну. Вам історикам це повинно було знати, бо вони напали на Польщу. І, це було: першого вересня Гітлер напав, а сімнадцятого — двинув Сталін свої войска.

Як... Нада було сказати, у матері була молодша сестра, медсестра. Вона, коли я прийшов додому і вона прийшла до матері; і вони обоє гірко плакали і просили мене, щоб я отямився. Да? Що треба ж вчитись в школі і так далі. І вони мене вговорили (*підкреслює*). Вони мене вговорили. Я став. Правда в ту школу, в якій я вчився в Сумах, мене не взяли, бо таки розбещена дитина. Директор відмовив мені в прийомі, то я в другу там в Сумах була третя школа і ото в оту третю школу я потрапив. Я опять з'їхав на подробиці.

Все гаразд.

Так. А записує воно?

Записує.

Так, записує.

Коли почалася війна, в сорок першому році, я з Колькою Безбородовим (прізвище проголошує голосно, по складам), це мій друг, побігли в п'яту школу, в якій велося (*виправляється*) велася мобілізація на фронт (*пояснює*) Війна почалась. І ми побігли туди.

Колька Безбородов проходить, (засмучено) а мені не хвата півтора року до призива. Ніяк, як ми не бігали там, капітан, він на нас, ну, на мене особисто, так сказати, матерніє слова употребляв щоб я за ним не бігав (сумно). І ото так я остався. Ну як я остався, а воно, помімаєте, (із захопленням) оцей дух... (з інтонацією, голосно пояснює). Напав Гітлер на ето! Вероломно! Тоді ж казали (голосно, по складам): «Веро-лом-но», бо Сталін вірив йому! І от е-е-е (розтягнуто, заплутано) і у мене, і в таких як я, було що, ну, якось, щось, ну, якщо на фронт не попадеш, то і не попадеш. Там були такі, що я, я пам'ятаю що там... (не завершує думку, кашлянув) Пішов я на курси шоферов. Взяли мене на курси шоферов. Що, як я буду за баранкою, то може скоріше попаду на фронт. Не. Не пройшов я.

Прийшли німці в Суми десятого, (виправляється) двадцятого жовтня сорок першого року. Прийшли в Суми (емоційно, із запалом). Так я поклявся сам собі, що я їм покажу кузькину мати і, що я, вони мене ще попомнять. Ну, це моя боротьба протів німців похожа була скоріше на хуліганські вчинки: ото каміння кидав, бив стекла в автомобілях, у, у тих будинках де вони жили. Оце таке. Ну, і скінчилося тим, що мене підхватили, і, між іншим, підхватили (розчаровано) сумська українська поліція. Вот. Перше, перше, оце вони були на першому поверсі, а на другому поверсі було гестапо (відступ від теми розмови). Ото ж може не хватить пльонки?

Хватить, хватить. Там хватить.

Так е-е-е мене повели туди, до них, до цих гестаповців (спокійно). Мені дали там два-три рази по писку і на цьому кінчилося. Що оце зо мной балакати? Не похожий я був не на партизана, не на підпільника і так далі. Це е-е-е... Ви чуєте те що я кажу? Нормально, да? (коротка пауза, повертається до своєї розповіді). Я утік із поліції, утік, і, з тим же Колькой Безбородовим, ми почули, що в селі Желізняки, Сумської області, є партізани. І це було січень місяць, і ми вкрали коня із санками, сіли і двинули на ті Желізняки, у партізани. Ну ото можете собі уявити що ото, що ото були за діти такі. Діти ж ми були. Але були затримані німцями і отправлені у ту ж тюрму, в якій я при радянській владі уже обитав. Правда, це була страшна тюрма (з відразою) Вона була холодна і голодна. Нічого не давали. Не, давали (спокійно). Убитих коней собирали по полям, да, і ото з них варили ото юшку, заправляли, та я не знаю, овсом чи я, та я не знаю, ну по крайній мері. І ото, мати моя в змозі була принести мені варені буряки і варену картоплю (з жалем). І це пів дня вона стоїть там в очереди, здає. Там

не тільки вона одна, там багато (*сумно*). Здає оту передачу. Ну, там люди були такі, що добратись... (*емоційно*). А переполнена була тюрма, переполнена. Значить, всіх комуністів, там, комсомольців, там, і так далі, і так далі, пересажали німці (*голосно вдихає повітря*). Вот.

Тоді, як ото почався вивоз до Німеччини молодих людей, то нас, п'ять чи шість чоловік, ото, з камери вибрали, це був сорок другий рік, і повезли в Німеччину (*багатозначно*). Це вже друга половина життя (*коротка пауза*). Як довели до Варшави, я з вагона втік. Поляк, отой що перевіряв колеса, букси і так далі, залізничник, він і каже: (*із жалем*) «Ой, діти, куди ж оце вас везуть? Як би ви знали!». Ну, він то каже по польськи, но зрозуміло. (*голосно вдихає повітря*). Я забрав свою торбу, під вагон, і... А це в Варшаві. Велика станція товарна. Одні товарняки стоять (*тихо*). Переспав я до ранку. Провіряли вагони. Ходили солдати німецькі і перевіряли (*розгублено, сумно*). І мене обнаружили. Побили мені писок, і так далі, і так далі. (з докором) Вони до мене по німецьке балакають, а я ж не одного слова не знаю. Тоді привели мене до якогось будинку. З того будинку вийшли четверо німецьких солдат. В кузов грузової машини, і повезли в місто (*розтягнуто, чітко*). Штетін. Вот.

Там определили мене на коксохімзавод. Одер там ріка. Вот. І, в барак до поляків. А раніше ще поляків вивозили так же оstarбайтерами. І вот я з поляками. Ну, там в кімнаті, скільки там їх — двадцять чоловік, то, то й я. Спав я внизу, я пам'ятаю (*із захопленням*). Вони до мене прекрасно відносились, (*наголошує*) прекрасно. Ну, і я їм довіряв у всьому. І, потім, я став їх умолять, щоб вони мені допомогли втекти. (*сміється*) Це... (*іронічно*) Втекти це ж... Куди вже із Штетіна? А вони мені і кажуть, що от ми тобі устроєм втечу до Кракова, а там, у Кракові, наші люди. Ти будеш з ними, а потом, вони тобі на Україну, значить, зроблять. (*з повагою*) Вони мене одягли: костюм мені, сорочку, все, (*із захопленням*) купили квиток. Ну, я кажу, як брати поступали. Прекрасні люди. Ну, поляки, вони дружні в етом смислі, якщо людина їм подобається. Посадили мене в вагон до Кракова, залізничний, (*уточнюючи*) залізничний. Так я ж проїхав Верхню Сілезію. (*голосно, розтягнуто*) Верхня Сілезія. А на кожній станції заходили жандарми, військові німецькі. Отут (*показує на груди*) бляха така на цепі. Да? Як правило двоє. Заходять, подивляться. Підозрілі є, то вони їх забирають. І от, мене, це в Катовіцах. (*уточнюючи*) Місто Катовіци. Оце зараз там щось упало, потолок десь. Вот. Вони мене забрали з собою. Там, ну, аусвайс,

документ. Да? *(іронічно)* А де у мене? Який документ? *(з відчаєм)* Забрали мене, і відвезли на шахту, а це вугільний басейн, як Донбас. Да? Верхня Сілезія. На шахту *(голосно та чітко)* Огайм Грубе. Так називалась, Огайм Грубе. І передали лагерьфюреру лагерь, чи табору остарбайтерів. Ну, українці в основному. *(голосно)* Здоровий такий, у нього був круглий значок, круглий значок із свастикою. Да? Це він член нацистської партії. Ну він уже старий був, ну *(голосно підкреслює)* здоровий такий. Здоровий, тучний. «Ти в шахту...». А, поганенько балакав по російськи, дуже погано. Ну: «Ти в шахту пойдеш работать?». Так. Робив лі я? Я кажу: «Не».

Ну все, *(сумно)* опустили мене в шахту на шістсот двадцять метрів. Оце там працювали. *(із захопленням)* Ну шахта механізована так. Прекрасна така шахта. І, як казали, мощность пласта, ну, три, а то й більше метрів висота. Да? *(уточнюючи)* Мощность пласта. *(зі скорботою)* Каждый день наших убивало, забивало, то страшно. Мене взяв електрик, шахтний електрик, і він, от опять доброта ця польська. *(з повагою)* Він з дому брав їду, і ділився зо мною порівну, бо нас тільки двоє було. Це я кажу, от скільки я в Польщі не бував, то інколи ото мене питали: «То як ти з поляками?» Як Юзеф Церанкевич, ви про такого чули, прем'єр міністр Польщі. В сорок сьомому році прем'єр. *(голосно, із захопленням)* То я це чув, як він казав Марунчаку, Михайлу Марунчаку: «Я, — каже, — з дитинства не можу поняти чому два слов'янські народи, поляки і українці, віками ворогують?» Понімаєте? *(коротка пауза)* Так ото отой поляк, він мене підтримував. Ото брав із дому їду для себе і для мене. *(сумно, з повагою)* А тоді ж по карточкам було, це не так просто.

Айдонець П.І. (Німеччина, 1943 р.)

Влітку сорок третього року, ну, може це на початку літа, я узнав... (*інтригуючи*) Отам була дівчина, которая мені нравилась, а вона працювала на паровозоремонтному заводі, підручною станочника. Да? От, було, ряд стояв станків токарних. Да? І за кожним же станком стояв, оце, поляк. Да? Шльодзак. Сілезія. (*виправляється*) Шльонзаки вони. Її, так сказати, біда, а може й моя біда, що вона була російська німка. І вона з дитинства знала німецьку мову. І вона часто чула розмови, як двоє, які за своїми станками стоять, між собою балакають. А Сілезія, це, у них дві мови — німецька і польська. І вони в основному балакали на німецькій мові, бо кругом були такі, які почують. Може ж щось таке треба секретне. І, (*тихо*) вони балакали про те, що в Польщу приїхали (*голосно*) із-за кордону... (*зауважує*) Це вже грубо я кажу із-за кордону: де, откуда, звідки вони приїхали не відомо. Люди, поляки, які організовують групу підпільників, а ці підпільники повинні будуть підготувати, там, якусь групу людей, для того, щоб, буде повстання. Ну, таке як Варшавське повстання. Вот. Буде повстання. І, серед, ну, цих підпільників була така, був такий інтерес, щоб залучити і остарбайтерів. Да? До цього. Ну, хто, кого вони зуміють. (*захоплено*) Коли оця дівчина, Ляля її звали, мені це сказала, я від неї не відстав, і мабуть пів місяця я за..., щоб вона мене якось представила. Ну, воно, це не так просто. І, потом, я її ставив під, як кажуть, удар. Да? Бо, якщо б вона сказала, що «я чула і знаю про що ви балакали», і так далі, «у мене є такий чоловік» — я, то вони б могли її пустити в розход. (*із сумнівом*) Так що... Ну, тут... Тоді, я думав тільки про те як би до них потрапити. І нарешті, десь може там через два тижні, вони мені сказали, що от як я хожу на шахту Огайм Грубе, із шахти на шахту, то я прохожу такий-то будинок, номер такий-то, такий-то. Так от, щоб я туди прийшов. (*тихо, розтягнуто*) І я туди прийшов. Це був такий індивідуальний, власний будинок двоповерховий. Ну, на заході немає одноповерхових жилих. Вот. Я туди прийшов і мене зустріли якраз оці двоє: чоловік і жінка, уже люди не молоді (наголос на останньому слові). Посадили мене за стіл, самі сіли рядом, (*уточнює*) на протів мене. Я не пам'ятаю, були там в цій кімнаті на другому поверсі; вікна, не знаю, ну це вже було темно. І оця жінка мені каже, ну, там: «Павел, тудасюда, що тебе?.. Чого? Ти знаєш що це дуже опасно?» Да? «Що, як ти будеш з нами, це так опасно». І так далі. «Скільки тобі років?» Мені ще не виповнилося дев'ятнадцять, а я сказав: (*театрально, зміненним голосом*) «Мені дев'ятнадцять уже!» Збрехав, щоб вони ж не дай бог не отказались від

мене. А вона, ця жінщина, і каже йому, оцьому чоловіку, такому, в окулярах. Такі рогові окуляри... Він... Вона йому й каже: *(сумно)* «Оте-то, ти слишиш, отето у нас бил би такой син, еслі б ми с тобой не сіделі по тюрьмах!» *(підсумовує із захопленням)* Це вже такі професіонали були.

Як воно там було? Де я був? Я... Воно отам мілкі такі всякі діла, мелкі. Я, вибило з пам'яті, но я пам'ятаю, як я прийшов, і він мені каже, от щас, цей керівник... А воно тут рядом парк, парк. Да? А це було вдень і він сказав: «Ідьом, прогуляємся». І він мені каже, він просто мені откритися, сказав, що остарбайтери теж будуть, ці... повстання *(коротка пауза)*. Брати участь. Так, треба русскоговорящіє командіри. Потрібні. А де їх брать? А він каже: «Отам, де твій лагерь, *(виправляється)* табір, там є й військовополонений. Так ти із того військовополоненого, постарайся домовитись, щоб вони втекли, а ми їх підберем і вони будуть командирами» *(з іронією)*. Ну це тіки восемнадцатилітньому в голову таке прийшло, що я... А я сказав: *(зміненим голосом)* «Да, да. Я завтра приведу, чи коли нада?» Були там двоє такі які, з якими я... А це було біля нашого табору, табір військовополонених. Їх було тисячу, а може й більше. Так, ми вже з ними, як кажуть, общались. Да? Перебалакувались через колючий дріт. *(гордо)* І, навіть, я і дівчат підвозив, там, землячок і так далі, до цього дроту. Балакали. *(розмірено і чітко)* І там був такий москвіч — Володя Ільїн, і був лєнінградец — Валентін Новіков. Я їх на все життя запам'ятав. І я з ними почав оцю розмову. *(критично)* Ну це у тому віці... Отакий тільки... Я кажу, не розумно так воно все це було... Це тепер, з цієї, так сказать, старої калакольні. *(схвильовано, із захватом)* І вони втекли. Коли ночна смена ішла на шахту, вони там десь, вони достали, цей, гражданські костюми. Оділи, а з верху военнопленні шинелі, ото де СУ на спині, і стали в строй, і пішли на ночну смену в строю. А ми вже там їх чекали у-у-у на шахті. Ну це подробности я не буду розказувать. Короче говоря, ми... А ми, нас було вже п'ятеро, бо я організував там іще в нашому остарбайтерському. І, ми з ними бігом-бігом-бігом туди куди треба. Сіли навіть на трамвай, і доїхали до цього місця і, там були дівчата *(наголос на останньому слові)*. Вони познімали з себе... А, ну ми тіки переходили, вони зняли зразу з себе оці шинелі з СУ, і з ними поїхали туди, де на них чекали. Нормально все було *(коротка пауза)*.

У нашому таборі остарбайтерів був... *(звертається до інтерв'юєрів)* Мабуть я надоїв уже, да?

Ні. Дуже добре. Розповідайте.

Був Леонід Козлов, до речі, ваш факультет і ваш педінститут закончив Леонід Козлов. Я його знав тоді коли я учився. *(тихо)* То він єврей, єврей. Його нема, він уже помер десь, не знаю. Так вот підручним у лагерьфюрера, партайгеносен, да, був оцей Леонід Козлов. І цей Леонід Козлов ще вчора, там, чи коли, був військовополоненим. А в плен він попав під Києвом. Ну, через два місяці після начала війни. І, був, ото в конце-концов його привезли в Польщу, в Сілезію. І, він був спортивної статури. *(грубо, зміненим голосом)* Такий здоровий був. І цей лагерьфюрер наш, остарбайтеров, попросив у начальника цього табору військовополонених, щоб він йому отдав його. Да? Ну це таке. Як, я, я не знаю як це було, ну, по крайній мері, він оказався в нашому лагері і вже не в військовополоненій одежі, а в гражданской. Він його проінструктував, що ось тобі палка і ти бий на лево і на право всіх підряд, хто погано робитиме або ще що небудь. А цей, як ми його звали, Льюха Козел, так ми його звали, він, як я там появився, на Огайм Грубе, він думав що буде у-у-у, ну, як кажуть, моєму обличчю мати однодумця. І він мені розказав про себе. Він одкудася із Сибірі і так далі, і так далі. І перед війною був обраний комсоргом батальйона. Був лі він офіцер, це я не розумію, *(виправляється)* не пам'ню. І-і-і, *(розчаровано)* і от бачете — комсоргом батальйона, а у німців — підручним у партайгеносена. Но я з ним не зійшовся, а на-а-а, а-а-а навіть розійшовся. Він ходив з палкою і бив усіх, ну таких, слабих. *(самовпевнено)* Мене б він якби вдарив, то я б йому канешно відплатив. І він... Воно ж все це робилося на очах. Два табори: військовополонений і цих остарбайтерів. І він дуже, постійно... Він бачив, що я з ними через колючий дріт перебалакуюсь, — це одне. Друге, я навіть дівчат, землячок, приводив, показував. Там, вони вже були через проволку знайомі. То коли ці двоє втекли, то цьому Козлову Льюхе — зразу в голову, що це моя робота. Що я там устроїв і так далі, і так далі. *(голосно)* Ну я, я так думаю... І він пішов у караульне приміщення, і заявив начальству оцього табору, *(пояснює)* військовополонених, що він зна *(розтягнуто)* хто може бути причасним до втечі: «Он у тому баракові». Він конкретно не знав, ну догадувався. І от він приводить трьох автоматчиків, *(коротка пауза)* но, вони в коридорі стоять, а він зайшов і каже: «Ти от не ходиш на роботу. Ти пойдьош на роботу?» Ну, на язик остарбайтера я йому відповів. Тоді ті заходять; в мене була така шевелюра; і *(сумно)* потягли в караульне приміщення. Так

скажу вам, що я витримав п'ять годин, навіть більше, ну я п'ять щитаю, те побиття. Такий обрізок кабеля чотирьохжильного. Да? І ото він, унтерофіцер, мене допитував. А, і була із Одеси дівчина, по-моєму вона даже німка, каторая била переводчица у цьому таборі військовополонених. То коли її запросили, а той почав мене бить, і питає, то вона сльозно просила цього унтерофіцера, щоб він її отпустив. То він її отпустив, а сам, ну, на польській мові; так ото слабенько то польську він знав, а може й польський німець; і *(сумно)* ото п'ять годин мене питали.

Ну, нада буде сказати, що сліди того допиту ось *(показує шрам над оком)*. *(з боєм)* Я вже про друге не кажу. *(коротка пауза)* Після п'яти годин, а це; в шість годин шахта, на шахту пішли; а це вже було дванадцять годин, значить, несли туди, у цей військовополонений табір, е-е-е несли бачки... Мене вивели і, я нормально йшов ногами, правда, мені казалось, що мені вибили глаз. А воно оце одвалилося і закрило глаз. Коли привезли мене... Там такий маленький грузовичок під тентом, сіли туди солдати і я, і повезли в гестапо. Гестапо в центрі, центрі Катовіц, *(розтягнуто)* Катовіц. А там гестапо як раз отправляло із подвала, я там сидів а-а-а раніше, камери в подвалі. Відправляли групу, ну може чоловік п'ять, отак. Так коли вони глянули на моє обличчя, то вони поброезгували мною займатися, бо це вони попачкаються, бо вони такі чьопорні. Да? То вони сказали: «О, у тюрму отправляют, оце з цією групою хай він їде». Таким образом я попав у Катовіцьку в'язницю. *(голосно вдихає)* Ви знаєте, *(із захватом)* для в'язниці прекрасна будова. Отак, знаєте, буква «V», да? От потолка до по..., *(виправляється)* от криші до пола, стіклянна криша, да, все видно і ходили ото так, знаєте, ви собі уявляєте, да? Сітка, хто кинеється. *(розтягнуто)* Ото я попав туди, в ту в'язницю. І от, десь через два, може два с половиною місяці, мене отправляют в Освенцим *(уточнює)*. В концтабір, я не знаю куди. *(розмірено, чітко)*. На другому, так сказать, поверсі, на оцьому ж балконі стоїть стіл, *(уточнює)* стіл письмовий, настольна лампа і сидить начальник в'язниці, якому уся в'язниця видна, потому що буквою «V», а він отут сидить *(показує букву і вказує на нижній гострий кут)*. Да? Так що він бачить що там робиться, що там, що там, що там і на другому поверсі. Нас відправляли, поляки в основному і я, відправляли в Освенцим. Ну я не знав що це іменно в Освенцим. Про нього щось трошки чув і все. І він сидить там за столом, а ми стоїмо ж унизу, перед ним, а ззаді стоять оці ключніки. І він, по польськи балакав, і каже: «От ви все...»

Ну, як він там, уже я не пам'ятаю, назвав нас: бандітами, ну, поганими людьми. (*голосно, чітко*) «Так вот, ви все будете, — це вже я перевозжу, — ізоліровани в концлагере до конца войны». (*тихіше*) Ну, начальник тюрми розуміє що німці переможуть. (*голосно*) «А после войны вас будут судить і каждый із вас получит (*розтягнуто, по складам*) по заслугам». (*коротка пауза*) Коли ми, нас повезли грузовиком з тентом, ззаді сиділи ці ж, автоматчики. І коли везли под тентом цим брезентовим, він нас назвав бандітами. Да? І опасними для німецького народа, поетому ми будем сидіть в концтаборі. Так я собі подумав: (*ображено*) «Що ж це таке? Батько мій був враг (*голосно*) советского народа, я — враг німецького народа. Так де ж той народ, которому я не враг?» Через пів, (*виправляється*) півтори години їзди на оцьому грузовику я той народ побачив — це були в'язні концтабору. Арбайтбахфрайт. Оце нас там розгружали.

Замісник начальника концтабору — (*голосно та чітко*) Карл Фрітч — построїв нас і каже: (*голосно*) «Вас, — це вже я своїми словами, бо він казав по німецьки, а тут потом мені поляк перевів, що, — вас привезли сюда не в санаторій, а в німецькій концентраційний лагерь, із которого есть один только выход, — і показує пальцем, — через димоход крематорія». (*сумно*) То нада собі представить, як ті, які добре його розуміли, я то не розумів, що вони почувчувували (*у розпачі*). Це ж страшне діло, що привезли вже убивать. (*підшморгує*) Був я на карантіні, ну не помню скільки. На карантіні... Ну, різні люди, різні розговори, багато було із військовополонених, які тікали і поймали, оце так як і батько Юценка, Андрій. Вот. Він втік з військовополоненого табору, його поймали, привезли в Освенцим. І так далі, і так далі. Був я на другому блоці, на четвертому, на восьмому, на сімнадцятому, в Освенцимі. (*голосно*) В головному таборі. (*по складам*) В головному.

Ну, скільки вже, як тепер, я вже сказав, що в прошлому, році було сорок чотири президенти сорока чотирьох а-а-а країн. Оце стільки там було різних людей різних національностей. Окремо везли (*тихо*) євреїв. Ото крематорії, їх там було на території Бжезенкелі, Беркенау, було четири і один крематорій був в центральному... Я коли... (*сміється*) Цей директор, Єжи Врублевський, директор музею тепер, він мені завжди, як я приїзжаю тепер, то він мені прекрасні умови і все, і їда, і все, безкоштовно. (*іронічно*) Так навпроти крематорій номер один. Я йому кажу: (*емоційно*) «Слушай, Єжи, ну дорогой, ну що ти мене поселив?». Він каже: «Це сама лучша кімната». Мало того,

біля цього крематорія стоїть віселиця оця. Да? На якій повісили начальника концтабору. Да? Рудольфа Гесса. Вона теж. Вона дерев'яна, обмита, уже аж біліє. Да? І оце я, тільки я просипаюсь, до вікна: оце ця вішалка і оце цей крематорій, тут же рядом. (*коротка пауза*) Ви розумієте, оці, я не знаю, як би, оце вийде книжка про оці діла всякі — (*з турботою*) її не можна читати. Я, у мене є такі брошури, в віде брошурок, як я починаю читати — ну одну сторінку ще прочитаю, далі не можу читати, а тим більше книгу. (*коротка пауза*) Так, опять я загруз, опять...

Так, (*коротка пауза*) в п'ятдесят четвертому році, а в п'ятдесят четверто..., фу, (*виправляється*) в сорок четвертому році. В сорок четвертому році із сходу двигався фронт і нарешті докотився до Освенцима. Наш земляк із Кочубеївки, Чутовського (Чутівського) району, генерал Петренко звільняв Освенцим. Ото якщо наступали там на захід, да, то стали вивозити. Вивозили багато. Последня група була отправлена із Освенцима уже в січні сорок п'ятого року — шістдесят тисяч, остання група. Ну, а я трохи раніше. Начали відправляти на захід, в західні концтабори. Я потрапив в ешелон, як казали, в цьому ешелоні було тисячу двісті чоловік. Так тисячу — радянських і двісті — поляків. І оце нас повезли в Матхаузен.

Матхаузен... Він був збудований або навіть відкритий Гімлером у тридцять восьмому році на місті старинної австрійської фортеці. Матхаузен, да? Маленьке містечко таке, на плоскій горі. Там раніше була, оцей, мур, да, кругом — фортеця же. А вони добавили ще електро..., цю, дріт і пере... побудували всередині бараки, і оце туди нас привезли. Там я проходив два місяці карантин. Оце ж там знаменитий Карпішев, генерал радянський, да, загинув. Я його не бачив. Навіть втеча була із-з-з... В мене де-яка і брошура про цю втечу із Матхаузена, ну не важко. Я там пройшов карантин. Потім нас відібрали п'ятсот чоловік і повезли у тільки-тільки був побудований філіал Матхаузена, у місті Лінц, Лінц, Лінц. Теж по Дунаю. І Матхаузен на Дунаї, і Лінц на Дунаї. І оце туди. Там був танковий завод. Там був до війни якийсь великий завод в Австрії. І, під час війни, хто там уже, я не знаю, із їхнього начальства, гітлерівського, розпорядились побудувати танковий завод, (*тихо*) танковий. (*голосно*) Що це за танки? Випускали корпуси тигрів. Оті тигри, да? То це були тільки корпуси, а потім їх грузили на платформи; так ми, з нашого табору було видно; і цілими ешелонами отправляли кудись. Там їх начиняли і так далі, і так далі. Для нас побудували підземний цех. Там

стояли фрейзерні, токарні станки, строгарні. Длинний такий коридор з низьким потолком. І ото там ми працювали. Мене мастер австрієць підвів до гражданського і сказав, що от научи єго, мене, научи на фрейзерном станке. Станок був, їх було п'ять-шість станків фрейзерних, американських, при чому самі новейшіє. Да? Оце я повинен був на цьом фрейзерном станку робить. Ну я й робив. Значить, як я попробував, що мені треба; (*зауважує*) я одну операцію виконував; що мені треба, скільки я можу зробити на станку, то я зробив операцію: деталей сімнадцять. А постійно робив тільки три. (*посміхається, коротка пауза*)

Один раз я заснув. А як заснув: деталь робе там фрейзер, да, фреза крутиться, а станок нагрітий. Да? Він такий, вертикальний. Да? І в нього бока теплі, а холодно взимку, то я прилип до того станка. А проходив мастер. А мені ще в цей момент сниться мати. Я стою, (*сумно, із жалем*) а мені сниться мати. Як він мене врезав по фізіомії, а я схватив оту трубу которой зажимали деталі і кинувся на нього. Це, отака дурна голова. Той мастер од мене одскочив і побіг до начальника конвоя. Там, з трьома кубиками такий був, здоровий, і він привів його. Той подивився на мене, а нічого не сказав і не тронув мене. Коли нас привели в табір, цей начальник канвою крикнув мій номер. Да? Я піднявся. Він е-е-е повільно одів перчатку кожану, (*голосно, емоційно*) як врізав мене в ліве ухо. І досі я погано чую — піїсят процентів. Оце з того часу я не чую на ліве ухо. Це було на мостку. Табір, був, літом заливався Дунаєм. Да? Ну а тут же Альпи. Сніг таяв і ото Дунай переповнявся і заливав наш табір. По-етому всі бараки були на стовпчиках і ходили по етім, мосткам. То як він мене ударив, то я впав у ту воду.

Так... І от на Полтавщині, на початку сорок четвертого року прилетіли із Америки біля двох тисяч різних, ну в основном «літающіє крепості». В Полтаві, Миргороді і Пирятині вони базувалися. Сталін нарешті погодився з Рузвельтом прийняти цю базу, базу, которая називалась (*по складам*) «Френтік». І оце вони літали. Якщо летіли — або південна Франція, яка уже була у союзників в руках, або прямо на Англію. Ну як вони пролітали через Германію, Австрію, Чехословаччину і так далі — бомбили, потім там заправлялися і опять назад, і опять бомбили. Нас восьмеро, скористалися тим, що американці бомбили танковий завод. Я не одноразово був... Так я старався до оцих підпор, оці дуже, так скажимо, стовпи такі товсті, під ним, що якщо проб'є, (*сміється*) то я туди... (*самокритично*) Воно

канешно дурне. Вот. Ну не впала бомба тут близько, хотя і падала недалеко, і вивалила там стіну і так далі. (*коротка пауза*) Оце ж ми втекли. Нас восьмеро. З нами поляк, бувший офіцер. Він такий був... Значить, я їду по... Це було ранком. Я їду, а напротів мене їде полковник (*чітко, по складах*) Копитов, москвіч, которий був у цьом концтаборі. Був у таборі військовополонених, но поскільки він був дуже авторитетний серед..., да, ну вже в візрасті, то його відправили в концтабір. Ну і він до мене харашо, і я до нього, хотя він, він мені в батьки годився. І от він, я їду напротів, а він от каже: «О, смотрі, Павел!» На кождому бараці висіли оці протівопожарні інструменти: багри, кирки, топори, лопати і так далі. Так вони, їх було без мене семеро, а вони по..., зняли цей інструмент і рубають проволку. А через що вони рубають і що їм це так? Був же алярм, тривога. Всі охоронці потікали під землю, а, десь бомба упала, і оцей самий струм отключили. (*голосно*) Отключився! Паєтому вони так запроста сиділи рубали. Оце ми так довго балакаєм і що це воно буде, а? Не, ну це, це ж нада...

От я про втечу оце тіки... І я дивлюся уже частина уже пройшла, да, туди за проволку. І-і-і, вони вже побігли, а я останній. І той поляк, которий первий був, він то мене зна, і кричить. По польськи бистреє — прензей, прензей? Не, не не знаєте? І він каже: (*голосно*) «Павел, прензей!» Щоб я не отставав. Бистро! І ото ми, воно там десь метрів може на п'ятдесят от цієї проволки починаються оце прибережне — придунайські зарослі. І оце вони біжать: там канави всякі, все те що тече в Дунай, перебираються по пояс в воді. (*голосно*) І вискочили до етого, до Дунаю. (*розгублено*) А як же? Дунай — це колосальна ріка. Значить, треба або средства, ну зразу почали шукать средства переправки. (*розчаровано*) Не найшли. Коли починалося, бомбардування починалося, або даже перед ним, починався алярм. Да? Воздушна тривога. А тут ми тільки добігли до Дунаю, (*засмучено*) отбой. Ті ж самі воздушні оці от сирени прогуділи... І, коли це трпилося, ну буквально через дві-три-п'ять хвилин, проходила тут близько біля Дунаю дорога, під'їхали есесівці з автоматами. (*розгублено*) А що, а що робить? Ми кидаємся в воду, це був помойому вересень місяць, в Дунай і нас... (*здивовано*) А він швидкий такий Дунай, волністий, швидкий і ми пливемо, нас розкидало по етому. Як ті есесівці почали стріляти, вони просто закип'ятили воду в Дунаї. Четверо було вбито на плаву, як уток. А других четверо, ну от я в цій четвірці, удалося добраться до протилежного берега і вийти на...

Вийшли і, нас четверо, і цей поляк з нами, ну ми розсипались. І ото зразу в зарослі, прибрежні зарослі, і так далі, і так далі. Короче говоря, я найшов мішок із під цементу на pewno, продрав там дірку для голови і для рук, мішок той, і надів на себе. *(голосно)* О! Бо я як кинувся в воду, так я оцей піджак свій полосатий кинув. *(розгублено)* І думаю: «Ну що ж оце робить?» Ну нада там... Погриз кору на деревах. Да? Е-е-е така молода кора. А потім попав на такий як горошинки яблучка кислі, кислі. Да? *(розтягнуто, сумно)* Поїв. Ну думаю нада ждять ночі, бо там... А, тут же ж не далеко проходять Альпи. Альпи. Снігові оці їхні шапки. Я думаю: «Оце нада туди.» А потім мені прийшло в голову, що раз паравози кричать, то треба туди добиратись і, може як на вагон десь-щось, ну, вобщем буде на місті видно. Туди тільки. Так одягнений я дуже не ето самое. *(коротка пауза)* Ну треба дождатись ночі. І я таку ніч діждався. І вийшов на асфальтову, узку асфальтову дорогу. *(коротка пауза)* Значить, тут таке діло, перед цим, як алярм, чи був отбой, то радіо, а це обер Дунаю, обер Дунаю, верхній Дунай. Да? Було обявлено, що *(розтягнуто, голосно)* із концтабору в Лінці втекли восьмеро найстрашніших злочинців. Так населення обер Дунаю повинно бути дуже уважно і сприяти владі вилову отих злочинців. Ну кождий, як почув по радіо, що такі зубаті, з ножами і так далі. За кожную голову утікача п'ятсот марок. *(голосно)* П'ятсот! І от видно ті молодики, які на цій дорозі мене чекали, ну не мене а любогого... Як тільки я, а, одягнений так воно біле, воно на темному фоні я білий. І вони кинулися до мене. *(розчаровано, сумно)*. Я хотів тікати в кущі чи куди, хтось мене як врїзав, то я так покотився. Короче говоря, вони мене привезли в той концтабір, з якого я втік. Ну, видно ж получили *(сумно сміється)* п'ятсот марок. І мене закрили там у ба..., баня, баня. Вона «баня» і називалась — *(скептично)* чорті що таке. Мене там закрили. Воно було дерев'яно-бетонне щось таке. До ранку. А ранком мене вивели на оцей плац, де кожного ранку нас рахували, строїли і рахували. І-і-і, тут же стояла оця шибениця. Да? На чотирьох ногах, де вішали — хто провинився, по їхньому. Ну і, а втікачів — то це в першу чергу. Ну мене як завели в ту кімнату я, я не пам'ятаю як я переступав поріг, но я впав. Бетонний пол, а я ж полунагий. Ото я на той пол упав і я отключився. Просто отключився, провалився, і проснувся тільки тоді, прийшов у себе, коли підо мною отак заколихалась земля. *(здивовано, радісно)* А, американці ж назад верталися в Полтаву, а! *(радісно)* Мої земляки! *(сміється)* То вони як шурунули опята. Да? І-і-і, і там був у нас такий заключонний —

Пчюлка, він росіянин. І, він бачив як мене вели і закривали туди. То він гріб руками і ще якоюсь желізякою, і кричав мені туди в подпольє, що: «Павел, я Пчюлка. Давай ти отам чем-нібудь. Да? Руками греби, а я отсюда». А воно все. Раз заливало лагерь, то воно було, фундамент був такий, як кажуть ленточний, да, обв'яза.., дерев'яний. Не глибоко, можна було підкопатись і вилізти, і я звідти (з *полегшенням*) виліз. Виліз, і пішов на свій, з цим Пчюлкою, пішов на шостий блок, мій. Блок шостий. Коли стали приходити до нас ці, заключьонні, і стали казати, що (*голосно*) скільки ж погинуло багато есесівців. (*радісно*) Есесівців погинуло! От оцієї бомбьожки. Я тоді зрозумів, чого мене ніхто не шукає і так далі, і так далі. Тоїсть, їм було не до мене, бо їх багато побило, багато ранені. Тут зразу з Матхаузена (*ймовірно: Маутхаузена*) їдуть, а воно двадцять кілометрів. Їдуть, везуть нову партію есесівців і так далі. Короче говоря, (*здивовано*) остався я жив.

У нас був переводчиком в концтаборі, в Лінце, бувший військовополонений, я не знаю чого він попав у концтабір, Михайло Янковський, кінорежисьор. Він був перед війною кінорежисьор. Його фільм, я запам'ятав це, він мені сказав, називався «Васіліса Прекрасная». Отакий був фільм. Ну він такий, сказочний. Да? «Васіліса Прекрасная». Коли він... Да, він попав у плен будучи в званні майора, ну він не був військовим, а кінорежисьор, заснімав. То, він розшукав мене. А, як прийшли американці; оце ж тут американська зона була окупації, там дальше радянська, англійська і так далі; то він розшукав мене і каже: «Павел, я тебе забіраю». Я: (*здивовано*) «Куди ти мене забираєш?» — «Я от імені, тоєсть, американці мене поставили от імені Радянського Союзу старшим в городі Лінце». Лінце. Да? Дали, вернули йому оцю форму майора, да, військову. Він уже приїхав у цій формі і на американском Віллісе, Віллісе, машина. «Поехали!» Ну я думаю... Я говорю: «Слушай, Міша, так а може...». Він такого возраста, ну на годів на десять може він старше мене, ну, а може й такий. Я говорю: «Харашо, но я ж не... Тут у мене друз'я те все таке і зараз сидять на машину уїха... Ти скажи куди?». «От, ти то не найдьош. Ну, харашо, я за табой завтра пріеду». Він приїде. Значить, нада... «Ти понадобится для, в комісію по репатріації бивших узніков». Це ж война уже кінчилась. Да, це було п'ятого мая, п'ятого травня. «Так вот, ти будеш работать при комісії по репатріації граждан СССР». Ну договорились що він завтра за мной приїде на цій же машині (*сміється*).

Два слова шутки. Я вийшов із брами, іду по улиці, даже не по

улиці, а це була дорога: тут концтабір, а тут залізниця, де стоять оці от корпуси тигрів. (здивовано) Я йду і напротів мене, далеко, машини проходять туди-сюди, ні одного чоловіка нема. (голосно) І от я йду... (здивовано) Я на стільки ж привик до конвою, що мене конвоїр, а тут я йду один. Кружусь отак. Ніде нікого нема. Нікого. (із захоптом) А потім я побачив, що там далеко щось забіліло. І от оце біле приближається. І, як глянув, а це жінка, дівчина. Той же вона із оstarбайтерів, да, і так далі, і так далі. Ну саме, (сміється) це те що мені на все моє життя, скажу навіть в присутстві Наталі, (голосно, із захоптом) що як я глянув на її паху, я вмер (усі посміхаються). Я до неї, а вона перелякалась мене. Роба у мене була (грубо). Сама настояща роба. Страшна. Оце я пострижений, а отут (показує на голові) пробрито на ширину лезвія. Да? Пробрито, да, (іронічно) дорога. Страшний і грязний. І от, я до неї, а вона від мене: перелякалась мене. А це дванадцять годин ранку, ну, дня. Я до неї. Ну, така паху, ну що ж, я не мог так пропустити, ніяк. Я до неї, прижав її до отієї стіни, а там цегляна стіна така. Проїздили мимо американці, військові, і вони побачили цю картину. Вони остановились, прийшли, двоє взяли мене так, (голосно, серйозно) дуже ввічливо, да? Повели до машини, а двоє остались біля неї. А, я ж коли до неї кинувся, то кажу: «Фрау, медхен...» Ну, я німецької мови не знаю, а вона: «Я не фрау, я не медхен». «А хто ж ти така?». «Я, Настя». «А звідки ти, Настя?» «Із Лубен». Отак. Кароче говоря, ці американці підвели мене до машини, достали, тоді воно не політилен, а пластмасова така канистра, повна вина, такого, білого, ну, жовтого вина. Вони мене вгощають цим вином. Всього, тут балачки вже. Та Настя вже кудись зникла. (голосно) Оце цей момент.

На другий день я уже начальник по цим... А воно зона американська, по тому у Вені (ймовірно: Відень), місті Вена, був спеціально центр тих людей, які, ну, вели роботу по евакуації, вернеє, ну, реєстрації, фільтрації і так далі, на батьківщину бувши оstarбайтерів. А я тут, в Лінце. Цей зо мною, Янковський, зустрічається ну рідко. Я пам'ятаю, із Освенцима нас привезли, частина була — військовополонені, бувши. І от якось було так, що я проходив мимо і вони мене підзвали: «Павел, іди сюди». Я підійшов. «Слухай, ми тут от говоримо, ото нас стоко человек, нам пропонують американці ухати, а не возвращатся назад, на родину». «А чого?». «Потому что дома нас посадят». Оказується, всі вони оці, група, які сиділи і казали, що давай в Америку, чи в Бразилію, чи в

Канаду, всі вони офіцери, молоді офіцери. Вот. Я отказався, ну десь, я знаю, може через тиждень я бачу, що вони мчать на таким, як у нас маршрутки, отаким — американське військове, такий мікроавтобус, і відкрили вікна і кричать мені: «Павел!» Я дивлюсь, що вони всі в американської воєнної формі, ну без знаків відмінності. В американській, новінька така, і вони кричать, і пілотки в них. Пілотками махають: «Павел!». Коли вони проїхали, я прийшов до тями. Я поняв, що це ж американці їх і переоділи, і все, і вони уїдуть за кордон. Що таке за радянської влади за кордон уїхати — це як на той світ, *(емоційно)* це уже ніяких відносин, нічого не буде. І я пам'ятаю, я це пам'ятаю харашо, *(схвильовано)* в мене бризнули сльози, що я отаких друзей, це такі... Пройшли разом через концтабори і так далі. І тепер вони уїхали назовсім, як на той світ, *(сумно)* я їх ніколи не побачу. В мене текли самі сльози, що я розтався з цими друз'ями. А потім, уже в Вені *(ймовірно: Відні)*, а потім нас перевели на радянську територію окупації, а потім нас, скільки нас там було уже, це уже було десь кінець серпня, нас построїли і сказали: «Ну що? Оце ж війна кінчилася, а ви не воювали, а на ворога працювали. *(тихо)* Працювали на ворога. Так вот вам нада...». Да, іще там майор такий був. Він сказав, що: «Вам не предоставляється возможность смить свою вину, вину кров'ю» *(здивовано, сердито)* Мені просто не зрозуміло про що він балака. А потім там підключились другі, і почали казати, що ми вот воювали... *(образжено)* А вони не воювали, бо вони НКВД, НКВД всі. Вот. «Ми воевали, погібали, а ви на врага работали». *(сердито)* Ну так а чого якби ти попав, ти б що не работав, чи як? Це не понятно. «Так вот, ми вас повізьом на Донбас востанавливать разрушение войной шахты».

Война ж кінчилася, мати ж моя в Сумах сидить где, а ніяких нема від мене, нічого. І от я, нас привозять: Ворошиловградська область, Луганська сьогодні, на шахту «Кременная Восточная» — називалась. Я, як опустили кліть, а нас там в клітці було чоловік може десять, *(з жахом показує по шию)* отак води. Там два чи скільки місяці, *(виправляється)* роки, вона ж воду ніхто не викачував. Вся шахта залита водою, і ото... *(голосно)* Я повинен сказати, що після тієї Сілезької шахти, *(з люттю)* це нора була! натуральна нора! Страшна! Єслі там міханізовані шахти, і ходили ці електровози, і возили вагонетки, то у нас тут *(сумно)* комарик коняка тягав оті вагонетки. О, рятуй мою душу! Не могу я вспоминать про це. Начальником шахти був поставлений демобілізований капітан. Да? І він так у формі і

ходив, і сидів. Ну він уже в вітці був. І я став до нього заходити, і просити щоб він дозволив, а ми були як, як в концтаборі: нікуди не мав права вийти, уїхати і так далі. То я його став просити, щоб він мені написав або заявлення або щось, щоб, резолюцію, щоб мене відпустив. Я кажу: «Я хочу вчитись!» Ну і, я його зустрічаю, один раз він іде видно днём на обід, або з обіда, і я кажу, я, я вже не пам'ю як його звали, що я ж хочу вчитись. «Давай заявлення». Не: «Напиши заявлення і приходи». І тут ось заявлення. А воно в мене тут же, тут же. Він зразу резолюцію зробив, я пішов розщитався, і на другий день уїхав в Суми. А у-у-у, мати уже от тьотки, своєї сестри молодшої, яка жила у Полтаві, получи..., ну, часто получала ці листи. І та тьотка, Мар'я Ніколаєвна, каже: «Як він приїде, або що там, хай іде в Полтаву». Так а я ж ото був рік на шахті, а потім ото ж, як він мені зробив резолюцію і я розщитався, і поїхав в Суми через Харків. І-і-і, мені мати розказала, що Мар'я Ніколаєвна он, Маруся, як вона казала, в Полтаві жде на тебе, щоб ти... (*тихо*) У неї не було дітей, поетому я був один на двох сестер. І я як приїхав, вона не знала де мене поставити, положить і так далі, і так далі. Но, у неї був чоловік, який робив бухгалтером в Облздравотделе. Ну куди? А вони займали невеличку кімнату в часном домі. Потом вони з хазяйкою договорились там на більшу кімнату і спали там, а мене оставили в цій маленькій. І ото я пішов зразу (*голосно, чітко*) в вечірню школу номер один, вона і сьогодні номер один, в десятый клас. Вечірню школу, десятый клас. Коли я закінчив вечірню школу і поїхав у Харків поступати на юридичний факультет, мені скрутили дві дулі і сказали: (*зміненім, грубим голосом*) «За границей бил? Бил. На врага работал? Работал. Забирайся». Так я приїхав в Полтаву з носом, ну ворог народу. Тоді ж було об'явлено: «Всі хто в плену був, де...» Що робить? У мене в Києві був брат двоюрідний — Данило Іванович Безуглий, художник, заслужений діяч мистецтв, прекрасна людина, тільки характер поганий у його. Поганий, поганий характер. Це я не от одного чув, що кажуть: «Отакий художник, а отакий характер має». А, я йому, я йому написав листа. По моєму це була авіапошта, що бистро, що він мені прислав телеграму з Києва щоб я негайно їхав у Київ. Я приїжджаю в Київ, він такий: «О-о-о». Він такий радий що я приїхав. А ми з ним знайомі були, познайомились перед війною. Десь, тридцять сьомий — тридцять дев'ятий рік. А він вчився, ще був студентом. А, уже в евакуації, бо інститут евакуїрувався кудись на захід, (*виправляється*) на схід, і він там уже і диплом одержав. Вот. Но був талановитим

Тичини. Я туди прихожу, а його секретар, уже пожилой, я так думаю вчитель, він у нього за секретаря і каже: «Ви посидіть подождіть, у нього чехословацька делегація», — у Тичини. А він міністром був вищої освіти, вищої. Коли ця делегація пішла, то він мене обняв так за плечі і (*весело*) завів до себе в кабінет. Ну, я йому там розказав. Він зніма трубку і дзвоне до декана філологічного факультету (*по складам*) Білодіда, еслі я не ошибаюсь. Це він потом був ректором вроді би, да? Не пам'ятаю. Вот. І каже: (*розтягнуто*) «Ось у мене тут чоловік, у морських брюках, — а в мене такі широкі, тоді мода була, широкі й чорні, — так от я прошу, — його там назива по імені отчеству, — щоб определить його десь ето». А тот каже, що у мене на стільки все переповнено, у-у-у, чи на факультеті, чи я уже не пам'ятаю що. Переповнено, що нікуди посадить фізично. Ну, хай він зайде, познайомиться. Я йду, а воно там близько, от Академії Наук до університету. Я прихожу, і з цим зустрічаюсь, із цим Білодідом. Ну, він там трошки зо мною перебалакав, бо воно ж робота, а потім каже: «Ти знаєш що, давай ми отак: отут за углом пединститут...». Я не помню імені чий. Так він подзвонив до ректора, но ректора на місті не було. Секретарша сказала що він кудись там поїхав, ну не знаю. Він каже: «Ти знаєш що, іди оце зараз у пединститут, оформляйся на філологічний факультет. До нового року, перший семестр, обов'язково хтось випаде. Так як у нас, так і у них. І тоді я тебе беру». Зіграло те, що я не залишився в Києві, що мені не зручно було у цього свого двоюрідного брата. Він жив з сім'єю, у нього був мальчик такий, років три, і дружина. Жили вони: займали аудиторію в художньому інституті. Він художник і ото отак. І він і щось і вів, якісь години в цьому інституті. Що мені жити в одній кімнаті: дитина тут, там кухня, електроплитка оце. Кароче говоря, не удобно буде їм від мене. І я сказав, що якщо це пединститут, так я поїду в Полтаву. Уже ж у мене... (*тихо*) Я в пединституті повчуся, а потом... Ото таким образом. Так, оце я наляпав вам, Боже мой. Ой-ой-ой-ой.

Спасибі Вам велике.

* * *

БОНДАР ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ

Я — Бондар Василь Петрович. Народився в селі Зелена Діброва Київської області Вільшанського району (Черкаська область Городищанський район). Зелена Діброва знаходиться за 9 км. від села, де раніше була Куренівка, а січас Шевченкове, де народився Шевченко.

Майже земляк Шевченка.

Да, 9 км. Що далі казати? Ви питаєте, я казатиму.

Розкажіть будь-ласка, в якій сім'ї Ви народилися?

Я народився у багатодітній сім'ї. У матері було дев'ятеро дітей і батько, тоді колгоспів не було, етот, його середняком считали.

А в якому Ви році народилися?

Бондар В.П. (2006 р.)

Я народився у 1926 році. Батько був одноосібник, середняк считався. Батько був такий патріот, шо, етот, до 1947 року побудував удома усе. Млин у нас був, десять десятин землі, клуня в нас була, в батька було троє коней, вообщем, хазяйнував. Він строявся в 26 году, вот, хату строяв. Вона ще не закончена стоїть дося. Я їздив туди, на родіну, один раз (трохи тихіше). Дальше начався в тридцятому году цей (о :пауза).

Голодомор?

Ні.

Колективізація?

Колективізація (*радісно*). Оце ви правильно! То батька почитали

багатим, його розкуркулили, і він три роки пробув у Карело-фінській АСРР. Він був грамотною людиною, чотири года учоби закончив. От, він був там три года.

Мати осталася з дітьми. Понімаєте, як це важко було? У нас було дев'ятеро дітей. Старша сестра поїхала до батька і вона там, етот, работала. Там ще був двоюрідний брат.

Потом (*сумно*) настав 32-33 год, це саме страшне, я і січас помню. Мені було тоді сім год, понімаєте, і я ходив з сестрою старшою з 1923 года, ходили за 3 км. в ліс по липове листя, А мати не ходила, вона в колгоспі робила. Там буряки сапала, тудасюда. Вечером прийде, спече нам з цього листя що-небудь. Так, факт той, що сестра померла, а я живий остався. Потом після голодомору, залишилося нас, етот, три брати, а то вся повмирили, понімаєте? (*з бодем у голосі*).

Троє дітей з дев'яти залишилося?

Да. Ми, три брати і сестра, яка поїхала в Карело-фінську АССР. Встроялась продавцем і осталася жити, а то всі в голодовку померли. (Коротка пауза). Проійшли 32-33 год. Страшні года Я маленький був і то пам'ятаю, що були такі хати, ви понімаєте, що до них не підійдеш, етот, люди повмирили і все бур'яном у 2-3 метра заросло. Оце такий страшний був голодомор (*розтягнуто*) не дай Бог.

Пережили ми цей голодомор, мати, етот, робила, а їй на трудодні не давали нічого, тільки в кінці года, у грудні, етот, давали на заробіток хліб, а грошей ніколи не давали. Брат старший з 21 года, і мати оддала його у технікум. А ми корови пасли. Я п'ять год до початку війни робив. Перший год телят пас, це була важка робота: сто телят. а нас двоє.

Це колгоспні телята, так?

Колгоспні. Босяком по стерні прийдеши додому, ноги обколєні (*сміється*). Мати дасть повечеряти, а утром встаю і знов, етот, те саме. Це літом пас, трудодні заробляв, щоб матері якась помощь була.

А батько повернувся?

Я зараз вам оце докажу і скажу. (*Коротка пауза*) що ше, щоб я не забув?

На трудодні Ви...

Да, заробляв, щоб матері помощь була. Телята, лошата, вівці пас колгоспні. Понімаєте? Ну мені вівці надужче понравились (*сміється*). Двоє нас пастухів було. Три года вівці пас, один год — лошата, один год — телята. Вівці найдужче понравились того, що не треба до них, етот, їти завертати. Крикнеш — і вони йдуть в сторону. А теля поки до

нього не підійдеш, не відбіжить. Оце мені найдужче понравилось пасти вівці з моїм напарником Юхимом, хлопцем, таким як я. Він уже (*тихіше*) царство душі небесної помер. (*Коротка пауза*). Ось так ми і жили після війни. Вже після голодомору їсти нам хватало. У нас дома коровка була ще ж. Ми з матір'ю робили, а старший брат учився, з 1921 году він. Так случилось, що 22 іюня началась война, а 25 іюня він закінчив аграрний технікум. Був комсоргом, і його, як забрали на війну, так по сей день. Да. Нічого не було чути про нього. Мати все ждала-ждала, так він і не вернувся. Настала война.

Як вона Вас застала, як Ви про неї дізналися?

Як? Тоді в селі ще ні в кого радіо не було. Тільки, етот, в кінці дня 22 іюня голова сільради зібрав в клуб на збори і об'явив — война. Хто плакав, хто радів, хто шо, етот, а я був молодий і не дуже розумів. А я вам ще щось розкажу. Коли об'явили війну, Сталін другого липня виступив по радіо до всього, етот, етот (*пауза*).

До всього населення радянського?

Правильно ви кажете (*радісно*). Він об'явив, щоб з України всю скотину гнали за Дніпро, евакуювали. Командування ж, етот, думало, що німці тільки дійдуть до Дніпра, а далі не підуть. І одного разу, я вже був у колгоспі їздовим на конях, я приїхав вечером в колгосп, приходить бригадір наш. Можна розказувати?

Так, так!

І каже: «Бабо Параско, нехай ваш Василь оджене до Квіткового, — двадцять кілометрів од нашого села, — скот». «Там, — казав він, — і старший є». Я ж кажу матері, що поїду, скільки там двадцять кілометрів, я ж на коняці. Та як поїхав, та догнав скот аж у Курську область. Оце да. Оце 20 кілометрів. Було начало іюля, коли ми погнали цей скот, а вернувся я вже в конце августа 1941 года. У нас був старший, шо в нього були документи на цей скот. Ми здали в курську область, а то, знаєте, приганяємо в оце село. а вони кажуть: «У следующему селі у вас приймуть». Не приймають ніде. А так же не бросиш. скотину, багато ж, етот, скоту. Наш бригадір здав, йому підписали документи, шо в нього прийняли, розумієте, в Курській області, тоді Білгородської не було, тільки Курська.

Здали ми етот скот. Ідемо. Дали нам, етот, два вози, а то оставили. Два вози, це щоб люди їхали, розумієте? Ідемо на вокзал, етот, на вокзал. І ми приїхали назад в Черкаси, розумієте? Страшнуvато було — воєнні стоять. Дніпро було в Черкасах не таке, як січас море, а тоді воно було десь метрів шістсот, бетонний такий мост був. ми

приїхали до цього моста, а стоять оці наші, еті, погранічніки, чи шо воно. Провіряють документи, вот, і кажуть нам, шо ви тільки проїдьоте, етот, ви можете пройти, а оці вози і коні оставляйте. Ну харашо. Оставили ми все це, і нас пропустили. Ми пройшли в Черкасах, етот, мост через Дніпро і дійшли до першого села, перве село, етот, забув, як воно називається (*пауза*).

Та нічого.

До першого села дійшли, переночували там. О, нам нада по направленію в Цвєтково, понімаєте? Переночували і їдьом, а там нада через лісок пройти, лєс такой дивишся, а нас тут зустрічають воєнні на дорозі. І один воєнний такий каже: «Ваші документи». А нас тут було так. як вам сказать (*коротка пауза*) человек 18-20. Я вам січас точно не скажу, но человек до 20. Це ж цей гнали скот і вівці, і свині там, етот, і бики, і корови. Оце і все. І оцей воєнний виходе і каже: «Ваші документи». А наш бригадир виходе, показав йому документи. а він каже: «Пішли з нами», — оцей воєнний. Ведуть. Коли отак, етот, у лісі така як площа, дочка, там, столік стоїть і стоїть, ні, сидить, воєнний, хто він чи майор, чи полковник з звьєздочками. Начальник же етіх воєнних. На столі карта в його розложена, він куре. Етот, документи дали і розказали. Так він каже: «Ваше село — село Козацьке, а Козацьке там рядом біля Зеленої Діброви». Начав читать села нашого району. Каже, шо туди спустився німецький десант, вот, ви понімаєте, шо ж каже, шо нам треба вернуться назад. Так ми, етот, вернулися до того села, Русановка, кажись, оце перше село. Ми повернулися, бо він каже: «Будуть стріляти по нас, ще й вас поб'ють, вертайтесь». Ми вернулися. Там був один дядько і повідомив нам, шо приведе нас не через ліс. а другим шляхом. Та як повів нас (*сміється*), ми йшли по воді, отак (*показує на собі*) по коліна і вище, це, щоб обійти отих воєнних.

К вечеру ми тільки вийшли із того лісу, щоб побачить, етот, де ми находимось, чи на поле якесь подивитись, опрєдїлїтсья, де ми єсть. Вийшли. Якраз вечір уже видно хату і собаки гавкають, видно хата ліснича. Наш хазяїн, оцей бригадїр, каже: «Не підем ми, етот, до хати, а давайте тут до утра переночуєм». А це ж був уже август місяц. Так ми переночували і той дядько каже, шо січас нам пройти вліво і вниз, там шосе, де, етот, та Цвїтково воно йде і на Черкаси, куди хочеш. Да ми когда повставали, уже день був, і ми йдемо. І ви знаєте, там колгоспний сад був насажен, і ми оце їдьом туда, метров триста — і показалась нам дорога. На той дороґе, щоб ви бачили, немци їдуть на

мотоциклах по пшениці, по бокам, туди їдуть на Черкаси. А нам куди ж назад вертаться? Ідьом. Нам бригадир сказав, щоб ішли на дорогу. Нємци, значить так, які на нас не смотрять, а які останавлиють. Бригадир, він пожилой був. Він у Перву мирову воював, так один немец нас спитав: «Вогін?» мол, куди йдьотє. Документи не спрашував. А цей бригадир каже: «Матка, ми работали, мол, з роботи ідьом». Тоді, етот, ішли до Квіткового, в селах попросили хліба, оце наші обов'язаності були. На третій день ми вже були в Цветково, а потом з Цветково і до Зеленої, понімаєтє, і до Зеленої не далеко уже, 20 км.

Прийшли ми додому. Мати, як начала за мною плакати, каже: «Де ж це ти був?» А в мене, я привіз одіяло (*tuxiше*), правда воно з вошіма було, бо ж не стіране нічого. Мати дала мені більйо. Я пішов до ставка з братом меншим, помився. І отак уже був кінець августа 1941 года.

Німці в селі були?

Ну німців в нашому селі не було. Почому не було? Бо наше село не по центру, а отак збоку. Вони собрались там у районі, старосту назначили, і оцей староста там дайошь наряд, щоб работали. Жнива ж були, ви понімаєтє. Нємци сказали, щоб хліб убирали. Мати ходила, значить, оцей хліб жати, пшеницю Пшениця, щоб ви бачили, я ніколи не бачив такої, урожай дуже хороший був. І от люди серпами жали, і була ета (*коротка пауза*) жатка, коні її лашать, а вони скидають, баби в'яжуть у копи, а потом уже молотить.

У нас конячка була, і в нашого сусіді, і ми разом їздили хліб косить. Оце уборка хліба була в 41 году.

Оцей хліб увесь слажували в скирду, того шо не поспівали молотить. Нам сказали у скирду собирать, а потом можна зимою молотить. Цей хліб нада возить в район не в Вільшану уже, а в Городище. Собі там понамолочували, собі понаставляли. Там, етот, в 41 году на Україні, нікого голодного не було. Оцей хліб люди брали собі, хто не лінився, скільки понамолочував. А остальное одвозили. Так оцей хліб на наряд я возив в Городище. А воно ж дні короткі, Зима. Я біля комори не грузу, мені нагрузять, і я везу в Городище. Оце я часов в 10 виїжджаю отсюда і часа в 4, ну вдосвіток вертаюсь. Оце 10 км. До Городища я возив заготівлю. Ну, ніхто на мене не нападав, Ніхто не казав, мол, куди везьом і таке. Тоді, етот, не було бандітства ніякого. Так, оце приїду я назад, випряжу коняку, одведу до сусіда і свою поставлю. І отак я, етот, не скажу, шо багато ну з

місяць возив.

Потом началась весна 42 года. Немцы, значить, шо об'являть, кто ехал, етот, в Германію, ну, самовільно, добровільно, як ви знаєте.

Агітацію проводили?

Да-да, да. Добровільно, щоб ви їхали, ну добровільно з нашого села поїхало человек 5 чи 7. А потом вони, це було, етот, начало іюля, іюля 42 года, потом нас человек двісті одобрали, сказали, шо в район на медичну комісію, а район був Вільшана — 10 км. Вот, осмотрелі там і ровно через неділю або й дві, 22 іюля, якраз год, коли вона вже була нас оце двісті человек взяли. У нашій сім'ї троє було, то одного забрали, в кого п'ятеро було, то двох забирали.

У Городищі нас, оцей погрузили на поїзд, етот, у вагони оці криті, ну знаєте.

Товарні?

Товарні, все правильно. Товарні вагони, і нас туда. Полно у вагоні було. Нас з села двісті человек було, з двох сіл ішо. Оце цілий вагон — в Западну Германію. А знаєте, куди я приїхав в Германію в первый город? В город Пірмазенс, це в Западній Германії. Він недалеко від Франції город Пірмазенс. Ну не так близько, кілометрів за сто. А ще так близько є в них город Санбрюкен, так той совсем близько од Франції, да.

А по дорозі до Німеччини були люди, що втікали з вагонів?

А куди там втічеш? Там одкривають, щоб води набрать. І тут не німці смотрять, а оці надзирателі. Води набрав — і назад, щоб не розходжав ні туда, ні сюда. Оце ви підказали, я у Мироновці, знаєте Мироновку, ну ви не знаєте. Станція така єсть, не доїжая, етой, Білої церкви. Так я пішов води набрав, а поїзд почав відходити. Немцы кричать: «Shnel, shnel». Я мог, етот, остаться даже в Мироновці. Отакий случай зі мною був. Вони дивилися, етот, щоб ніхто не убіжав оці надзирателі..

Привезли нас...Їхали ми, як січас помню через Краков, це Польша, через усю Польшу їхали — і в город Пірмазенс. У Пірмазенсі, щоб ви побачили було багато людей. Там з усіх областей України, з Росії було багато. І оце там я був неделю. Там розподіляли кого куди: на хвабрику, куди чи до... (пауза).

Чи до хазяїна?

Чи до хазяїна, правильно ви кажете, чи на якусь заводу. Оцей пересилочний пункт — лагерь тут здоровий. З неділю побув я тут і оце чіпляють отут (показує на груди), в який лагерь ти попадьош, які

хазяєва за вами приїдуть. Да. Потом нас сто пять человек одшчитали, погрузили, два хазяїни за нами приїхали таких, етот, *(коротка пауза)* пузатінських, ну хазяїва, директори заводу. Погрузили нас і поїхали ми в город Гегенмейденгайде. Оце в отом городі був великий кірпічний завод. Одних дев'ять труб, щоб ви бачили. Я такого заводу більше не бачив ніде: ні в росії, ні в Германії другий раз я не бачив. *(Коротка пауза)*. Туди заходили вагони, етот щоб розгружать, помімаєте? Кірпічу там, разний кірпіч і разного розміру: такий, і отакий *(показує руками)*. Туда раз по пять нагужали і відправляли. Такий великий завод, там тільки німців работало человек двесті, а оцих руських, французів, українців... Оце я там работав до 43 года.

Німці ким працювали на заводі?

Були вони в них і інженера, і мастера. А ми оце були рабочими. Так я шо хочу сказать. Саме тяжко було вигружати піч. У цій печі десять тисяч, етіх, цеглин, і оце нам треба було, нас четверо було... У мене було на руках, щоб не попик пальців *(показує на руках)* надіваєш на ладоні і воно кожане, щоб не попик руки, да. Оце ми должні з восьмі часов до п'яти вечора вигрузить печь, потом прийдуть другі і будуть загружать її новими, етот, кирпичами. Було, етак, вигружаєш, печот тільки так.

А скільки раз на день Вас годували?

Годували нас там три раза, ну годували, етот, слабінько. Обед — це три-чотири картоплини-мундерки і потом, етот, у них не борщ готовили, а брюкву, брюкви поїмо, от і невеликий кусочок хлеба. Годували неважно, їсти дуже хотілося. Так ми шо, як осінь 42 года почалася, там возили, там же станція рядом була хазяєва бавери, як ви кажете, возили буряки. Коли ведуть на обід, ми берем з собою буряк, а там, де труби в них були, пісок гарячий, закопаєш ото туди, щоб мастер не бачив, а потом, етот, як ідемо назад, він спечеться і їмо *(протяжно)* да.

Де Ви жили там?

Ми жили на другому етажі. Там якесь зданіє було, помімаєте, вот, як вам сказать на чердаку і ото ми там жили. Там якесь було приміщення, ну в оцих приміщеннях кабінети, а там, етот, є сходи, як на горище, і там ми ночували. Чоловік піісят.

А спали на чому, на полу?

Ні, у них, етот, були як їх називають, солом'яні матраси, оце з одной стороны, і з другої.

Рано встаєш, вмився отам внизу, зайшов в столову — і на роботу.

Спецовку давали нам, вони не любили, щоб ми, етот, в рваному ходили. Тіки, де розірветься чи штани, чи піджак «раут» каже, викидай. То в дранті я там не ходив, оце ви вспомнили, то я до війни ходив у колгосп в одних штанах, етіх, як їх називають (*коротка пауза, а потім радісно*) полотняних. І оце я в них робив, приходив додому і ночував. Тоді нащот одежі було дуже погано в селах. А тут такого не було.

На Вас якісь документи оформляли, знак якийсь нагрудний був?

«OST», «OST» був (*показує на грудях*). Оце тут були з матерії і білим написано, щоб кожен на костюмі носив, і номер у мене був 123.

Зарплату Вам давали?

Ні, тут на заводі зарплати нам не давали, за це нам нічого не казали. Зарплати не було в нас.

Вихідні були?

У неділю так. Оцей лагерфюрер у нас був, він казав, щоб у неділю, етот, брилися. Ну я тоді ще не брився. У неділю було, як вам сказати, приходять вагони з коксом, і нада їх розгружать, якраз до обіду вправлялись, а півдня був вихідний.

На вихідний вас випускали за межі заводу?

Як уже нас повеждьот мастер, которий за нми дивиться в город... І одного разу нам морожена дав. А то більшістю при лагері були.

А потом ішов 43 год і нас четверо взяли в друге место на роботу, ви понимаете із цього лагеря у город Кронштадт. нас узяли. От цього города Гегенмейденгайде за 50 км. І так, шо нас привезли в город Пірмазенс на розпридільоний пункт. Там взяв хазяїн во Францію в город Фербах. Тоді ж, етот, Франція під німцями була. І там я робив до осені 43 года. На железной дорогі робив: рейси міняв, шпали міняв. Ну мені там трохи легше було. Також в 43 году нас забрали кого куда. Там мав вже ж второй фронт открытися і нас забрали, етот (*коротка пауза*).

Німці Вас забрали?

Да! Забрали нас, етот, окопи копать. Вони ж уже чувствовали, шо второй фронт открыеться, Вот і копали там окопи, і я копав, і, етот. з одним збежал. А куди втічеш? Із окопа, етот, я з своїм земляком із сусіднього села Швецем Іваном збежал. Ми не далеко одійшли, кілометрів десять. Нас зустріла машина, есесовці, кажуть: «воіт» папір, де ваш папір, — немає. Так нас, етот, в машину і знаєте куди привезли? В город Санбрюкен, це німецький город, последний, а там уже починається Франція. Привезли, Тут лагер заключьонних, отут ще

було ділов! Тільки лагерь невеличкий був тисяч п'ять.

Як він називався?

Та я, етот, не можу щас сказать. Не далеко от Франції, І там я пробув до глибокої осені. Тут було тисяч пять человек, бараки, двохетажні нари. Так ночью невозможно повернутися: блохи. Я отак проведу рукою по тілу — викину їх куди попало, бо вони й в одіялах були, там такі тонюнькі одіяла, скрізь. Ніхто ж не проводить ніякої прожарки.

Ви в тому таборі працювали?

Нічого не працювали. Так от слухайте. Встають, щитають «андреден», потом ганяють по всьому лагерью. Там був румин такий здоровий, щоб ви бачили з нагайкою. Засвищав оце, значить біжи, другий раз засюрчав — ложись. Так я одного разу, коли команда ложиться, а після дощу калюжа така, на коліна, щоб ніг не намочить, а він. Так він до мене підійшов, три рази по спині як дав нагайкою гад. А потом посюрчить — бігом, а мені не то що бігти, сісти нільзя.. Вообщем здівалися тіки так. А потом ночью оце як заходить, так не по одному, а натовпом, а він нагайкою б'є.

Одного разу (*коротка пауза*), це вже було, етот, осінню 43 года, погрузили ночью у вагони, понадівали замки на руки, і на ноги, на пол хлібинки дали от, і везли нас десь тиждень. Потом привезли, щоб ви бачили, як у лісі, тут состав стоїть, і нас, етот, розгрузили строят по пять человек. Нас було там до тисячі. Я думав нас розстріляють. Потом пройшли кілометра три, вони зняли з нас наручники, вийшли з лісу. Ідьом, пройшли ще трохи, і тут оце намальовано СС, есесовські знаки й стоять на воротах такі, щоб ви бачили, у касках, бронешілетах, а це стоять оті, шо в лагерь пропускають.

Це вас до якого табору привели?

Дахау. І там уже написано, етот, Дахау. Воно вже холоднуvато було. Наше начальство пішло, етот, в лагерь договоряться, в який нас блок оприділять. Там де то шіісят блоков.

Я попав у 17 блок. Це був карантінний блок. На роботу оттуда не брали, строго. Оце стіна того блоку, , шо впереді — ітільки небо бачиш, і ту стіну. Блок коло блоку. І оце рано часов в пять уже есесовці виганяють нас «анреден» — строят. Я попав у вторую «штубу», це комната. У комнаті двісті шіісят человек., у блоку чотири комнати, стоять двохетажні нари. І оце я там був, поки мене не перевели у 28 блок. А з 17 блоку нікуди ходить не можна було.

У п'ять часов утра есесовці виганяють, а воно зима. холодно, а ми

в цьому костюмі, ви може в кіно бачили, костюм у мене був: полосаті штани і полосата рубашка.

У мене лагерний номер був 133 455. Вот, лагерні номери у мене на одязі були, на колінах, на спині і отут (*показує на груди*). Так на утро встаюш і «трінкен» це попить. Такі там фонтани були, як січас помню і нада вмиваться, да. Зімой холодно, то отак підбіжиш та трошки витреш лице, ніяких полотенець, нічого. От виходиш оттуда, так тебе строятъ, считаютъ. Виходиш оттуда, і на ходу получаєш грам сто-сто піісят кави, на ходу — попив. У окошка взяв і на ходу, а вдруге окошко ти вже повинен здать миску.

Оце строятъ, считаютъ до дванадцяти, до півдванадцятого дня Полдванадцятого привозять брюкву, нам дають, у миски наливають, підходиш, раз, випив,і все. Ложки у мене не було, я забув, шо таке ложка. А вечером давали, етот, дві чи скільки картоплини-мундерки, кусочок хліба, і кожного по номеру провіряють, щоб другий раз... Це в вечерю хліб давали до картошки, а в обід брюква. А сніданок — кави трішки попив, шо вони тобі наллють і всьо.

А що Ви робили цілий день, крім того, що Вас рахували?

На цьому 17 блокі я не робив нічого, і ніхто не робив. Провіряли, чи убрано в комнаті. Там були заключонні, шо убирали в комнатах, а потом нас запускали. А потом, коли мене перевели у 28 блок, ходив, етот, на роботу. Кабелькоманда. Там був такий навес і железна дорога підведена, і любий кабель ми розбирали. Мастер стоїть і каже: «оце перемотуєш туди, туди ложи, а оце туди». Кабель привозили з якогось заводу, чи я знаю, розбирали, і дальше переправляли.

Тут уже було трохи легше. Ну як легше, я імел право ходити в інший блок, поміаєте? Ще нам давали кожний місяць пачку табаку. Так я не курих, та буває обміняю на хліб (*усміхається*) чи на пайку там у кого.

Американці часто бомбили Мюнхен, да. Дахау за 18 кілометрів від Мюнхена. Так нас возили туда. Оце ночью пробомблять американці, а нас дньом возили, щоб ми розбирали завали, щоб там на вулицях можна було проїхать. Оце ми там розбирали з лагеря з мастерами, наблюдателями Він не бірьот нас з комнати, оцей мастер чи три мастера, смотрятъ, шо там робить, і назад везе. Человек 20-30 брали.

У таборі самі чоловіки чи й жінки були?

Не, жінок я не бачив. Може, ето, вони і були, ну я їх не бачив.

Охорона дуже строгою була?

(Голосно, протяжно) дуже строгою. Над лагером були оці вишки, автомачики стояли там, на вишках я ввиду імею, а есесовці сасмо собою.

Медичне обслуговування у таборі було?

Та ну оце раза два нас водили в комнату спеціальну, міряли наш рост, вес.

А якщо захворієш?

Та хто там на тебе дивиться? *(коротка пауза)* Я не относився к ним. Там бувало так, якщо ти вже зовсім доходиш, дивися — не стало людини. Чи вони в крематорій, чи шо Там, знаєте, їсти не хватало, так оце їдьош кісточка, візьмеш і жуйош, щоб їсти не хотілося.

Виступи протесту в «Дахау» були? Люди намагалися втекти звідти?

Я не знаю. Це вже ми в етой організації на Фрунзе, 2 розказували, шо у лагері були оці, ну наші воєнноплєнні офіцера, вроді вони там агітірували. А мене ніхто не питав откуда я, чи шо там, і ніхто не предлагав мені нічого. Це може він так почав казати, як освободілі, а там строго було, ніхто оттуда *(коротка пауза)*, може й біжали, хоча як там убіжиш, як вона колюча, як проволка, там не вбіжиш. А так. шо може етот, которий книжку писав з Черкас, шо він агітірував, етот, офіцеров. Може, десь кучка і була, розговарювали вони, а так, щоб на виду, то я такого не чув.

Ви одні у своєму блоці з України були, чи ще хтось був?

Та ви шо?! Як я один! Там були італьянці, бельгійці, французи, поляки, руські. тоді ніхто не казав, шо українець. Немци щитали «рус» і всьо. Там всіх національностей було.

А земляки ваші були в «Дахау»?

Був, етот, земляк. Недалеко там село від нашого, Швець Іван, то я з ним, ето, товаришував.

Всі оці країни, шо були, так воно кожна нація держиться своєї нації. Я з поляками разговарював, ну всі вони, етот, *(коротка пауза)*... усім другим національностям посиловки з Красного хреста, а з Росії, Совецького Союзу ніяких посилок не було. Сталін же як казав, я ж не воєнноплєнний, я ж не служив, а воєнноплєнним ніякої помощі. Ото з Росії не приходило нічого. А в посилках приходила їжа, хлеб та ще шо-небудь.

А одяг ваш там також часто міняли, як і на заводі?

Не. Тут, етот, я ходив почти всьо время в одному, уже, як етот

порветься, вони тоді обмінюють, а так...

Тут були вихідні дні?

Ні, тут ніяких вихідних. Оце тільки знаєш, що як мастер скаже чи од кого почуєш, що сьогодні неділя чи понеділок, а то ніхто не казав чи віддыхайте, чи шо.

До Вас доходила інформація про події на фронті?

Було оце поїдеш, як вам я казав розбирати в етот, Мюнхен завали, і ото бувало почуєш, чи через якусь газетку, що наш фронт вже в отому чи отому місті наближається. Чутки були, да.

Скажіть, під час перебування в «Дахау» у вас була надія на звільнення?

Коли вже був 44-45 год, то тут вже була надєжда, що фронт наближається, що житемеш. А коли думаєш, що й помремо. Там генерал німецький сказав, що, мол, будем розстрілювати їх случай чого. Ну, бачте, не розстріляли. (*Радісніше, голосніше*). Коли освобождали, це були радісні дні. «Дахау» освобождали в кінці квітня 1945 года.

А хто звільняв? Ви пам'ятаєте сам процес звільнення?

Трохи помню. Оці всі есесовці, котрі нас гляділи, — їх як і не було. Не стало. поміаєте? А також другі, з лагєря, нам передали, що наведено прийдуть наші освободітелі, ну хто там наші чи американці, хто там їх знав. Потом оце як одного дня ідеш ну к етому, виходу (*радісно*), да нікого нема, ні есесовців, нікого не найдьош. А оказується, такий разговор був, що вони переоділись в гражданське, і хто в больницу ліг (*сміється*), потікали.

І однажди по лагєрю ідуть танки. Не німецькі, а американські і все-все (*радісно*) як шугнуть туда, ви поміаєте, тисячі ж людей, там же не десять, не двадцять було заключонних. Всі кричать: «Наші, наші приїхали», а то оказалось американці приїхали. Американці, етот, коли освободили, почали кормить по-людськи.

Вони Вас звільнили, але Ви ще залишалися тут?

Да, а куди ж побіжиш? Я в лагєрі після звільнення в 45 году був ще місяців два. Я так казав, і люди казали: «Я никогда не забуду седьмой американской армии, которая освободила нас». Оце лозунг був.

Багато було людей, які помирали в «Дахау», не витримували?

У мене був оце товариш з Дніпропетровська, так він на роботу не ходив, був такий худінький-худінький, одна кожа. Так хто зна, де він і дівся. Я потом питав-питав, ніхто не знає. А знаєте шо, як були такі,

шо дуже слабінькі та худі, то їх забирали, а куда, — ніхто і січас не знає. Не було такого, шо вмер і лежав. Тільки ти больной, доходиш — забирають. Я не лежав. У мене було, шо хворий, але на нарах не лежав, бо прийдуть і заберуть чи в крематорій, чи куди.

Українців та іноземців у таборі годували однаково?

Годували однаково, ну їм приходила помоц з Красного Хреста.

Розкажіть про свій найдраматичніший момент під час перебування в «Дахау».

Саме страшне (*коротка пауза*). Я вже в кінце 44 года ми не то шо хотіли біжать, а просто хотіли уйти з Мюнхена. як розбирали кирпичі., так нас, як зловили, як привезли в табір, построїли, і били розками, кажуть: «Шо хотіли «вахнимахен»,— ну убіжать. Оце мене тоді побили здорово. Але я на другий день всьо равно на роботу. У Мюнхен мене вже не взяли розбирать кирпичі, бо вже як підозрюваний був, а уже ходив на кабелькоманду.

Під час перебування в «Дахау» Ви думали, як складеться ваше життя на Батьківщині?

Були такі думки. І багато наших людей остались там, особливо оці наші хороші розумні воєнні. Вони казали, шо їх там будуть, етот, судить. Вони й правильно казали, я мог тож там остаться, В Германії, так схотів до матері. Коли нас забрали в Росію, це ми січас можемо сказати, шо тих, хто був у Германії. презірали. Знаєте, шо я, як освободили, жив три місяці в Германії. Дуже харашо жив. А я скучив за матір'ю, думаю поїду до матері.

Як Вас американці передавали радянським бійцям?

Да, слухайте сюди. Оце ми там побули після освободження три місяці. Потом американці погрузили нас на машини, каждому по, етот, по пакстіку з перекускою дали. Повезли нас американці в город Мец Австрії, на Дунаї, а також погрузили на корабель. І ми пливли годин три. Корабель нас привіз в город Мільк, тут були вже совєцькі війська. І як вгрузили нас, ось тут почалися мученія. Тут давали сніданок годин в одинадцять: гороховий суп, каша перлова, і хліба давав нам, етот, сержант. Хліба нам давали не куску, а по цілій хлібині, як розділиш. Полуголодні ми були в цьому городі.

Потом нас одібрали человек двесті, старший лейтенант і капітан кажуть: «Оце наша рота поедіт з нами в столицю нашей родіни — Москву». Поїхали ми У Вєну, з Вєни — на другий поїзд, етот, погрузили, потом Будапєшт, Бухарєст, Шепєтовка. Тут проверілі всі наші документи. Ми побули там два дня, також погрузілі нас у

состав, і на Москву. Їхали ми через Гомель, і ще через якийсь город, також Орёл, Тулу, — і Москва. Знаєте, яка там Москва? Не Москва. а десять кілометров від Москви, станція Нахабіно, Там хотіли строїть автозавод, і там нас розгрузили.

Не дай Бог там жити. Харашо. що мене взяв капітан, командував строїтельним батальйоном, він мене взяв, каже: «Вся, ти будеш в мене розсильний?» Я документи, пісьма йому, етот, носив.

Тут, під Москвою була голодовка, кормили дуже погано. А потом декабрь 45 года. Морозище. Там (*голосніше*) не дай бог такого мороза.

В декабре нас сформували в батальон, і повезли на шахти підмосковні. І я там робив аж до пенсії. Думав, що не виживу. Перші пять год мені було дуже тяжело, а потом я став бригадиром, потом три професії у мене було, етот, бурільщиком був, аж поки получил інвалідність.

Допити були зі сторони влади, коли ви повернулися?

Були. Придирались вони до воєннопленних. А мені майор каже: «Ви в армії були?» Я ж кажу, що не був. Так він мене більше не питав, вони не могли до мене придратся, а воєннопленних допитували по два часа.

Работал я в Подмосковном угольном басейні. Я вже пятого января 45 года пішов на роботу. Сперва було дуже важко, хлеб по карточкам, ви поміаєте? Ну нам шахтьорам хліба було найбільше по кіло двісті. Я жив в гуртожитку і оце помню конячкою привозили нам хліб і я пока, етот, в общежитіє дойду, скушаю його.

14 декабря 47 года відмінили картки, і під указом було дві підписі: Сталін і Жданов. А на шахті тяжко було, після війни, ніякої механізації: лопата, отбойний молоток, обушок — оце і вся механізація тобі. Я був бурільщиком, машина лише внизу плосна підбиває, а бурить то надо. Закальщик підриває, а потом робочі підходять і грузять уголь.

Год пять поробив я і став бригадиром. А бригадир на шахті — це не на полі. Бригадир на шахті — це в тебе майка не висихає. Я щитався, етот, бурільщик, бригадир, навалообойщик. Тільки свободне время — я теж кидаю уголь і роблю, як усі. Я, етот, работали тоді по вісім часов, а я робив дванадцять часов. Я за два часа раніше спускався у шахту, щоб пробурить і два часа после смени усе з горним мастером здавали, щоб не було завалу. Всігда був на доске почота, грамоти получав два рази в год. А потом інвалідність получил. І оце так на шахті поробив 19 год.

Ви, напевно, там одружилися?

У мене ж мати була в Київській області і я там одружився, а жінку привіз на шахти Це вже ну в пісятих годах було (*мовчить*).

А потім як склалося Ваше життя?

Жінка робила на електронном заводі, і двоє дітей у мене: син і дочка. то син і січас робить в Полтаві на якійсь фірмі, а дочка в Росії, там. де ми жили. Мене син з Росії у 90-у году пригласив до себе, і я вже 15 год. етот, в Україні.

Ваша родина знала, що ви були в Німеччині, адже тоді про це не розголошували?

(*Сміється*). А чого вони не знали, знали конешно. Про це тоді, етот, не можна було казать, Як скажеш. що був У Німеччині, на тебе, етот, косо дивилися. Це з 90-о году я імею право тут сказать про це. У нас тут в Полтаві організація є, може знаєте оцих (*коротка пауза*) узників. Слава богу, що розпався цей Союз.

Яке значення мало у Вашому житті здобуття Україною незалежності?

Та це для мене дуже позитивно. Дуже харашо. Нас пощитали за людей, а то ж ніхто не щитав. А що касається воєнноплених, то їх вообщє презірали. На шахті енкаведисти туди й сюди водили. Бачте, як наша власть до своїх людей относилась.

А до Вас як ставилися органи КДБ, міліції?

КГБ мене ні разу не визивали, а міліціонери, які знали, теж нічого не казали. А то парторг одного разу зазвав до себе, каже: «Ти харашо работаєш. два человека нада у Шпіцбурген, один уже єсть». Начали балакать, а я що брехать буду, коли він питає: «Ви в Германії були?» Я й кажу, що да. І він мені:» Ізвініте, ви нам не підходите». Бо, етот, каже:» Нада буде в Москву схать, там комісія буде, а потом в Шпіцбурген». І мене не взяли. Та мені й на шахті непогано було. Мене все начальство уважало — начальник шахти, начальник участка.

Ваші діти могли вільно навчатися, працювати? До них влада претензій не мала?

Ні, не мала. Дочка кончила Тульський педагогічний інститут імені Толстого, а син у 1982 году пішов в армію, а потом поступив в школу, в Москву, в ету ВКШ, етот, вищу комсомольську школу. Я до нього їздив не раз, і ніхто мені нічого не казав. Чотири года він там учився і його направили у Полтаву.

Чим Ви найбільше пишаєтеся у вашому житті? Які ваші найщасливіші моменти?

Іменно, що єсть. Я сільський хлопець, попав в Западну Європу: Німеччину, Францію, побачив, як люди живуть. І ми ніколи не будемо так, як там жить.

У Франції, етот, дома в городі не такі, як у нас пятиэтажки, там дом од дома відрізняється у Фербасі. Ви там сміття, ніякого окурка не знайдете, така чистота. В цьому невеликому городі у п'ять тисяч було 15 ресторанів. заходиш у ресторан, ви там не йдете до прилавка. офіціантка сама підбігає: «зіцен, зіцен худ», біжить до етого за бумагой, ви посідали, вона біжить оце вам чи піво, чи лимонад, вінігрет там був, червоне вино.. Оце ж я робив у фербасі на залізничній дорозі і гроші получав. Оце вона підходить, ми кончили кушати, вона дає бумажку з рахотом. Оце там наприклад 2,50, а я даю 3 і кажу, здачі не треба, а вона: «Нет, нет возьміте здачу». А коли я робив тут в Москві, то ми полтора часа стояли у спецовці, щоб получить гроші. А там я гроші получав отакко:: оце приїзжає до нас хазяїн, називає фамілію і дають пакет. Ото так ваша ваша зарплата фамілія написана і почитано до копійки, скільки ви за місяць получили. Ви розумієте, як у них там культура розвинена! Тут, у Мосбасі заходиш у пивнушку, вольного стільця немає, і так і дивися, щоб ніхто тебе кружкою не вдарив. Да, бо було часто п'янка, драка, (*голосно*), а там все культурному. підходиш до любого дома, тобі треба визвать хазяйку, нажимаєш на кнопку, а вона вже біжить і каже: «Вас із люс?» — що случилось А ми ходили нащот карточок або хліба. Мило нам часто давали і ми обмінюєм мило на хліб чи карточку на 500 грамів хлеба.

Після здобуття незалежності Україною ви їздили до Німеччини?

Ні, не їздив, другі їздили, була можливість поїхати, ну те що болів, не міг поїхати. Вже старінький, болію. А другі їздили. там музей єсть у Дахау, і моя фамілія там єсть.

Добре, спасибі Вам за інтерв'ю, ви мені дуже допомогли.

Оля, спасибі Вам за те, що ви прийшли і згадали те, що я таке от лихо у війну пережив, не дай бог, щоб воно повторилось ні нашим внукам, ні дітям. Дуже ота власть німецька у війну казала: «Гітлер, ми його не забудемо». Він старався для своєї нації, а інші нації були для нього, як раби. Він хотів, щоб німецька нація восторжествувала, а воно люди зробили по-інакшому. Спасибі Вам.

Вам спасибі.

* * *

ВОРОНА ОЛЕКСАНДР МЕФОДІЙОВИЧ

Представтесь будь ласка.

Ну я Так же можна?

Ворона О.М. (2006 р.)

Так прізвище ім'я по батькові.

Я, Ворона Олександр Мефодійович, (*коротка пауза*) народився в тисячу дев'яtsel двадцять четвертому році двадцять сьомого октябpя, село... в селі Старі Санжари.

Дитинство як дитинство, не вcпів піднятися на ноги (*пауза*) тридцять другий, тридцять третій год,. Це якби ви і діти і внуки ваші не знали, яке горе проходило у наші оті дeтські роки (*коротка пауза*). Щоб спасти життя. Ага були у мене брат і сестра (*пауза*) брат старший на два роки, сестра менша на чотири роки, ну я й роки і роки є бо в нас тут ясно таке вже є. віддали мене до дядька щоб не вмер з голоду (*коротка пауза*) і я пас там коня, корову. Ну у ці сім чи восьми год я, як кажуть, заробляв хліб щоб не вмерти. Ну, а в школу сходив таки, в ті роки поки травичка поспіє (*пауза*) мене на другі роки на тридцять другий на тридцять третій поять, відвозять тудa, а я у ті періоди в зiмнє время оце ходив у школу. Ну й оце дитинство, це страшне, як кажуть, і сумне, і (*пауза*) і трудно згадувати

Ну детство як детство пройшло потому, шо воно у те время в наше (*пауза*) жизнь як вона складалась й, ну я неможу висловитись і виразитись як воно є. Ну, пройшли ці роки, давай дальше будемо іти та і все. Пройшли ці роки (*пауза*) у сороковім году кончаю семилетку і іду, були такі школи хвезео (*пауза*). В сороковім году, до сорок

первого году (*коротка пауза*) були в Полтаві. А потім в городі Кобеляках. Началась війна. В сороковім году нас вивозять на станцію Гановка під Кременчуком і ми участвуєм у ці копки окопів, протитанкових окопів (*каже з наголосом*), яких вивозили туди і воєнних і таких із шкіл, таких як ми оце, як ви оце інститут, ну вобщим і бички і коні і трактори і люди і всі оце разом є. Старались не допустити нема на нашу Полтавщину (*пауза*). Ну німець нагнав, і ми вернулись ясно (*коротка пауза*) у своє оце ж село Старі Санжари. Побули ми тут (*пауза*) у сороковім году. Оце ж прийшов німець, зайняв Полтавщину, а в сорок втором нас, ну, як січас ясно, трудно понять і тобі і багатьом як оце (*пауза*) масово так (*пауза*) як нас оце собирали і собрали і разом он із бабушкою нам було по сімнадцять по вісімнадцять є, ну в такім возрасті год сюда год тудя є, оце собрали немці, поліцаї, ага, і вивезли на станцію Нові Санжари. Усадили оце у вагони, хоч укинули чи хоч би як там виразиться. Та в то время їздили всі, такий період був, і нас вивезли у Германію (*пауза*). Ну, як везли воно тоже не нужно їй потому що воно...

Ні, чому, розповідайте мені дуже цікаво.

Ну в смислі є оце як посадили, закрили нас і ніде, ну були оце параші там, ну в дівчат оддельно, в мужиків оддельно ну, чи хоч і баби були, і дівчата були, і вже й замужні були, й ну дітей ясно відціль не везли, із матерями у наш період як нас оце забирали. То аж відкрили в Польщі оці вагони, а то ото у кого що було в торбах, там було що, було то тим-то от тим і живились там ото є відкрили і в ото там вийшло ну (*пауза*) та то там то ж ото ж по надобностям (*пауза*) і поять закрили і в вагони і тоді привезли (*пауза*) ну, це то же Польща була де нас роз... забув. Зелені всі, а по дорозі, я трошки вернусь... Ага, а тут і те, розприділили по німецьких городах (*пауза*). Попадаю я в город Штутгарт Німеччина на завод... випало з голови який завод. Ну, неважно, в німців багато заводів було, я тільки хочу сказати, що привезли на завод і хочу всьоравно добавить я ото ж перву не сказав: у нас був патріотизм такий із школи, потім оце у хвзо, оце школа, де ми робили чи вчились, ми просто любили і понимали оту власть, яка нас виховувала і ми кажем: «Ми на немца робить не будем (*підвищує голос*)» (*пауза*) і почали, ну, такі, не буду казати, бо в то время, ну, а січас як такі мелкі диверсії там є, ну і я був за станком там, паяв трубочки, ага і ото щоб іспортити значить я її порчу і кидаю там в оддельну, ну така є, а тоді (*пауза*) ну, давай не будемо робить. Собираюсь з товаришами (*пауза*), тікаємо ми (*пауза*), виїдаємо, ага на

заводі, щоб така ну, були надзирателі і де ми жили, і де ми жили, де нас водили на роботу є, і на заводі, де ми робили ну щоб так уже ж охораняли. Ну короче говоря можна було і ми в один прикрасний день пед новим годом в сорок втором году, ми там недовго й пробули, ото не будем на німця робити і так у нас ото ж виходило і виїхали за Штутгарт.

І пішли ж ото, ой трудно, як кажуть ну, як овечки безрогі, січас грамотні всі, а тоді були. Так шо нас, на третій день як курчаток поймали. Піймали, привезли в поліцію, там нам дали те... по дисяток таких розок, а потом привезли із цієї поліції, забув яка це месность, та воно і неважно є. Ну, недалеко від Штутгарта ми за ці три дня відійшли, бо ми блудили там, лазили по лісах, по горах і етот, вийшли чи той, привезли сюда на завод, де нас, де ми робили короче говоря (*пауза*), вистроїли оцей наших і всіх побратимів дівчат і хлопців і сказали шо це приступники і їх унічтожать (*пауза*) і відправили нас відціль оце з цієї бесіди (*пауза*), відправили в тюрму тут у Штутгарті (*пауза*). Просиділи ми тут (*пауза*) мать місяць, півтора. Раз давали їсти, вошей дай боже щоб ти не знала, ясно дуже багато було (*пауза*) послі цього заковують нас в наручники отак (*показує*) тебе й мене, чи може товариша, ага і везуть на станцію. Приводять на станцію, садять у вагони і відвозять в лагерь Дахау (*пауза*). Дахау, там стрижуть, миють і відправляють (*пауза*) це вже у началі сорок третього року (*пауза*). У цей період якраз у лагері був карантин, тіхв напав, і він косив отаких як я, ну як оце пташиний січас, так і тоді шоби обиспечить трошки оцю, потому шо це тіхв, болезньь така. Там багато ж воєнних було, які есперементи робили оце і з цих там спеціальні були такі реліти, як по їхньому називається, ну, блоки де оце есперементи робили, тіхв заражали, малярією і все там, а є ізолювали оце нас три місяці до весни, як були ото ж блокірували в оцих тих Ну, їжа як їжа: утром чайок (*пауза*), у обід півлітра похльобки, брюква, коліраба там, ну у вихідні дні давали бобові, квасоля, горох там є, ну це якісь такі, є, у вечері даже картоплину у мундирах є (*пауза*) другий раз давали раз кажись у неділлю такий як палиць (*показує*) кусочок маргарину, те в то время у їх уже отакий був. Ну ясно остались живі до цього дня. Ага, а началась весна, почали нас розформіровувать по командах. Попадаю, команда «Ліппо» (*голосніше*) (*пауза*) у бавера ми робили, обробляли ну, землю якось він брав із лагеря, оце наймав як робочу силу, а в лагерь поставляв брукву, колірабу, буряк там (*пауза*) капуста, ну отакі все овочі, потому шо він занімався оцим виращував,

а ми там обробляли оце возлі Дахау, там земля така, як на морі ото еслі була, то бачила — галька, оцей камень, так і отут є зверху там сантиметрів двадцять, двадцять п'ять, така орна ввізде земля те є, а там оцей камень і оце ми, правда, плуга не тягали, а оце сіялку, культиватор, ну пололи, собирали оцей (*пауза*). Мантиль, оце верхня одежа, ну гантель — це шенель по нашому, ти який язык учиш іностранный?

Англійську.

А, англійський, а ну по німецькому мантиль це шенель. Ну і ото ж кажуть у мантиль оці ж верхні накидки рябі такі полосаті (*пауза*) ага і ми у ці ж поли собирали камень і виносили на обочину (*пауза*), а потом сівалку просіваємо. І робив я у цій команді, ясно умирали там тисячі, потому шо ну, голод. Голод оце зморив, ота робота, яка б вона не була, ну всьо равно вона, уставай раненько і не їж нічого, а в обід ото похльобку похльобав і пішов оп'ять і ето (*пауза*) ну, а потом царство небесне, уже мій друг один був, він попав у команду «Дахтакка Ессік» (*пауза*) це нанімав хазяїн, там бригада, ага в цій бригаді хотів сказати двесті п'ятдесят чоловік було, дуже багато, які ми робили у цього багера. А це багер називався цей хазяїн (*пауза*). Ага (*пауза*) у отаких як оце жили.

Отак відтіль я переходю у другу команду (*пауза*). Оцей капо. А капо називався старший оцей бригадир. Оцей капо відпускає мене то оце в цій команді «Ліппо» був, а в цій «Дахтакка Ессік» ми сюди попадаємо тут ясно було легше. Нас було два українця і два поляки, а ми занімались, крили бараки, толлю ілі руберойдом, ну, варили смолу, потом, ну, виповняли оцю роботу, а оцей хазяїн, який нанімає оце у лагері нас, він привозив оцей інструмент бочку ту, де варилась оця смола, толь, привозив нам булки другий раз і лимонад або сітро отам, і оце нас ясно спасало від оцього голоду потому шо на отим пайку шо вони ото там давали, всі вони пішли в крематорій (*пауза*) (*зітхає*). Тут ясно то усі ну, я можу вернуться а ти вже справиш, як привезли в лагерь оцей, Дахау ми ж його ще не знали, а так ото привезли, завезли в баню (*пауза*) помили, і завезли ж у ці бараки, де ми (*підвищує голос*) тут уже були ті хлопці, шо разом брали з нами і тоже тікали, уже були в оцім лагері (*пауза*). Ну барак, як барак. Така як ну, ну сарай на обі сторони вікна (*пауза*). Оця комната спальня (*показує*), а хоч є штуба називалась по-німецьки (*думає*). Ну, а у бараку було чотири штуби (*пауза*), а хоч чотири комнати: оце комната-спальня, а оце комната-їдальня, а оце санузли, а оце відтіль уход і оце переходе сюди оце так

прямо у санузли на лево оце комнати та кухня кострища (*все це він показує на листку паперу*), це тее, де привозять у бочках і дають їсти, оце ж ми в очиридь миски ну, вони називались манашки (*пауза*). І оце стаємо в очиридь і ідемо ото бур-бур-бур, пашол-пашол-пашол, поки два шага пішов то там і ложки не нада, а його ж випив нахильці вилизав і я (*пауза*). І все є, так я у цій комнаті, де спали, тут трьохярусні нари: первий етаж, другий і третій. Ми ясно зразу були на втором, на другім етажу ну оце так плотно (*підвищує голос*), як оце (*показує руками*) пальці, перевертайся, ну, один не перевернешся, бо можеш не влізти туди уже (*пауза*), а оце перевертайся, ото давай перевернулись є, та тут ясно (*пауза*) випадає вже як згадуєш так ото (*пауза*).

Так і поробив я в цій команді, а тоді мене виділяють на... Та не тільки мене, а таких спеціалістів (*пауза*) аус-команда, ну як оце у нас із заводу чи з фабрики десь виділяють як Інчевськ вивизли оце спеціалістів на ремонт, так є, так і нас ото ну, я попадаю у цю бригаду як спеціаліст тее, по кровлі оцих бараків (*пауза*). У началі сорок третього року оце попадаю чи вивозять нас в город Батольц у Альпах (*пауза*), ну, він як хвілія від лагерьа Дахау. Там нас посиляють у підвали, там уже були раніше, І ми занімаємся як спеціалісти тее, ага (*пауза*) літнє врем'я, та і під осінь строють там бараки, і покриваємо ще ж тее криші ага (*пауза*), а в зимнє більш по сантехніці, ага, нас помістили — це була юнкер шуман, ну солдатська така школа їхня ж оце, а ми оце ж обслуговували її там (*пауза*) ну як там менше було ясно, а такі ж вже месні там, хоч вони і заключонні, ну вони вже більше там, всі національності були, ясно вже, ну ми уже були не трьохярусні а двохярусні. На першім ярусі підо мною був чех (*пауза*), а рядом зо мною Іван там із Кисва був, і тоже чех був, і один робив в спортзалі (*пауза*). Вони вже попали туди в тридцять дев'ятому году, вони були вже як старі, були ну, пожеж ще молоді були по тих кременах є, так, ага і один робив ото в спортзалі, а другий у оружейних мастерських, де римонтірували ото озброєння (*пауза*), а я (*пауза*) оце як сезон, то там таке, то на криші, а то оце робили ми на сантехніці є там таке як подвал чі подвал, а потом ще подвал, а хоч там уже в тім подвалі була вже оця комунікація, яка вода, сантехніка, отліви оці йшли і вони йшли, потому вони і за город виходили, там були спортивні манежі кінні, де і обучали їх в оцій школі, ага, і виходим туди оце ж підвали ці, а хоч комунікації отопленіє, отлів, слів та воно йшло все на несколько кілометрів і ми обслуговували це все

десь по ремонту є. У нас оце два нас було і один охоранник біля нас.

Як оце ми ідемо оце ж у ці подвали, то один охоранник іде і є нас, а як більше оце група, то там оце ж більше програма у нас є, ото, ну, а война ж як война і вона ж іде, і вже начався другий брали відтіть і вже почали американці ясно бомбити. Хотів ще вернутись ще ж і в Мюнхені чи в Штутгарті, то те, нас виводили, нас после бомбोजок на ті...

А оце ж (*пауза*) від Мюнхена то Дахау ближче було, чим Штутгарт чуть в стороні був ага, а оце ж последнее время, то тут я ж оце був у цім же городі Батольц ну, тут уже ясно було нащот їжі трохи, потому що ми все хоч і другий раз попадало, грубо говоря, по жопі (*сміється*), ну, всьо таки при школі ми обслуговували кухні, продовольчі оці склади, які завозились там бруква, картопля, капуста є і тут ми вже більше ясно так попадало нам в рота хоч не раз случалось такі епізодики. Привезли оце хліб там бомбोजка ілі то може помішало, шо машини не в те время прийшли, а там так серед ночі в скіки гавштейн, построїлись на кухні розгружати хліб, розгружаєм хліб то ми зав'язуємо собі штани отут (*показує на собі*) щоб укинути собі осюди в холоші (*показує*) кусочки хліба, ага, ну воно ж другий раз ото як можна не те, шо видали, а давали те, а другий як замітить цей охоранник єсть люди як і січас, так і тоді, єсть таке і понімащий, і сочувующий і їм всьоравно, а другий зіцен оце ж вистрое авштейн це ж як зробили цю роботу антретен стали зіцен і оце ж нагинаємось а воно ж тут куски хліба, зіцен, антретен, зіцен, антретен і ото поки впаде а він підійде та носком тобі під боки, а ну таких ясно ну, а всьо равно таки ж радий, шо таки кусочки хліба другий раз приносив і собі і ще й товаришам своїм давав тее. Ну, пройшло і война, як казав, продовжається і частіше ж почали бомбити Мюнхен. Мюнхен це ж від того города, де були ближче (*пауза*) вивозили нас, і сюди ну, на розбори оце ж цих, де розбомбили, як і в нас ото дах чи там розвалився чи впав, так і ми є те врем'я привозили ну, там ясно було строго, там стріляли на місці за мародьорство, то єсть десь єслі узяв і замітив без придупридження сразу унічтожали там. Ми всі цього боялись, потому що уже чувствовали (*голосно з гордістю*) шо всьо равно таки ота вся, шо вона була запріщена і ніде нас не сповіщали як іде война, ну, всьо равно по оцій охрані ми всі чувствовали шо война іде на... не на победу немців, а гонять їх (*пауза*). Просочувалось і до нас, ага, як сказав отута вже то (*пауза*) при наступленії вже, отам наступали американські войска (*пауза*), нас кроме немців і чехів

(пауза) да дві нації оставляли отут, а всіх оце грузили на машини должні були вивозити. Ну, це ми вже впося узнали, ага куди і як є (пауза). Ну, як живі (голосніше), а як мертві царство небесне, чехи (пауза) оцей шо робив у оружейних мастерських, оце ми були найзнакоміші до оцих чехів (пауза), а вони вже знакомі були з оцією охраною, шо нас охраняла отут ночцю (пауза) біля дверей, ага, і вони достали нам спортивну форму (пауза), уділи нас, і натягли аж на ботинки, ну, на обув оці штани чи холоші, дали по пістолету, а я в курсі дела, бо куди йшли в оцей подвал, де оце комунікації іде понімаєш? Де оце тее. Тільки сказали ну, я кой-які райони вже знав і сказали, ідіть отуди під мастерську, а оце ліхти там були н,у ремонтні такі (пауза) робочі не людські, а де спускали мотори ну всяке таке для комунікацій, ідіть туди ну далеко не заходьте, ага, і нас оце договорились з оцією охраною і нас випустили, а воно недалеко було, а двері я там уже знав, де у цих подвалах. І оце зайшли відкрили ці двері ключом, зайшли у ці подвали (пауза) і казав ждіть ми тее пося обрахується оце в цю ж ніч під утро приїхали їхні машини погрузили всіх оцих, яких виділили ці машини, і вивезли в гори Альпи. І в пося як я оце був і назвали цю дорогу смерті, там не тіки з оцією школи вивозили, а багато там вивозили, і немци построїли там ну (пауза) такі ну, назвали дорога смерті, і повиливали із гіпсу, цементу оце групи таких та менші людина та стоїть, в оцих вивозили оце ж у гори кого там стріляли, а кого просто викинули з машини. Машини поїхали і оце всі люди тисячами пропадали там, бо їсти нічого і сьгодні завтра нема шоб дойти до населеного пункту де могли і ото там і оце коли я був там у див'яносто шостому чи сьомому году ми були, то отам як були ж отож поставили отакі як ви, даже більше оце ж молодьож студенти (а:пауза), бо немци зрівняли більше лагирей оце ну, як кажуть, з землею, шоб і не було, а молодьож, як каже, відродила оце каже шоб не повторялось (пауза), як оце ж немци тоже ж участвуют як оце й ти?

Да.

Да як отож так оце і молодьож каже, шоб не повторялось і оце відродила теж. І ото ми там (підвищує голос) пробули мать днів чотири в цих подвалах поки ж нас оце прийшли американські войска, ну і нас оце чехи витягли ну, ясно полуживих так ну теж нічого, бо нам же таки трошки вода там же ж була, а їсти вони дали ж трохи, оті пайки, то нам давали отам на вечір вони віддали нам (пауза) ну, а тут же ми вже освободили нас американці. Так (підвищує голос) предложили:

єслі хочеш іти в армію у їхню пиши контракт (пауза) ну, а ми ж більше було багато як оце ж чуєш передають там другий раз шо приїхали з америки бувші такі як я (пауза) я ясно попав в армію ну, непередівали нас, а ми просто з їхніми солдатами стояли (пауза) на дорогах, на перекр'юстках є і оце, а воно в горах там ше довго война йшла, і були такі шо оце групи есесівських там військ які те, поховались там не виходили і нападали на оці зборні пункти, де вже американці хоча у цю школу вже звозили оце як були вже концлагеря, а хоч нас називали бриті, а ті волосатики чи ми один одного називали бо наше оце тоді ж українців не було а руські (пауза) чи він татарин чи українець чи він теє (пауза) другий якийсь і отут нульовкою (показує) постригали ну отак стригли, а тоді нульовкою постригали дорогу отакот із лоба оце ось сюди (показує на своїй голові), як чуть тіки заростало і всьоравно ж ото тоді простригали.

Ідуть таки як ми були ж (бере книжку) — це такі як я (показує фотокартку з книжки), ага а послі того (пауза) забув стільки вже ми там оце ж були. Звезли (пауза) оце тут звозили, тут такі м'єсні, а тоді в обций лагерь у городі Мюнхен (пауза), з оцих усцих де оце собирали, потому шо там і в багерів робили, ну це такі як це були цивільні, то є і з концлагерів, оце ж багато там точок було від Мюнхену, від других концлагерів оце ж багато по всіх лагерьях Германії.

А тоді звезли (пауза) звезли оце у зборочний пункт називався (пауза) у Мюнхені (пауза). Ну та (пауза) тож як попав ще ж і додому?

Ну так, звичайно.

Оце ж утром (пауза) забув у скільки говштейн (пауза), як ми вже почали, бачиш, я тоді не те, як почали нас оформляти вже чи організовувати по командах на роботу (пауза) гавштейн, чай, поляки називали, бачте, оце такі баки (пауза) повозка, від кухні чи в кухні ото там наливають з другой сторони лагеря де апельплац, а це ж тоже бачиш я (пауза), я вже і переплутався і сам отак (пауза), як організували оці команди, устаємо чи оце утром строят антретене є і виводять чи оце на площадки отут, де наш блок чи барак строят чотири оцих комнати чи штуби каждый штубейтестер (пауза) біля своєї штуби відкриваються ворота яки були те (пауза) так за ґратами ото те оце за ґратами, мені воно вже тоже шось і випадає да, хотілось отут ще за те, да (пауза) вийшли чи тей, построїли, виводя на апельплац, проходить тут їхнє ж представітельство, тут лагерне. Той провіряє, той докладає комендантові, а все вертаємось назад. Тоді оце приїзжає кострища. Кострища це така як автомобіля прицеп, тільки

борти відкриваються (*пауза*), тільки причеплено дишло і шість чоловік оце визуть у цю тачку ну, шість, вісім, два, чотири, да вісім чоловік везе в цю тачку, оце переїжа до кожного блоку, скидають ці каструлі і тоді нас, нам розливають оцей чай (*пауза*), і так же само і в обід.

Шпінат у наділллю, оце другий раз картопляний суп, або оце бобові, квасоля або горох (*пауза*), а в вечері оце ж по оце ж не знаю скільки там його оце того хліба і чи назвеш його хлібом на пополам з тирсою, такий ну, кусочок і дві картоплини у мундирах, як попаде в другий раз (*пауза*), а оце ж я казав після чаю того строять по командах і виводять із лагерьа на роботу. Робота ясно кругом там, ну, і в хазяїнів і різні команди були такі гроблять тисячі. За лагирем були там їхні оці ж есесівські бараки, де була охрана, як оце ж приходила сюди як із-за брами виходе, бере нас і виводить ото на роботу (*пауза*) ну, а вертаємось в обід (*пауза*). На обід ото ж опять приходять ото ж так построяли, ото ж завели постриги раз (*пауза*), привозять обід, пообідали і опять на роботу (*пауза*), до вечора проробили (*пауза*), увечері приходили через півчаса, від сонця до сонця чи його там хто його там щитав хто коли робив. Ага, так вони називались цивільні нас в лагері (*пауза*), а тоді антретен вечірня перевірка. В вечері перевірка, хто нарушав і зафіксували, на оцім плацу давали трясця в усі боки (*пауза*). Після оцієї перевірки вечірньої виводили опять у бараки оці ж е і (*пауза*) тахбек (*пауза*).

Спать?

Да (*пауза*) одбой (*пауза*) ну, кажем у шість часов, чи в п'ять часов ото підйом ну, я вже й забув, яке вже ми тее. Ага (з *наголосом*) ну оце там вибереш, як оце тут у лагері, ну тут уже де я був у цім Батолці, де нас оце освободили, тут уже свободо було, потому шо ми тут уже як кажуть робили тоже, ото коли кому применеться нам, а більше то ж ми обслуговували оцю ж їхню юнкершульд, то тут ясно в таке неопридільонне время збудили серед ночі — іди (*пауза*) сюди чи туди, чи уже як почали підходить ближче, підходили хронтами: оце американська, там були конне ну, оце спортивна ну, не спортивна, а їхня оце конна хверма оце виводили нас і ми должні брати оце по конячкі і виводити там опридільонні міста (*пауза*), щоб ну, не попасти під бомбьожку, то є бо там бомбьожки були тее частіше є, те. Ну, а тут ото ж (*голосніше*), де я казав, де я побув чи тее нас зводили у (*пауза*) Мюнхен оце, де зборочне таке уже з оцих мест, де ближче находились. Та оце ж я тут є казав, шо є де ж нас посадили на машину такі дівчатка

як ви (*пауза*) ясно (*пауза*) барахла нескільки, як січас, тоді було вона не бачила лишнього хоч вона і була (*пауза*), а там барахла (*підвищує голос*) (*пауза*) скільки січас у їх (*пауза*) і тоді було у їх було так (*пауза*) багато. Ну, ми як хлопці, так у мене рюкзачок і чемоданчик (*пауза*), це так є в чемоданчику, бо американці давали спецпайок такий на день давали, шо його за тиждень не поїдали, оце так (*пауза*). Посадили нас на машини (*голосніше*) (*пауза*) підганяють і оце садись (*пауза*). І оце везли нас до нейтральної зони, де вже були занята територія совєцькими войсками (*пауза*) забув як це (*підвищує голос*), які це були міста я знаю тільки шо посадили на студебекери і такі як ви дівчата, по три матраци повитруювали і оце плаття, піджаки, спідниці, штани ну все те, що можна упихнути туди й те, і оце під'їжджає машина — грузить. Хоч туди і вагон нагрузили повно, під'їжджає друга — привезли до нйтральної зони (*пауза*), так і викинули нас із машин (*пауза*) американці (*пауза*), ага, ми ж оці беремо бебеки свої і тягнемо через оцю зону, а хоч вона оце зона (*показує*), переходили ми сюди вже на нашу здрастуйте, здрастуйте браття, на нас ясно дивились отак крізь пальці (*показує*). Не всі (*голосніше*), не всі я продовжу дальше як получилось (*пауза*). Тут (*голосно*) оте все барахло уже дивимось костри горять (*пауза*) потому, шо оцих дівчаток брали в армію, оцих хлопців брали в армію, а там чекісти оці спец (*пауза*) які прохвільтровували усіх (*пауза*) ага, підозрілий сюди, туди, робоча армія, спецармія, а оце все барахло отам на кострах горіло, а ми оце дві дівчат із Харкова і нас четверо. Я оце з Полтави, один з Смоленська, один з Ленінграду, а один із Києва (*пауза*) і дві дівчат із Харкова такі, як оце до нас вони пристали ото, згуртувалися, обійшли оці усі окошка, очиридя ж там стоять ригістрірують. Підходе старший капітан, як січас помню, ми ж тоді погонів небачили, а він уже погони. Підійшов з уличкою каже, шо (*пауза*) хлопчики зажурились, зажурились (*пауза*). Та чо ми журимось (*пауза*). І він каже: «Знаєте, шо мій совет вам (*пауза*), ото дивіться скільки окошок, ну там у домах ми вже знали тут багато окошок і дверей і всякі можеш зайти, а завтра вже й не вийти відтіль (*пауза*), а мій совет, — каже, — отут з півкілометра (*пауза*) є станція, де хвормірують поїзди у союз (*пауза*). А як ви доберетесь до свого места жительства, де ви жили, там вас знають, хто ви й шо ви, а тут — каже, — це все слова» (*пауза*). І ми ото послушали оцього (*пауза*) солдата, ану давай підемо. Пішли на цю станцію, оце забув, ну станція там многоколійна як кажуть (*пауза*). І оце ешелони стояли (*голосно*) із обородуванієм уже ж витруювали з

немцев, розбирали заводи нам уже тягли із отакими як ми (*пауза*) тіки не таких, як ми оце були (*пауза*), а таких дівчат, а потім у дівчат оцих були вже діти (*пауза*), а були такі ж вже старі, а були інваліди, а були всякого тіпа отакі і оце хвормірувались у ці вагони й поїзда, які йшли в союз (*пауза*), ну оці дві дівчатка зразу пристроїлись у вагон до таких як і вони там же їх не провіряли та й дівчата є, а нас таких як ми оце хлопців цих ганяли, тому що зразу то нічого, зразу ми свої вещи ж ото біля дівчаток там оставили, а самі вже ж ходили біля вагонів, поки сформірується цей ешелон, а він формірувався й сутки, й два, і три (*пауза*) ну, ми ото ж підходимо до таких, які повинні були скоро відправлятись. Ти ж розумієш?

Да.

Ага і оце ж дівчат наших туди сажали, а дівчата наші вещи берегли, а ми ж ото вже ходили, як тіки рушив поїзд, рушив, так вскакували, а як тіки десь останавливались, бо ми із Германії місяць, около місяця їхали, пропускали ну, воєнних, санітарних, ну больних, тих, що ранини як везли спецпоїзда, а оцих ясно ж (*пауза*) пропускали, як кажуть, у послідню очеридь (*пауза*) і ото так ми, а хоч я (*пауза*), бо один у Києві Іван остався, а цей смоленський із Ленінграда. Хоч їхали ми через Малу Перещепину, а Мала Перещепина — це моя вже станція була. І поїзд не став, бо він же ж ішов ну, товарняк і не став на цій станції (*пауза*), я хотів пливати, а ці дівчата і хлопці: «Та що ти вже доїхав... та ага, ну я приїхав у Полтаву, приїхав у Полтаву на товарну станцію (*пауза*) і думаю, і чого я і встав, попрощався з цими пожилав їм дороги, а сам остався, думаю, куди йти, стоять ешелони, які йдуть, ну в сторону Кременчука, чого я буду шукати і день (*пауза*), воно вже має обіднє врем'я було, і чого я тоді таки не те.

Я підхожу до машиніста і кажу отак, а він каже (*пауза*) бачу, що на парах, а на парах я вже знав, я був у хвезео, я ізучав оцю паровозну систему. А він іде ж, ну в сторону Кременчука, та чи я знав ну, в мою сторону. Каже: «Хоч нам нерозрішають ну дивись». А він пустий іде, тоже товарняк (*пауза*). «Мені, — кажу — на Малій Перещепині». «Ну, в мене там же остановки нема, ну я притопрмозю (*пауза*), ну те на такій стороні, тільки як виходитиму з стрілок, я трохи ж притишу — не вздумай же в стрілках пригати» (*пауза*). Ага ну, я вобщем забрався в цей пустий вагон (*пауза*) і приїхав оп'ять же ж назад на Малу Перещепину. Він з швидкості же ж відійшов і таки ж прийшлося пригати, пливати я вже вмів бо я ж тоді кажу я (*пауза*), як робив у школі (*пауза*) чи в хвезео, а нас вивезли на станцію, так не так як

(сміється), скажу (пауза), а оце ж ми у вихідний, хочеться додому і тікаємо, і оце ж як іде поїзд із Крименчуга, ми ж ото чіпляємось і їдемо. Перещепино і плигаємо, а утром тоді вже через наділля в понеділок сідаємо ну, в курсі дела. Ну, я ото ж так і ото ж вирнувся в свої Старі Санжари, послі двох з половиною чи около трьох год не був.

Переправлявся через Ворсклу (посміхається). Міст же був (пауза), міст же був на ті, на багні оце у це время ну, а тут як (пауза), та ну це вже таке життя, як і, а тут як тут дороженька, то ж я іду на роботу (пауза), а (пауза) відробив, брали в армію тут на місці в районі (пауза), тоді забрали (пауза) у ту, тут у своєму були, а тіки проходили воєнну підготовку (пауза), ну ми воєнну підготовку проходили, і як у школі були воєнний час був такий, а тоді забрали в армію. Був я у городі Смелій (пауза) Черкаської області, там проходив ну в танкових частях служив (пауза), служив, потім вернувся, найшов оцю баришню (показує на бабусю, посміхаються), побралися (пауза) і давай емігрувати в Полтаву (пауза). Трудно, як кажуть січас, за границю легше, чим тоді з села в город (пауза) така міграція була, міграція була страшна, ну їй ясно свободніше було, бо я у період тож перебрався у Полтаву тут приписався, а її як забрав уже ж із дітками (пауза). Ну, діток у нас двоє у то время як вона мігрувала із Санжар було. Синочку малому півтора году, а і ми появились оце в городі Полтаві (пауза). В городі Полтаві поступив я (пауза) строїтельна організація така була, строїв кирпичний завод, та й остався в ньому робити з п'ятдесять третього году по див'яносто сьомий, чи який? (питає в бабус), чи шостий. Оце проробив я на цьому проізводстві.

* * *

КРАВЧЕНКО БОРИС МАКСИМОВИЧ

Народився в селі Головач Полтавського району Полтавської області. У сорок втором годі як почалася війна...

А розкажіть про ваше дитинство, будь-ласка.

Дитинство яке... Кончив я сім класів і поступив у школу ФЗУ, город Карловка. Там я прочився шість місяців, і почалася війна.

Кравченко Б.М. (2006 р.)

А сім'я у Вас велика була?

Сім'я була шість чоловік. Вобщем, ні. Шість дітей і батько й мати. *(Коротка пауза).*

Ну, почалася війна, ось... От те... Наші війська одступали, от, все врем'я. Нас було у те... в армію не взяли, о. Одступили. Немци зайшли. Тоді у сорок втором годі була вербовка у Германію. І в іюні місяці сорок врогого году забрали ото в Германію мене. Привезли под хранцузьку границу десь... (Я города не знаю, бо я там всього двоє суток був). Нас роз приділяли там куди кого. Ну я попав на завод, де виробляли там пушки. І ото в первий день я пішов туди на завод. А жили ми у таких... крепості старинні, старинні крепості. Як раньше город обороняли. Пішли на завод. Мене поставили робити. Електропеч, де ті... деталі термообработку проходили. Ну, може, по старості ота печ поламалася, ну я її не ламав. Вона поламалася, і мене, значит, забирают у тюрму. У тюрму Гамбург, город Гамбург. Із тюрми мене везут у концлагерь Фльосенбург. У Фльосенбургу там яка робота була... Каменний кар'єр. У каменному кар'єрі я робив 9 місяців. А тоді набирали на транспорт. Ну, у них називається транспорт, а у нас на етап гонят. І я з роботи прийшов у лагерь. Кажуть: набирают на транспорт, а в який город не ізвесно було. Ну я став у очередь, роздітий. А в мене руки камнями були побиті і зав'язані отак (показує) два пальці було. Я став, підійшла очередь моя. Він подивився (там есесовці приймали оцих заключонних), подивився — каже: «Туди, век у сторону!», не бере. А я ж цього лагерь хотів... Цей лагерь такий був... смертельно-карательний, лагерь Фльосенбург. Там каждый день із роботи тягли людей під руки так туди, до крематорія. Там погода була: воно високо в горах, над уровнем моря два кілометри висота. І значит він сказав: «Век, не годний». А там на краю очереди стоїт

німець заключонний і наблюдає, щоб ті, що негодні виходили. А я огинаюсь, огинаюсь, о-о. Той німець десь одвернувся, а я тільки — раз — і став іззаді там. Пальці порозмотував свої. Підійшла обратно чередь моя. Забрали мене тудя. І привезли... Їхали поїздом, город Мюнхен. І ото привезли нас у Дахау. У Дахау я був. На роботу не брали пока. А потом строїли лагерь Аллах. І ото строїли лагерь, а тоді, як лагерь построили, нас на завод узяли. Там завод «БМВ-2». «БМВ-1» у Мюнхені, а це за городом Мюнхеном построєний завод. Ото ми робили зразу на земляних роботах, а тоді нас забрали у цех. І я робив фрезеровщиком, деталі фрезерував, а до чого вони йшли не знаю. Ну тоді вже робили до сорок п'ятого года на цім заводі. А тоді вже в апрелі місяці, вобшем в квітні місяці, нас вакуїрували із цього лагерьа, бо вже война, считай, ішла до конца. І нас вакуїрували туди, у гори Альпи, город Пенсберг. Ото нас ночью... колона, здорова колона така заключонних... ночью гнали, а вдень у лісі, считай, отдыхали. Потом ото ж нас прегнали на железнодорожний вокзал якийсь. І нас розпустили ото там, хто куди; отак на сторону, де американці заняли. То це вже вечером... нас розпустили, почало темніти. Ми (я з товаришем) зайшли... у лісі, там хазяїн жив, німець, і хліб, такі буханки хліба виносив і різав, і давав цим заключонним. Ну я не підходив тудя за тим хлібом. Ми... Стояла така... сарайчик такий невеликий, двері закриті, і окошко це там було забите досками. Доски відірвали з окошка — там повно сіна, сіно таке сухе. Ми переночували там у тому сінові. Вночі чути було, як снаряди летіли на цю сторону, де німці були. Утром повставали ми і пішли, пішли спитали. І ото попали ми у город Пенсберг. У городі Пенсбергу ми були там, мабуть, місяця два.

І що Ви там робили? Як Ви там жили?

У городі Пенсбергу? Нічого ми не робили. Ми були там... Був лагерь воєнноплених. Ну як ми прийшли, там нікого не було. І ото ж туди посходилося оцих заключонних багато. Ото американці завезли рису. Там кухня була. Рису завезли. Немці молоко возили. І ото там на кухні варили їсти. Нічого ми не робили. Потім приїхали рускі офіцери і погрузили нас на студобекери, і повезли нас на руску територію, де російські війська захватили землю. І ото зразу нас забрали. У кого речі були у баню... З однієї сторони тут пороздівалися, пооставляли речі, у кого чемодани були. А на другі двері вийшли — там дали руску таку... грязна воєнна форма, і дали по столовій ложці сахарної пудрі і по куску хлеба, ну буханку на чотирьох розрізали. І сто п'ятдесят кілометрів пешя йти на якийсь

пункт, де розподіляли тих людей, кого у Росію одправляли. Дали нам супровождаючого. Ішли, йшли. Потім десь той супровождающий іщез. Я пішов (недалеко було залізничний вокзал), на залізничний вокзал прийшов, а з Німеччини там розбирали заводи, військові заводи розбирали, і оце все обладнання везли у Росію. І ото я сів на товарняк, де обладнання це було. І у сорок п'ятому році, у маю місяці, прийшов. Ні, брешу ж я. У травні місяці війна завершилась. Там ми два місяці були... іюнь, іюль. В кінці іюля я прийшов додому. Оце така та була...

А в концлагерях там було дуже погано. Кормили: утрим — нічого, в обід — 0,75 літра ілі бруква ілі кольраби.

Що таке «кольраба»?

Ну воно таке як з капусти капусти качан, отаке. І бруква така і кольраба. Тіка бруква вона жовтувата... воно таке... редька чорна. Така кругла росте. Ото таким кормили.

А ввечері щось давали?

А ввечері кусочок хліба, ну може грам 150. І сьогодні — чайна ложечка мармаладу, завтра — такий кусочок сиру. Ну такий у нас оце продають, як продають у нас у магазині, кусочок сиру. На третій день — кусочок колбаси, може, грам 50. Ото так кормили.

Це в обох таборах так годували?

В обох лагерьях так і кормили. Там у Флосенбургу таке саме давали. Там дуже... взагалі убивала людей погода. Там зимою дощ з снігом іде. А взимку були: така рубашка полосата, тоненька (це зимою), светерок, теж тоненький, і тужурка без підкладки, без нічого, полосата і мантель, теж без підкладки, мантель теж полосатий (називається мантель плащ, ото таке як плащ). Ото так зимою одіти були. Промерзли до кісток.

А яка температура повітря була взимку?

Тут же в нас були морози в сорок другому сорок градусів, а там шістнадцять градусів.

А Ви пам'ятаєте кого-небудь з товаришів, з ким були в таборах?

Я з Рибалкою був у Флосенбургу. Я робив на... Німець бурило, а я йому бура носив. У кузню носив тупі, а з кузні приносив заточені. Бурили глибоко так, ну по два метри глибини, а тоді зривали. І здорові камні, такі здорові. Оце той, Рибалко, теж був бурильником. Так він маленький. Еслі камінь здоровий, такий, як оце комната, а його нада на такі часті порозколювати. Ото він бурило такі ті... неглибокі. Одна

біля одної. А тоді залізні клинушки такі ото вставляли і стукали, і розколювали рівно. А тоді ще для пам'ятників там камні робили, такі шліфовані, може, для мостів.

А як Рибалка звали? Звідки Він був?

А ви що Рибалка не знаєте? Він тут ось у Полтаві живе. Ну ото я з ним познакомився там. так я з цього лагерьа виїхав, а він аж до кінця в цьому лагерьі був. Я не знаю як він вижив там. Такий лагерь. Там зімою як оце не понравився капові (а «капо» — це як по нашому прораб) — він може те... вкинути тебе у воду. Там же, як зривають оці камні, такі ями водою заливає. Ото він укине тебе туди — ти вилізеш, він тебе ще кине. І буде вкидати, пока ти вже не вилазитимеш з ями. А ввечері туди, у крматорій.

Так живими у крматорій вели?

Ну ото ж туди його, він уже полуживий, туди його, до крматорію. А ще я сам бачив як оце робилося. Спеціальна машина оборудована грузова з будкою, і ото стоя людей туди запихають, ну як ото сельодку, і не повернешся, стоя натрамбовують. Двері закривають — і машина поїхала. А вона спеціально оборудована: оті вихлопні гази, вони йдуть всередину. Ото несколько кілометрів він проїде. Він уже знає, той шофер, скіки кілометрів туди й назад. Приїжджає, а там зроблений помост. Так як оце (*показує*). Бо тоді не було машин, шо кузов перекидається так, як січас. Ото машина так заїжджає на те, на помост, передом, двері відкрили — і люди висипалися всі мертві від газу.

А тоді що з ними робили?

У крматорій. Привезли до крматорію, вивалили; знову загрузають людей.

А були інші способи, якими знищували людей?

Всяко. У банях спеціальних. Зроблені бані такі були. Тоже там давили людей. Це в цьому лагерьі, а по інших лагерьах, там вообше уничтожали. Самі кістки та шкура, такі люди були худі, ребра та... Ой (*зітхає*). Ой, страшно було дивитися.

Скільки Ви були у Флосенбурзі?

У Флосенбургу був я 9 місяців.

А коли Вас туди привезли?

В іюні місяці. Я пробув у тюрмі 2 тижні. У Фльосенбург у іюні місяці привезли. Ось я вам... В мене там є документи, я покажу (*дістає з шафи листи та документи*).

Це у вас з Дахау? Так?

Це з Дахау. Должно написано бути.

А коли Вам їх прислали?

Оце документи? Це вже тут ось я. Це вже відтіля прислані. Ось тут написано: «К Вам относится только отмеченный крестиком абзац». О. Оце ви по-німецьки читати не вмієте? Оце Вам перевод в мене є ось: «По регистрационным данным, находившимся в судебной тюрьме г. Регенсбург, установлено: 17 июля 1942 года в концлагерь Флессенбург доставлен заключенный за номером 3026 переведен 3-5 марта 1943 года в концлагерь Дахау, заключенный под номером 46036. Был в концлагере Дахау в команде Мюнхен Аллах, установлено, что в качестве заключенного концлагеря Дахау освобожден американской армией».

Це Вам прислали в 1998 році.

З архіву прислали мені.

А можна буде ці документи взяти у Вас? Ми з них зробимо копії і віддамо Вам оригінал.

Возьмете. Я можу дати Вам. Так, оце. *(Довга пауза, переглядає документи).*

Оце в Вас з Дахау? А це з Флессенбурга?

А це мені писала Сільвія Зайферт. Оце прочитайте.

А хто вона (Сільвія Зайферт)?

Вона письменниця. Книгу написала.

І про Вас там написано? Ви розказували про себе?

Там по-німецьки написано, якби перевів його. Розказував конечно їй. Я писав їй письмо туди. Оце, ось де вона виписку із тюрми брала, де я сидів у тюрмі.

А в якому місті Ви сиділи?

Город? Гамбург. Оце усе те, що я в тюрмі сидів. Вони тоже там реєстрували. Там у тюрмі. І оце вона виписку брала і книгу ото писала *(знову переглядає документи).*

Ви більше розповідали про Флессенбург, а тепер про Дахау розкажіть.

В Дахау. Ну, в Дахау через що лучше було... Там все врем'я в концлагері Флессенбург я був надворі. Мене і дощ мочив, і сніг, і холод. А тут уже я робив на заводі. На заводі робив тим, фрезеровщиком, фрезерував деталі. От. Робили по 12 часов. Утром ідемо і вечером пригидимо додому. Друга смена заступає. І ото все врем'я так робив на заводі.

Ну, а умови проживання там були кращими?

Ні, такі самі, такі самі. Кормили так само, тільки шо ото у теплі, считай, були.

А в чому Ви спали?

Бараки. Бараки построєні з дощок. І нари на три етажа.

І Ви на першому спали?

І на першому, і на другому. Там нари отак зроблені оце. Отут один спить, а тут другий. Тут і тут. Тут і тут. По шесть чоловік, шесть чоловік. А зімою ж холодно, і щоб лягти удвох і один одного гріти, так ото блокельдесер, як полягають, він тайком увійде туди, де сплять і дивиться: як хтось удвох спить, так такої крові спусте, шо не схочеш спати. Ото спиш сам. Не розрішали удвох спати.

А як вони кров спускали? Били чимось?

Та били чим хочеш.

А чим саме?

Я в Фльосенбургу як був і, значит, дощ ішов, холодно було, а ота скеля, так, під отаким наклоном була (*показує*). А я туди став, під скелю, і дощ мене не мочив. А там ішли капо і есесовець. І побачили мене і: «Ком». Я бігом до них прийшов. Вони завели мене у будку, де був там... той, лебьодка, лебьодка, шо стягує камні тросом. Зачіпляют, а тоді лебьодку включають, вона крутиться і камні тягне. Ото лебьодка така, отака заввишки, здорова (*показує*). Один перевалив мене на ту лебьодку за голову отак. А той... те, такі палки, йолочки... Отакі йолочки ростуть, їх зрізають. І оці гіллячки пообрізають — і отими палками. 35 палок мені як усяпали по задниці. Так крикнув: «Век». А я не можу ногами побігти. Так вони ще ото зверху, мабуть, штук 5 ударів зробили. Ото за те, шо під тим постояв.

Тому що дощ ішов?

Дощ ішов. Шоб мене дощ не мочив, став під скелею і стою, а вони там ішли, то мені там дали 35 палок (*довга пауза*).

Яке перше враження було, як Вас привезли в табір?

Перше враження, як привезли у табір. Значить: нас вигнали на роботу у лагері там сіяти. Там у них піска немає. Так як у нас тут пісок, а вони із того, із камня, ті... отакі сетки ставляють. І ото кидаєш на цю сетку. Мелоч ото сипеться туди, а крупне тут остається. Ну пісок вобшем нужен був. І це на первий день я попав у лагерь. І, значит, робимо, робимо. А там був есесовець такий, невисокого роста, і товстий-товстий. А вони на одного, австрієць (ілі немец, ілі австрієць)... Ну, він уже був доходний такий, уже не способний робити (видно довго в лагері сидів, бо той лагерь з 1933 году був). І посилає

його на проволку. А тут же проволкою загорожений лагерь. І на вишкі сидить оцей, охраннык. Посила його на проволку, щоб він за проволку узявся, а тоді той його убиває, як будто він побег совершав. То він його бив-бив. Пошле туди — він постое-постое й вернеться. Він обратно його б'є. Довго він його бив. От тоді він пішов, взявся за проволку — той його застрелив. І цей крикнув: «*Инlegen!*» («*Ложись!*»). Ми полягали на землю і лежимо, а я ж думаю: «*Шо воно буде там?*» і отак (*показує*) голову підняв і дивлюся. Як прибіг отой есесовець товстий, як начав по мені топтатися, по голові сапогами, по всьому начав бити, придавив мене. Потом я думаю: всьо, уб'є мене. Потом бросив, десь побіг іще до когось там. Ото, а їх сапоги і такі шипи там, гвозді понабиваті, з шипами, щоб та подошва не стиралася. Ото первый раз я як попав на оту ту, так шо вже не дивився, а лежав смирний (*сміється*).

А на голові не було ран від того, що він потоптався?

Були, шкуру поздирав на голові.

А Ви знали, що вони там роблять? Чого не можна було дивитися?

Ну вони ж його забрали. І пока до крематорія однесуть. А тоді вже те. Ото через те.

А в Дахау були «смертні випадки»?

У Дахау були. Значить у цеху як ми робили... У їх усе оце: телефони, електрика під землею. Такі траншеї пороблені (ну, як оце комната). І ото там провода, тут провода, кругом, на тій стороні провода і люки. Зразу ж ставили на дверях охрану. А ми ввечері ідемо додому, посчитали — нема 2-3 чоловік. Ну куди ж вони? На дверях стояли кругом, на вікнах — решотка. Куди ж утекли? А вони люк відкрили у цеху прямо, і повлазили туди, люк закрили. Воно пішло, пішло... Поле іде, оці траншеї... Вони вилізли. Ну вони довго і не ходили, може, неділку, може, дві. А у їх по селах ніде нічого не замикається — можеш і хліба набрати зайти ночю. Не замкнуто. І ото так вони жили. Потом прийшли ми з роботи: дві вішалки стоять на тому... на пляцу. Посчитали у лагері, лагерь великий — і всі там. З кожного барака там по 50 чоловік чи по більше (скільки в бараці там людей). І виводять оцих (їх половили). Виводять. І під музику, духова музика грає, їх привели до вішалок оцих. На скамейки вони поставали, петлі понадівали їм і повісили. При лагері люди щоб дивилися. Ото було оце у Дахау.

А ще якісь покарання були в Дахау? Смертні?

Ну таких на нашому заводі, де я робив, то таких не було особих. Ну били, а щоб вбивали — не було.

А де цей табір знаходився?

Там Баварська рівнина, вона називається. Город Мюнхен і Баварська рівнина, там поле. Там стояли ті, оці, що самольоти збивають. Ото як летят самольоти бомбити город Берлін туди, Мюнхен сюди бомбили, ото вони стріляли, зенітки. Стріляють, страшене стріляють. Ну в наш лагерь і одна бомба не попадала, а завод 2 рази бомбили, наш завод 2 рази бомбили.

А там були інші заводи, де люди з Дахау працювали?

Наш же нікуди не то... бо з лагерь... отака загорожена та проволкою, що 5 чоловік ідуть. Охрана за проволкою, а ми в середині проволки аж до самого заводу, з лагерь і до заводу.

А у вільний час чим Ви займалися?

Вільного часу щоб було — не було. Все врем'я на заводі. Перва смена — з утра аж до вечера, а друга смена — з вечера і до утра. Ми приходим — вони уходят, ми уходим — вони приходят.

А якщо Вам на другу зміну, то що Ви робили? Спали?

Да, спали. Ну, спали до обіду, а в обід ту ж баланду ту приносили. Нічого. Ходиш по лагерью, ходиш.

Це був лише чоловічий табір?

Да, там женщин не було.

Ну, а після війни чим Ви займалися?

Після війни я ж був у городі Пенсберг. Ну, там що... ходиш, поїси. Нас у столову... Воно під горами Альпами. Він невеликий городок, цей Пенсберг. Те, ходили у город. Там поодкривали магазини. Брали одьожу собі.

А за що Ви брали?

Так поодкривали, і залазили і брали. Ото як прийшов у цей город Пенсберг, там воєнопленні були. Лагерь. То в той лагерь прийшли. Ото ж там жили ми. А у город... Хлопці кажуть: «Пішли в город. Там поодкривали магазини». Ото я пішов там собі брюки взяв, там рубашки, барахла.

А як приїхали в Полтаву, то Ви далі вчилися чи пішли робити?

А як приїхали сюди, так нас считали врагами народу і на роботу не приймали, а посилали, мене посилали на Донбас, ну я не поїхав. А другі (це мені так попалося), з другі... з Германії прямо туди в Росію привозили їх. Ще там вони 2-3 годи робили на шахтах, на стройке десь. І ото мені так повезло, що я не попав туди, у Росію. Я приїхав

додому. А потім робив у колгоспі.

В якому?

Колгосп: село Головач Полтавського району.

А ким Ви там робили?

Зразу я робив столяром, а потім вивчився на шофера і робив на машині.

А в Полтаву коли потрапили?

А потім я дом свій продав і тут у Полтаві построяв. З 1959 року живу в Полтаві живу.

Це на Клімівці Ви побудували будинок?

Ага, на Клімовке.

А в Вас там, у Головачі, свій будинок був чи від батьків залишився?

Ні. Там я построяв. Село Заворскло. Головач, а потім Заворскло. Березняги і Заворскло. Ото я сам родом з Головача.

А брати у Вас були?

Брати оце померли. Один старший брат умер, мабуть, півтора года, як помер, а другий, менший од мене, умер, уже 2 годи.

У Вас було Збрати? Так?

Чотири брати було і 2 сестри.

А що з четвертим братом? Живий?

А той на фронті, убили на фронті, старшого саме.

Це тільки він один був на фронті?

Ні, і оцей був, що вмер. На фронті був ранений у льогки.

А сестри тут жили під війну?

Сестра... Оце я остався і сестра на Донбасі у Горловке, вона там живе в Горловке Донецької області.

У Вас же були і батько і мати? Жили Ви не бідно?

Бідно! Бідно! (Голосно). Жили, при совєтській власті до війни люди так бідно жили, особливо ті, що у колгоспах робили. Та й ті, що на проїзводстві, в ТРЖ отам робили. Так їдили. Шо на роботі він ту куфайку носив у мазуті і додому у такій куфайке їздили. До війни дуже бідно жили при Сталіну. Налоги були великі. М'ясо, яйця, гроші, молоко — усе нада було здавати.

Ну, а тоді Ви тут у Полтаві одружилися?

Да, тут у Полтаві одружився.

Один раз були одружені?

Ні, в мене три жінки вмерло, оце третя вмерла жінка.

А діти від цієї жінки?

Від першої. З другою я 8 год прожив, у неї був сахарний діабет. Вона від діабета і померла. А з цією 4 годи я прожив. Ця, у неї бронхіт був, ну вона не од бронхіта померла. Ілі уже смерть до неї прийшла. Ну за неділю оце так начала вона, задишка в неї начала. Нормально, нормально все було, потом раз — задишка в неї і стала. Як в туалет іде, то держалася за стіл, щоб не впасти, а потом... я її (їй погано було). Отак груди дихали в неї і живіт отак (*показує*), шо не хватало в неї дихання, шо оце так іграло в неї. Я визвав скору (*зitmає*). Приїхала (не довго була вона), приїхала скоро. Мабуть, два часа, більше двох часов біля неї вони були. Уколи давали, міряли серце їй. І вона з ними шутила, сміялася. Я не думав, шо вона вмере (*сумно, коротка пауза*). Потом вони поїхали. Вона... На дивані ми спали на цьому. Вона — од стенки, я — від ціля. Я ліг, уже було начала третьої. Вона до мене начала балакати, а я кажу їй: «Маруся, давай поспимо, а утрот побалакаємо». І сам себе так аж січас ругаю, шо не побалакав з нею. А утрот я проснувся, а її паралізувало, вже вона не балакала (*коротка пауза*). Я їй (вона лежить), а я кажу: «Маруся!» вона глаза так відкрила, подивилася і закрила. Значит, у неї мозги работали, чула вона все, а була паралізована (*довга пауза*). І не те, у десять часов померла. Так шо вона ні не лежала... Я не думав, шо вона вмере (*сумно*).

А з першою дружиною Ви найбільше прожили?

З першо жінкою я прожив 46 год. 4 годи до золоті свадьби не дожила.

А тоді відразу й другу знайшли?

Ні, я год не женився.

А скільки було Вам років, як померла перша дружина?

Як перва померла? У '92 годі вона умерла 13 січня. На старий новий год. А ця — 10 січня.

А скільки сином зараз років?

Старшому синові... він з сорок сьомого года, а другий, менший син, з п'ятдесят другого. На пенсії. І той, і той на пенсії.

А у Вас правнуки є?

Єсть і правнуки. Є правнуки. Правнуків у мене три, чотири.

А в синів скільки дітей?

В одного трое, а в меншого двоє.

А де Ви з першою дружиною познайомилися?

У селі.

А тоді переїхали разом в Полтаву?

А тоді в Полтаву. Переїхав сюди, взяв участок і пострівся.

А квартиру цю отримали потім?

Квартира ця бабушкина. Це її квартира. Вона одписала моїй внучці.

Так у Полтаві Ви робили ким?

У Полтаві шофером я робив, і робив на заводі, на двадцятому, слесарьом по ремонту обладнання.

А перед пенсією де Ви робили?

На заводі. Я пішов на пенсію і ще робив на заводі 10 год.

А у вас нагороди, може, були?

Були нагороди.

А медалі які-небудь є?

Єсть одна медаль. Там дали.

За роботу?

Ага.

А військові нагороди?

Ні, я ж не був. У концлагері був (*коротка пауза*).

А перебування в таборі на вашому здоров'ї якось позначилося?

Та конечно ж. Вся молодість, считай, пропала. А после війни все ж розбите було, надо було його строїти. Кругом в колгоспах і на підприємствах все було розбите (*коротка пауза*).

В таборах кого-небудь пам'ятаєте?

Так, я то так помню в мозгах, які вони були. Так я ж їх то не бачу.

А були такі, які по-людському до людей відносились?

Ні, у лагерьях оце ж мене... 35 палок давав капо. У нього красний вінтіль був. Він, як считався... за політичне осуджений. А він же бив, безбожно бив. Із протяжкою.

Як з протяжкою?

Ну, отак як ударив, палка врізалася у тіло і протягнув іще.

А як везли Вас туди не пам'ятаєте? Яким був маршрут поїзда?

Везли нас з Полтави у вагонах товарних. Ну, вагони закриті були. Ото, де в Польщі остановлювалися, то нічого не давали. Ото хто із дому шо узяв. Так мені мати курку зажарила, так я її викинув. Ну, вона ж протухла. Воно ж літом жарко. Я її вибросив.

Це Вас літом 42-го везли?

Да, в 42-му, в юні місяці.

Ну, в Польщі... А далі?

В Польщі остановлювалися, так нічого ж не давали, а просто поодкривали вагони, щоб двері на вагонах... Стояли ті.... охораніки. А дальше привезли у Германію туди і... попав же я на цей, на завод, шо

пушки там ремонтіровали, ремонтіроеали пушки. З фронту їх привозили, десь ушкодження там. То і ті ремонтіровали і нові робили. Ну, я там двоє суток побув, а тоді мене забрали в тюрму.

А у в'язницю через які міста Вас везли?

Та воно рядом цей город Гамбург. Везли тим, поїздом. У вагоні охранный, і мене везли у тюрму. А тюрми вже ж везли машиною.

А не тікали з поїздів?

Ні, там безполезно. Ну, втечеш, і тебе зразу ж піймають і то... Там безполезно. Отаке (показує) папанча побачило, і тебе заберут зразу (довга пауза).

А в Дахау у Вас товариші були?

Були. З того, із Крима. Галущинское... Був в мене адрес, ну я тільки заповнив... Галущинское шосе, Хаблутенко Василь. Забув, який номер дома. І був з Ярославля товариш Богомолів Владімір, з города Ярославля.

Після війни Ви з ними зв'язок втратили?

Да. Я писав письмо тому ж, Богомолу. Тим... матері (чи хто там у його), що він живий. Я з ним розійшовся ото, як нас 150 кілометрів заставили йти, то я з ним там розійшовся, з тим Богомолівим. Я написав матері, що Вовка живий.

Батьки живі були, коли Ви повернулися?

Вони жили довго. Мій батько помер... 92 годи йому було, а мати — 90 (довга пауза).

А перед війною Вам повелося жити під час голодомору...

А перед войною (голосно)... Я той голодомор знаю як свої п'ять пальців. Мені було 10 год, як у 33-му годі голод був. Так такий голод, що страшно. (Зітхає). Нічого було їсти совсім, совсім. Ходили... Мій батько бідняк був. Не куркуль же. Не було своєї... ну бідняк. Ходив до багатих за сніп заробляв хліб. А у 33-му ходили з такими шпичками, штрикали кругом, виштрикували все. Мій батько у тому, у курятнику закопав картошку на сімена. І вони виштрикали і забрали. Забрали і ту, і картошку. Ну, устанеш, немає нічого. Нема нічого. Сама вода і більш нічого. Нема нічого. Ото мати їздила у город з батьком. Не знаю, за що вони купували макуху. Привозили, привозили отруби із проса. Оце напече мати блинів із оцих отрубів. А воно ж гірке. Ну шолуха од проса. Пшоно одходе, а те ж... оболочку од проса... оте ж на шеретовке. Там сама шолуха. То як наїсися... (коротка пауза) крючком нада видовбувати. Ну. Воно ж забилося, спеклося.

Але ж воно якось перетравлювалося?

Ну що ж там перетравлюватися? В ньому ж ніяких вітамінів нема. Отак їли аби в желудку шось було.

Сім'я вся вижила?

Ніхто не помер, ніхто. Весна... до весни дожили. Начало листя з липи розпускатися. Ото дьоргали те листя і пекли блини з листя отого та їли, а потом квасець пішов і всякі бур'яни (довга пауза).

А де Ви в Карлівці вчилися?

У Карловці на машзаводі. На слюсаря я вивчився. Дали мені самий вищий розряд. Оце мені і ще одному четвертий, а то усім по третьому дали.

Це за гарне навчання?

Ну те... як возьму шось зробити, так його зроблю харашо.

Так Ви потім ще робили слюсарем, доки в Німеччину не забрали?

Ото ж війна почалася — і не робив (довга пауза).

Ну, а пам'ятаєте, яка погода була, коли Вас привезли в Дахау?

В Германії там погода, там сира погода, не така, як у нас. Там же ж помидори не родять, кавунів тоже немає там. Ото в їх: капуста, огірки, брюква, шпинат. Отака всяка чепуха роде.

А до чого Ви робили деталі на заводі?

Ну я ж не знаю до чого деталі. Видно для воєнщини для якоїсь.

Може, до машин?

Ну, це ж січас машини там БМВ, а у войну там для війни робили.

А фото у Вас якісь залишилися? До війни, після війни або ж під час війни?

До війни були фотографії. Ну не знаю, може, у старшого брата мої фотографії були. А моїх не осталося. Довоєнних не осталося в мене. Після війни єсть фотографії.

Розкажіть, будь-ласка, про дитинство.

Вобщем батько мій був бідняком. У його не було ні землі, ні коняки не було, нічого. Ходив він по багатих людях і заробляв: косив жито, пшеницю; робив за п'ятий сніп. Чотири снопи багатому, а йому — п'ятий. Ото так заробляв він і картошку, і огородину всю. У тридцять третьому годі був урожай хороший. Батько заробив з матір'ю і пшениці, і жита, там каточки заробили. А потом під осінь прийшли... ну, зробили такі, як би сказати, ну зробили... Ну, людей таких поставили, шоб забирати оце все у людей. Їздили кіньми із підводами, і заходили до кожного у двір і забирали пшеницю, вобщем, хліб забирали, і картошку забирали — все забирали. Ну в мого батька (він же не куркуль був, а бідняк) оте, що він заробив у людей забрали:

хліб, забрали з погребів картошку. Потом він закопав картошку на сімена, мелку таку, у курнику, і вони ходили з такими штричками і виштрикували ото, де хліб люди закопували ото в землю. Вони виштрикували — і все забирали. Забрали і картошку ту на сімена в батька. Ну, осталося, що осталося? Сама вода осталася — і больш нічого. Нічого нема у хаті. Ну, не знаю як батько з матір'ю їздили у Полтаву сюди ото доставали макуху, макуху... Знаєш що це таке? Ото як олію б'ють — макуха. Доставали то макуху, потом доставали сечочки, жарили і лушили. Привозили — десь брали тоже — шулиху із проса. Оце просо решитують, остається пшоно, а шулиха одходе. Ото з отієї шулихи пекли блини. Блини такі, там нема ж нічого. Воно даже не держалося дуже. Отож отак і питалися. А де вони брали, за що вони брали, — не знаю, бо забрали ж усе, а за що вони оце брали в городі. І оце ж зіму так вижили, а на весну, як ото кажут, був рай. Начало дерево, зразу ж верба порозпускала листя. Ото із верби чухрали листя молоде, і пекли блини. І ото ж питалися таким. Ото начали разні козельки, разні молочаї. Оце все воно ішло. Ну, нічого їсти — ото таким питались. Ну, потом после голодовки вже батько поступив у колгосп, написав заяву — і поступив у колгосп. Дали 30 сотих землі. І ходив у колгосп, і на огороді ото там садили картошку, жито сіяли. Заробляв у колгоспі він по 500 трудоднів за год. Ну, робили ж за трудодень, а він і по 2 трудодня заробляв у день, і по півтора трудодня. А розплачувалися не каждый же місяць, а розплачувалися аж осінню, як убирают зерно у колгоспі. Там пшеницю, жито; ну, все убирают — тоді розплачувалися. А на трудодень давали по двесті грам там пшениці, жита, кукуркузи. І ото ж не за весь год, а за півгоду. Ото дадуть, а те... воно, считай, пропадає. Робили, считай даром. Ну, у школу я ходив зразу ж ото в тридцять третім в другий клас. І у тридцять дев'ятім я поступив у школу ФЗУ (Фабрично-заводське училище). Ото 6 місяців я провчився там. Мені... я був ученик, хороший ученик. Мені і ще одному дали по четвертому розряду, а то всім — по третьому. Після школи ФЗУ нас послали у Воронежську область, у город Ліпецк. У Ліпецьку нас опреділили на завод, і ото я на заводі робив. У началі сорок первого году я... мені дали отпуск, бо я півтора года робив без отпуска, дали мені отпуск, і я поїхав на Україну сюди. Приїхав додому, і началась война. Началася война... Ну, я ж поки отпуск одбув — уже німці... красна одступила, а німці заняли. Ото у сорок другім годі мене те (мене ж нікуди не забрали, я тут остався) і німці в сорок другім годі, в юні місяці, забрали мене в

Германію. Ну, в Германії ж я... Мене зразу поставили в Германії на завод, вот. Тоже воєнний завод, там пушки виробляли і старі ремонтіровали. І ото я... поставили мене на електропіч, що деталі там термообработку проходили. Я не знаю: чи то вона вже сама та печ поламалася. Ну, я її не ламав. Вона видно сама поламалася. І ото мене забрали в тюрму. У тюрму Регенсбург, де я пробув у тюрмі 2 неділі. Із тюрми направили у концлагерь Флосенбург. У фльосенбурзі я пробув 9 місяців. І у сорок третьому я попав на транспорт, і привезли нас у Дахау. Із Дахау ми їздили строїли лагерь, називався Аллах, недалеко од заводу БМВ номер 2. Той лагерь ми построїли, і так там ми й осталися в цьому лагері і ходили на завод БМВ. Зразу на земляних роботах робили, а потім нас у цех перевели, ото я робив там фрезеровщиком. Фрезерував деталі, а куди вони йшли, ті деталі, — не знаю. І був я цьому лагері до... у квітні сорок п'ятого года нас вакуїрували у гори Альпи туди. Ноччю нас гнали, а дньом у лісі ми от дихали. І пригнали нас уже дньом. Ішли ми, з обіда йшли. Якась річка, через ту річку мост, і нас ото бігом, бігом. Уже так провода там проведені видно на перилах, провода — будуть зривати той мост. Ото нас перегнали через отой мост. А воно така рівнина, а по ліву сторону ліс сосновий, не сосновий, а йолка, йолка... ліс. І ото ми... передні, ті що йшли, бо колона здорова така, довжина. Передня колона розходилися так, а охрана ця, есесовці тікали назад.

І до мене ж ото дійшло, і я пішов у ліс, воно, воно уже начало темніти. Ну, там у цьому лісі якийсь бавур жив. Жив цей бавур. Я дивлюся ті, що перші йшли, до його ж пішли. Він виносе такі і ріже і то... А я не став туди йти. Із... у мене було 2 товариша, один із того, із Криму, а другий з Росії, з Ярославля. Ото ми... там у його був такий сарайчик із дерева зроблений. І двері забиті, і вікна. Віконечко там було тоже досками забито. Ото ми доски поодривали, дивилися там сіно, пошти повен сарай сіна. Ото ми там переночували. Це було у червні, ні, у квітні послідні числа, а первого мая ми були уже на свободі. І ото ноччю там через нас летіли снаряди. Тут американці ото, а тут немци ж ото. Вони видно мості зірвали. І ото ми утроем пішли — уже не було нікого. Ішли, ішли, город Пенсберг. Ото я прийшов у город Пенсберг туди із тими хлопцями. А там був лагерь воєнноплєнних. Були воєнноплєнні чи рускі чи американці були плєнні. Нікого не було. Ото нас туди поселили. В цьому лагері я був місяць ілі півтора. Нас ото кормили там. А тоді приїхали руські, офіцера. Нас на студобекери погрузили і перевезли сюди на російську

територію, де російські війська зайняли. Зразу нас, у нас була та... ну, в кожного чемодани були із одбожою, з усим. Зразу в баню. З однієї сторони зайшли, тут речі покидали свої, а тут вийшли із бані. Дали робу, робу солдатську драну таку, і дали по куску хліба (буханку на чотири часті розрізали) і на той хліб ложку сахарної пудрі. І усих оцих молодих хлопців (там чоловікул: 150 було), і сказали... дали супровождаючого. І те, 150 кілометрів іти пеша, там якийсь розподілітільний пункт був. І оце воно літом було, жарко. Ішли ми, йшли, потом десь той супровождающий дівся. Вобщем десь він пішов, утік. І всі ми розбрелися. Я прийшов на... там недалеко була залізнодорожна станція. На товарняки з Германії грузили, розбирали там заводи. Воєнні заводи розбирали, і оте все обладнання грузили на товарні поїзда і сюди у Росію везли. І ото я сів на товарняк із тим, із обладнанням — значит, у Росію я попадау. І їхали ми, їхали жінчини, дівчата (ті, шо поосвобождалися їхали додому) ото на товарняках. Серед... оце ноччю їдемо, серед дороги, у степу, останавлюют поїзд, товарняк, — і розгружайся. Ото солдати наші. Розружуються отам. Дівчата наші їхали з дітьми — там ото поприживали дітей, — з чемоданами. Пока вона чемодан той з дитиною возьме, а те там осталося. Приходе — там уже немає, приходе — і тут позабирали. Оце все робили наші солдати. Потом... а в мене ж не було нічого, бо в мене ж там забрали... Приїхали в Польщу, на Польську землю, два рази я попадав під крушеніє. Поляки — ноччю ото наш поїзд їде, а вони ж знають, шо поїзд їде — і направляли другий поїзд. І ото крушеніє, ну я всігда сідав посередині товарняка, то до мене воно не доходило. Ото чую гуркіт — я встав, туди прийшов, там якраз вокзал. Дивлюся: люди ж оці, шо їхали, отак обступили. І оця систерна, шо нефть возе, бензін, вона із путей ізлетіла, метрів, мабуть, п'ять. Із путей її ото потаскало. І дивлюся, я підійшов, дивлюся: лежить дівчина, молода дівчина, їхала з Германії. І як вона попала, шо колесо отієї систерни отак її отут надавило. Ото ж вона лежить, а колесо ж отут надавило їй руку. Я підійшов — вона лежала, а потом у сознание, видно, прийшла, отак підвелася, подивилася, і обратно упала. Я ото подивився і пішов, не знаю як її витягували із-під отого колеса, не знаю. Оце одно було крушеніє. А потом як раз на тому... залізнодорожний мост. І ото обратно на залізнодорожному мосту поляки тоже пустили поїзд, ото тоже крушеніє було. Тоді в Польщі я... там був пункт такий, хто їхав оце з Германії, там документи давали. І ото я взяв там документи і приїхав

на Київський вокзал сюди. Тут я встав з товарняка. Були в мене ботінки, хороші ботінки німецькі. А я на нозі натер водянку, кров'яну водянку таку, і ботінки ці на тому, на шнурках, на плечі носив. Приїхав сюди на ту, на Полтаву-Київську, а тут тоже ж оці солдати хотіли в мене оті ботінки забрати. Ну, я їм не дав, я вже був тут, у Полтаві, ботінки хороші були такі. Ото я приїхав додому у сорок п'ятому годі, в юлі, травень, у липні місяці. В сорок п'ятому годі приїхав додому. А батьки ж мої в селі ж жили, там в Головачі. Хуторище немці спалили, батько жив у землянке, а потом построїли флігель такий, і ото в одній половині була корова, а у другій половині ото вони жили. Ну, приїхав — воно ж розруха. Начали мене те, начали тривожити, брати на Донбас, ну, я не захотів поїхати. Ото ходив, трохи в колгосп ходив, а потом устроївся в городі на роботу.

А в якому році Ви влаштувалися на роботу?

В сорок п'ятім.

Спочатку слюсарем?

Ні, я устоявся у дитській дом у Зінцях отут. Зінці отут село. Ото там у школі... Там була двохетажна школа, і така одноетажна була. Ото там був дитський дом у тій школі. І я всротявся інструктором по труду. І ото я там проробив 2 годи. А у сорок сьомому годі була голодовка тут у нас. Вобшем у сорок шостім у нас була засуха, хліб як повиростав отакий заввишки о:(*Показує*), так він і позасихав. Не було ж ні картошки, нічого. Ну, я ж ото там устроювся, то я получав по 500 грам хліба. Давали, забув, шо ще давали. А ті, шо по селах жили люди, то ці голодували. Ті, шо на проізводстві робили, то ці получали хоч по 500 грам хліба та гроші заробляли. Мій брат старший, із двадцять первого года рожденія, робив у колгоспі. Їсти ж нічого — він собрався їхати у Казахстан. Поїхали вони удвох у Казахстан там з однією жінкою. Приїхали, зайшли на базар, а там отакі буханки хліба. На базарі він купив одну і розпитав людей де ж йому купити, щоб привезти сюди, в Полтаву. Ну, там розпитав, сказали: там на железнодорожній станції (там були зернові склади). Ото він прийшов, питає оцього кладовщика: «Зерна продай мені». А він каже: «Скіки тобі нада?». Ну, каже: «Пуда 2 ілі 3», — скільки підніме. А він каже: «Те, я думав тобі тони п'ять нада». Ну, ото йому продав там 50 кілограм зерна. Ну, брат тоді думає: «Це я возьму сам, а то щоб додому посилку послати». Пішов на пошту і питає: «Можна посилку від сіля послати зерна?». А ті кажут: «Дали такий приказ, шо на Україну — ні зернини», — хай люди тут подихают! Оце було при

Сталіну (*обурено*). Ото потом Сталін як помер, хоч його отравили, тоді став Малінков. Він зразу наложи познімав. Ото ж селянам були наложи такі: і мясо здати, і молоко здати, і яйця здати, а як нічого ти не держиш — всьо равно дожен грішми заплатити. А потом уже як Сталін умер, став Малінков, то Малінков познімав наложи, все. І стали в колгоспах люди робити — уже платити гроші (не трудодні).

А потім сорок сьомий рік... Де Ви працювали?

Ото ж я робив до сорок сьомого году там же ще у тому, у детском домі, а потом перейшов у колгосп, і у колгоспі мені дали участок. І ото построїв собі хату у селі, село Березняги. Головач, Березняги — це один колгосп був. А потом уже в п'ятдесят восьмому годі я робив у городі тим, шофером, і продав хату, свою хату я продав там у колгоспі. Був на квартирі, на квартирі у був у Шпортівки. Ти ж знаєш? (*звертається до сина*). А потом я за ті гроші, шо продав хату, купив фінський домик у магазині, взяв участок і те.. на Клімовке ото я потроїв собі домик. І січас він там в мене є.

А в селі ким Ви робили?

У селі? У селі я робив... і механізатором робив, корови доїв оцими те... присосками. Ну, не я доїв, я був тим... робив на двигуні, а двигун качав воздух. І ото тим воздухом доїли коров. І шофером робив у колгоспі, а потом ото ж переїхав у город. І узав участок і...

А Ви говорили, що слюсарем робили...

Робив я слесарьом на 20-му заводі. Робив я і на баянній фабриці, а потом баянна фабрика згоріла, тоді я устоявся на 20-й завод слесарьом. І 26 год проробив слесарьом на 20-му заводі. Робив шофером тут, у Полтаві, на «Сельелектрострой». Строяли ГЕС у тому... Сухорабовка, Остап'є, річка Псьол. Ото я робив на самосвалі, возив цемент, кирпич.

А Ваш батько ким робив у колгоспі?

Він робив тим... Вобщем пас воли. Знаєш воли? Пас воли, ухажував біля волів. Ночью він ото пас, а дньом вони ж ото на роботі, а вечером пригоняють. І ото він ночью їх ото пасе, а тоді утром забирають — і дома утром, а на ніч іде туди. А зімою ж ото у тих, у сараях, вони були. Ото він уражував там за волами.

А оце 500 трудоднів... Півроку оплачували...

А півгода задаром.

Так примушували ходити на роботу?

Ну, так конешно. Моя сестра не виробила мінімуму трудоднів — і її судили. Дали... Півтора года задаром вона робила.

А батьки Ваші віруючі були?

Батько був віруючий. Усе врем'я був віруючий. Тоді ж гоненіє було страшне, а він все рамно ходив у церкву. Ну, церква не православна, а євангелійська. Така церква у городі отам на Сакко вона й січас є. Домик такий, і ото туди ходили.

І Ви з ним ходили?

Ні, я не вверував, я не вверував у цю веру. У мене двоюрідний брат січас живе в Росії і пише мені письма, він тоже веруючий. Так він. моя сестра живе на Донбасі живе. І він їй тоже пише письма. Так він їй так надойв, шо вона його і фанатіком називала у письмах. Он те... подай оте письмо. *(звертається до сина)*. Так він мені пише. Ага, оце ось. Оце ось він мені пише письма із Росії. Ото я йому пишу: «Чи ти в школу не ходив, шо ти пишеш такими печатними?». Оце пише, почитай: «Живите мирно, живите в любови».

А на заводі Ви робили в місті Гамбург чи Регенсбург?

Не. Нас тіки привезли і ото ж на той завод. Я не знаю, я ж там 4 дня всього пробув, і ото поламалась та печ — і мене забрали із заводу у тюрму город Гамбург. І больш я... ото в концлагерях 3 года був.

А виписка ця, що Вам прислала Сільвія, з Регенсбургу? Так?

Да, то ж з того. Я ж у Фльосенбургу був зразу у концлагері, а потом ото. Сільвія, то вона з того, з Фльосенбурга. Книгу вона написала мені. Я показував Вам? Не показував? Ану вийми отой ящичок і дай його сюди *(звертається до невістки)*.

До Вас приходили брали інтерв'ю?

Я писав їй туди. Так оце Ющенко... Ось, де та книжка, шо вони мені вислали. Там моя фамілія. А це тоже із концлагеря ось книжка.

А тут про Вас теж написано?

Ато вже по-руському. Почитай там. То не я, то другий. Ото він у концлагері був, і ото дав мені ту книжку у подарок.

А Ви казали про земляні роботи у Дахау. Розкажіть які там роботи були.

Ну, у заводі у дворі копали, траншеї якісь рили. Ото ж пока там робили у цеху поляки, цивільні поляки, пока їх удалили від тіля, а тоді ми на їх місто. Бомбили 2 раза наш завод. Ну, 2 рази всього, і то не дуже. Кинули нам нескілько бомбів. І 2 бомби і не розірвалися. Отак застріяли і стриміли, пока їх не...

А далі життя покращилося, як Хрущов був?..

Ну, уже ж ото при Сталінові так. Ото він такий падлюка був цей

Сталін, падлюка він не то що..., а падлюка був. Він те... він Україну хотів... аби Україна менша була, так він би весь український народ висилив би отуди в Казахстан, в Сибір виселив, а то дуже здорове государство. Ото він давив голодоморами, і оце зробили ту... Чорнобиль. Ніде не зірвалася (і у Росії, кругом), де оці станції, а на Україні зробили, що зірвався Чорнобиль. Оце все росіяни, слов'яни, брати (*обурено*).

Ви говорили про червоний вінкель чи вінтіль. Що це таке?

А так то носили носили ті... номер і красний трикутничок такий. Носили немци зелений трикутничок, це бандіти, носили на спині круглі такі жовті. То одного поляка у Флосенбург пригнали, такий красномордий поляк, такий дебелий мужик був, молодий. А він робив у бавура. А бавур — це, ну, хазяїн. Бавурша там і бавур. І він з тією, з немкою... зробив їй дитину цей поляк. І ото його забрали в цей концлагерь до нас. На спині повісили, круглий такий той причипили. І що вони з ним робили: оце 4 чоловіки отакий камінь здоровий, здоровий 4 чоловіки піднімає — і йому на спину. І ото ганяють із тим камнем. Я два дня його бачив. Оце робили вони таке із ним. І більш я його не бачив. У краматорій пішов. Ото йому немка така дорога була.

А з місцевим населенням Ви не спілкувалися?

Ну, немци ж там були заключонні з нами. Вони були: блокельдесер, капо.

А хто такі блокельдесер, капо?

Капо — це як прораб. Блокельдесер — це заведе блоком, ну, баракком, головний барака. Це все немци були. А такі робили у кар'єрах, кругом на роботах.

А пам'ятаєте як виглядав табір, яка природа була, які запахи, звуки?

Краматорій... Як поверне вітер сюди на лагерь, так дихати не можна. А так що ж там.. Камні були та... Це у Фльосенбургу. А тут у Дахау, тут був лагерь серед... там Баварська рівнина, рівнина рівна-рівна. І на тій рівнині зенітки були, стояли, а туди дальше город Мюнхен. А це ми за Мюнхеном. І оце самольоти американські летят бомбити, оце пробомбили Мюнхен, тоді оці зенітки по них стріляють-стріляють. А в наш лагерь, ні одна бомба не попадала в наш лагерь. Ну, воно видно ж ... кругом світ горит. Не попадали до нас.

А крематорій на території табору знаходився?

Не, дальше, отдельно, за лагерьом.

А пам'ятаєте як колгоспи утворювалися?

Так як же утворювалися? Ото ж ніхто. Оце ж із тридцять третього року... Мій батько ж не був у колгоспі, а насильно заставляли у колгоспи. А потім ж ніхто не іде, вони — значит, ті, що записалися, — і приробили там пшениці, жита, ну всяка продукція. Приробили. Давали.. Оце у мене 5 чоловік: жінка, я і троє дітей. І на дітей давали зерно, багато. Шоб те... люди подивилися, що пробили і дають. І почали писатися в колгоспи, а потім позаписувалися, а тоді нема нічого, — дуля!

А потім почали виходити з колгоспів?

Не, куди ж ти вийдеш? З колгоспу... у тебе ж ні паспорту, ні тобі справки ніякої не дають. Так що ти — раб, раб.

Ну, а Ви там говорили про фортеці...

Я ж усього там 3 чи 4 дня пробув, і я не знаю того города, як він називається, і заводу, як він називається. То були ті фортеці... Це под хранцузької границею. Раньше ж строяли ото такі фортеці, оці ж дирочки невеликі, що стріляли. Ну, фортеця. Ото ми там жили у тій фортеці, і ходили на завод робити. Ну я ж там усього 3 чи 4 дня пробув і попав у тюрму.

А що Ви можете пригадати з перебування в тюрмі?

Ну, сидів же я в тюрмі, о. А там ми ж були не такі, як січас, а тоді у селі світили каганцем, свічкою, а там же ж електрика була. І на стіні, отак як оце, устроєно ж ота кнопка. А я взяв і тикнув. Думаю: шо ж воно таке? І тикнув. А воно прийшов надзиратель, отой, шо тюремщик, та одкрив вікно та по-німецькому: «Га-га-га-га!». А я ж злякався, та він поняв, шо я ненарошне. А то кнопка та, шо визивати, як шо тобі нада у камері, визивати надзирателя.

Ви говорили про ув'язненого німця, коли Вас на транспорт набирали...

Я ж був у цьому концлагері у Фльосенбургу, і я відтіля хотів вирватися, потому шо там воно високо в горах, і там така погода всігда: дощ такий зімою іде із снігом. А вдіті отак були, як оце. До кісток промоче. Так я хотів від тіля у другий лагерь. І ото прийшов з роботи вечером. І кажут: набирают на транспорт. Ну я пішов туди. Пішов, роздівся наголо, став і стою ж в череді. А в мене пальці були од кирпича, побиті кирпичом, камнями отими буличниками. А я ж не розв'язав його. І підійшло, а там есесовці ті... врачі ж ото. Вони подивились на мене і: «Век отуда, не годний». А я ж обратно пальці порозв'язував, те позакидав і обратно. А там же немец стоїт, очередь наблюдає. А я все ж ото натягував, натягував, поки він одвихнувся, а

тіки раз — і став обратно. Думаю: як заміте, що я обратно став, та дасть тирячок. Ну, коли він не замітив. І ото я прийшов, він подивився, і ото ж я попав на *транспорт*. Другий раз забрали. І ото попав я у Дахау.

А де російська територія була, куди Вас студебекерами відвезли?

Тоже не знаю який город, бо нас тіки привезли і зразу в баню. І дали по куску хліба і тії пудрі. Ми пішли... Шо за город, трясця зна, не знаю. Ну, позабирали все, драну робу дали. А те, що було у мене, і костюми були... Американці магазини поодкривали, і брали хто, що хотів. І ото ми собі одьожі понабирали, рубашки і костюми, так вони ж забрали у мене все.

А Ви сім класів закінчили?

Сім.

А в якому році?

У тридцять восьмому. У тридцять дев'ятому у школу ФЗУ поступив. 6 місяців у школі проучився ФЗУ, а тоді ж послали у Воронежську область робити.

А почали вчитись у школі у тридцять другому?

У тридцять третьому, мабуть. Я вчився непогано. Я і доси з першого класу і стіхи знаю.

* * *

МАЛИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ

Розкажіть будь-ласка про своїх батьків, дитинство, навчання.

Відповідь: Мої батьки звичайні селяни були, жили в цьому селі зпоконвіку, і гм, ну, радянська влада, при радянській владі, тоже там були, вот. А батько був сином по теперишнім міркам кулака. Він раньше називалися заможний селянин, а, гм, к двадцять дев'ятому-тридцятому році, коли кваліфіцирували його як кулак, і було рішення сільради вислати мого діда к чортової батькові. А мій дід був хромий на одну ногу, вот, і через він господарством як таким сам не займався, хоть і велике мав господарство, він мав дванадцять коней, мав багато землі, не знаю вже скільки там, мав корови, гм, велике подвір'я, кам'яні сооруженія, то єсть із цегли. Ну і на це подвір'я сільрада дуже мала великий зуб, бо там можна було розплодити колгоспне, гм, хазяйство. Через це значить рішили його, гм, розкулачити і вивести, але вести, як вести, як він каліка. То значить

конфіскували все що мали і що хотіли б взяти, а діда взяли, винесли за ворота і кинули, що хочете те і робіть. У діда було дванадцятьоро дітей, шестеро його власних і шестеро була друга жінка в нього. Діти вже були на той час дорослі, мій батько в тому числі, був уже женатий, гм, і на тридцятий рік, це значить уже і я був. Я родився в двадцять третьому році, а в тридцятому році, ето так сказати, що бойци білі, значить, гм. Між собою вони жили дуже не дружно, гм, бо дід дилів землю, гм, щоб нікому нічого не давати, а дітей було багато і між дітьми дружби не було, бо вони від різних матерів, кожне хотіло кусок землі. Мій батько був дуже такий активний, не видержав він, і його батько просто вигнав. Мій батько кілька років був на квартирі «Комселя», а тоді почав будувати собі хатину. І як почалась колективізація, то ми вже жили в тій хатині, було чотири сини їх діточок, землі дід не дав йому, і він значить у кваліфікації ту яку сільрада здавала, гм, до міста він був записаний як бубняк. А як почалась уже сама колективізація, і батько побачив, що діда вигнали, просто винесли за ворота й кинули, він був дуже возмущений, і вот, гм, ну, почав суперечуватись із тими самими активістами. Активісти значить були дуже недовольні його поведінкою, як це так, стали значить там його теж лаяти і виявили, що мій батько петлюрівець, що мій батько учавствував в першій війні, тоді він був мобілізований, а вже на кінець вісімнадцятого року у петлюрівці попав. І був в цих краях значить, Запорізької області, гм, був у петлюрівську організацію, куди як вони були...

Загони?

Да, загони. І був у Махна, вот. Ну значить після цього скандалу батька арештували, посадили в тюрму, а діда значить люди взяли хтось добрий на квартиру, так він з сином значить жить остався у селі, і нікуди його не вивезли. А ми осталися то же самое у чотирьох стінах і більш нічого, а в нього сім'я уже була, уже у мене була сестра, оце взагалі там було сім чоловік, а на той час на тридцятий осталося нас тільки двоє, я і сестра молодша, була із двадцять шостого року. Так мати значить пішла у сільраду, звернулася за допомогою, як же ж так. Сільрада зробила і прийняла її у колгосп і вона була у колгоспі, гм, в бригаді, робила. У той час як батько сидів у тюрмі вона в колгоспі, і значить шось получала на день. Взагалі півроку нічого не давали, а за той день, що одроблять там давали то пшени, то картоплю, отак прожили значить до тридцять першого року, а в тридцять першому році батька звільнили, звільнили через те, що таких-то особливих,

активних прояв батько не робив, хоч і був в так названих бандах, вот, ніяких особливих доказів не було, через те його звільнили, суд рішив звільнити його з лішенням права голоса і з висилкою с міста жителя в отдалённые райони. Значить батько появився додому як сніг на голову, матері і дома не було, вона була на роботі, а нам значить сказав доки матері немає, давайте будемо вузли завл'язувати, ну ми малі були, правда я вже в школу пішов в перший клас, вот, гм. Вузли зв'язували, шо вони там зв'язували, куди зв'язувати, нашо зв'язувати, я цього конкретно не знаю, но факт тот шо, як мати прийшла додому, то батько сказав, збирайся ми відсіля тишком, нишком поїдемо, нікому не скажемо куди ми поїхали, все одно нас, нами цікавиться не буде, а поїдемо ми на Донбас. Він там не ждав такої особливої наказанія, значить планірували куди б там його втекти, батько рішив значить на Донбас поїхати, на Донбас поїхати. А як ще ми ходили його, а дід ще був в своєму подвір'ї, то значить тоді батько помагав виїздити на Донбас своїй сестрі і своєму братові меншому, вони виїхали теж тишком-нишком, але виїхали не з пустими руками, у дворі були коні, були бертки, було що взяти, куди положить, так шо вони приїхали на Донбас, так сказати, зажиточними. Ну а ми вже туди поїхали з клункамит, у мене був клунок на плечах те шо їсти зараз, у сестри там шось таке із одежі, а татко й мати мали клунки на плечах побільші. Ми прийшли на станцію Оріхово, а рано йшов поїзд в якомусь напрямі, ну в общем на Донбас. Таким чином ми вибились на Донбас. Тридцять перший рік я учився уже на Донбасі, і вплоть до, до тридцять восьмого року, учився в Єнакієво, вот. Це була десятирічка, вот. Там я вчився безвиходно і безвиїзно. А в тридцять восьмому році мій батько захотів перейти на шахту, бо він робив на металургічному заводі, ніякої спеціальності у нього не було, а це на роботі, а на роботі основну роботу виконували каталі так звані, тачка така представляє яка буває тачка в кіно, так чи ні?

Так звичайно.

Отака тачка, такою тачкою треба було напружати її залізною рудою або коксом, кокс це була легка робота, а з залізною рудою, це була дуже тяжка робота. І по наклонній лінії вокруг доменної печі, отак підняти на висоту тридцять метрів, і там в горно піти звалити свою тачку із цим грумом. Це така робота в нього була щоденна, вот, робили восьм годин, з утра ось виходили на роботу і до кінця дня, це до двох часів. Щоденно, він тоді конешно молодий був, ну все одно, уже восьм років працював виснажений був. Він же вирішив перейти на

шахту. Коло Єнакієво, отрили так називаємі шурфи, е, кам'яного вугілля, і строїли шахту, от він значить туди пішов плотником, плотником він не вчився, но так як він селянин приходилось все робить самому, він умів все робить і робив дуже харашо і активно. А мені прийшлось перейти в школу в на шахті Юнком. Юнком це на той час була сама така бурно ростущая шахта, а взагалі вона уже була шахта, бо там був етот бунгал, і він уже начав розробку оцих шурфів, і вже на той час шахта мала десь чотиристо- п'ятсот метрів глибину, вот. На кінець сорок, е, першого року вона вже мала дев'ятсот метрів, а в цей час близько п'ятсот метрів, вот. Він значить на цій глибині робив плотником-кріпильщиком. Це значить проходять спереді забойщики, роблять такий тоннель, а в ґрунті, а кріпильщики ідуть іззаді із брьовен, е, е, довжиною два метри, їх спеціально різали на поверхності, і із брьовен робили, е, кріпління, тільки крипи вот, і це вже було так сказать постійний штрек, так називаємі, у цьому штреку їздили, був проложено путь залізнодорожний, узкоколійка так називаємо і по ньому коні возили вагончики маленькі, е, значить забойщики навалювали вугілля, там були люди які погрузжали це вугілля в оці еті, е, вагонетки, а ці вагони значить ципляли зброю коней і вивозили до ствола, а ствол це значить на той час був допустім п'ятсот метрів, на стволі цим, е, вагонетки викачували у клеть і ту клеть уже піднімали на поверхню е, тоже самое наверх виталкували і до етого місця розгрузки вугля. Вигружали прямо в вагон. Значить на Юнках я вчився до кінця уже, восьмий, значить, сьомий, восьмий, дев'ятий, десятый клас. В десятому класі дванадцятого числа квітня місяця, ні не квітня, а травня місяця дванадцятого числа ми вже здали останній іспит, п'ятнадцятого числа був випускний вечір, вот. А двадцять другого війна.

Тобто на початок Великої Вітчизняної війни Ви були цивільною людиною?

Цивільною людиною, е і на Юнкомі, находився на Юнкомі. Значить ще будучи в десятому класі я писав в Севастополь, щоб при закінченні десятого класу поступити в Севастопольское воєнно-морское училище, ми закінчили. І відтіля прислали письмо дуже приемне, і закінчувалось письмо так, за справками і направленнями звертайтеся в місцевий воєнкомат. Значить на двадцять друге число е, вернеє на двадцять третє число ми так в розпачі, уже всі хлопці, не тільки хлопці, а й дівчата, ну хлопцям раз війна, то хлопцям перш за все, вот, що ж тепер робить. Нас на Севастополь списали тільки три і

ми втрьох вирішили на двадцять третє число піти в воєнкомат і в'яснити шо нам робить. В воєнкомат прийшли ми туди нам сказали, шо зараз будьте дома, нікуди не виїжджають, е, не оставлять дом, ждїть особого розпоряженія. Ну ми ждали особого розпоряженія десь до двадцяти днів, а тоді значить розгор був такий що при Павлограді, тут при Павлограді організується отряс протівотанкових загражденїй. Отето нас п'ятнадцять мобілізували і привезли в Павлоград, на сходку протівотанкових загражденїй. Там ми робили більше місяця. А етот, а тоді, а уже німці були коло Дніпра, уже на нашу сторону прийшли італ'янці, вот, нас значить е, італ'янці планірували нас держать як концлагерь, як лагерь, трудовий лагерь, а люди стали розбігаться, ми тоже роз, е, пішли туду, вот, додому, вот. Прийшли додому, дома вже шахта не робила, завод не розбомбили, а взірвали, зірвали сталелитейний завод, кучі металу, кучі кирпича, вот, люди ніде не робили, не мали ніяких засобів існування, вот. А коло нас була колонія німецька, і ту колонію значить в двадцять чотири часа було вирішено вивезти німців на Волгу, а все оставить, колонія там робила ,була на положенїї колгоспу. Так ми значить всю осїнь ходили туди в той колгосп, там нічого не осталось такого офіціального, а ми ходили збирали урожай, збирали з таким расчьотом щоб можна було цілу зиму прожить, і значить етот щоб забезпечувати себе. Так прожили до марта місяця, а у марті місяці запаси кончилися, а у людей давно вже кончились, люди начали лазить по погрібах, люди начали зустрічать тих мішочників і одбирать уже у них це все. Шо треба було робить, треба було все шо маєш збирать, іти на село і на селі обмінювать на продукти, вот. Всі кинулися на село. Хто ближче, хто був здоровіший і йшов поближче, хто не був здоровіший, значить, е, може по дорозі вмер. Ми з батьком вирішили іти е, на у своє село. Іти конєшно в полном смисле цього слова, бо поїзди не ходили, а ті що ходили возили тільки вугілля із України і возили різні значить запаси для різних військових отрядів які вже були, уже в Запорожжі були німці, уже в Орїхові були німці, Орїхов ближче до Донбасу був на якихось пка: 'ятсот кілометрів, вот. Ну і ми вирішили іти значить на цей Орїхов. На Орїхов ми прийшли у в январі місяці, і були январь до кінця і февраль, вот, а сільрада всіх хто приходив нових, реєстрували і давали сводку в Орїхово про тих людей, які прибувають, вот. Так шо...

Це вже німецька канцелярія?

Німецька канцелярія, тільки там були свої люди, там і німець був.

І значить, е, держали на увазі. Щоб ми не розбігалися, щоранку повинні були прийти туди, і вони давали роботу. Основна робота була при колгоспі, те хазяйство, що колгосп оставив, колгосп багато забрав з собою, вот, корови забрав, забрав коней. А, там що було, значить треба було привести в порядок, і треба було ходити, їздити по сел, по дворам і забирали те, що в жителів осталося. У кі, началі марта значить нас пригласили в Оріхово, і е, етот, так це пригласили це дуже красиве слово, бо це було в селі, з нами ще поводитись як із самими, а як ми приїхали, ми прийшли, пішки йшли в Оріхово, то там уже стали німецькі солдати, там уже нас окружили, був етот проволокой огорожений площадка огромна і в тій площадці, значить в ту площадку нас загнали. І ми хто сидів, хто стояв, ні над головою нічого не було абсолютно. І навіть місця не було цього, бо ми йшли, правда нам сказали, що на три дні ви йдете. Ми там хто взяв їсти, то ті готові були і все. Сиділи ми е, у тім загоні, а в цей час німці готували ешелон на, на Германію, вот. І значить ми проспали там одну ніч і другий день, а нам на другий нас посадили, зігнали значить в цей ешелон, ешелон був набитий в повному смислі слова. Як ото кажуть, як оселедці в бочці, так і ми. Ні сісти, ні лежать, стояли ми тільки один коло одного і все. Ешелон був забитий, де люки були забиті, все було, а де ми заходили були ці двері, вони сходились вот так, і м, жилізна перекладина, жилізною перекладеною значить замикали.

Тобто ніякої пропаганди не проводилося німцями, вас просто зібрали, помістили до вагонів.

Да да да. Ніякої закуски, ніякої пропаганди, ніякого документу, нічого не було.

Чи Ви не знаєте, які саме групи населення підлягали вивезенню, можливо вони надавали якоїсь переваги там, за віком?

Ну перевага в основном молодьожі була. Е нас пригласили туди як хлопців і дівчат, вот. Е, ну мужики, мужики там були в основном ті, що молоді були в селі, ті що старожили були, тих якось придержували, а ці ж не мали нічого, ні майна, ні житла, ні е якогось забезпечення. Їх треба було з села вигнати, ну зразу тоді отих теж собирали туди. Усіх нас за чолом.

Тобто за віком скоріш, не за професією?

Да да. Скоріше за віком. Е, два дні ми їхали до Запоріжжя, хоча там кіньми їхали сутки, а ми два ешеленом їхали два дні. В Запоріжжі ми пройшли, так сказати, фільтрацію, переписали всіх хвемілії, переписали еє народження, освіту, і все. І знову, там скоро уже був

цей лагерь, і в Вінницькому лагері була, приходила жінка, вмісті з двома солдатами, вот і вони там мали свою будівлю, і в ту будівлю, значить нас пригласили по три-чотири чоловіки і переписували. Два дні оце все переписали, вот, і знову ж в ешелон, і знову ж поїхали. Тепер, значить всі точно знали, що ми їдемо в Германію, не знали тільки точно в який день, то це який год. Їхали ми цілу неділю. А раз в сутки зупинялися якихось, на якихось станціях, зупинялися так, що не було видно ні станції, не було видно будівель ніяких, нічого. Е, до цього ешелону перевозили лосем із вареною бруквою, і тої бруквою нам давали по ополонку і більш нічого, вот. Давали на кілька голів, а з собою брать не давали, та й брать, ми ж не надіялись, що ми повинні були мати запас води, ні в кого такої по суті не було. Ну в мене наприклад лише кружка була і все. І ложка була. І оце значить через неділю, як тільки перед уже закінчили, вирішили ми по ночам, все в основном по ночам було, по ночам ото нас так годували, вот, і так шось десь міг узнать, там е, от цивільних, цивільних багато не було, там де солдати були, там серед них були цивільні, і ем, і зустрічатися і розмовляти із нами нікому не давали, можливо. Ну узнавали ми, станцію узнавали ми, узнавали чи далеко це ми вже, чи це ще Україна, чи може вже Германія, вот. Через неділю ми взнали, що ми вже в Польщі, у під Краковом. Під Краковом ми стояли троє суток, і ми стояли не у вагонах, а в лагері, і їжу нам привозили в лагерь, вот. І е, охороняли нас цілими шеренга, мало того що колюча проволка, а й ззаді колючої проволоки того що вони там стояли і через десять і через двадцять шагів, не знаю скільки, но факт тот що близько один коло одного солдати, вот, і ото така охорона була. А з Кракова нас повезли вже на Германію, через тиждень квітень був, вот. В квітні значить десь десяте число було, а приїхали ми у Кьольн. В Кьольні тоже розгрузили нас, в е, якійсь лагерь, но там уже було, стіна була кам'яна, цегляна. Німці ходили по стіні, вона видно була широка, потім в ній були там вишки, на вишках стояли вони, на вишках мали пулемьоти установлені стаціонарно, вот, охораняли. А ми повинні були виходити із цього оградження в цивільне зданіє, і в цьому зданії значить нас переписували і формірували на якісь звенья, Бог його знає які, но пізніше ми узнали, доки записували там цього ми не знали, адже записали між собою там по відімому, порадилися, і нам було уже доложено, що частина із нас піде по селах, до бауерів так званих, ми це слово вперше тоді чули, до бауерів тоді підем, частина піде на шахти, частина на металургічні заводи, частина піде на якісь закриті

предприємств.

Тобто за яким критерієм відбувався цей розподіл Ви не мали жодного уявлення?

Не знав нічого, не знаємо нічого.

На яке підприємство Ви потрапили?

Я потрапив у в'язницю Берлінську тюрму, справа в тому, що ніччю значить, кожний же як нас ведуть, є групами, так кожний же старався подивитися де вхід, де вихід, де дірка, де нема дірки, де людей багато, де нема людей. Так нам приходилось переходити в'язницю, до залізничних переїздів, на цьому залізничному переїзді з одного боку стояли німці і з другого боку стояли німці, а там на самому переїзді нічого не було. Так от значить, ніччю, в'язницю, ми ввійшли, на цьому переїзді лягли, і проле..., проповзли в'язницю, етим, по шпалах кілька метрів, не знаю, може двадцять, може тридцять метрів, проповзли до вагонів, а там уже були вагони грузові, до вагонів. Ми заглинули в ті вагони, в тих вагонах були, ці в'язницю, куски снігу, в'язницю, соломи, може снігу. Вже значить ми зашли в ті купки, ну Бог дав через кілька годин ці вагони зрушили з місця. Куди вони зрушили, Бог їх знає, але факт той, що уже як став день, то ми пойняли, що ми уже попали в якусь гнізду страшну, бо розговори були і німецькі і італійські і ще якісь, в'язницю. Я чого кажу італійські, бо будучи під Павлоградом ми чули вже італійську мову, в'язницю. І значить, в'язницю, ходили вони, там німці як охорона, де були подальше трохи, а ці люди ходили, розмовляли, чимось займалися, в'язницю. І значить, нам треба було якимсь чином із своїх вагонів вибратися і кудись направлятися або хтозна куди. Але Бог був не з нами і послав нам контроль, проходили німці п'ять чоловік, вони заходили в вагони і рахували кількість снігу, і дивилися там що небудь, ну і навалилися на нас. Конешно нас забрали, забрали, вивели відтіля, вивели в своє заклад там. Тут значить пішло телефонізація скрізь, прийшла, прийшли СС, есесівці забрали нас в есес уже. Оце з цього моменту я потрапив в СС. Есесівці вже нас, то були всі воєнні, есесівці забрали і в'язницю, і в'язницю, там значить уже було, строго все, нас спочатку побили добренько, щоб розв'язати язика, а тоді стали вже допитувати кожного персонально, і в'язницю, там складали документи. І в'язницю, під вечір, уже тож в закритих автомашинах перевезли нас кудись, Бог його знає, оказується це нас перевезли в Берлінську тюрму. В берлінській тюрмі, це, помістили уже в камери, камери тож були завантажені, як вагон. Сісти можна було, а лежати ніде не можна було, в'язницю. Ну ми сиділи, сидіти вже в

коридорах, сиділи в камерах, сиділи, е, на лестніцах, бо, бо тюрма була багатоетажна, вот. І тут ми познайомилися шо таке клопи, шо таке блохи, шо таке таракани, шо таке якісь ще паразити, вот, бо того, бо то лазило по нас, падало з потолків, лазило по стінах. Значить ми про, переночували тут дві ночі, а тоді, після цього значить уже там вся ця документація пішла вище, і согласно цієї документації ми були зареєстровані як партизани, вот, і були направлені в лаг, предбаннік, так називає мий, е, перед лагерем було таке приміщення, чи організація, чи шо, концлагер. Там нас значить переписали, розподілили хто в який барак попаде, і тепер тут ми должны були перейти ворота раз і навіки, в ворота концлагеря. Це концлагер був Заксенхаузен.

Чи отримали Ви якісь розпізнавальні знаки, чи пам'ятаєте Ви свій номер.

Да я пам'ятаю свій ахтенвехіль нуль ахтензібціщ, зніт. Ви не вчили німецьку?

Е, сімдесят, е, 68078, вот. Тут значить ми одержали спецодержу, це була полосата шерстяна одежа, между прочім пізніше, як приходилось переїжджати із концлагеря в концлагер, то таких, як в Заксенгаузі ніде не було, були прості, е, були холодні, були навіть бившіє в употребленії, а в нас були шикарні на той час, ми так і робили висновок, шо ми мали в Заксенхаузені шикарну одежу. Шикарна куртка, шикарні штани, дерев'яні колодки, в колодках штани і нунцен так звана, це значить ета, як у поварів така шапка, вот. Ну, голку, нитки, полосуку, вернеє кусок білого матер'ялу, і на цей кусок білого матер'ялу там уже в лагері, е, були в німців, е, тоже лагерники, но вони були на положенії руководящего состава. Да вони вже мали свою, так звану штубен, вот, це була по-нашому, е бригада або звено, вернеє звено, бригада. Так же можна назвать по-руські. Так-от вони значить привели нас в барак, і в цих бараках ми получали спецодержу, получили голки і нитки і вони куски білий матеріал, кусками рвали їх на куски десять сантиметрів шириною і двадцять п'ять сантиметрів довжиною. Ці куски ми должні були про, пришити на ліву сторону, і е, перш ніж пришить ми должні були е, підійти до німця, який оцей номер нам вибивав пістряними такими буквами. Значить це була якась фарба, не дивлячись на те, шо її прали і е, в гарячій повипарювали там, а воно не линяло. Значить начинався цей брук, начинався красним треугольніком, буквою ер, німецькою, і номер. Каждый треугольник тоді нам уже об'яснили, етот красний тре, треугольник

говорив про те, що ми політично заключенні, по-руські говоря політично заключенні. Це як нас считали партизанами, е, таке визначення, що ми політично заключенні. Я пропустив той період, що були ми в тюрмі, от нас добивалися, щоб ми собственно, собственно лічно, як кажуть, що я партизан, що я прийшов сюди щоб вас убить або застрелить, вот. Ну ми канешно нічого цього не казали, нас били, мене держали цілу неділю в каналізаційному колодязі з водою, води не давали, а ото було і пиття і їда і все. Відтіля вже як витягли мене я вирішив, я вилізти сам не міг, в мене вже сили не було, як витягли мене, то мені світ помутився від того, що я світло побачив. Ех.

Скільки часу Ви перебували в ув'язненні в концтаборі взагалі?

Ну в концтаборі, я пробув до восьмого квітня сорок п'ятого року, до самого кінця. Це не був, під кінець це не був Заксенхауз, потому що Заксенхауз був недалеко од Берліна, десь кілометрів двісті від Берліна, вот. Заксенхауз це була школа есесовців, і через це, я б сказав у нас була форма більш-менш прекрасна. Заксенхауз був політичним концлагерь, ще з тридцять дев'ятого року. Заксенхауз був заселений тими політичними е, в'язнями, які мм, боролися протів Гітлера, боролись організовували різлічні політичні організації, учасували в різних політичних партіях, вот. І сам Тельман, правда ми з цим постійним де жили, де жили і де сиділи е, німці, концлагерські, ми з ними зв'язок не мали, а ми, а були серед стіну, величезну стіну, китайською ми її називали, а зв'язку там не було ніякого. Між стінами казали, нашою стіною і цією стіною було 50 метрів ширини, і там була своя охрана. А ми вже тут мали, так сказать своє хазяйство. Там хазяювами були есесовці, вони вчилися там, вони е, їм там читали е, різлічні лекції. Відтіля вони виходили капралами, виходили офіцерами, виходили со званнями, вот. Відтіля вони виходили комендантами тих концлагерів, які були на той час уже на 42 рік, 41 рік, вот, на той час уже були концлагерів, було у Германії дуже багато, вот. Я на той час конкретно не можу сказати, но факт тот, що на кінець війни е, в Германії було близько двох тисяч, етіх концлагерів, вот. І в Германії в концлагерях було більше 12 тисяч в'язнів, вот. Так шо, е ми, у цьому своєму концлагері, ми е мали півтори тисячі всього, жили ми по чотириста е чоловік в етом бараке, в бараках були дерев'яніє ліжка, ці дерев'яні були трьох-етажні, значить на першому етажі лежали ті німці коли, котрі обслуговували нас, в адміністративному стилі, а решта вже ми находилися. І е на той,

на ті ліжка давали нам матраси солом'яні, солом'яна подушка, вот і одеяло. Про це напівполотняні, це для нас спеціально роблені, вот. І вже одержу ми повинні були складати внизу, і кобу внизу, а самі лізти в нижній одержі наверх, вот. Це для того щоб ніхто не міг тікати, бо раз тікати, значить треба було одержу взяти, а одержу треба було внизу брати, а це значить що шукати, а це значить що хтось щось побаче, почує, що збирається і значить всі будуть знати що з вами почнеться. Такі труднощі створювали нам.

Представники яких національностей, або яких держав Вас оточували, були там українці, а можливо навіть полтавчани.

Бо українців там було більшість, потому що з початку заселялись в ті концлагеря в основному воєнопленні, таких як ми цивільних ще було мало, ще ну що вони привезли допустім в ешелоні якусь одну чи дві тисячі нас, це ще не основний контингент. А основним контингентом, що щодня поповнявся воєнопленими, а й серед воєноплених найбільше було українців, і українців сортирували от в такі ба . А взагалі там було українці, росіяни, це саме головне було, а етот переселяли теж має к росіянам, а крім того були такі поляки, дуже багато було, югославів було дуже багато, а французи були, казали що англічане були і американці, якими три англічанина були і один американець, но це випадкові люди і їх держали окремо і держали в особливих умовах.

Тобто певні відмінності у ставленні до в'язнів різних держав були, так?

Ні там серед нас не було, всі були одинакові, а от одиниці отакі вот були. Ну як сказати були чи не були отакі відмінності. Нехай і італійці і білоруси і поляки всі були ми разом, всі були разом.

А відмінності?

Ніяких відмінностей, всі ми спали разом, всі були в одному бараці всі, в бараці ми конешно групами були, бо це конечно нас єднав єдине, вот. А крім цього не було нічого. Апель так званий був, це вистроювались, виводили всіх на парад, на плац, і на плацу всіх значить вистроювали в отряди і ці отряди, і в цих отрядах ми були по порядку номерів, так отут могло бути що я тоді стояв з полком чи з французом, а не з українцем хоч ми із одного бараку, а тут просто випадком попали що ми маємо порядкові, близькі порядкові номери. То так могло бути. А більш нічого не було.

Розкажіть будь-ласка про умови та тривалість праці в ув'язненні, яку роботу Вас примушували робити.

Знаєте що, а е, в 1993 році був у нас керівник тут в Полтаві, нашої полтавської групи Ведмедінов так званий, він зібрав нас е шість полтавчан, і ми робили так сказать дружественную встречу, на цій дружественній зустрічі він по порядку предлагав, давав нам слово. Кожний уставав і розказував про себе як він жив у концлагері, шо він їв, шо він бачив, шо робив і ето самое. Ви слухали мене першого, щодо цього ви теж слухали людей. Отак.

Слухали.

Слухали да? Так от я до цього хотів обізнатся, мені там стало противно оце все слухать, бо всі ми були однакові, всі ми жили в одних умовах, всі ми були в концлагері, всі ми були на одному положенні і до всіх до нас однаково односилися, всіх не считали за людей, не дивлячись ні на нації, ні на язик, ні на номер, всіх нас не считали за людей. Всіх, ото нас сім, тоже ото я вчитав потом матеріали Нюрнберзького процесу основна, основна значить ціль німців була знищувати нас. Як раніше строїли вони свої концлагеря від 33-го року до 39-го року строїли з ціллю перевоспітання німців, перевоспітання жидів, перевоспітання тих хто був політичним в'язнем, для того шоби е зробити із них теж есесовців. То тут в лагері була основна ціль знищобити, і всі ми були однакові, і до всіх нас односилися, і тепер мені оце все розказувать дуже не хочеться. Як менш конкретні питання я можу сказати а так їли ми однаково, їли ту саму брукву, робили ми те саме шо задавали, конечно весь лагер не выводили в одне місце праці, весь лагер выводили по групам, були такі навіть шо выводили за проволку, це були счастливці, вот. Чього счастливці, потому шо там їм треба було хочеш не хочеш, треба було зустрічатись з цивільним. Допустім привели групу в 50 чоловік на завод, а на заводі нас где група в 10-20 німців, і ці 10-20 німців отримає яких небудь там 5-6 чоловік на своє робоче місце. Він не буде з нами, нас держать, над нами наблюдать, німці само собой будуть з нами, німці будуть конкретно на кожного пер сольно німець. А ми повинні будем групуватися уже е до самого німця, бо ми ж повинні получить конкретне завдання, ми повинні його вислухати, ми повинні його зрозуміти, ми повинні його виконати і виконати харашо, бо перш за все німець тебе поб'є, а раз німець б'є уже солдати знають шо він даром не поб'є, уже солдати тебе будуть бить до потири сознания, вот. Так шо робили ми різні роботи, робили на заводах, робили на фабриках, ну це в основном такі підприємства які були недалеко од лагеря, і недалеко од Берліна. Од других місць Оранієнбург там був

город такий був близько, туди треба було везти на машинах людей. Такі підприємства заключали договори із лагерьми, вот, і давали обіцянку що вони відповідають, до якоїсь міри відповідають що не розбіжаться у вас ці концлагері. Так що мені приходитьсь, не постійно ми їзжали, якщо ми поробили день чи два, а може неділю от за проволокою це було дуже удачна бригада така, вот. То все одно німці тут в лагері міняли, щоб не було ніяких договорів там, щоб не було ніяких там спілок, щоб не було ніяких передач. Так що сьогодні ти попав в одну бригаду, завтра в другу бригаду, післязавтра в третю, сьогодні ти попав близько, завтра далеко, от, сьогодні могли дати роботу одну, завтра другу, так що такого спеціального нічого не було.

А ще таке запитання, а чи доходила до Вас інформація ззовні, про події на фронті можливо, якщо так, то якими шляхами.

Німці всі свої сили концентрували на тому щоб не доходила, щоб не доходили. Щоб не доходила кількість концлагерів, щоб не доходила кількість людей в концлагерях, щоб не доходила завдання в концлагерях, щоб не доходило жить, умови життя, щоб нічого не доходило. І через це, так би сказати трудно було получить якусь інформацію. Але не дивлячись на це в концлагерях, не тільки в нашому Заксенхаузені, а й взагалі по концлагерях організовувались такі групи, організовувались ну якісь-такі керівники, організовувались такі...

Ну можливо підпільні групи так?

Підпільні групи, не дивлячись на те, що вони їх часто ну виявляли, потому що за те що, що за предательство німці обіцяли повісити пайок, обіцяли покращити умови, обіцяли там різні виплати, виплати отримані в німецьких марках, а німецькі марки печатали самі солдати і роздавали значить є по дві там марки. За ці марки ти міг купити собі сигарети чи мило, або табак, це був самий паршивий гнилий табак, самі паршиві із гнилого табака ці сигарети, вот. Так що це була спеціальна отравляющая, загрожує, як по-руські сказати, щоб поскорей здохли.

А в вашому таборі існувала така організація?

Існувала. Я ж казав що наш табір був школою насильства, вони виховували спеціальних людей, котрі училися як людей убивати, училися як людей перевосхитувати в кавичках, училися як охороняти, училися як годувати, як виховувати різні свідомості. Це були страшні люди і вони училися як виявляти оці всі групи серед концлагерників. Так вот дуже багато в концлагері я конечно не знав абсолютно,

конкретно про концлагер я узнав з літератури уже будучи дома, із цього матеріалу виходило що у концлагері Заксенхауз була така група, вот. І ті матерьяли, що я, що я читав про них говорив Нюренберзький процес, скільки матеріалов підтверджувалися, справді що була політично дуже грамотна, що ця група була дуже розумно організована, що ця група була дуже вчасно законспіран... законспірована, вот, що ця група виконувала дуже серйозні завдання, що ця група мала широке коло зв'язку із концлагерниками, вот, і що ця група передавала дуже багато матерьялів із цивільля в середовище цих концлагерників. Це було дуже нелегко, це було дуже трудно, що, що я можу сказати що мені приходилося робити. Значить будучи дома, будучи десятикласником я дуже багато читав, ну без хвальби скажу, що досить літератури я прочитав. І значить між собою там дуже цікавилися ті хто жив, був арештований, були в таких умовах, дуже цікавилися тими товаришами, котрі уміли шось розказать, уміли шось довести до відома і поетому я всегда був в обществе різних людей. І всегда цікавилися люди, ну розкажи пожалуста, де це ти взнав, як ти прочитав, хто тобі дав, в якій бібліотеці. У нас на Юнкомі була здоровенна бібліотека Бунге, був здоровенний дворец Бунге, і в тому дворці була і бібліотека і зал великий і там були кружки різні піонерські і дорослих. І в бібліотеці я бри..., я брав книжки, там були дуже цікаві і дуже велика кількість книжок, і дуже вони все харашо хранилися тим бібліотекарем, бібліотекар мене дуже поважав і завжди мені давав, рекомендував читати книжки, мені приходилось читати книжки які він мені між тим давали по абоненту, вот. Через це значить в обществе так я всегда був в центрі, так от як тільки були вечора уже приходили з роботи, як тільки були вечора, як тільки ми одержували вільний час то всегда були люди які поклялися групами і ця групка обов'язково була коло того хто умів шось розказати. І я всегда бил в центрі таких груп. Я не міг запам'ятати тих чотириста чоловік в тому бараці. А люди мене пам'ятали, і люди до мене всегда звертали і всегда називали мене по імені, вот. Так вот, значить в один, цілий же був рік просиділи в концлагері, підходе до мене якийсь молодий чоловік, симпатичний, вот. Я якраз впізнав що він не з нашого бараку, бо за рік вже можна придивитися до своїх людей, можна ні знати ні фамілії, ні імені, але можна знати що він з нашого бараку. Я зрозумів, що він не з нашого бараку, вот. Він став зо мною розмовляти, я йому кажу, а ти з якого бараку? Він мені сказав номер бараку і сказав друге, третє і став мене розпитувать, його дуже зацікавило чого, чого ну,

люди мною цікавляться. Із такої бесіди я зрозумів, що він чув уже про мене, що він спеціально до мене йшов, бо у нього була спеціальна ціль, вот. Він побесідував зо мною, ну десь минут 15 всього тільки бесідували і розійшлися. Через неділю до мене підійшов другий. Между прачем я ждав його, мені він теж понравився і мені хотілося з ним розмовляти, а його не було, пішов. Я поцікавився оце до мене прошлу неділю приходив хлопець, ти його не знає було, я не знаю нікого, я до тебе прийшов перший раз, а просто мені цікаво стало, бо я про тебе чув, що ти умієш розказувати книжки. Ну, ми стали розмовляти, з цим ми розмовляли більше 15 хвилин, ми розмовляли може півчаса, факт тот, що він в розмові не тіки мене розпитував, бо той тільки мене розпитував, а цей уже мені сказав, знаєш що, я тобі по секрету скажу, а ти можеш цей секрет розказати тільки тому, кому ти довіряєш, якщо хоч трішки не довіряєш краще мовчи, навіть тоді коли тебе будуть розпитувать краще мовчи. Нікому нічого не кажи та й і все. Він мені сказав, що етот, що наші війська знаходяться в Сталінграді, отступали, отступали і дійшли вже до Сталінграду, а а наші війська не переходять Волгу, ну і не думають переходить Волгу, що наші війська будуть, як кажуть до потері сознания, він росіянин був, до потері сознания будуть биться під Сталінградом, доки не доб'ються або победи, або смерті. І на цьому розмова була кончена, вот. Ну мені конешно було дуже цікаво, але що зробиш він пішов. Пішов, я тепер вже став ждати неділю, а в неділю ми мали вихідні, вот, ждати став неділю, а в неділю прийшов не цей другий, а прийшов третій, вот, прийшов третій, цей третій трошки зо мною поговорив, а він мені сказав що, сказав мені що, в Сталінграді планіруються дуже великий, великі бої, що Сталінград, в Сталінграді, етот, ну, і німці і ми концентріруєм великі сили, величезні сили і що там має бути шось таке страшне, що шось, що в Сталінград не дійшов німець, але конешно звідти при наявності таких сил, конешно дійде, і якщо ви шось знаєте по про Сталінград, то не думайте, що це кінець, не думайте що це кінець, це буде начало победы. На цьому розмова була кончена. Ну після цього значить всю неділю до мене приходив кожний раз другий, я ніколи не, уже навіть забув того першого, я ніколи не уже не цікавився навіть цей що це з ними уже, щоб я ніколи не цікавився другими, потому що це дорого стоїть. А сам шукав собі побільше таких з ким можна б було побесідувати, не довго а сказати багато, з ким так порозмовляти. Не много, но конкретно. І він мені сказав що, що німець на Україні вже панує скрізь, що німець у Москву не взяв,

шо німець, шо німця під Москвою розбили вот, на тому це розмова була кончена. І так ми значить зустрічалися є постійно. Таких дуже конкретних завдань великих, серйозних я не получав, а от такі так би сказати агітаційні, отакі агце весь час мав. В 43 році в Заксенхаузі була страшна, страшна, страшна подія, значить є есесовці, ну мали контингент такий підчиньоних заключьоних якими вони займалися, є ну так би сказати практикувалися в своїх цих лекціях, які вони получали, практикувалися наяву. І значить є один есесовець побив воєнноплененого, той воєнноплений був офіцер, не видержав і ударив есесовця. Есесовець, значить вихватив наган і вистрелив у того офіцера і ранів. Другіє наші воєнопленіє, ті що були в групі там, тут вирішилися уже тепер удрати, есесовці почали значить збивати з ніг і зразу зв'язувати, вот. Значить всіх цих 25 чоловіків там оказалось, 25 чоловік зв'язали і це були така перша їхня уловка, отих 25 чоловік повинні були є, ну щільно про, є якби сказати іслєдованих чтолі, ізучених, щоб узнати шо, хто вони такі, чоґо вони такі активні, чоґо вони такі дружні, чоґо є мм це шо почало чи це кінець, це шо ґм хтось вище над ними став чи це ті самі, вот. Це іслєдованіє, ну таке в кавичках продовжувалося дуже довго, в лаґерях було дуже страшно, в лаґерях не дозволялося нікому ходити більше як два чоловіки, вот. До мене ніхто не приходив більше. Я був, ну так би сказати дуже переляканий, ми конкретно нічоґо не знали шо там єсть, а тільки ті кому удалося в той момент ще виходити наружу, різні бригади, ще в неділю може виходили, їм удалося узнати шо в концлаґері було виступленіє. А потім все закрилося, ніхто не німців, ні є концлаґерців ніхто нічоґо не знав, ніхто нічоґо не не, не мав ніякої інформації. Це вже пізніше я просто вичитав ця група оказалась дуже дружною, дуже патріотичною, вони ні сказали нічоґо про людей, вони казали тільки про себе. Розказували тіки жорстокою знущанням, до потері сознання як кажуть, до потері життя, вот і осталося їх тільки 25, як взяли 25 так і осталося 25. Німці були дуже незадоволені цим, дуже злі, дуже ну сердиті, потім такі уже на Нюренберзькому процесі такі виводи робили, шо уже до цього часу Германія считала что вся оця політика її дією цілої держави, цілого етого ну правітельства, руководства, цілого руководства, сам фюрер являється головним керівником оцього всього, шо фюрер, фюрер давав указання на строітельство клнцлаґерів, фюрер давав указання перестройку концлаґерів, фюрер давав указання і средства давав на строітельство печей в етих концлаґерях, фюрер давав указання знищити всіх жи́дів, бо в перших концлаґерях які були

з 33-го до 39-го року євреїв не уніщожали і євреїв держали так само як і нас концлагерників, як робітників, це була робоча сила, це була робоча сила для заводів і фабрик, бо бо німців, жидів цих, євреїв вивозили на цивільні підприємства, а є других не вивозили, вот. І про це ніхто нічого не знав. А пізніше вияснилося, що концлагерників таких було 12-18 тисяч, із них 12 тисяч погинули в концлагерях іменно через те, що вони були в таких страшних, нелюдських умовах і життя і праці. А от решта, що удалось їм вижити, вижила тільки в от таких от щасливих випадках ну просто звичайних випадках, в тому числі і мені. Наш, наш концлагер Заксенгауз після цього розформіровували, от тут таким такою пользою що вони між собою там жили, вони між собою не може бути щоб це було тільки 25а : чоловік. Там відбулись такі другі, котрих німці не знали їх треба розігнати, їх треба по других концлагерях розподілити і за ними слідкувати. Через те концлагерників Заксенхаузена переселяли із одного барака, єє із одного концлагеря в другий концлагер. Значить як оце уже після 1992 року дали можливість є ну, на державному рівні нам уже ну проявляти себе, так ми повинні були мм, одержати документи із Германії, що ми там були і що ми дійсно знаходилися або у бауера, або на фабриці, або в концлагері, вот. Так ми крім того що справки свої в архівах мали ми питали в Германії арольден так званий, це діяла, діяло містечко таке, яке займалося тільки оцими документами, і Арольден засилав конкретні матеріали перебування нашого. Так я одержав на трьох листах отакі листи надруковані на трьох листах є німецькою мовою, є ну підтвердження того що я був в концлагері. Всього на трьох листах, півтора листа складали значить зміст тих, тих ну концлагерів що вони переписували, а півтора листа найменування тих концлагерів і номери під якими я там був, вот. Так що це моє доказательство було там самим основним, як я оцьому Кирилраніоновську приніс це письмо, я кажу оце я отримав письмо з Орольдена, як мені бути, о, а, це ти отримав цілий клок німецький, нам би хватіло одного листа.

Зрозуміло. Розкажіть будь-ласка ще трішки про співв'язнів, можливо Ви знайшли там друзів, як склалася подальша доля?

Як склалася подальша доля? Ну подальша доля нецікаво склалася. Значить ми повинні були, нас коли звільнили, ну конкретно мене...

Ні я маю на увазі з вашими друзями чи в'язнями можливо.

Так от я говорю, значить в останні дні уже у квітні 45-го року, уже німців, німці як кажуть металися із вугла в угол, як тільки гріхи

свої замести, не тільки наш, не тільки наш концлагер а й ті другі або газом давили, або в в цементіровалі в горах і там засипали зривами, або розстрілювали. Наш ешелон должні були привезти в Австрію і там в Австрії, в горах були спеціально газові блоки, куди загяняли людей і там душили газом і там даже відтілля ніхто не виходив, і не виносили. От нас туди направляли. І восьмого, в апрелі місяці ми уже були на території Чехословаччини, а в Чехословакії в цей час уже наші війська підходили до Чехословакії, були вже в Європі, були вже в Австрії. І значить чеські партизани скрізь активно боролися із тими німцями які ще були там і вступали в єднання із нашими арміями. Так от нас звільнили чеські партизани, бо під городом Бudevіце.

Якщо можна подайте будь-ласка дату, якщо Ви пам'ятаєте.

Це було 30 апреля, 30 апреля, вот. Значить 30 апреля рано, ми ну якось так інстинктивно відкрили ну щось сталося там наружі, ми вибігали з вагонів і ніхто нас не випускав і нічого нам не давав, вот. Ми їхали тіки по ночах а етот, ну да по ночах, а дньом де небудь по лісах або по затишках знаходилися, лежали і вот значить появилось уже сонце значить появлялося, а ніхто нас не строїв, ніхто нас не, ми бачимо що тупик по якому залізничні вагони должні були підійти в тупику, а німці якісь бешені з вугла в угол бегають, на нас можна сказати не дуже звертають уваги. А тоді як уже сонце піднялося вище почався бій, вот. І під час цього бою значить ми всі лягли, лежали, під час цього бою значить партизани взяли в плен німців, німці видно не дуже знущалися, сразу сражались, їх забрали. А нам сказали, що ви звільнені. Ви повинні іти в Бudevіце, ми вам дамо свою охрону, ви не розбігайтеся, бо ви не допустите нічого харошого, ми отак організовано, ми приведемо вас у свої лагерь, там єсть їсти, там єсть расположиться, і ви будете на першій порі доки ми не зв'яжемося із із, ну керівниками загонів цього району. І таким чином, значить ото під Бudevіцями нас освободили і привели в фільтраційний пункт так називаємий в Бudevіцах, вот. В Бudevіцах ми були цілу неділю, в Бudevіцах лагерь цей був охоранявся тільки партизанами. А ми могли вийти із лагерь до цивільних, наприклад в первий дом ми як вийшли три чоловіки Москвин це був, я і ще два дніпропетровці були. Е, вийшли із лагерь, побачили, ну це було на краю села, побачили з одного боку село, а з другого боку посіви. Ми по тих посівах, це було саме ближче жите таке, хутір по на Україні таке називалось хуторами, люди жили подальше от села і там мали свої хвазяйства і там за землею ухажували. А оце основна е мм,

усадыба находилася в селі. Хутір, то було як хутір. Ми йшли туди там нас зустріли жінки, йой, як вона сказала. Панове, панове, я прошу прощення. Ай да куйдене. Открыла двері і є пригласила нас у хату, і там стіл був уже накритий. Пізніше ми уже узнали як уже поїли, чого уже був стіл накритий. Ви, ми ж люди чужі і ви нас не знали, й не бачили, чого був стіл накритий. А вони сказали, що нам партізани давно уже є що вони звільнили один ешелон єє німецьких в'язнів, що в ці німецькі в'язні будуть ходити по селлах, і будуть по дворах ходити, що ви должні зустрічати і мати шось дати. Шо ви не должні їх обіжати, бо серед партизанів можуть бити такі що у в боротьбе за мір бити тут усіх підряд. Так ото значить жінка приготвила стіл, хто буде вона не знала, прийшли ми туди вона приготвила нам, приготвила кльоцкі, ви розумієте що таке кльоцкі? Ее?

Ну галушки. Ну галушки, як українські галушки.

Похоже на галушкі, да. Це значить там є ковбаси з перцем кльоцки. Кльоцкі ці роблять із картоплі з тістом. А-а, картопля в тісті це треться на тьорке, а тоді перемішується з борошном і все кидається у в казан і в казані одварюється, а тоді ставиться на стіл, їдять. Воно було таке добре, таке добре, ех. Я коли в Полтаві приїхав, у 69 році, от, мене пригласили на капітальний ремонт нафтової скважини. Ну і в неділю по Полтаві пішов гуляти, і єто в Полтаві в центрі протів єтого круга єсть ресторан.

Полтавські галушки.

Правильно полтавські галушки. Я їх как побачив і заскочив туди і кажу мені галушки полтавські. Ну вони поставили конешно на стіл перше, друге, серед них полтавські галушки. Я як подивився на стіл і згадав оці кльоцкі.

Схожі вони?

Та де зовсім не схожі. По-перше оці чеські кльоцки були так як голубине яйце, ви представляєте голубине яйце. А це був таке як отака картоплина, по-перше. По-друге ми брали вілкою кльоцкі, і брали в рот, одну кльоцку можна було цілком помістити у роті, а ми брали по три, хух. В отсутствіє взяти в руки він не знав що з ним робити, єтот взяв вилкою з одного боку наколов, а ложкою став значить роздавлювать. Роздавили вони єто.

Можна ще запитати Вас таке таке. Ваше перебування в Німеччині якось відбилося на становищі вашої родини тут, на Батьківщині.

На родину не дуже відбилося, ні відбилося. По-перше нас

привезли туди в воєнних машинах, на машину сказали по 20 чоловік, в воєнних машинах. Е і довели тільки до Львова, під Львовом село таке Стрілецьке так називаємо і коло того села був зроблений лагер він називався фільтраційним пунктом, в той фільтраційний пункт нас привезли. Там не було камер, там не було високих, високих е, проводів, проводів із колючої проволоки, но проволка була вона в рост чоловіка була, це була як така імітірована огорожа цього лагерьа. Нам було сказано не виходити із лагерьа і все. Ми там находились, там ми получали сухий пайок і цей сухий пайок ми могли в своїх імітірованих котлах зварить чай, цукор ми получали і зварить ту кашу що давали. Картоплю ми не, картоплю, ми просто просилися у охрани вийти в ближні села і просили в селян картоплю. Ну як там нас було багато дуже, так не всі просили, а були такі які виходили просто рили. Ми стояли там два місяці там часне поле получився загін витоптаний.

А якщо можна питання про процедуру проходження концентраційних таборів.

Ну яка була процедура, приходив утром, е, з двома солдатами, етот наш руський, українець между прочім мой односельчанин. Він зразу прикомандирувався до мене, бо я кажесться продивлявся ті документи, шо на прислали німці, і я побачив свого компанійця Оріхівського району, то я вже йшов з ним і хотів подобратись. Значить е до нього підходили по череді, була установа чередь, поочереді підходили, по одному і він запитував все шо ми розказували. І всі документи по відімому були тцательно составлені по тому шо, як в 92-му році я став збирати ці документи, до цього я не мав ніяких документів. І як, як уже спускали нас з лагерьа то мені була дана справка, шо я пройшов фільтраційний пункт і шо я маю право бути прийнятим на роботу всім де я цю справку пред'явлю. А оце цей матеріал видно відкладався для архіву, цей матеріал видно був хорошо зроблений, бо я як написав у в Львов шо мені потрібні такі документи, буквально через три, чотири дні мені прийшов документ, шо ми ваших документів немає ніяких. Все шо було у цьому селі, фільтраційному пункті ми відправили в Запоріжжя, поетому звертайтесь в Запоріжжі бюро офіціально і е вони вам допоможуть. Ну я написав в Запоріжжі, через неділю мені прийшло із Запоріжжя конверт, і в конверті сталося то же самое, коректно написатиме, в ній було значить все подробно написане. І етот е, повірити як составлялось е у тут в Полтаві, не в Полтаві, а в спочатку а в етом, у Львові. Спочатку составлялись матеріали на пев, на паспорт, так я

цими справкою ізолював. З цього дня я визвався на роботу, у Львов спочатку, постільки поскільки отей, що нас реєстрував сказав, що в селі твоїх нема нікого. Всі як тільки німці прийшли, всі розбіглися по своїх місцях звідки вони появилися. А твої батьки були з Донбасу, вони е поїхали на Донбас, вот. Батько поїхав через те, що у нього вже був крезтентенційний возраст і йому нужен був матеріал, бо пенсії майже було добитися от підприємтя. Він поїхав туди, ну і всіх своїх забрав, так що я не знав де конкретно мені шукать. Поетому я спочатку перебував у Львові, на залізничних станціях. Е станція мене взяла як маляром, так як я вже був десятикласником я вже міг не тільки писать але й малувать, вот поетому мене взяли маляром. Е мм, я робив значить на тій Львовській залізній дорозі. Всі мене прийняли в августі 45-го року, а я там був до августа 48-го року. А в августі 48-му році поступив до інституту, у Львовському політехнічному інституті.

Ви змогли б трішки повернутися назад. І якщо можна розкажіть будь-ласка якийсь з випадків, який можливо вкарбувався на все життя в Вашу пам'ять з періоду перебування в Німеччині.

Ну що може закарбуватись від полону, скажіть пожалста. Через це я...

Ні можливо там якийсь конкретний випадок.

Через те коли основне оте, то мені було противно розказувать шо нам хліба не давали, шо нам давали якійсь такий, шо його об землю можна було бить, шо нам його давали скибочку всього на 250 грам. Про це розказувать я не хотів. А шо вкарбувалось такого, ну наприклад. Везуть нас в ешелоні не пускають нікуди, а один раз етот е, німці ночували під оцим ось, чи повник чи чорт його знаєт. А ось на утро значить оказалось шо це тупик і в тому тупику стоїть ешелон. І нас погрузили в цей ешелон, погрузили в цей ешелон, а цей, а як грузить начали, то вели значить по посіву. Вести треба було не так просто, а вели групами, по-перше, а по-друге бігом. Шоб хто, шоб швидше було, шоб погрузить швидше. Ну ось пробігли ми первый етаж, всі голодні, всі змучені, куди там бігти, ми ходить не могли, не те шо бігти. Німці бачуть, хто не може дійти, того стріляли, кому не хотілося вмирати, той забивався у посіві значить. І вони крикнули зупинку, гальт, зупинилися всі один якийсь чернокожий, молодий парень, ну я просто кажу молодий, потому што на вигляд такий був, етот присів зразу і начав той посів зразу, який, на якому ми стояли отак рвати і жувать. А німець побачив шо, хх той жує, шо значить він

не біг, що значить він поправляється, взяв і в нього вистрелив, вистрелив розривною пулею, так що пуля влітає в момент вистрела, вона знаходить з одного боку робить тільки маленьке отверстіє, а з другого боку вона вилітає, розриває все. Получається що йому ту протилежну дірку розірвало, він як побіг, а як можна було ходити, ходити не можна було, просто так прийшов і все, а надо було, я вибачаюся, спустити штани і імітіровать, що ти зайнятий ділом, вот. Так він значить без штанів значить сидів і рвав ту траву і їв, а німець побачив, що він не робить зачім сидить, а займається їжею, то вистрелив у нього. І той значить, е нацмен упав в той на якому він сидів, представляєте його вид по-перше, а по-друге у нього все відтіля взлетіло і страшно на нього було дивиться, і це мені конешно запам'яталось на все життя, ух. Ну запам'яталося те, що водили нас у о по суботам водили нас у баню. І дуже часто ця баня превращалася в крематорію, ми боялися ходити в баню, потому що вони заводили в баню, а должен був роздітись весь доголо, одежу вони забирали в спеціальні вагончики криті, їх отталкували у камеру, у камеру у якій була температура вище ста і зжигали цю живність яка в одежі була, вот. А ми в цей час должні були купатись, тільки душем, а душ був просто холодним, не гаряча вода, а холодна вода. І це дуже вплинула людей, мало того що вони устали, мало того що вони голодні, так ще й отакий душ, люди теряли сознание, таких значить скоренько грузили на другі вагончики, вот, платформи і в крематорку, в крематорій, в крематорій. Так ми боялися у ходити у ето самое в баню і боялися тих душів, душ якось давали періодично, або холодна, або дуже гаряча таку кіп'ятком. Оце страшне для нас було, це ужасно розказувати, люди замість того щоб зігрітись, так струя, струя появляється, люди думають що вона буде тьоплою і ринулись туди всі туда на ту струю, образовалася, зробилася куча, один одного штовхають, а в цей час там переключилися на гарячу, людям волося вилазе, шкіра злазе, що хочеш те й роби. Оце страшне.

Перебуваючи там, як Ви вважаєте зараз на що Ви тоді покладали найбільшу надію. Ну як Ви вважаєте, ну що вам допомогло вижити в цих умовах?

Ну, мені вважалось що мене не розстріляють, що мене не вб'ють, що мене отчасти дуже били до потері сознания, а мені казалось що я все рівно останусь живим. Я ніколи не міг себе представити убитим, вот. Етот е, мене били потому що я від роду був похожий на жида і всі считали, що я жид, і винного, бо невинного мене считали жидом, всім

хотілось жиди убить, вот. Мені отбили печінки, мені е, мене всегда поставляли на ту самую тяжку роботу, бо я був здоровим, я був сильний, я був молодим, вот. Поставляли на самую тяжку роботу і якщо я не зміг підняти там, і зробити те, що, мене били, вот. Я там. Так що постійно мені казали що я, е, ух, був жидом, ух. У нас усадьба була бідна, а через це дідів двір був здоровенний, дідів двір був зарослий шпариком, шпарик був високий і ми на цьому шпарикі грались, лягали, бігали. Я не можу слухати цю пісню про. Прошу прощення. Хотілось думать, що я вернусь, дуже вернуться.

За перебування в Німеччині, от скажіть ваших знайомих був визнаний зрадником Батьківщини. Були такі випадки?

Не знаю я. Такого я не знаю. Знаєте, бо я в селі не був ні разу після того, як вернувся на Україну. Ні разу не був. Справа в тому, тепер уже я можу казати, колись я боявся про це казати, тепер я можу казати, я боявся їхати в село. Потому що в селі, були такі, які приймали нас не як концлагерників, а приймали нас як зрадників. А це значить в селі могли швидше убить, ніж в концлагері. Я боявся вертатися в село, вот. І через те перебував у Львові, щоб не їхати в село, через те я ніколи не давав подробиць особливих про автобіографію, через те я взяв направлення при закінченні інституту в Башкірії, щоб не знати, не зустрічати тут нікого, бо знав що як я поїду в Башкірію, за мною все одно поїде мій архів. І за мною все одно будуть слідити. Я тільки приїхав в Башкірію, тільки в етот город Октябрьськ, мене зразу ж на третій день визвали в воєнкомат, вот, довго допрашували, довго цікавились, довго записували і сказали мені, що я повинен щомісяця заходити до них і щомісяця розказувати що вони будуть питати. Мені це було дуже страшно, мені це було неприємно, я боявся вертатися сюди на Україну, боявся своїх, своїх, а не фашистів.

Скажіть а якось організовувалось медичне обслуговування отих, хто повертався, колишніх в'язнів, уже тут, в Радянському союзі.

Значить так, е, після того як я у Львові пройшов фільтраційний лагерь, після того як я у Львові пройшов медичну комісію, після того як я пройшов воєнну комісію, після того як мені Львов дав паспорт і воєнний білет, після цього я уже скрізь в лікарні, скрізь в магазин, скрізь в театрі, я зразу же етот пішов в вечірню школу у Львові і записався у вечірню, десятый клас, щоб получить другий атестат, бо в мене ніяких документів не було і я боявся туди їхати збирати документи, вот. Я кончив десятый клас другой раз, получив атестат і

поступив в Львовський політехнічний інститут. І інститут уже мене вчив бувати скрізь, в інституті я поступив в комсомол, в інституті я агітатором був, я був керівником своєї газети групової, бо я рисував вот. І в інституті я себе почув чоловіком, хоч мені щомісяця нагадували, що ти ж не забувай, що ти концлагерник. Мене визивали в воєнкомат, були спеціальні кабінети, а пізніше як я готовився до закінчення інституту, вже мені при назначили квартиру, до куди я должен, назначали квартиру, куди я повинен був явиться, вот, і бесідувать з тим чоловіком, що там знаходився. І розпитувать, розказувать йому те, що він питає. Кождий раз як ми з ним зоставалися, так він казав мені, що на слідоющий раз ти будеш, ми будем зустрічатся не в цій квартирі, а по цьому адресу, давав мені адрес другої квартири. І все літо я посевав іншу квартиру етот, і ми зустрічалися, хоч приходилось з одним і тим же зустрічатися, але в різних квартирах.

А якісь обмеження пересування, переписки, можливо були?

Ніяких обмежень не було, а от від своєї рідної жінки, як я приніс документи, оцей мені дали тут в 92-му році, що я концлагерник і етот, що я, я навіть дома ніколи не розказував цього, до мене дочка приїхала, етот уже дочка була закончила інститут і робила в Донецьке, до мене приїхала із Донецька і зразу ж мені каже, папа я хочу с тобой розговарівать. Ми з нею пішли в парк, сіли в парку і вона мене стала розпитувать: «Почему ти нам нікогда не говоріл, что ти в концлагері бил?». !Я — говорю, — вибачте, ну дорогая моя, еслі я тебе скажу как я жил, отакое вот, що я в концлагері був і що це офіціальний документ і що я можу фігуріровать ним, як фактом. Я боялся об етом говоріть і поетому вам не говоріл, ви моглі расказать, ви моглі, вас моглі не понять, і значить мне загрожував от разных людей і от разных мест».

А коли Ви повернулися на Батьківщину, ну от уже до батьків, як вони сприйняли ваш приїзд, друзі, знайомі можливо.

Як я кончив інститут перш за все я поїхав на Донбас, бо я написав письмо батькові своєму у в село, я потім був у селі, жив там, він мені сказав, що мати моя находиться на Донбасі по старому адресу, ну у по старому місцю життя, но по новому адресу. Ну дав адрес, я поїхав значить закончив інститут і зразу поїхав туди. Оце була перша зустріч на Батьківщині, вільна зустріч, правда я цього не взяв, я мусив получить разрешение на виїзд, вот і должен був там приїхать і в е в воєнкоматі доложить, що я кончив інститут, що я приїхав до батьків сюда, що я етот не збираюсь жить у Львові, а збираюсь, десь буду у

другому місці, я ще назначенія не мав, може я буду мати і буду звертатися і буду доказувать ще які. Так вот як я вже приїхав до батьків, це ж я уже приїхав женатий, бо значить у Львові я женився. І там мене значить зареєстрували і назначили мені квартиру, як оказивається жінку мою теж пригласили до центру. І жінку мою теж розпитували, і жінкі моїй теж дали наказ, ви ж як тільки замітити як щось таке ваш чоловік не по-советськи поступає, ви ж повинні нам прийти і доложити. І нікому ж ні слова не казати. І як вона мені об етом сказала тільки тоді як коли побачила удостоверение, тепер каже тобі я все розкажу. Як треба було його ханити. Я й так його мав, каждый місяць як я йшов мені було отут неприємно. Я спав тоді погано, я туди йшов з дурним настроєнієм, я відтіля вертався так наче, начебто мене роздівали в бане, ту шо вбивали в концлагере.

Зрозуміло. Розкажіть будь-ласка як склалося ваше подальше життя, в принципі про родинну, про дітей, яку освіту вони отримали, де вони зараз живуть, працюють, онуки.

Ой, я прошу прощення, ну я хочу перерив зробити.

Ми зараз вже закінчимо. Перерив?

Хоч на п'ять минут.

Так звичайно.

В мене троє дітей, дві дочки і син. Всі дорослі, у в прошлому році синові стало 50 років, вот. А дочки обидві молодші, одна на сім років від нього молодша, а друга на девд'ять років від нього молодша. Старша дочка вмерла в Донецьке, вот, представляете собі яка, і після її смерті і я чогось підкосився совсім. І технікум бросіл, я в технікумі робив уже будучи на пенсії, і технікум бросіл і дома находитись не могу і робить не могу.

У нафтовому технікумі Ви працювали?

Е?

В нефтяному технікумі Ви працювали?

Я працював в нефтяном технікумі, вот. Друга дочка жива. Значить старша дочка окончила Харківський юридичний інститут, робила юристом в Донецьке, і її прочили уже на суд'ю, вона пошла на комісії, пройти значить етого, медицинську комісію, а їй сказали, шо вам би три роки витримать, і у вас опухоль отут, отут десь. Ну вона не хотіла, або значить не надо робить судьсой, можна якимось там следователем робить. Ну в мене вони всі такі дуже активні. Як сделала. Пішла на операцію і не вернулась. А друга закінчила Донецкій політехнічний інститут. І робе зараз у в Полтаві в, митниця

полтавська, полтавській митниці робе, начальником отдела експлуатації. Вона по машинам закінчила, комп'ютерам, вот вона значить завідує. Поки що все було положительно. У неї сім'я тут в Полтаві, у неї троє дітей і всі мужики, а у мене четверо онуків і всі мужики, ха-ха-ха.

Багатий дідусю.

Внуки, у сина один син, а у дочки два сини було, два сини живуть в Донецьке. Ну це вже всі дорослі мужики, всі самосточельніє, а, цей що у сина жив у мене, починаючи із півтора року і кончаючи дев'ятим класом. Після дев'ятого класу він поступив у етот, Владимирський університет, тоже по машинам, ЕВМ, по машинам, у 2001 році закінчив його і в 2001 році поступив в аспірантуру. А тепер він значить должен в цьому році аспірантуру закінчить і е, не знаю як там уже, чи кудись поїде, чи ні. Як він уже учився я його весь час штудірував і казав йому знаєш што, как ти знаєш, по-руські говорю, как ти знаєш свой рускій язык не дай Бог, щоб ти так знав англійський язык, англійський язык ти должен знать хотя би так как рускій, потому що ви молоді перед вами все двері открыти, ви должны бить всего нового во всьом міре і тебе англійський надо обязательно. Не знаю почему, но ему ето легко давалось, так как я знав англійський і я его штудіровал, мне казалось, што он ні черта не знает. А в школі он разговарівав свободно, і в інститут прийшов, йому значить сразу же предложили, етот там какую-то группу, факультет ЕВМ. І когда уже шло дело к концу его обучения, то а теперь значить последнее пісьмо я получил, то 24 марта у нього День рожденія і я его поздравлял, а он мне ответ прислал, прислал што не знаю, што мне делать, то лі за границю виїзжать, то лі остаться в Росії, вот. Ну як він там решіт.

Чи отримали Ви звання ветерана війни?

Отримав звання ветерана війни, отримав звання ветерана труда, отримав звання учасника Отечественной войны, вот.

Чи цікавилася німецька сторона уже після війни от Вашою подальшою долею?

Ну як назвати оце цікавилася. Нужно сказать, що персонально ні, бо я все ж таки один із восемнадцяти мільйонів, персонально ні, а через те що я остався живий, так я ж їм надіодав, а вони мною і цікавились, я їм послав пісьмо, вони мені зараз дали ответ, дали ответ, просто всі здивувалися, як тобі відписали, відповіли, вот. А і, якби я не пожалів грошей на заграничний паспорт, я міг би виїзжати туди щороку. А я пожалів грошей, а тепер не хочу туди сам. Растраівають, потому що

наш товарищ поїхав туди, в 2001 році, раптово, раптово, раптово, приїхав сюди, по відомому оцей документ втратив і тепер він не живе ні живий ні мертвий.

Тобто Ви маєте на увазі місце колишнього ув'язнення?

Да да, да да.

А мали Ви таку пропозицію, щоб туди поїхати?

Я особисто не мав, особисто мали тільки ті, хто Пуве рекомендував, а Пуве рекомендував тільки тих у кого був на руках паспорт, в 3 нашій Полтаві, значить 5 чоловік мали паспорта закордонні і через це 5 чоловік їздили, і два з них Іларіонович, і ще Павел Іванович, він у вас напевно буде в наступний раз, значить вони бувають щороку, щорічно там.

А Ви самі не були?

Не був.

А чи отримали Ви компенсаційні виплати за перебування в Німеччині.

Да отримав.

І ну, як Ви оцінюєте їх, наскільки вони компенсують ту моральну і фізичну шкоду, яку було завдано Вам.

С ким би я не зустрівся, хто б не згадував про ту моральну шкоду, кожен говорив, щоб їм на старість те саме було. Значить так, е, в 45-му році закінчилась війна, в 45-му році був Нюрнберзький процес, в 45-му році в Німеччині, Німеччині чотири держави, а це значить США, Англія, Франція і Радянський Союз, чотири держави дали їй право існувати як державі. І це держава по мірі необхідності проявляло свою гуманну, ну як би сказати сторону чи що, свою гуманну дію. За ці гріхи, що їх наробив Гітлер і їм з ним. Так в 1945 році всі ті що були в концлагері, я маю на увазі живих, і маю на увазі всіх держав Європи, всіх держав Європи, всі ті отримували з Німеччини компенсації, у деякого гроші, у деякого матеріальними допомогою, значить Німеччині обіцялися будувати будинок, вони будували вілу з двором, ну так би сказати садибу. Поляки цим дуже зацікавилися, Данія дуже цим зацікавилася, Норвегія і Фінляндія, в 1945 році. В той же момент поляки багато брали гроші, а Росія, а Україна, котрі поклали ту жертву під час війни, і котрі лежали там в концлагерях, котрих не повернулося по Україні я скажу 5 мільйонів, в 1945 році, нічого не дали. Дякуючи нашому батькові всесвітньому Сталіну, він значить ні свого сина не пожалів, ні нас не пожалів. І таким чином отрималося, що ми нічого не отримали. Ми отримали б тоді коли нам ще досить молодим,

коли нам ще досить сильним воно нужне було, нужне було щоб піддержать здоровл:’є, нужно б було щоб обжитися трохи, бо ми ж приходили на розвалину, свою Батьківщину, нужно було для того щоб создать сім’ї, нужно було для того щоб опустити сім’ю, вот, і нужно було для того щоб людьми жити. Тоді ми жили не людьми, тоді ми жили переляканими мишами, виглядали в дірочку чи там ката не ма, чи він не схвати тебе взагалі. Я казав вам, що мій батько сидів у тюрмі, як бандеровець, то єсть ето, петлюровець, махновець. А признатися в цьому, несмотря на те що він отсидів і получив якобы законний документ, що він був звільнений, признатися в цьому боявся, теж кому-нібудь, що-небудь розказувати, бо його могли по-всякому зрозуміти і по-всякому начати судити. А я дивлячись на батька те саме, думаю мене Бог сохранив в концлагері, не дай Бог тут що небудь скажу, таке лишнє слово, попаду в Гулаг. Между прочім Іван Павлович, вернеє Пал Іванич, був у Гулазі і сидів 10 років. І багато наших сиділо в Гулазі, уже було я боявся цього і через те мовчав. А тоді якби нам давали матеріальні допомі, то нас би признали, признали що ми нещасні були, тоді б вони одержали моральну допомі, не тільки матеріальну, моральну допомі. Вони считали б себе людьми, вони б гордились що вони хоч як-небудь участвовали в цій війні. Але вони не получили, тепер їм дають. Якби ви пішли сюди в банк і подивились, походили там де ходити цілий день, приходится сидіти, вот. Подивились на тих, хто прийшов за цією компенсацією і як він прийшов, як його привели і як він із тої машини вибирається назовні, як він вибирається в то місце де його посадять і він піде до каси, може з племінником, як він жде, як він розписується отак вот значить в божках, їх там така стопа, що значить не перечеитаєш і питають, а що я ними буду робити. Єдинственое що можна зробити, то це заказать труну собі, пласмасову, ох. Вот ето такий матеріальний допомі. А тепер конешно матеріальна допомі, родственікі конешно ради, у нас до до 2002 року був керівником Неметдінов, а після Неметдінова, який поїхав за границю, а з 2002 року був нас же учасник концлагерю був Крун Ніколай. Так він умер за три дні до получения цієї компенсації, у нього зреніє було погане уже останні кілька років і він зробив одну операцію, йому не краще стало, а ще гірше, совсім, каже зробили операцію з надією, що хоч одно око буде, а те око зовсім вітказало і повліяло на друге око, і він зовсім ослеп. Це морально його так вбило, що він через два місяці умер. А через три дні прийшло, прийшла із Варти приглашеніє, прийдіть, получите.

Значіт замість того щоб заніматься похоронами, жінка должна була оббігати всі еті банки, воєнкомати, всі еті учреждения і доказати, що він же жив ось до цього дня, його чекали і виписка в банку, видав йому гроші. Проти цього всього дочка поїхала в Київ доказувати. І ці не согласились, міжду прочім німці, мертвим видавали між тим, німці доки узнали так Київ уже одказав, а потім таки Київ оддав. А скільки таких було по селах, що не можуть вирватись, котрі не можуть приїхати, котрі не мають і не знають куди звертати, і як писати. Господі, оце уже останній рік, цей був, ми в Полтаві останні монети, а люди ще збирали справки, що їм тіки дошло, що їм тіки зрозуміло стало, що надо ж якусь останню справку дати, щоб останню монету получить. Так що це така помощь, а тепер Германія значить ще б могла б ці гроші видати в 92-му році. Їхній фонд був, воно в 92-му році, так нас тоже, ми стали вередувати, вплоть до того що в 95-му році, в 95-му році не будемо брати ваші гроші, доки не дасте нам аванс, щоб ми построїли собі учреждения, де ми будем, у нас нема де працювати. Германія їм видала аванс, вони з цієї построїли, я там не був, а хлопці приїхали і сказали, що там таке учреждение, що у етого такого немає.

Добре, на цьому наші запитання закінчилися, ми дякуємо Вам дуже за розмову.

* * *

МОСКАЛЕЦЬ ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА

Як мені вже холодно, як я здумаю. Люди добрі, я народилася у 24-му році 7-го, ну вже 4 березня так написали тут. Жила папа, мама і я. Нас більше нікого не було. Я кременчуцька сама. О. І що ходила в школу як усі, занімалася о. Була дуже розумна, як мала була, бо я з 5-ти год з папою по церквах ходила. В мене папа руський, смоленський, а мама хохлушка. Як їхати на сахарний завод із Ко... із Кременчука отуди на ту сторону там вона відтіль. Ну я жила і росла, із папою по церквах ходила. Як він ставав у вугол Богу молитись і народне було зіб'ється, а я йому підказую що треба казати далі, а він тоді, после возьме мене обніме отак і каже: «Дурочко ти, Ксеню, та я ж знаю, то ж я що б ти підказала мені чи ти знаєш чи ні» (*сміється*). Умер, він у мене старший від мами був. У нього жінка та перша вмерла Пелагея Івановна, а він на моїй мамі женився, і я їх була дитина. Він їй приказував: «Не смей мне їй обіжати, ей їй що будет». Він старши, і

так і получилось. І шо в нас там у Кременчугу Троїцька церква і там багато церков, він кругом водив, і коли він умер, він заболів, не мог уже ходить, заболів і його дванадцять батюшок ховали, все принесли: і гроб привезли, і все і одвезли оце сей час Молодьожний, де М'ясокомбінат, постройли, там було наше кладбище, якраз як оце встать у Парках, як тепер називається? Оце як в'їджаєш у Кременчуг, електростанція на тім боці, а ту... у... ту на Новоівановці наше кладбище було, там стояло на тім боці два полка воєнних (*задумалася*). Як там шо там я тоді ж ще молодо дурна була, я ще не знала шо там, знаю шо дітки... і моя крьосна на тім боці біля електростанції, я туди й бігала до їх (*сміється*). О. Ну й шо ж, папа вмер тут тобі голодно, дуже голодно. Поки папа був ми получали 18 рублів 52 копійки, я й досі помню його пенсію. І ми жили. А тоді як папи не стало, ну й мама ж наскільки там, мабуть, на 11 год менша була від нього ну й вона заболіла. У нас їсти нічого було, я стала... У нас у веранді жило дві дівочки, вони робили чи на булочній чи на якій фабриці їй бо не знаю, ну робило. Дві такі уже й немолоді, не такі як ти, а може такі як мама. О. Ну не такі як я. І вони в мене жили. Тоді як вже придавило дуже, в нас ти їсти нічого було, у нас собствений дом ум... Я стала ходить попід магазинами їсти просить, да! Ходила. повидавали карточки, а в мене ж нікого нема, мене ніхто не обслуговував. Я одна ні братіка, ні сестрички. Піду, прошю. Так поки додому дійду, я ж той кусочок шо мені дадуть я ж його з'їм, а як коли більшенько мені дадуть я й мамі принесу. І вже до того доходилася до того допросилась їсточки, шо я вже несилах була ходить. І один раз я прийшла додому і не принесла мамі їсти, прийшла до неї, а поки я лазила де по магазинах, а вона вмерла, я стала біля неї і стою, а дівчата ті ж дві у хаті. Голод холод усе, ну я значить фу... (*зітхає*), люди ж принесли доску, я нікуди ні по батюшках не ходила нікуди, куди мені в дев'ять год було ходить. Нікого не гукала нічого на ту сторону там Ранченки жили вони в їх багато дітей було і тут льотка Ольга хліб пекла, торгувала на базарі тоді, вони продавали і хліб усе, доставали. Павло приносив там хліб муку, а вона пекла, продавала, то й ми тут купляли. О. Ну й так пройшло трошке время стала ще більша голодовка. Я раз приходю додому й лягла спать, чую дряпається шось у вікно, а вони ж у веранді, а у мене ж вікна у веранду. О. Якби вони мовчки дряпалися до мене в хату я б і не пойняла шо таке. Мами вже не було. Віднесли ото, до доски, замотали ну в нас було все і одіяла й простині і все. Маму замотали в простиню тоді зверху одіяло, прив'язали до доски і

віднесли аж на Новоівановку. А оце унизу отут де я жила, оце як у Парках устать перед Кобеля... у перед огородом, отут прямо вниз, я отам біля пролива від Дніпра там притока була, ми там рибу раки ловили й що хочеш, і ото там моя 3-тя хата від пролива. Так шо ходили голі й босі, й простоволосі (*сміється*). Приходю я... Ага... Сплю, чую шось дряпається, думаю шош таке і вже ж я голодна ну я діду лазю де то бур'янець найду, то ше шо небудь тай так ж ходю і на базар хто шо й дасть... О. Фу...(*зітхає*). Ну й шо мені дев'ять год я ж молоденька, вони хотіли влізти до мене в хату і мене зарізати щоб і з'їсти. а тоді було на базарі були і холодці із людей ногтики детські маленькі (*показує*), і все було, понятно. Да, я правду кажу. Це я не, те шо знаю, те знаю. І знчить шо ж. А воно перед розсвітом було перед утром шо мені робить, а в мене хата стояла а понад хатою якраз доржка йде, і в нас вікно відкривалося на вулицю, а прогонич, поміаєте шо таке? (*затимує*), закривав ставню у хаті закривався, я витягла той прогонич, а вони вже вибили одну шибку значить могли вже ще одну і могли мене улізти там. Я вибила вікно, на дорожку вискочила й утекла, ну вони я не знаю чи гнались за мною чи ні. І побігла понад протоко, і перебігла через міст до 1-ї Советської була больница там, та вона мабуть, і сей час там є. О. То там недалеко ото добігла до 1-ї Совецької, а у мене там подружка, молоденька медсестра і воно прибігла до неї. Вона якраз діжурила, а я кажу: «Спаси мене». І плачу трусюся і я ще ж молода дурна була. О. Кажу пожалуста, вона каже нічого іди он лягай на мою кровать, полеж до утра утром розберемся. Прийшов утром її кавалер додому забирає, так вони мене забрали та відвели в детдом. Командувала Анна Івановна Тувма хфамилія її, вона рідна сестра. Був колись всемирний староста Григорій Іванович Петровський є його багато назв... названо і колгосп і шо ти хочеш і школи і все, ото його рідна сестра, вона на одну ножку храменька була. О. І вони привели ото в детдом. Там давали утром і вечером їсти. Як розріжуть начетверо хлібинку значить і каждый іде й дивиться щоб більший кусочок ...х (*сміється*), ухватить.... І ото я там прожила. Ходила в школу, прямо в городі. О. Кончила сім класів там. Щитай, скільки мені сім і дев'ять уже 16 було ото таке. Ой (*зітхає*). Мене послали від одного колгоспу, послали вчитися. Градяцьк єсть ось на однорічну школу колгоспних бухгалтерів. Ото я після того як кончила школу мене отравили я... щитай на государственнім райзамотдели тепер зам... з... тепер як замвідділ чи як там? А тоді райзамотдел був. Там був хороший дядько

Шаблій. Він каже знаєш шо, я тебе отправлю учитися. Я кажу: «Шо ж я робитиму в мене ні їсти, ні пити». «Не переживай, там усе буде». І ото у Кременчуці чи у Градіжську. Цілий год училася, здала на красний диплом, інструктор, бухгалтер. А тоді ж прийшла. А воно ж голодно і холодно. Каже голова колгоспу той шо мене посилали від нього, город це жмене від колгоспу направив. А він мені каже, Шаблій: «Знаєш шо дитино, не ставай у контору робить, не ставай. Я ось прошорую трошки розте, ще тебе отправлю на таке щоб ти ще довчилася, щоб настояща була, щоб ти могла каждую, каждый колгосп обделать, щоб знала хто, де, шо й до чого. Вони мене послали в Київ обратно вчитися. Я там... нам не дали ні один год, ні один місяць, було нам практики. Отам десь за Градяцьком вони ж знали в мене ж на руках їх були, за Градяцьком, там були я вже забула як називається, забула, я там на місяць на практике. Там мене годували і все, у колгоспі, а тоді вернулася, вони видно знали шо насувається на наші голови война. Не дали нам місяц практикі і на десять днів устроїли экзамени і інституті, бульвар Шевченкабл: 18 був, но всерівно дали красну бумажку, ото таке. Ну шо, а в Кременчуг я як прїхала із училища пединститут, наш шеф був як сейчас кажуть? Ну а тоді шеф. Я в пединституті училася стрілять із чого було. Да, правду кажу. А льотна школа в нас у Кременчуці, може ви чули, шо вона є. Є. Там я вчилася літать із парашутом обращаться. Як там кончила в інституті. Ну я ж конала перед Києвом. Я забула сказать шо перед Києвом ото ж таким ділом занімалася. Я дїтдомовська, шо мені і грамотна дуже, оце дуже грамотна. О. І значить те, а там же на Новоівановкі, де стояли 75-й полки, на другім боці був аеродром, там стояли такі два малі самольоти. Іван Кожедуб там був. Він із 19-го ж, а я ж 24-го. Він нам преподавав у льотній школі, оце ж льотне учіліще, він нам пре подавав у Почтовому ж два сади, Почтовый і Пролетарський, понад Дніпром. Почтовый — це іди до Дніпра і дивися як катера плавають і параходи і все, а Пролетарський — стояла велика... Висока, висока вишка. Там ми вчилися літать. Ми його Ваньком звали... того Кожедуба цього. Він нам каже: «Який я там льотчик вам, я Ванько та й і все, ви ж мої». О. Ми вчилися ото. Він було як тільки стали, я той дуже грамотна, дуже таки бідова було, ну а все ж страшно он де, а плигать он куди, а як не розпуститься та вб'юся. Я ж кажу стільки прожила в голоді і холоді, а тепер упаду і вб'юся, він сміється, нічого я піддержу. Це я так балакаю як було. О. Каже, нічого я піддержу, Шура, не Шура, а Ксенія. Це вже мене чоловік і двоюрідний брат у

міліції робив, біля паспортіста, а вони не люблять кацапів, ж руська. О. Ну й отож каже значить нічого я... і ходе наді мною. Виведе нас трьох на вишку, а ми боємося плигать, він ходе, ходе, раз! І штовхнув, а де ж я дінуся, знаю де хвататься, де яка лямка (*сміється*). Плигну він за мною слідом спускається. Пробачте мені, каже: «А ну тут не мокро?» (*показує назад*). Ну шуткує з нами. О. Так отож і те. А потом отож після цього отож нене Шаблій каже: «Ти дуже розумна, хватить розуміть давай довчися отам щоб у тебе був діплом дійствительно, діплом і отправив мене в Київ. Я в Києві і вчилася, там і війна почалася. Ото таке. І о тут у нас, Людочка знає, може ти молоденька (*показує на інтерв'юера*), Ємець Савелій Нікітіч, це ж його діти тут і все. Я ж не знала тоді, ні. Я тоді, не знала що й до чого, о. Він, я після грамотна уже була, все, то те, а це вже після того вже. Після війни. А до війни, кончила ж там місяць не дали практики, а на д десять днів раніше екзамени, здала. Ну й що ж, знали в бумажці в мене написано хто яй що я. О. Вони мене отправили на перепідготовку. Ну й була на перепідготовці. Як прийшло время, нас повдівали в гражданське. Ну й дали нам все те, що нам треба. Навчили трохи, перевчили, я ж її тієї, азбуку Морзе, не знала нічого, не знали, а нас навчили, перепідготовка, перевчили, перевірили. Кажуть між собою чую, кажуть: «Шо це за дитина така дуже розумна!» А бач на старість дурною зроби. О. І отож обмундіровани, і в один прекрасний день, нас 3-х дівчат посадили у самольот. І нас той... А тепер, я скажу ось що, полетіли ж ми, ніч туманна була, а оцей лагерь Освенцім і вся його територія, як що те, вам можуть характеристику дати. Оцей Освенцім називався по одному великому хазяїну дід Освенцімський, хвамілія і на його хвамілію оце назвали оцей лагерь Освенцім. Так він заснований давно вже був, а ми ж не знали, ми ж. О. І те нас обмурували ото дали нам ото дали нам із-заді торби і все з собою, і ну пістолет канешно ж. І шо, далі казати?

Да, далі.

Ну і ото тобі, одну застрелили у воздусі, другу — пристрелили, вона впала. О. Поки вони з ними та... А я за гілочку зачепилася, за дерево, повисла. Ну в мене духу хватило обломитися і впасти. Поки вони там з тими двома дівчатами работали. Ту туди, а я встала і відійшла дальше і оце шо на мені було я його вспіла, лопатка ж у мене сапьярна з-заді, я лопаткою під деревиною вирила дірочку і туди все склала і загорнула. Ну я ж в гражданському, у воєнному нас не відправляли. Ото таке. Ну шо ж ніч туманна була, нічого не видно,

а відтілю я знаю на кардїй вишкі, шо охранияють лагерь і територію, стоять вишки на кождїй вишкі пулімьот і стоїть із автоматом цей ж наблюдатель. Ну і все. Оце і все. Мене забрали як старшу дружку, одвели у Освенцім прямо в лагерь. Там мене привели, подивилися така хороша дєвочка молоденька ж. Повели в баню, обстригли кругом, усе повистригали. Голову намотали. Бо воші завелися, ото тепер ми в туалет ходили отією бумагою, а в них була тільки вужча. Ото тими лен точками, як бентами голову і отут отак поперемотували щоб може (*показує під пахвами*), ну може шо там я не знаю. А в бані дві чешки покупали,принесли полосаті сорочки, чешка стала і давай рабо тать. Оце так вона мені виколола отут нехватає до шістьорки (*показує номер на лівій руці*), вона дала мені чорнильний карандаш, щоб я, бо їм прийдеться мене ще приводить і ще раз колоть, і вона мене пожаліла, чешка. Ото тобі таке. Ну й була я там була й була, була й була. У 9-тім блоці. Нас на те. Оцей Освенцім він оброблявся самими оцими концтабірниками. Ну я ж не знала нічого. І один раз, я не можу дати вам розказувать, а кажу тільки те, як у мене було. О.Один раз, як ідуть єврейські колони, там усі національності в лагері були. Як іде яка колона на роботу, як не хватає людей, в мене 7-ма команда була, вона така здорова, цілих 400 чоловік, капо, на карді 50 анвайзерки були. А капо — сама старша на всі 400. О. І вони причому були «фолькс дольче», ті полячки, наші руські, ті шо прийняли подданство німецьке, їх перевело... «фольк дольч». Вони нами командували. Були й руські, й українці, й поляки, й хто ти хочеш, хто хотів жить там. Да, дівчата, правду кажу. О. І значить шо, один раз це вже прош..., проходило скільки время, ага ми й канави копали там для пере... а всі землі орошались в їх о, ото ж копали траншеї. Стоїть значить копаєш лопатою, тут ж усе время не копатимеш, став на лопату схилився (*встає і показує*), підходить із пістолетом, шарах біля тебе, схватилася. А він каже на російському: «Іване, не гайся, робиш не робиш, хитайся. Заморилась, заморилась, нахилися тихенько». Він поляк сам, а «фолькс дольч». Ото такий був Ларош. Фу... (*зітхає*). І оце так жили. І от один раз, це блок 9-й був. Ну ті, шо приходять, ті шо приганяють сюди, а тоді його розблокірували вже, він став такий як і всі. Нас виганяли, в три часа ночі. Є в тебе де писать? Чи там пише, шо я кажу. О. Я тобі сейчас казатиму. В три часа нам волят подиматься. Ні. Підожди не те! Ой...

Нас пригнали в страну озверелых,

Где построены концлагеря

Произвол для врага здесь открытый,
Чтоб терзать патриотов сердца!
В три часа нам велят подыматься,
Когда мирные люди еще спят,
Полуголых, голодных и босых,
На поверку становятся по пять (апельх)
Если болен боишься признаться,
Потому что лечения нет,
В крематорий нас возят лечиться,
А от туда дороги уж нет.
Миллионы народов погибло,
Их навеки тела сожжены,
Они тоже хотели свободы,
О которой мечтали и мы
Так, найдите сволочи освободители,
На вас уже пришел смертельный час,
Уже в Берлин пришли наши освободители,
И отомстят, за всех, за нас.

Оце послідній куплет. Записано? Пишеш? В один прекрасний день нашу пострйоли колону в 400 чоловік на робот, тут не хватає в єврейській колоні людей. На десятку відчеканили туди. Ну потом назад везли, як ми з роботи йшли, то нас тільки три осталося в тій колон, ті видно трошки те...три де... три жєнщини осталося. І нас привезли з ними прямо куди в... куди? В крематорій, і нас трьох туди тоже. Отак присіли ми, спустили вниз і все. А там таке як... у душ підеш, з цієї із оцих тих іде газ, циклон, іде газ. А раз ми вже там, нас уже душать. Андрій Ющенко, я ж його не знала — хто він і шо він, це вже после, був із трьома мужчинами такими самими. Їх не випускали за лагерь, вони воєнноплєнні. Андрій і ще два вигрібали із оцих... отак воздуходулкою, це колись кочегари були тоді, ще оцих не було шо сейчас. Кочегарки отак...воздуходулкою захиляють оцих шо попадали, шо померли, і те, а вони ж решоточці оці і каждую решотку опадає попіл. А там чани стоять унизу. Опадає попіл, вони ж ці хлопці із чанів цих вибирали попіл на транспортьор клали і на машину ви...транспортьор вивозив на поля удобреніє. Вони глянули шо нас три, ми ще не попали туди усередину. Ну ми ж не знаємо шо вони там балакали шо ж. а в нас так ота сторона лагерь жєнський, нам треба було на цей Беркінау наш, та там он є написано наш лагерь. Шо робить, вони шось шу-шу ми ж не... вони шо зробили попід

проволкою, а посередині між двома лагерьми... Ой Боже, траса проходить стоїть бродкамера хлебна... хлебний корпус, привозять із Малого Аушвіца, тоді Аушвіц був. Тут не було нічого, тут тільки люди. А в Малім Аушв... Аушвіці хлібопекарня і ковбаси, і все там робили, у Малім. Туди підходила залізна дорога і туди везли транспотом людей. А з Малого Освенціма уже везли, вели колоною із овчарками, уже до нашого лагерьа не було залізної дороги. І ось слухайте ж, що таке, що таке, я ж не знала хто вони і що. Андрій каже: «Дівчата тихо. Що будеш робить? Слухайте, що ми будем робить?». Оце бродкамера стоїть, вони попід проволкою якраз рядом із крематорієм по... я... унизу щипчиками розрізали, вже току унизу нема, розрізали проволкою і один вниз туди, а один виліз туди до бродкамери, а ці удвох нас попротягували туди і поза бродкамерою, провели через трасу, і пропхнули в той лагерь. Каже Андрій, це вже ж тепер кажу ж Андрій: «Сидіть як мишки тихо отут за блоком за оцим, ми вас заберем». А вони ж хліб ж завозять по лагерьах із бродкамери беруть на той бік і на цей. «Сидіть як мишки тихо». І ми сиділи, як мишки тихо. Вони нас із хлібом трьох перевезли на нашу сторону. Ото такий Андрій був. Ну а потім ж почали проводити залізну дорогу до нашого...бо біля цих крематоріїв, біля нас не було залізної дороги і не везли поїздом, а гнали пішком. А тоді як, ой як наші війська погнали їх до Сталінграда, почали прокладати залізну дорогу. Нас вигнали 50 дівчат і 5 там коли десять воєнноплених. Я бачила Карбишева так як ото з чоловіком сидю (*показує на протилежний бік хати*) на тій стороні, на тій стороні біля нас інша колюча... І там рів по дорозі через дорогу і Карбишев у генеральській формі прямо стояв. Ну я ж не знала, що з ним рядом Андрій стоїть, стоять і все. Ото таке. Я це вже коли я взнала де таке. І ото тобі таке, ото якби не Андрі, мене б давно уже не було. Значить чи мені судьба така чи Бог же ж його зна. Ну і що ж ото тобі таке. Фу ...Утік із Освенціма так що його через 3 місяці піймали всьоравно і пргнали. А де він утік як... ну я ж не знала цього, а пошти що над лагерьом збили самольот і тоже з людьми, но він загорівся і пропав, що там осталося не знаю. А за лагерьом була поляна і там ото обломки. Де ж...ж де обвалився, де пристрелили туди возили і запчасті і він із цього полігона після роботи заховався між отими само льотами і втік ночтю. Ну всьоравно його піймали, овчарки покусали в нього ще й ж було травми на ногах івсе, ото тобі таке. Я ж не знала, що це його синок буде десь (*сміється*). О. І ото тобі таке. І ото як Сталінграді, почали від

Сталінграда наша армія усилилася, почали ото ж почали лінію прокладать і він попадав у ті п'ять всегда Андрій і ми коли не коли, от й побалакаєм. Нахилимся, ми возили гравій оце так як сейчас пісок насипали під желіпну дорогу. А були між ними хароші люди, старенькі із овчаракми. Ми так тут робили ту шось взяли зробили гаїчку відкрутили або шо, уже нам хлопців дають і ми з Андрієм познайомились. У... як лари, оце вагонетки, ну спортилась мені прислали їх двох ото нас п'ять біля вагонетки щоб не так важко, хіба їм шкода нас. Прийшли і ото нахилилися дедушка, як так, канешно царство йому небесне, нахилився, овчарочку взяв, а я ж німецьку вчила у школах, пре... подавали ж нам. Узав овчарочку і пішов, і ми ото з Андрієм, мабуть, неділь дві підряд ото як на роботі були, і все время. Про шо ми балакали, скажіть, про свободу, про те, шо ми хочем їсти, і як на свободу вийти. І тут тобі мене вже не було, в лагері, як Андрія піймали. Мене вже не було, нас 500 дівчат вигнали, посадили на машину, підвезли трошки, а тоді через гори, і все отправили в Австрію. 500 дівчат, ну там харашо нам було, там. Гражданський лагерь, дівчата робили на воєннім заводі, і там був барак воєнноплених, отгорожений. Вони на само льотнім заводі робили. О. і це всі дівчата там і хлопці були, свободо ходили там. І на отгородили барак на 500 чоловік. Пригнали нас туди. О. ну нам там лучше ж було. Там у нас був чоловік переводчик, такий шо з нами по-людському, ну ми не довго були, як тільки наша разведка, і нам їсти там лучше було. Тут же (у Освенцімі) тисячі, нас построять або в барак пр.. принесуть баланди у кібеля. Ото як на степу, ми коли там нам лучше, бо там у нас миски, дірочка в мисці, отак продовбана і біля того прив'язана. О. Нам там лучше на степу було. А в лагері хто шо може, той те і з'їсть. О. А штовбовище чи ота комната, шо ми їли, та ж іще й своїм подругам відбере, а нам шо. І так хлібінку на чотирьох, так вона ще середину отак на два, на три пальці виріже, а тоді нам оте начетверо розріже і дасть. І була полька, полячка, оцього діда Освенцімського внучка вже, Гелена і на спала. На другій боці наверху. Так як я в лагері. І в мене. Та в мене є ось знак отут ідосі налив на нозі. А ми ж у дерев'яних довбанках ходили. Мені зовсім ніяк було ходить і як тільки виїхали команди. Вийшли, кого на машинах, кого пішки сейчас же йде команда провіряє, як тільки на лагері так і заберуть, у крематорій відвезуть. Мене ця Елена (Гелена) каже, слухай. Я не знаю чо вона мене полюбила. Но я з ними балакала по-польськи, як із вами оце сидю, балакаю і по-російському. І по-

німецькому, я з усима балакала, я дуже розумна була. І каже: «Слушай, что я скажу. Севодня будет комісія, давай перелазь на моє ліжко, тих забрали куди там не знаю, перелазь і лежи в сінниках, поки пройде комісія, вони мого, вони їхнього польського ліжка не трогали вони знали хто вона. Я лежала під сінниками під тими, укрита і ковдрою, і подушками її і всим. Поки пройшла комісія, а тоді я вилізла, нога отак завбільшки (*показує на ногу*) мені ніяк ходить. І вона мене чотири дні ховала поки взяла ніж і розрізала мені оте тоді, в мене нога стухла, вона каже: «Я більше не могу». А вона в пачкарях. Їм же, усім людям, з усіх стран посилки по 5-8 кілограм, а нам 200 грам, руським. Вона мене вилічила і давала там якусь мазь. Вона в пачкарні ото робила, а єврейки робили, 500 чоловік робили в пачкарні у красних косинках ходили і не полосаті сорочки, плаття, а лагерні сірі, сірі, прямо самі настоящі, називались лагерні. І вони ото приходили пачки ж туди, посилки розбирали. Ну й мені попадало від Ленки, ото тобі таке. А поки нас пригнали у Австрію, Сонька тоже полячка, нами командувала. А там було два хлопці такі хороші. О. Мені тоже непогано, мені попадало коли й поїсти. І возили нас, ну... Ми там не дуже довго були. Нас ганяли щитай на роботу. Той до нас харашо ображався, переводчик нам нічого, тільки він ото. А одна полячка мені погано зробила. Оці пакети, шо сейчас на базарі продають, оце одежу оцю, оце вони були тільки проволкою обкручені оці здорові пачки. Оце ми ними витирали лапчасті до само льотів там да нас водили на фабрику, робили. Там станки були, оце ж у Австрії, ну вони від Бремена єсть город Бремен, там аж на морі, а від нього багато хвілій їхніх тих і оце там була фабрика їхня, і туди ганяли і воєнопленних і всяких. І те, робили там із-під станків ось ванни, по конвеєру лапчасті в це... І вони шо ми витягаєм відтіль і витираєш оцими ганчірками, понятно. А тепер я оце ходю й кажу, Боже, Боже... У нас у Полтаві. Наша там організація. Поки я їм нужна була, поки сахарь, молоко возила я їм, поки їм нужна, а тут одна мене ніхто, я кажу правду! Наші концтабірники в яких вони в лагерьх були. Он показувала ж вам, в яких вони лагерьх були. Поки я хароша була імені харашо було, шо вони мені помогли. Нічого. Я їм возила. Мені й Люба, давала, Олександровна, я на неї казала Любочка-голубочка. І тут давав той Сергій Миколайович, як його? Забула вже хвамілі. Він і сейчас мені хороший. О.Тай я хароша їм була. бо привозила мішками і сахарь, і муку, молоко і все. Той я хароша їм була. а тепер он там десь є в газеті, шо він писав уже 19 тільки осталося. А чого ж ти не згадав,

шо я одна тут осталася тільки, нема ж тут нікого. Ну нема ж тут нікого більше, ну хіба ж це правильно. Сергій, безсовісний ти. В нього жінка вмерла. Я була на похороні, і ховали, і в того вмерла жінка, в Миколи Івановича, шо раньше керував, а це Рибалка, шо керує тепер. А мені й обідно, й думаю, Сергію, Сергію отакий ти друг був. А він мені каже: «Я харошу пенсію получаю». В нього друг, йому зробив, шо він воєнний після... А вобщем Бог з ними. А мені ніхто нічого не робив, бо я нікуди не ображалася. Я даже за чоловіка не получаю, то він умер у 1974 годі. Це ж у 34 з поло... А я нікуди не обращалася, може б мені воєнкомат і дав за нього пенсію. Мені для того, щоб поїхати кудись, мені дитину треба з Полтави визивать. Він сердиться, мамо, а я боюся його тривожить. Він не годиться нікуди. І кажу: «Колю, я...». «Мамо яке ваше діло». Дивися, бензін сюди приїде, бензін повезе мене туди. Ну по гроші, як німці давали, він мене возив, бо я на чотири часті розділила усім, я нікому. Я собі лишнього. Не вг'язала всім ділила. А Колі таки давала на бензін. Фу... (*зітхає*). І оце все. Оце так із оцього Хіртенберга. У мене з нього нічого нема нічого. Там мені прийшла якась бумажка, ну вона по-іспанському написана, я не знаю ні до кого не ображалася. Де є у мене із Хір... І як прийшла наша разведка, уже вскочила у Вену, головний город. Нас вигнали відтіль обратно. І гнали обратно до оцього Матхаузена 14 суток. Не давали обратно ні їсти, ні пити нічого. І хто, діточки мої милі, ми йдем колоною по 5 і нас же одна одну шкода. Які там національності... Оце шо зараз робиться з нами, хохлами, ми один на одного, як собаки. А там ми так берегли одна одну шо не можна, кажу вам, чесно кажу. Як ми берегли одна одну, у нас у кожного свій організм, є вже дитина йде така як і я, вона вже не видержує. Ми вже відстали від колони. Ми вже самі елі, елі йдем. Підійшли один з одного боку з автоматом, другий — з другого, ми її під руки ведем, підійшли нас розігнали, шльоп. Хай мене Господь простить. Шо я могла зробити? Ми відійшли колона, ногою відкинув на бік і пішли і все, догнали, і ми... Дев'ять душ пристрелили поки дійшли до Матхаузена. От таке. Прийшли до Матхаузена. Думаєте нас в хароші діла привезли, там був блок смертників у Матхаузені. Там були тільки льотчики, ті шо їх позбивали на територію. Бувш... Ото й шо армію здав, як забула? Трижди Герой Советського Союза, льотчики збили самолёт, там були і там був один із Черкас, і такий молоденький, сидів за пулімьотом. Їх було там 50 душ, вони приречені були. Їх не... Могли ніяк не випустить, вони ж не думали шо відкриють Другий фронт. Вони ж не

надіялися, не було ж Другого фронту. Тут тобі Другий фронт з'явився, і вони ж американці ж прийшли, перебралися через Дунай. І це ж Маутхаузен над прямо над тим тільки переправа і все. Нас туди пригнали і посадили, крематорій на тому боці, а нас під забором посадили, хто остався з дівчат, у полосотому у всьому. Нас повинні були спалити у кре... у Маутхаузені, це. В мене брехні нема, ні одного слова, якщо хто є із таких як я, підтвердять. Гевм'язева є під отам не доїзджая до Києва та... Та їх дівчат, мабуть, уже нема. Бо я вже. Мені прийшло один год 65 откриток поздравітельних на День Рожденія. О. Ото тобі таке. І оце нас ото ж туди пригнали. А ми вже негодимося, всі замазані, ми ж ішли ні купані, ні миті нічо, і їсти. Діточки мої милі, оце де нас посадять, вони ж моляться, а ми іще мажори їхні оце великі вози шо на краю на краю колеса і посередині колеса, і їхні всі сумки постових отих, шо нас із собаками гонять тоже ж ми його тягнем. Як униз харашо, а як нагору, як нам. Беремося з усім, а вмирать не хочеться. Сідаєш. То там де ми сиділи, уже там травички нема, ми все виїдали повністю. І ще у тих горах, у австрійських, єсть трава, та вона у нас є, вона похожа на часник і пахне часником, прямо я десь отут не знаю, це як я приїхала ще тоді десь під Піщаним отам не знаю. Ну я знаю шо є така травичка, шо часником пахне. О. І ото виїмо, де шо не є. як коли загонять нас на гору на... в їх же свинарники, вівчарики, корівники там же великі, а ми там уже повиїдаємо уже в їх нема там ні їсти коровам нічо, повиїдаємо усе. Ото така. І за 14 суток нас догнали до Маутхаузена і ото посадили перед тим, шо нас прислали хлопці робили підком оцим, 20-й блок він усередині лагерьа біля... о... крематорія обгорожен колючою проволкою і ток пущен. Да, вони не могли нікуди. І слухайте ж, я вам скажу сейчас. Вони за три дні, вони ще ніхто нічого не знав в лазці їм не вдалося втекти. О. Підкоп зробили і їх назад загнали. Їх не спасли... вони їх загнали в крематорій, а вони ж розумні з технікою з усім оцим знакомі, там шось понаробляли шо їхній крематорій не став робить, шось порозламували. І шо вони не робили уже нічого не зробили йому і так він і остався не робочий. А нас уже туди не загнали, бо ми вже...а їх три дні тому назад, поки ми приїхали,сюди поки нас пригнали, нагору вивезли, вивели через протоку на баржу посадили і замінірували отих усих льотчиків, то були. Фу...Ми ж не знали нічого. Ну сидимо ми. Ми щей тоді Богу не молилися нічого, бо вже наробилися так, шо вже не знали, шо нам робить. Ну шо ж ото нас узяли й загнали у той блок, їх вивезли, а нас загнали у той блок. Ми ж тоже такі самі як вобни і ми

ото були. І в один прекрас... за. Так, нас повинні були підірвати наш лагерь, оцей Маутхаузен, 5-го Мая 45-го года. І в той день ястояла, ми грузили машини німецькі з картошкою, вони тікали. А через протоку був місток вони тікали. І знете що я вам ще скажу, ну вони задержали. Там було при Маутхаузені був дом терпимості, для оцих охранныків, що отам для вищого командування. Там були й полячки, й руські, і був в нас отут у Полтаві, я її впізнала в них отут під ногою був номер *(показує)*, такий як у мене отут. У неї отут і отут *(показує на руці і на нозі)*. Любку я впізнала, ну я що я буду казати. Вона концлагерниця. Видно ж якось зробили, що те, ну я їй сказала, Любочко, дитиночко, я знаю хто ти така. Їх 50 чоловік вигнали ну їх оці що нас осво... не спіли вони вигнати із собою. В таких пеньюарах, шикарні дівочки, курять. Ну їм не вдалося, не знаю, що з ними зробили, як там не знаю. Но Любка тут я точно бачу її. О. Ну і що я стою на ящику, бо я дивлюся угору, йдуть танки, під'їжджають ближче коли, то танкетки повзуть на нашу гору, де мої 5 дівчат і два югославці, оце ж із цих підсобних приміщеннях картошку витягали і мені, а я на считала ящики, щоб не пере грузить машину. І стою ж у полосатому, у всьому. О. Під'їжають, туп і стали, і ніде нікого не стало, біля мене не знаю, де хто подівався і стою сама на площадці на цій на дорозі що йде вниз, піднімається люк, вилазе в касці і в те, дивлюся дивлюся виходять, я ж не знаю їх різниць, це ж американці. Підходять до мене, отак бере мене, отак за те *(показує на руки)*. Дивиться на мене і щось до мене балака, я по їхньому не розумію, не знаю що це таке. Болтали вони зі мною, болтали, дивились на мене дивились. А лагерь уже замінований був. Нам на три часа лагерь зірвати, а вони в час приїхали. А тоді, дивлюся коробочку до вуха підставив, молоді чоловіки. Підставив щось плете, плете, а я стою, як дурочка, дивлюся на їх. Він показує щоб я стояла. Я ж стою, коли біжить, парень підбігає щось балакав, балака о з ними. Підбігає до мене і теж ж починає балакати, а я дивлюсь, отак руками роз... А він тоді каже мені: «Дак то же ты наконец?». А я кажу: «Вот это дело другое я русская. Слава тебе господы начала разговаривать. А то каже стоїть як німа. А що сам мене хотів, я русская, розумієш? Ну все і він почав, а я кажу ти менше зо мною балакай, давай, ну я з ним по-російському балакала. Давай, в тебе оця коробочка балака. Давай визивай мінорів, хай проте... розмінюють вход у лагерь, бо ми заміновані. На кождій вишці стоїть постовий з автоматом із чим, із собаками. Наш замінували лагерь, в три часа дня нас підірвуть. І він тоді бігом

дивлюся, біжать, я ж то, воєнне діло ізучала, знаю що таке біжать і торби із-заді, міноискателі. «Вот это дело кажу другое. Давай, і вони ото пробігли. Чула й бачила що вони роблять. І оце ж хлопці висипали із двох воріт, висипали на поляну. Ту, де ми стояли перед лагерьом. Там є наші три кременчуцькі хлопці: один із Поток, один там із та є хлопці там, бачу. О. І ото тобі таке. Нас освободили. На цей день нам нічого не дали: ні їсти, ні пити, ні харашо ходити. А тільки сказали, хлопці наші отут є в книжці, роз те... розоружили тих, що осталися німці. Забрали автомати чи що там не знали, і стали на охрану лагерьа. Він каже ми не надіялися, цей уже вповсе, сказав Сергій, молодий 22-го года. Каже: «Ми не надіялися що вони могли в таке время і замінювати лагерь...Огірок, помідор бігала щоб купити, а лапшу наготовила тільки прийде, вкину хай терпе...На сьогодні нам не було нічого. Переводчиця у нас була зо мною в одній колоні, Ліда, вона знала тринадцять мов у те время ще. І вони ото нас всіх завели в лагерь. О. Усе зробили, повипускали всіх з Ми ж усі закриті були в блоках, потрібні були розірвати блоки і все, і освободить же. А я ж йому ото й кажу: « Ти давай, менше балакай, а розмінируй, що зайти, бо там люди сидять, ти знаєш скільки нас? Це ж я тут одна кажу, а там подивися скільки». Ну там такі були і негри, і всякі національності були в отім Матхаузені. О. Та було такі що без ночі... і все так вони ото прямо котилися осюди до оцих, бо вони поняли, що це ж їхні. Ой, діти мої милі, якби це не хто мені розказувать, оце я сидю як перед Господом Богом, своїми очима і своєю душею прожила. Це все на моїх очах було. Я все витерпіла. Ото таке. Ну й що ж. на другий день нам навезли їсти й пити, й харашо ходити. І хліб і що ти хочеш, понавозили, відкрили столову. Да, стали годувать нас все, і понаходили ті, що в столових робили і все. Вобщім хватало там усіх і подлих, і хороших, і яких хочеш. Ото таке. Були ті, що продавали прямо серед лагерьа, їх унічтожали. Ми знали що їм робить. Ото таке. Ну Андрія я ото як ото нас з Освенціма виве..., більше його не бачила, чуть чула. В нас було безпроводочне радіо, цигани в нас і там жили сім'ями. О. Ото таке. А тоді ж після того приїхали, там десь знаті, що нас приїжджали забирать. Вони що відог..., а вони всьо равно нас гнали пішки, бо транспорта не було, аж у самий Львов пригнав, а під Львовом є Самбур там проходили пере те. А мій чоловік оцей, що я з ним жила 30 год, він був там із воєнни... Він офіцер, кончив стрілкові-пулімьотне училище у Смоленську. О. Начальником був між своїми, щоб охрана лагерьа. Шо вони ті амери...Шо вони ті бендери нам

робили. Діти, вірте мені (*голосно*). Я можу й це сказати. Був трижди Герой Советского Союза в оці ла... Я дружила з цим Павліком, Суровой Павел. Дружили, ми ходили в кіно ж там було і все. Я такого не знала, я такого не думала, що ті бендери можуть робити, що вони їх восхваляють, що вони нам робили. Вони тер терли скло в масло. Ви розумієте що це таке, скло в маслі? Я ж його в отому не в... Вони знали що нас пригнали отаких не... І що вони нам робили. Бендери давайте скажу, я скажу і їм там (*звертається до інтерв'юера*). Фу... Ідем ми з Павліком, іде такі розфуфриндені баришні красиві страшно і йде ж наші хлопці, ми з кіно ідем, ідуть хлопці. Дівчата підійшли бендери взяли наших двох офіцерів під руки, а ми ж ідемо до лагера він же наш він станенький теж ми ж з ним ото з ним ото з ним як балакала я от туди, от туди. О. І ото ж ідем балакаєм собі куди нам грешним до чого доведе, до лагера і сам ж ш там у лагері, вони розквартировані в тому, а мій чоловік ото ж ними командує, ними там. Фу... Дивимся повернули вони не сюди куди ми йдемо, а це ж наші діти, вони ж у команді мого чоловіка, нема їх. Ми потихеньку, потихеньку, йдемо дивимся. Павлік став з одного боку теж 19-го року, а за другим деревом отакий завбільшки каменюка лежить і де вони ділися немає їх немає, ні дівчат, ні хлопців нема обох. Павло зразу, а вони ж значить що це таке. Зразу сигнал дав хлопцям, антену, підняв (*показує*), сигнал хлопцям дав і тут через 15 минут приїхала ціла машина воєнних, ми ж ідемо до лагера ж дійшли. Сказав Павлік координати де приїхали, що ви думаєте, трохи далі хлопці гуртом, їх 15 чоловік приїхали, гуртом відсунули оцей камінюк вход, діти, щоб мені, спустились туди, усе завішено коврами і потолки коври, стіни коври, і далі коври, і нари коврами, і нікого немає там, ви, розумієте на ми ж не бачили, що за ковром ще дірка, є а вони ж автомати на перед готові хлопці. Боже, діти мої милі, вірте мені, мені й сейчас, якось що пацан один схватив отак ковер, віхилить вони вже, обидва висять догори ногами і горла поперерізувані, миски під ними стоять і кров тече в їх з голови. Клянуся Богом, всіма святими. Я своїми очима це бачила. Мене Пашка схватив отак під руки і каже що ти, ти хіба хужого не пережила, чого ти. «Это же наши, — говорю, — успокойся». Понятно. Їх ото витаскали, забрали так що з того, як наших хлопців уже нема. І вони ото ходили по наших лагерах, ходили, носили нам і їсти, купити. І в хліб запікали усе що хотіли, запікали оці Бендери баби, і молоді такі жінщини, ходили заволікали хлопців, може вони і до нас таке робили, но ми ж не знаємо це коли вже ото вам

таке. А потом ото наші прийшли тут вони є, вони. Назад ішла у мене через плечі був автомат, і був у руках пістолет, пиши, я не боюся. Йдем, а вони баура. Оці хазяїва, їм же інтересно дивитися, що ми в полосатому йдем. Мені Серьожа привіз цілий, хотів щоб я летіла. Ото Катерина Ющенкова, то ж її батьки туди поїхали, тоді як освобождали, то їх, їх освобождали тоже не в концтаборі оцім, а в другім місці вони туди полетіли. Тільки вони ще тоді один одного. Це я правду кажу, я знаю. О. Фу... І ото я просила, дай їсти. А я кажу: «Ти войну прожив кажи мені, прожив нічого не случилось, ні тобі, ні твоїй сім'ї, обробляв, німців годував». Він же ж що він мені скаже, кажу, дай їсти і далі житимеш. Не даси, дивись *(показує як нажимати на курок)*, це мені не довго. Спустить курок на тебе. Хочеш жить, дай поїсти. Він іде, достає дає. Так хлопці там чехи йшли та казали: «Боже яка вона отча яка, як же ж так воно так». А що мені ще робить. І ото вони нас пригнали, аж у самий ото під Львовом, а тоді Самбур і ото ми там на пересильнім пункті були, мабуть, із місяць були. І я ще цьому своєму чоловікові. Пригнали, а в нас то тоже нічого не було, розрушене все було в Советськім Союзі. Наварили нам супу із очистків, із картошки. І вивели ж і нас, тільки пригнали в лагерь і він підійшов, я такий і такий по званію і те, а я кажу знаєш, що мені до лампочки хто ти такий, а він каже оце ти і будеш самою главною між усіма дівчатами. Посадили насісти, принесли, розливають, а вона із картошки. Він підійшов дівочки так і так. Я захватила ото ту тарілку та як швиринула йому в морду, облила всього. Кажу: «Давай, а ти — кажу, — Галино, отам із Києва, Галь давай миску на ложку, давай ставай їж. Ти тоже це — кажу — їси? Як тобі не соромно, ви нас пригнали он аж з відкілья, пригнали і отаким годусте». Ну помімаєте, він: «Тихо, тихо. Посадим на гауптвахту». «Знаєш шо, какать я хотіла на твою гауптвахту. Я сорок штук відбула гауптвахт, ти ще не знаєш шо таке гауптвахта. А я — кажу, — вже пройшла, мені знаєш скільки, у 45-м, з 1924, мені вже 21, я знаю шо таке гауптвахта». А полячка сама покакала в оці тряпки, шо ми витирали лапчасті, а я ж дуже розумна і той шо нас водив на роботу, він за мною всегда. Ну я вспіла з ним побалакать і вона збрехала. Шо то я сіла туди... А я де. А неміць брав і обпачкав руки, а вона сказала на мене. Ну я не довго була там два дні не була. Такі стіни гвозді і вода по стінці тече. Попід ногами, а я два дні була. Ту полячку, ну їй хлопці дали добре, вона ну якшо та Поліна жива вона й досі мене згадує. Хлопці дали їй ото таке. Оце і все. А прийшли шо нам, «изменники Родины».

МОХТАН ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

Подайте будь-ласка свої особисті дані: прізвище, ім'я, по-батькові.

Я сам урождьонець Полтавської області, Кременчуцького району (*кашляє*), сільсовет Пришиб, а село Роботівка.

Це тут поряд?

Тут, осьо, воно як напрямець, то сємь кілометрів. Я там ото родився, і то кода нємци зашли...

А в якому році Ви народилися?

У тисяча дев'ятсот двадцять п'ятому, одинадцятого місяця, двадцять п'ятого числа, ну воно пошти двадцять шостого. Ну а мене ж не признають, шо я з двадцять..., щоб документ мені видати той, шо мені нада, мене не признають. Говорять: «Ви з двадцять п'ятого года і всьо». Понімаєте як (*посміхається*)? А там усього місяць. Я... Місяць і п'ять днів. Разниця! Ну, я отож... Я пас лошаді. Лошаді пас я для Советської армії, которіє должні в армію були піти. Я їх пас, сохранияв. Там у нас був бригадіром Робота Михайло, він мене до сорок третього года він був як бригадіром, от , його не трогали, і мене не трогали. Я лошаді пас, а було прийдуть, а лошаді я вже так приучив, шо як я дам команду. В мене коні була лошадь під верхом і я лошаді, як тільки я в очерет лошадю заїхав, то весь табун туда, в очерет. Прийдуть нємци, це як вони зашли тіки. Прийдуть нємци — нема ніде нічого.

Мохтан І.В. (2006 р.)

А до війни чим Ви займалися?

Ну, я учи..., ходив ще ж у школу, я в четвертий клас ходив якраз,

потомушо школа була далеко. Пришиб. А в зимнього время, зимнього время я... Тода ж ні транспорта, нічого, треба ж пішки ж ходить, а воно чотири кілометра, то не так легко було.

А як Вас війна застала? Як Ви дізналися що війна почалась?

А й... Війна у сорок першому годі ж почалась.

По радіо дізнались чи...

Нет. Воно якось получилось я не знаю, шо казали чи... Зразу говорили шо шпіони, а потом говорять це уже немци. У нас же ж то переправу вони робили не тут, де...

Тобто просто люди говорили між собою?

М. — Да между собою. А вони переправу робили туда ще нижче. От, то а потом у іюні місяці говорять, шо немци уже на цю сторону перейшли. Ну, перейшли немци, а у нас, у мене, дві сестри і мати. Батько був в армії, вот, а я із матерею ж так... прийшли...

Лошаді всі були в конюшні, а потом я уже на другий день, як бой пройшов, немци пішли сюда вже на Кобелячок... Ну, немцов багато похоронено було у Пришибі. Там есть комуністи сховані, іще до войны, так вони те розламали, а на другій стороні уже хоронили своїх солдатів. Ну, а січас його розрівняли, його нема нічого. Нема нічого, тіки там був недалеко клуб, а от клуба ото вони, там раньше був базар, так вони ото там похоронили немцов, а щас там нема ніде нічого. От. Так я ото до сорок третього года так ото лошаді пас по команді цього бригадіра. Ніхто не пас, один я.

Бригадіром хтось із місцевих був?

Да, да. Із нашого села, його так і оставили, потому шо командувати тода ж не було людей, такого ото, а він був, ото його в армію не брали, бо він то чи болів, чи я не знаю — це діло його. Ну, а він командував усим парадом. То я у сорок, сорок першому годі ото ж із сорок первого года до сорок третього года, так я пас ті лошаді. В сорок третім годі уже перед цим, шо должен уже наші войска...

Уже німців почали гнать назад?

Да, назад гнати, то я не знаю як воно получилось, я зразу скривався. Скривався, а потом, ну, а лошадів жалко, то я ото табун випустять, я до їх підйду, вони мене понімали. Тварина вона привикас до человека. Так я ото підйду і раз їх скриваю, скривав а потоп ото хтось продав мене. Говорят: «Він дома», — а то прийшов Горобець, поліцай, старший поліцай із Низів тут один, його вже ж немає, вони померли...

А як я його взнав? Як ото каменоломом поступив сюди в кар'єр, а

він розвальщиком робив. А я див... ну, де я його бачив? А потім на вибори пішли, а він кожанку як одів от «а-ах ти сволоч отака так ти ще кажу в Германію супроводжав, а тепер, кажу, скриваєшся тут? «Я воював, я отсідел» Та, кажу, то мене не інтересує. Ти, кажу, скоко людей угробив тут на переправі. Він же ж, вони тоді ж тут діяували шо хотіли, те й робили. Ну я так це все вже пройшло, а йо... Заходю в магазин, кода нам, як учасникам, давали пайки там, подешевше, то ще при советської власті уже в цих, уже в цих годах. Я підійшов, а дивлюся й він пайок получає, так я там гучу як підняв, так його там як по-понесли, не дали йому ні пайка нічого, вигнали його з магазину. Ага. Вот, ну, то так воно перелом. переломалося, переламалося, і як в сорок третьому годі, кода мене уже у Кременчуг нас ото с чотирьох нас піймали...

Знайшли в селі? Так?

Да. Вадіма і моєї жінки брата. Двоюрідного.

Односельці Ваши?

І ми, однохвामильці ми, із села: Петро Мохтан, я — Мохтан Іван, а то — Петро Мохтан. Його Федорович по-батькові. Воно якісь родичі, а тіки воно я не... не допитувався, де воно там... І Шиндель Василь із Пришиба. Оце нас чотирьох арештували і видавали нам справочки такі немци, ото як в Германію нас ото як арештували і видавали у сельсоветі справочку. А там, а там шось то цей же горобець тим виписав та вивели їх на двір, а мені ще ж заповняв він, а потім його чото позвали, а він уже дописав та говоре: «Забирай справочку і йди на вулицю». А я глянув, а він поставив п'ять так чу-уть наверху, а я взяв так черкнув — восьм зробив (*виправив рік народження з 1925-го на 1928-й рік*). Сховав ту бомажечку і пішов. Ага. Пригнали нас, привезли нас у Кременчуг, там цирк дерев'яний був, ото туду нас звозили і на другий день...

Багато вас там було?

Багато...

З багатьох сіл ловили?

Да уже, де кого піймали, то туду і під охороною з собаками, було то... Ну, я всьо равно збіжав, ну я Кременчуга не знаю, я, я в ньому не був.

Тобто Ви з самого цирку втекли?

З цирку, я виліз. Я отакий був шапкий, був худенький, ну, бистрий був. І виліз-то так шо ж, а й до базару не дійшов, мене поліція обратно задержала і ето...

Документів не мали з собою?

А я їм не показав. Вони мене туди загнали і так ото... Бо я якби показав, так вони б били, а так я ж їм не показав. А туди мене, і... Потом мати приїхала, так до вагонів не допускали. Нас погрузали, а вони з собаками не допускали нікого.

Грузили Вас у звичайні товарні вагони?

Да. Да... Возили нас і в Вену, і потом розпридільчий лагерь був пересильний, щитається у Вені. Ну, у Вену привезли...

Яка це пора року була?

У сорок третім годі.

Ні. Осінь, зима, чи...

Осінь, осінь. Ще я й у Києві збіжав. Пристроюся до мостовиків, де дорогу з каміння. З камінців вилаживають дороги. Я якби тепер... Тепер я по тому, що учили потом немці в концлагерях по поцях спеціальностях, то якби то, так я б там би й остався, у Києві. А то не *(посміхається)* не вмію я ж нічого робити, ну, що я коні, лошади пас. А що ж що з мене ето, так я тога ото то обратно мене піймали, обратно посадили у цей вагони ці і поперли...

Уже в інший вагон, чи той самий?

Уже в другий я состав попав.

Вже без земляків своїх?

Да. Уже я остався... Не. Ізо мною остався Петро Мохтан і із Махнівки Микола етот *(згадує)*. Та ось Льонькин брат він теже в концлагерях був він січас теже інвалід він... Та тут він у Комсомольську по Горняков живе. О, Старушко! Старушко. Той теже був у концлагерях ото, ну, він не в цім лагері тіки був, а його брат, його брат зо мною вмісті. То ми ото ну що попали в Вену, там ми й зустрілися обратно на цім же пересильном пункті... Я, найшли ми Вадіма його, їх брата, от і Василя Шинділя, це з Пришиба. І ми попали на шахту в Катовіце. А там воєннопленні робили та й говорять нам в'язням, я раз спустився туди, а потом як виліз, пайок получил я. На сім днів давали вони пайок.

А ще нас не обгаражували. Ще так як вроді, як вроді, нам довіряли, що ми не будем розбігатись. А потом я пайок получил... Петро Мохтан, я Петра Мохтана взяв, ми однохвामильці і поїхали, пашли ми. Ну, що якби, щоб опит хароший був у мене, я думав де-небудь до партізан попаду. Воно ж, ну, що ж кого не спитай так, а вони говорять: «Може ви партізани? То уходьте, бо немці шукають партізан». А потом у Катові..., у Перемишлі, я до Перемишля

добрався із Петром. Ми у вуголь сідали, ну, де ото везуть...

Залізною дорогою пересувалися?

Да ну... До Перемишля я добрався. У Перемишлі розгружуються ці вагони з угльом, ну, куда нам діваться ми тога вилізли, а чорні, от там один поляк говорить: «Ідіть сюда». А ми, я ще ж ще польського языка дуже ж не понімав, а потом він каже: «Хто ви такий?» Та, кажу, українці. А тога він трошки начав нам роз'яснять: »Уходьте сюда та помийтеся отут, бо немци ішут, потому шо тут недалеко десь партизани». А я кажу: «От якби нам туда й попасти». А він. А я такий невеличкий був. А він: «Ти ще дитина». На мене. Ха-ха (*посміхається*). А я кажу: «Нічого, що дитина. Як би мені, кажу, туда попасти» (*кашляє*). Петро мовчить, він такий високий був (*знову кашляє*), іще два київських до нас пристроїлося воєннопленніе.

Ну шо ж я, я був маленький такий і худенький, то я ото зайду в село, як ми переходили. Я зайду, попросити, мені дадуть, хто півбуханки хліба дасть, хто кусочок сала... О. Я ото хлопцям принесу, накормлю. І сам наїмся, і хлопців накормлю. Я то не боявся, мене то, у мене була ця справочка, і от когда ми уже в Перемишлі, уже це щитається Западна Україна воно почалася. І ми уже ж, жита-а такі високі були (*показує рукою*), ще не скошені. Ну, а те це як добре запомнив, і ми як одну полянку перейшли і другу. Дивимосся, дивимся, а він замітив, на лошадь і поїхав. Ну ми думали шо поїхав, та й той, я вийшов на дорогу. О. Коли минут через три чи ілі через чотири він на лошаді і мотоцикол. Немци. Ну, куда вже, вже нам не було, куда ховаться потому шо стрілятимуть же. О. Нас задержали ото. «Документ». У Петра не було уже справочки цієї, о, він то... А я кажу «Є у мене документ», я йому витягаю, немцу, він подивився: «Kleine, як ти сюда попав?» Малий. Двадцять восьмого года, ну шо ж ти. Він цих, значить забира, а мені каже: «А ти йди до мамки». На мене. «Е-е-е не, — кажу, — брат мій оце, ми, — кажу, — а він оце... «А як фамілія?» Казу: »Мохтан його хвамілія і мене Мохтан. Його, — кажу, — батько і мій батько — брати». А воно ж фамілія одна, так його тіки Петро звати і його Федорович по-батькові, а мене Васильович. І привезли нас, через етот, на машину, привезли нас в Перемишль.

Забрали вас усіх? Так?

Да. І я сів же. Мене ж не той, не сажають, нічого... Їх наручники понадівали, а я так. Я худий такий був і мені вірять, шо я ж з двадцять восьмого года. От. «Іди додому, — там уже по-українськи один

сказав, — ти йди додому». А я кажу «Та шо ж його, я брата не покину. Я без його куди я піду?» Ага. І ото ми там ото, він ето (*пауза*). Привезли нас в Перемишль до тюрми. Їх забрали в тюрму, а мене не пускають. Я сів під брамою, там під воротами, і сидю. Ось уже темніє, вийшов цей же шо охораняє та... «Чого ти тут сидиш?» А я кажу: «Я до брата». Він позвонив начальника до тюрми, він вийшов, каже: «Пустити його. Хай іде. До брата». Пустили мене. Я прийшов. Він сказав: «Накорміть його, бо він, — каже, — він голодний». Я наївся і ото до хлопців прийшов там, де вони в одній камері сидять. І я тудай зайшов, а вони: «О-о. От харашо. Ти попроси хай дадуть тобі шо-небудь їсти». А я кажу: «Так вони мене накормили, можуть не дати». А вони кажуть: «А ти попроси». Я вийшов, ето , на кнопочку нажав, — прийшов той, шо откриває: «Чого ти?» Я кажу: «Дайте братові їсти.» А він: «Nein. Nein. Nein,» — кажу, не той... по-німецькому. Кажу: «Він голодний, а я шо ж, давайте йому, щоб я його накормив.

Вони мені... я пішов на кухню. Мені той наклав таку (*показує руками велику миску*) миску каші. От. І хліба. Я приніс. Вони, хлопці, понаїдалися. Хе-хе-хе. Я так ото...

І ото ми там сиділи дві неділі нас держали. Ну я ж от Петра нікуди. Удень виганяють мене на вулицю, я по улиці ходю кругом тюрми тієї. От. А потом перевезли в... Прийшов вагон цей такий, шо для заключонних, клітки такі... Вони цих виводять же, Петра і цих двох, а я так... і там іще із того... перевозять нас... І я тудай зайшов. Вони закрили і повезли мене у вагоні, мене тоже із ними. Думаю, десь часа два чи часа півтора. Открили — «Вилазьте». І я виліз. От. Там Жезл і Тарен. Вони один від одного недалеко... Ми ото там місяць. Уже мене не випускають.

І куди ж Вас привезли? Знову якась тюрма?

Ну із Жезело, у Тарно. Ну, не випускають, то чо. Уже й мені так: коли дадуть їсти, коли не дадуть. О. І говорять: «Ти точно с партізанського отряда, «на мене вже. Ну, а документ есть, справочка ця, шо з двадцять восьмого года.

А отом нас через місяць погрузили і привезли в Освенцім. Концлагер. Оце ось в мене номера (*показує номер на лівій руці*), оце ж із Освенціма. І в Освенцім привезли у лагер, нас зразу в баню. Баня, ну, там придупридили, шо молодих, молодих, ми не знаєм чи руських, чи українців будуть каструвати ілі не. Шоб ми токо робили, а то, а вже шоб плода не було. Ну, шо ж, це ж таке. Коли не. Ну, до сорок

третього года, ну я там казали, що токо євреїв кастрірували.

Ну, єврей, цей, що предавав, преподавав нам, він преподавав оце так: пічником, пічницькі роботи, щикотурні (*штукатурні*). Ото ж мене отсоединили, я попав в малолетки. От. Крутили, крутили, — ну, шо, це ж дитина. Ще. Ще так кажуть: «Як він мог попасти, вот это интересно. Шо той, возраст двадцять восьмий год немци ні одного человека не забирали. А як він попав — интересно». Ну, ото предполагали, шо я десь з партизанського отряда. Ну, мене так ото спрашували: «А може ти де в лісі находився?» «Та, — кажу, — в нас і лісов немає. Де, — кажу, — на Полтавській області есть ліса? Ви дуже їх бачили? І ото, еслі то, то питайте, — кажу, — фронтовиків, — вам скажуть. У нас, — кажу, — захист є. Поле от, — кажу, — й захист. Обгороженный захист, — кажу, — то для снега, задержка (*насаджени лісосуғи мається на увазі*). Ну лісів у нас нема.» І вони покрутили, покрутили, ну я ото, та пошти зіму я ото пересидів. Я вивчився пічникувати.

Лише навчали вас молодших? А дорослі працювали?

Да. Хлопці на роботу ходили, а мене учили. Мене токо навчали.

Багато вас там неповнолітніх було?

Та нас було, навірно, человек сємдисят таких одобрали, ото. І ото нас обучали. Це так: грубу робиш — затоплюй, затопляй. Як димить — побив. Розбирай... Ну, це практика. На другий день роби. А я це, як то мені в голову вдарило, шо кода батька, батько топку переробляв, пічник наш тут. Масний. І він тут... А я все так любитель був, заглядав. А він: «Хочеш вивчиться пічником? Оце запомни...» І я це надумав, шо він мені... шо він мені казав: «Всїгда ход оставляй на кирпичину, і вона не буде диміти і буде гріти». Як мені це в голову прийшло, я й сам не знаю. І я, значить, ага. А він чи, значить, на четырнадцать щоб ход, а я він тот, я взяв зробив по-своєму Ага. Затопив він: «О! Gut, gut, gut!» І всьо, «Харашо». Уже мене не побили нічого. Я тода хлопцям давай казати: «На кирпичину (*говорить шепотом*) ход оставляйте, потому шо, щоб не били ж і потом так со временем один по одному і ми ето... навчилися всі хлопці робити, бо я ж цьому сказав, то той тому сказав, шо отак-отак, шо оставляй ход на кирпичину, щоб же ж тебе не били. Щекотурити — це наляпав на стенку, розправив, загладив, зідрав — другий стає, визиває і ото... Учив. Ага. І пліточником, ето... глазурь получали...

А хлопці з Вами були лише з України? Чи з інших теж були?

Та з разних, з разних, там оце у Бухенвальді, в основному... були

там ето украсенці, білоруси були, руські, ну, руських мало, мало, мало попадало, а в основном поляки... В основном поляки й українці. В основном. А потом ми ото ж я ото до сорок третього года, в сорок третім годі я ото попав, а в сорок четвортім годі нас направили... Я, правда, в Освенцімі, я каменщиком робив на... Там робили ето, конюшні і для спорта. Для спортивных лошадей конюшні робили. Отборніє лошаді. Так там все автоматічески: і вода поступала, і корма, і все, все, все. І ото ми там робили. І робили бункер. І в бункері, це як щас: отак бункер стоїть, отак (*показує руками*), то в етом углу у бутилі ми заклали, понаписували хто відкіля, з якого года, все і вбутилку, і закрили, і замурували. Ну, це воно, може, через тисячу лет, може хтось те розвалить. От.

То ото ми там ото робили, а потом десь весною вже в сорок четвортім годі нас одібрали, і перевезли хлопців в цей... Петро Мохтан попав і Вадім, єйо брат, в Матхаузе. Концлагерь. А я попав в Бухенвальд. А потом со временем, я в пересильном, там ото... Там спеціально два барака було дерев'яних, то ото туда в ті бараки то направляють. Там довго не буваєш. Неділі дві, можеш три отсидіти... в Бухенвальді, а потом направляють, куда... куда кого затребуют. Уже в каждого есть специальность. О. Ну, мене як-то... я не знаю... і я встрів Василя Шиндила. Там устрілися — це случайно. А він мені й каже: «А де ж Петро, де той? От, — каже, — ти той, — каже, — нас отправляют у Матхаузен». «От, — кажу, — там їх і іщи. Вони в Матхаузені. Обидва. А я, — кажу, — не знаю, куда попаду». А він каже... я кажу: «Ти переходь». А він каже: «Е-е, вже списки». «І в мене вже списки зроблені, а куда направлятимуть — не знаю».

Коли нас направили на самольотну фабрику Лангензайз. Аж під Французьку границу. Я там ото в Ланганзайсі месершміти, крилля заготовляли. Токо крилля, більше нічого. От. Для месершмітов. То ми там ото вред робили. Оце дадуть мені два-три бура на бормашину, а я возьму та трошки нажав у сторону, ап він бринь — і все, политів к чортовой матері. Поламався. Він тода. Немец ругас. Ото або ніском, або шлангою якою як опоре по плечах, та, — думаю — трястя тебе бери. Приносе вже більші: або тройку вже, або півтора, а то ж такі тонюні, десь міліметровки, ото дасть мені три штуки, а я ж фірк-фірк, і дас більші, то... то тих ото, то за смену я ото, то те я крило три місяці, бурили їх ті свердлили, і еті молотки воздушні, закльопки алюмінієві там... клепали. То я так те крило і... нас через три місяці обратно у Бухенвальд привезли. Ну, ми ж вред робим, шо ж, шо шо ж

ім... Привезли нас у Бухенвальд — це якраз уже... *(пауза)*, не, бришу — це під осінь десь нас привезли потому що я в Бухенвальді... *(пауза)*, ...да, як ось... та це треба дивитися по документах, бо так я не помню. Ага, бо привезли нас у Бухенвальд, назад і обратно ж у ці блоки, у ці то закрили. То там же воно *(згадає)*... у Бухенвальді там повстали, повстали були концлагерники, оце одинадцятого апреля. Я там не був. А... Вони ото копали кругом траншеї, чого-то не знаю, для немцов, а для чого? Ну, говорили шо, для того, щоб для уничтоження лагера. От. То я ото потомушо в апрелі місяці це уже сорок п'ятого года, не в сорок... не в апрелі, десь в началі апреля нас отобрали одинадцять тисяч молодьожі. Молодьо-ожі самої. То гнали було десь кілометров шість от Бухенвальда до станції. Чото не грузили. Вагони були, єсть лінія, щоб нас погрузити, но нас чо-то гнали пішком, чи на унічтоженіс, ну факт той, шо дорогою багато перестріляли.

Т: Люди намагалися втекти дорогою? Тому й стріляли?

Нет. Не тікати, а слабый, а вони ж щоб швидше ето, щоб погрузити в вагон, то пристрелювали. Привезли нас... привели нас на станцію, погрузили у ешелон, ну ешелон так, наведено, вагонів тринадцять ілі п'ятнадцять загрузили. От. І нас возили, ото шо там, ото із Бухенвальда та в Дахау, і півдня не їхали б, і ми вже там би були, у концлагері. А нас возили двадцять одні сутки. Оце пригонять де-небудь, у куток загонять, і ото немци, есесовци, іздівлися над... над, над нами, над заключонними. Оце, ага, там єсть, помер або що... Мерло багато, ну, от голоду, шо як нам за двадцять одні сутки дали по три картоплині... сирих, потом через три дня укинули брюквы, кому брюквина попала, а кому половина, велика — різали, от. Потом через три дня капуста вкинули синьої. Головки. Сирої. Обшим за двадцять один день... Потом при... брюквы наварять, дня через три, така ціляком порубають чи топором, чи чим, Бог його зна чим. Грязне таке. І ото черпак каждому ото принесуть, а як не хватило, то вже й не принесуть. От. То ото ми за двадцять одні сутки ото получили... А потом перед... днів вісімнадцять нас ото качали, а потом укотили бочку сільотки. В каждый вагон, в каждый вагон при... укотили бочку сільотки. А вона сольона ж, а голодні ж люди, понаїдались, а води не дають. Ну, в мене харашо, шо своя, була в мене посудина, то я сечу, сам своєю сечею я спасся. Ото. Ото тім вижив. А кода уже нас відкрили, то нас осталося один вагон тіки, а ті де вагони — я не знаю. Платформи ті, я знаю, шо загрузонні були уже смрад такий шо, ну

чути, що уже вонь. Так цей начальник лагера, в Дахау, цього, що він привіз нас у концлагер, у Дахау, говорить: «Зачем ти мені трупи привіз? Ти мені должен їх живих привезти. А не ти мені трупи. В мене, — каже, — своїх трупів, в мене ж крематорію нема. Я ж їх не жжигая, немає ні бульдозера, нічого щоб їх хоть позагортати». А він говоре: «Мне бил такой приказ». «Ну, якщо був приказ...» — він так тіки повернувся, він виняв пістолет... розстріляв його. Там. На глазах у нас. Каже: «Іздіватель». Отак, по-руськомому сказав, оказується він комуніст.

От. Так я, так ми ото тода, я вже... номера в мене не з, этого, з Бухенвальда, немає, а із Дахау (*кашляє*) в мене... тоїсь, із Дахау в мене номера не має, а з Бухенвальда в мене номер є. Другий, не цей (*показує на номер на лівій руці*). То вже якийсь або помер, або-що, і його номер оддали. От, то я один єдинственный... То нас привезли, а воно якраз ливневий дощ пройшов... Ну, поляки, ті не видержували. Вони як побачили воду — попадали й п'ють. А я не, я не пив, а всьо равно дизентерія відкрилась. Воно ж нас привезли тридцять два человека всього. Живих. Із одинадцяти тисяч. А може, я не знаю, де ті вагони подівалися? Чи вони розстрілювали, чи десь завозили та вкидали може кудась, Бог його знає, ну із нашого вагона... Так я знаю, що пересилили, він в нашому вагоні... Було це так: зайде есесівець, або палкою дубовою б'є... кого на смерть уб'є, кого каблуком б'є у затилок що убив, тода: «Ану забирай, неси на платформу». Його скинули, і він там пристрелив і цих, і їх поскидали тудя. Та обшим...

То мене дубовою палкою кода вдарив він, два рази, достав. Я ж у вуглі-і сидів. Як він мене достав, я не знаю... Або вийме пістолет, та с пістолета стріляє. Кого попав, еслі вже, на смерть убив... Одного попав — каже: «Чи він мене вдарив? Ану, хлопці...» «Та то в тебе пуля, під шкурою» (*показує руками на голову*). Він як-то стріляв, що вона під шкуру зайшла, так йому ножиком розрізали та і викинули. Та і все. І дивись як... як ми, яку жизнь пережили, і як на собаке заживало. Нічим не лічили. Нічого не давали. А оце так, або воно ж таке, слабій, ударився, розбив, воно загнивається і то... А вижив. І сеч спід себе пив. І не знаю аж уже... восьмидсят перший год кончає... Нічого не бачив. Я молодості не бачив. Вся молодость моя (*пауза*) война і концлагера, до сорок п'ятого года. В сорок п'ятім годі вже я попав в армію.

А в Дахау...

А в Дахау як був я, то нас оце осталося... Мене ще ж шукали.

Зайшли американці освободили і говорять: «Тридцять один человек. А де ж тридцять второй?» А я между трупів вийшов надвір. Виліз... Там скирди стояли, лежали, рукою (*піднімає руку високо вгору*) так не достати верха... А я ото между трупами, а потом я як почув, що значит «може ж де він на улиці, мо що». А я виходю. «О, — кажуть, — живий труп іде». І ото мене там фотори... (*фотографували*). Я писав, що як, може, де сохранилось, та фото, щоб вислали... Ніхто не відповідає. А писав я у концлагер. У Дахау. Так а головне, що нас... я уже описував, що тридцять два человека, котріє попали перед самим освободженням... На третій день американська розвідка заскочила, і освободили нас ото. А йшло чотири тищі есесівців на розстріл лагера. А в лагері було восьмдесят п'ять тисяч народа, чи восьмдеся сєм, отак шось. Потому що у Матхаузен — там перестріляли всіх, і хотіли і у Дахау всіх унічтожити, ну не получилось. Американці, американська розвідка заскочила і як-то узнала що есесовці ідуть на розстріл лагера, вони зразу сюда танки, артилерію, усе, бронетранспортьори підійшли. О. До лагера не допустили їх, ну ішов бой всю ноч із ними. Ото есесовці, вони ж настирливі були такі шо...

То Ви в Дахау не довго пробули?

Ні, я в Дахау, щитай в лазареті, в госпіталі лежав, в американськiм. Когда в госпіталі ми лежали, приїхали, приїхало наше КГБ і це случайно один кегебіст проходив мимо нас і говоре: »Не підписуйте, реб'ята, бланки. Бланк підпишеш — ти на Родіну не попадеш.» А я тода, я зразу, якраз мені воно получилось, що він проходив і сказав. Я тода ага раз, раз хлопці... А вони: «Як це? А шо за бланки?». Кажу: «Не знаю, шось за бланки шось...». Ми, значить, визиває. Американський офіцер ногу задрав на стіл. А я такий був. Не боявся ж нічого, бо мені... І щас я нічого не боюся, о мені бзрозлічні смерть, чи, чи хтось помер, то безрозлічно, я мене... нікакой жалості нема, я для етого... воно вже чи... Ага. Я заходю — а він ноги задрав на стіл, кажу:

— Од одних хвашистов спасся, а до других попав.

А він дивиться на мене.

— А шо, шо таке? — а балакає по-нашому, по... прям так ні по-русьському, ні по-українському. Я кажу:

— Тіки свині ноги задирають на стол. На столі, — кажу, — кушають. А він:

— А може у меня ранена?

— Та як ранена, так можна стільчик поставить. А він:

— О-ох какой ти? Подписуй ось бланк. Ти должен шесть месяцев прослужить в нашей армии.

А я кажу:

— Я нікогда не підписував і нікогда нічого не підпишу. Уже, — кажу, — мені написали, хвате з мене, — кажу. А він:

— Паді в оту дверь.

І хлопці ж уже... й виганя, й виганя (*сміється*). І всіх вигнав. Погрузили нас на студебекер і попюрли.

Ніхто не підписав?

Ніхто не підписав. Ну ото ми, правда по півтора місяця, в мене ще ж воно так шо дизентерію вилічили, а потом ще й причи... приключився брюшний тіф. І я не знаю, як я вижив? Воше чудом. І так ото така в мене жизнь пройшла.

А потім куди Вас відправили американці?

Ніт. Нас передали кегебістам. Нашим. То в мене справка тіки була з КГБ. З Дахау. А з цих лагерів в мене не було. Це вже як я начав оці документи, то я сразу написав у Освенцім. Мені вислали із Освенціма документи. І написав я в Дахау. То я там, номер в мене єсть. Мені й вітиля вислали, так уже не мені, не на руки, а на Полтаву, а Полтава вже мені. То в мене тепер аж два, два однакових документа. І там Освенцім уписаний, і там, і там, де в яких я лагерах був. Ото так, така в мене жизнь...

А потім як Ваша доля склалася? Як Ви на Батьківщину повернулися?

Я був в армії. П'ять лет. П'ять лет. В сорок пятом году я польвим воєнкоматом призывався вже. Я ж молодий, я кажу, мені було двадцятий год... мені було. Ще не сповнилося в сорок п'ятім годі двадцять лет, ну, двадцятий ішов. Це десь, воно, ну, після Дня побєди, а мо й десь в іюні місяці, по-моєму, десь... польовий воєнкомат мене призывав... чи в конце? — я не помню. Воно вже вишиба з голови. То я, ето, того, тода призывали мене, то ми зразу нас переділи, як репатруйованих. Зразу у солдатську форму нас не оділи. А якась така чорна одежа... шось таке, непонятне було. А потом ми ото на стройках...

Будапешті ми ото подимали мост. Цей, шо через Дунай іде. Там були його зірвали. Воно ж там так: Венгрія і Чехословакія. То ми той мост подимали лебьодками. Підняли й поставили його. Я не знаю, чи він доси єсть, но там ото я трудився вже. А потом нас (*пауза*) уже на Україну сюда перевезли, у Камяноподольську область, тут ось

церкова там була, тут ото возле церкова нас остановили і там ото...

А потом погружают і говорять: «Отправляєм вас на Кавказ. На турецьку границу». То я, кода приїхав у Ленінокан, отода нас зразу переділи уже в нашу, армейську одежу. І я попав у-у-у (*згадує, пауза*), Ленінокан, а то річка Арпачай... Агін, станція Агін. Возле Алагеса. Алагес. Зразу возле станції цієї Галагес. Ну, там погранічники, а ми як... робили боєвіє точки. Як спеціалісти. О. А ото. Приїжджас начальник штаба із етого і говоре: «Хто може із вас пічникувати?» Я тода отозвався, кажу: «Я учився, я могу, — кажу, — я разбираюсь в етім». Забрав мене, привіз у Ленінокан, я ото для частей ото встановляли котли, щоб варити кушати, от... І ото я там пішов, пішов, пішов і потом ото на станцію Агін, я обратно назад сюда приїхав... Тут я, робили ми бойовіє точки. Пулемьотні. Башні ставили. Обстріл на триста шістдесят градусов.

І відтиля у сорок сьомім годі я приїхав сюда, а в мене батько пухлий. Голодовка була тут. Воно вже чи неврожай, чи я не знаю... Ну, а там нам не казали. Я й не знав. Я якби знав, там можна було... На Кавказі голодовки не було. Там все було: і мука, і хліб, усе. А тут голодовка була. Я не... не могу поняти як це на Україні голодовка, а на Кавказі нема. Шо тут же в основном хліб роде. Україна тода снобжала всіх. От. Вона й щас снобжає. Всіх. Ну, і ото так я... Я приїхав, то я... Місячний, правда, отпуск мені дали. Я должен був получить Орден Красного Знамені за етії роботи, шо я там виповняв. Ну отпуск то дали, а награду не дали. Награду хтось носе, не я. Отак хе-хе (*сміється*). І я так описував і в воєнкомат ходив, щоб запрос дали, а вони кажуть: »О-о, та тепер трудний вопрос, щоб ето все найти.« Так я й не став добиваться. Ну, а тут я... Тут я і первопроходець, і ветеран труда, медаль есть...

Ви назад на Кавказ уже й не поверталися?

Не. Повернувся. Я приїхав на станцію Агін, а турки якраз у августі місяці підтянули войска якраз до границі... Були ж натравили турків, щоб пішли войною на Советський Союз. так їх там, так отам їх як чесонули возле Єревая, то гнали аж до Тамбова. Так вони потом уже давай проситься, та й останувились... Та й три дня в окопах сиділи. А в бою не участвував ніде. Ото так мені приїшлося... Така в мене жизнь була.

Як Вас, чи визнавала радянська влада?

Да. Да. Скверно визнавали. Да. Ну мене ніхто не перевіряв, більше военнопленных вони спрашували, а із нас, з молодьожі... Вони знали,

шо ми, вобше ми не винні. В армію я не призивався. Малий. Двадцять п'ятий год. Тода ще не, даже, той, двадцятий год перед войною ще не брали. Тода так: як двадцять два года було — в армію призивали. А січас говорят: «Е-е, у войну воювали даже двадцять сьомий год». Так причом же я, як в мене не було можності, я б такий, я в кабалу таку попав, шо я не могу. Я радніший би, я якби, може, воював, то я може Герой Советского Союза був. Я не боявся аж нічого. Так шо ж... І тепер я ж нічого не докажу. Я приїхав — вже всі померли.

З рідних нікого не залишилося в живих?

Да, не має стариків уже. Я приїхав — уже немає нікого тут. Той помер і цей помер, шо мене заставляв лошаді пасти... Ну, нема підтвердження. Якби було підтвердження, я б койшо добився, а так аж нічого... При советській власті воно мені не нужне було. І ніхто нічого, нікому. І ми нічого не потребували, бо воно не нужне було.

А зараз немає ніяких доказів?..

Які ж докази? Хе-хе (сміється). Як в селові, де я жив, цигани тепер живуть. Нема там нікого. Нема. Сельчан там осталося... Це Дуня, так вона каже: «Я знаю, шо ти лошаді пас, а які лошаді ти пас, откуда я знаю?» Оце і все. Оце таке доказательство. От. А з стариків — таких нема. І так я добивався...

Це Ви добиваетесь після проголошення вже незалежності України?

Да. Да. І нічого не доб'єся. Туда напишу — вони на месних, а месний наш военкомат приїхав:

– А Ви на рибалку ходите?» Ну к чему это? Кажу:

– А шо ви, рибак?

– Та охота б де-небудь порибачити.

– Та он, — кажу, — до труб їдь, і рибач, шо ж я тебе везиму чи шо?

Ото таке. Та обшим. Січас вони справедливості нема. Нічого не доб'єся. Ось сьогодні по радію. Ну, чого при советській власті люди жили лучше? І ніхто ні за шо не турбувався. За оці услуги, за, за, за оце все, шо, щас воно твореться. «Так може, — каже, — верним советську власть?» Так перевертають, совсьом по другому говорят. Шо ми обратно, щоб комуністична партія... А шо комуністи, шо в них роги були, чи шо? Люди лучше жили. А особенно при Брежневу. При Брежневу ніхто не знав, шо такое базар. Зайдеш у магазин — і м'ясо, і сахар... Ніхто його не брав оцими мішками оцього сахарю. Зайдиш, возьмиш, і... Із тросніка сахар отдельно лежить. Із буряка отдельно

сахар лежить. Все було... Молоко — це... Я не представляю молока, бува піду молока, пива я не любив, а піду в магазин візьму два бутіля молока і п'ю його замість води. Тут оце ж отут. В оцьому магазині, шо оце ж стоїть (*показує кудись рукою*). Його вже продали, його вже чи п'ятий, чи шостий його купляє і не робе. Шо ето за власть — я не могу понять. Як можна так? Ото таке. І щас я не знаю. Ми то вже доживаємо, а жалко молоді. Мені жалко вас.

Ну, та Ви нас до себе не рівняйте. Над нами кулі не літають. Коли Ви вже остаточно повернулися на Батьківщину? Отам Ви говорили, що ще в 1947-у році повернулися на Україну, коли був голодомор...

Да. Був. Батько в мене пухлий був. Я приїхав у отпуск — батько був пухлий. Це істинно справедливо... було.

Ніхто ж не заперечує...

А когда я повернувся, це було... я в августі місяці приїжджав, от, і я в августі місяці туду приїхав, чи в началі сентября я попав, чи, по-моєму приїхав, то, ето, турки войска підтягнули, потому шо ночью мені не розрішили в станцію Агін в'їжджать. У свою часть. А вдень, на другий день, ми точки строїли...

А потім коли ж Ви приїхали в Комсомольск?

В Комсомольск я приїхав у... ну, я ж тут рождѣнный. В пятидесятом году я демобілізувався з армії.

Після закінчення війни ви ще п'ять років служили в Радянській армії і в 50-у році демобілізувалися і повернулися в Комсомольськ. А тут Ви що робили?

Я на буровій робив у Галещині. А потом з Галещини бурили ми тут, на ГОКі. Ну, я так, я робив і на вишкі і пічникував, бо тут домики ставились, от, тут багато було домиков. Печки я робив. І у Галещині тоже так: коли роблю на вишкі, коли мене знімають, я робив топки, потому, шо я був спеціаліст по топкам. А потом, я вже, когда організувався... я перейшов у Редути...

Не пам'ятаєте в якому році?

У п'ятдесят третім, по-моєму, ілі в п'ятдесят четвертім... ну, десь так. І я (*кашляє*) робив каменоломом якраз. А потом, когда вже взнали, шо я пічник, то я там ото на производстве переробив топки. Потом робив по людях я, большинство робив я после роботи. Потому шо начав строїться тут, будинок я строїв, а вона, жінка...

А одружились коли Ви?

В пятидесятом году. Ще Комсомольська не було. Комсомольськ в

шістдесят первом годі... І я ото тогда приїхав сюда, я жив у комунальній квартирі в Редутах. Там так: як роцитаєся — і з квартирі виходь. А в мене ж троє дітей уже було, і я тогда із супругою, супруга робила вже на ГОКе, це в шістдесят первом годі, а я ще там робив. До шістдесят второго года я робив в Редутах. А потом, когда я времянку зробив... Бо участка ще ж не давали, бо я не робив у жилстрої, а вони приїхали, щоб я топки у конторі поробив, а я сказав: «Як участок дасте тут, то я топки пороблю, а не — шукайте пічника». А тут не було ніде пічника кромі мене. Так вони мені ото, я тогда сєм топок зробив у жилстрої і перейшов уже я в маї місяці в сорок втором года (*скоріше всього у 1962-у*), бо в мене дочка менша училася в школі в Низах, то я пока вона школу не кончила, то я там находився. А потом я у марті місяці в шістдесят втором году... киш, тю, вилізла (*проганяє курку зі столу*)... я роцитався і перейшов у рудстрой каменщиком (*кашляє*). После того вже..., ну мене зразу не... даже я робив у жилстрої там склади були у Редутах, це по первоначалу, як вони із жалізної дороги розгружали все і там склади були. І мене попросили в тім домику зробити топку. І ото уже в жилстрої я робив, і тогда ото дали мені участок, потому шо я сказав їм шо якщо я тільки шось ізроблю то щоб мені перейти у своє. Я бистро зроблю. Так я зробив оце времяночку (*показує рукою на невеличку хатинку*) і потом дочка школу кончила і я перейшов сюда. В Рудстрой я перейшов. Якраз на восьме марта я охвормився.

А зараз де діти Ваші?

Тут, у городі. Всі.

Як їх звати?

Світлана, Валя донька і Ніколай — син. Света — з п'ятдесят первого года, Валя — з п'ятдесят шостого, а син — з п'ятдесят сьомого. Оце в мене така була сім'я (*кашляє*).

Скажіть, а Ваша освіта «каменищика» і більше ніде Ви не навчалися?

Ніде я не вчився. Я там ото, в концлагері, мене як навчили, то я так і продовжав.

До речі, за концлагері я хотів уточнити. Ви були у трьох. Умови утримування в'язнів скрізь одинакові чи чимось відрізнялися?

Везде одинакові. Де били, де наказували, як усе... Везде одинаково. Есесовці не прощали і гестапо. Вони єслі наказують, так наказують. Вішали даже на глазах, усе робили шо хотіли. То оце повісили, говорят: »Завтра оце не зробиш, і ти так будеш». Ну, вони

запугували. А я пуга не боявся, потому що мені вже всьоравно. Я був вечний заключений. Єслі би вони завоювали, то я б так концлагерником і здох.

А односельці Ваші, ті, що з Вами були, в концтаборах не вижили?

А, оце ж два — Вадім Ващенко і Мохтан Петро — вони в Матхаузені, там лагер перестріляли. В Дахау тоже йшли на розстрел есесовці. Ну, американська як заскочила розвідка і начальник лагера вже знав, що вони йдуть (*кашляє*), так він їм сказав, і вони тогда підтягнули танки, все на світі і отбивали, шоб, ну, бой був.

От я дивився, Ви 24-го потрапили в Дахау, а 29-го його вже звільнили...

Ну, я ото, як прихали, як привезли нас, то нас осталося з одинадцяти тисяч тридцять два чоловіки всього. То ми щитаєте за двадцять одні сутки получили по сем картошок сирих, по капустині, це шо вкидали, як везли через три дні чи через чотири, потом брюкву, потом дали по кусочку хлеба, а потом укутили бочку сильотки

Багато людей загинуло, я пам'ятаю, Ви говорили. А в самому Дахау чим вас годували оці кілька днів?

Ви знаєте (*кашляє*) я був дуже слабый, не помню... мені тогда вже було безразлічно, я вже, щитаєте, я був ні живий ні мертвий. Ну, а бач як, я був вийшов чото. А от не пам'ятаю, як я виходив із байрака. Я между трупи ото туди зайшов, а вони шукають же ж. Де ж тридцять второй? А я піднявся й вихожу. А вони кажуть: «О, живой труп». Мене хвотографірували. Так я писав туда. Ну, ніхто мені нічого не отвічає.

Як Ви думаєте, що Вам допомогло вижити в таких нелюдських умовах?

Це, можна мені сказати (*пауза*), якесь щастя. Потому шо, це ж була дизентерія в мене, потоп брюшний тиф. Ну, при брюшном тифі біля мене врач ще сидів, ну я не помню його фамилії нічого, воно мені тогда не доходило.

Американський лікар?

Ні. Чехословак. Потому шо багато врачів сиділи тоже в заключенні. Ну, я не помню, скільки я без сознания був. А когда я открит глаза, то він сказав: «Мой Иван будет жить». Оце я запомнив слова його. І потом я більше з цим врачом не зустрічався. А потом ото наше КГБ вже... ну, КГБістві сразу до нас не допускали

Американці не пускали?

Да. Вони хотіли шоб ми у їхній армії побули. Ну, воно як, я не

знаю, вроді , й казали, що ми повинні бути шість місяців у їхній армії, так вони ж підсовували такі бланочки, що я, як підпишу, то я й подданство разом подписую.

Були такі люди, що підписували ці бланки?

Були. Були. Були.

Вони вже не повернулися на Батьківщину?

Да. Ну, хто вину за собою чувствовав, то він старався. Потому, що между нас, между нами даже були еті, власовці. А у власовців вибитий номер отуто (*показує під лівою рукою*) під рукою. А нас роздівують купаться, так їх розривали живйом. Живйом розривали. Оце ми отакі, заключонні. Нас як освободили, немци боялися ужасное дело, потому що кажуть: «То люди не щитаються ні з чим». Боялись заключонних.

А жінки були в тих таборах, де Ви були ув'язнені?

Нет, там, де мужчини були — не було. Була ето... бардак откритий в Освенцимі на втором етажy, даже і українські чи руськіє жєнщини попадали туда, в етой бардель. А у Освенцимі, когда ми сиділи, був блок один пустий, так туди привозили жєнщин-єврейок. А що вони з ними там робили — ми не знаєм. Ну один раз я бачив жєнщину через вікно. Молода, красива жєнщина, ну, а що вони їм там робили — не знаю.

Я боявся тільки того, що малолєток брали на експєртізи.

На дослїди?

Да. Оцього я боявся. Це я як здав уже оцю справочку, а там мені уже підказували що «можут тебе взяти і на експєртізу». Ну, усе, іспитувати на тобі...

А брали таких хлопців із вас?

Брали, брали.

Поверталися вони назад? Ні?

Нє. Ніхто. Нікого. Всі були в крематоріях. Це в Освенцимі. Там було три крєматорії. Вони день і ніч диміли. Ще плює до того там були ями откритіє. Откритіє ями. Вони так, щоб як запалюють оце, так вони так: шар людєй, шар досток, шар людєй, шар досток. Як запалили, а потом самосвалами підвозили висипали туда. То таке було.

Ви поїхали в ув'язнення із своїми односельцями: що Вас за ними потягнуло?

Я хотів... Я їм помагав у харчах. Я було що оце так лісами йшли, оце два київських, то вони не показуються, а я заходив у село

спокійно попросив хліба... Як їх затримали, так їм наручники понадівали, посадили на то, а я йду пішки.

Не було у Вас бажання втекти і повернутися додому?

Ніт. Тоді в мене вже не було бажання. Я рішив... Я, коли вже ми ото збіжали, нам воєннопленніє роз'яснили у шахті. «Пока вас, — каже, — к рукам не прибрали — розбігайтеся і шукайте партізанов. Ото тіки ваше спасеніє». Ну, так я шукав, ну не мог попасти...

Скажіть, а чим годували в'язнів у самих таборах?

Оце ж я вам кажу, що по сем картошок...

Це у вагонах, а в самих таборах?

А там варили брукву, потім привезуть у таких баках ілі в кастрюлях, от. Ото черпак на весь день і кусочок хліба. Це у концлагері. Оце все.

Одиначово годували в усіх таборах?

Одиначово. Одиначово. Везде.

А жили в яких умовах?

А так, барак, постель. Матрасів там не було. На досках. Одіяло і така солом'яна подушка. Оце і все.

Багато людей в одному бараці було?

Восімсот-дев'яцот человек. В Освенцімі, там двохетажні домики кепичні, то оце, помоему, по восімсот человек було в одному. Воно там на чотири половини. А зимою нас оце в баню було погонят, малолеток нас. То оце в баню пішов, купався — дають передіваться: або брюки попадуть тобі, або піджачок. А більше нема нічого. А потім уже у байраке давали брюки такі ж полосаті. А на двор виганяють і держуть на дворі в зімньое времня на морозі. Обливали водою холодною. Оце утрот сонечко чуть то, а нємци оце в ненастроєнні виганяють нас із блока на улїцу между блоки і тогда поливають із шланги водою А вода ж льодяная і голий... та іздівались, як сами хотіли.

Все трудно розказувать. Я все воно уже койшо з голови вилїтає. Вже ж таки восімдесят перший год. Ну, а ще койшо ще так помню. Шо знаю, те... ну, оце як начну розказувати, тогда воно згадується поступенно.

Ну, от все. Чьорт його зна. Ну, а ще ж бачите живий пока. Я й сам собі не вірю.

Ну, добре, дякую. Мене сьогодні цікавила Ваша біографія вже після закінчення війни, де ви працювали...

На ГОКі все врем'я. Ну, я переходив так. Я як спеціаліст був. Він

був бригадіром (*показує рукою на сусідський будинок*), був Свистунов і Іван, він кореспондентом був тут, оце я їх узав двох і обучив пліточниками і вони зі мною робили. Це Мороз Степан, він живий, він був прарабом, то я більше в нього робив. А мене так: то в ГОК заберуть плитку десь обложувати, то обратно заберуть назад. В Харьков їздив даже в командіровку, обліцовщиком, ну, я там не обліцовщиком, а стекольщиком був. Воєнний завод за два дня застеклив. Я стояв тіки різав. Вони не вміли різати (*посміхається*), а я мозаїчник, мозайку ж умію ложити. Ну я по два сантиметра, по пвтора, яка товщина, різав скло щоб розділяти, шо вдруг цей кусок не годний, щоб його вибити, а це хай стоїть. Ото так.

А на пенсію коли Ви пішли вже?

У восьмидисятom году. Двадцять пятого ноябрю восьмидисятого года.

Не пам'ятаєте в якому році Ви пішли до школи?

Я пішов у школу, по-моєму із одинадцяти лет аж, по-моєму так. Должно так бути, потому шо в нас школа була аж у пришибі, далеко ходити, то я зімнього время... то я два года був у першому класі. А потом уже зробили школу у нашом селі. Там чотири класи було, то я кончав у своїй.

А далі чому не вчилися?

А далі война началась.

Ви вже розповідали, що коли війна Вас застала, то Ви пасли коней. Не зрозуміло яких коней Ви пасли?

Колгосп виділяв для Красной армії лошади, одбирали саме лучші, которі бистро бігали. Вот это я їх пас. Приїжав воєнний, вибирав лошади і я їх пас.

Добре, а тридцять другий, тридцять третій роки...

Да, я голодовку знаю.

Як Ви пережили голодовку?

Я могу розказати. Голодовку я пережив через то, шо в мене батько був грам... він грамотний був в мене. Він був у колхозі так як ото комірник чи я знаю, ну, обшим він отетово завідував у колхозі хазяйством. А єврейка приїхала. Єврейка. Це я її як січас бачу: чорна здорова женщина. І вона ото видавала продукти батькові і варили обіди. І ото, хто ходив на роботу — давали їсти. А хто не ходив на роботу — не давали. А дітям вона ото так давала по кусочку хліба. Ну я не знаю по скільки там грам. А де вона продукти брала — я не знаю. Було тода сем с половиною лет. Я не інтересувався. Ну а трошки знаю,

шо була їсти хочеться, а батько каже: «Нема нічого в мене. Як ось приїде вона, шось привезе, то тода уже»... То батько було старається для неї, шоб вона дала шо-небудь для нас, для дітей. То вона давала ото потроху. Ото вона нас спасла. А так ото може ми й виздыхали по троху, потому шо голод був... єсть голод. От і все. Ну, пухлия я не був, а голодував всьо равно. Ото таке було.

Не лякало людей, тих, що з вами спілкувалися, те, що Ви були в концтаборі?

Ви знаєте, мене КГБ не перевіряло, потому шо нас забрали прямо з концлагера. Ми були в госпіталі американському. Приїхав кегебіст і наблюдав за нами. От. А сіки нас там человек було? Я не знаю. Ну, человек сорок було. І ми ніч ніякого нічого не проходили. І зразу нас ото... Американці хотіли, шоб ми у їхніх войсках іще їм то, ну, не знаю, воно якось перемололося, шо він визвав і ногу на стіл задрав, а я кажу: «О, од одного, кажу, от фріців спасся, а до других попав». А він : «А в чьом дело?» А я кажу: «У нас на стол ноги не задирають, бо в нас на столе кушают». А він: «А може в меня нога ранена та болять?» «Всьо равно — кажу — еслі ранена, ви можете стул взяти, чи шо, но не на стол, кажу, ноги задирати».

А тут уже не було якогось особливого відношення в зв'язку з тим, що Ви в концтаборі були?

Тут при советской власті?

Так.

Не, трошки було, не так, не... потому, шо я ж не фронтовик, то було тут уже ж назначали уже получали пайки. То, то дадуть пайок, то забер... то викреслять мене. То дадуть, то те, то те... А ось дали ж мені удостоверение. Це ж видала Полтава. Отут ось. Це удостоверение, от (шукає посвідчення) видавали нам, як концлагерникам. І каждый год мені должні видавати помощь. Ну помощь я як піду, напишу заявление. Тут ісі льготы мої, (шукає посвідчення) от. І должні мені каждый год давати 600 гривнів помощи. То я піду до Попова (мер міста), то він ранше видавав нам по двадцять п'ять гривнів. Це така помощь. Правда в прошлім годі дав по сто. Бо нас уже два осталось. Було ж нас п'ять, а осталось два. А 600 гривнів я ніразу не получав. Тіки удостоверение дали, а получают їх, я не получав нікогда.

А односельці як до вас відносилися в зв'язку з тим, що Ви в концтаборі були?

Ви знаєте, єсть относятся єсть люди жалісно. Потому шо я й в газеті є описовав про себе. Ще десь сохранилась газета, та шо в

Комсомольську у ето...

«Телекспрес» газета, чи «Громадська думка»?

«Громадська думка». То я ото описував усе. То люди уже як узнали шо, то поздоровляли мене, шо я живий остався, всьо, которие мене знают...

* * *

ПІВТОРА-ПАВЛОВ ВІКТОР ОЛЕКСІЙОВИЧ

Представтесь будь ласка.

Я, Півтора-Павлов Віктор Олексійович. Рождения 1926 года, 24 декабрия. Во время войны, проживал, понімаєш, по вулиці тоді Будьоного, щас Леніна, понімаєш, Будьоного, 3. Було в нас мати, батько, понімаєш і два воєнноплєнних було понімаєш у нас на квартирі, короче говоря, скривались, понімаєш. Ну и в один прекрасний день, в воскресєньє ми пішли на великий базар. Взяли велосипед і пішли на великий базар, з Юркой, з одним понімаєш з цих воєнноплєнних. Пішли на ведикий базар і там попали під облаву. Попали під облаву і тікали відтіля, понімаєш, з цим щоб не попасти, понімаєш, до вязниці, тікали туди понімаєш, туди до стадіона, туди понімаєш Динамо, стадіона Динамо, по Лідова вулиці, понімаєш. Ну, короче говоря, тікали від тих, я сідав на велосипед і випав у мене з велесипеда, мой насос під мотоцикла, понімаєш ето. Юрка взяв велосипед, а я взяв цей насос в руку, понімаєш ето. І йшли ж розгаварівали. І захотілося води. Я дивлюся у дворі, понімаєш, колонка. Вода, понімаєш ето. Я зайшов у двір понімаєш ето, а тут понімаєш, така галірея і сидить немець, я пішовжи воду пить понімаєш, а він мені там щось булькече понімаєш, я махну рукою та й пішов, понімаєш, пішов открив кран з водою і п'ю ж воду, понімаєш, а він устав, понімаєш, і ззаді зайшов, понімаєш, і мене ногою, понімаєш, як ушморгав, понімаєш, а там же грязь біля колонки, вода понімаєш. Я упав понімаєш ето, а тоді він пістолет вихватив понімаєш, під мордою мені пістолетом тим молочить, понімаєш, а шо на мне найшло, я не знаю понімаєш, в мене в руках цей мотоциклетний насос, понімаєш. І я його як шарахнув по лбу, понімаєш, насосом, понімаєш. І він як падав вистрілив. А це ж день понімаєш ето. Я став тікати понімаєш. Кругом же ж немци. Став тікати і на Лідова вулиці, там мене піймали. Піймали мене, побили і вкинули в сарай, мотоцикли стояли там

понімаєш в сараї. Кинули мене в сарай, а самі пішли. Ну я немножко очухался понімаєш в цім сараї, одірвав дошку і утік відтіля із сарая цього. Утік і по Лідова понімаєш туди до тюрми туди побіг понімаєш, а там воно після дождя було понімаєш канава понімаєш, а як посковхнувся і впав у канаву виходить із-за угла неміц понімаєш подає мені руку, понімаєш ето, щоб витягти мене відтіля, а вони вже там очухалися понімаєш, біжать уже сюди понімаєш ето мене захватили, лупити і вже не сюди повели понімаєш, а прямо в тюрму одвели. Ну в тюрмі я просидів, понімаєш, около місяця понімаєш там не знаю, а тоді почалася евакуація к-ге-ге. Нас зібрали чоловік триста напевно, зібрали постройли понімаєш і пешим ходом на Южний вокзал сюди понімаєш, на рамку повели, понімаєш, посадили у вагони і отпустили нас на Київ. На Київ я не знав навіть, понімаєш ето, оцей Бабій яр понімаєш. Цей де євреїв понімаєш там убивали. Ото туди в Бабій Яр понімаєш Яр цей понімаєш там концлагерь був. Просиділи ми в тім концлагері. Там в замлянках понімаєш ето просиділи ми там ну може тоже десь з місяц, понімаєш ето, тоді почали нас на роботу виганять. Почали на роботу виганять, понімаєш, на кладбіще вони розбирали де хороші пам'ятники і грузили кудись отправляли. Ну ми там с хлопцями домовились короче говоря з тими що один неміц із собакою це нас охороняв шесть человек, понімаєш. І ми почали тікати відтіля, понімаєш, підібрали такий момент, що якраз можна було такати ну мене короче говоря ось-ось-во у ногу осьюда двома пулям підстрелили, понімаєш. Короче говоря піймали вкинули в недокопаний там якісь погріб чи колодязь чи чо воно таке. В яму вкинули короче понімаєш і ще двоє понімаєш зі мною. Ми там просиділи пошти три неділі в тій ямі, а потом погрузили на поїзд і на Германію. Отвезли нас на Германію це-е-е ніде ми більш не останавливались там в Любліні правда отам були там останавливались. Там тоже концлагерь був рядом, понімаєш. Палили там немци, понімаєш, євреїв на кучу понімаєш складували, обливили бензіном чи керосіном чи шо і палили живих людей. Божеж, палили.... х-х-ри. Ну короче говоря привезли нас у Дахаос. І я ото як просидів там три неділі понімаєш в отій ямі, заболів понімаєш у мене почали наживи, понімаєш, а цей нажив понімаєш єсть лопне понімаєш тече, б-болить понімаєш все. Ну короче привезли в цей Дахаос я не знав, шо то Дахао чи не Дохао то вже после я вже узнав от. Пороздівали нас і короче говоря і щоб-по-щоб-покупаться, понімаєш, во і нам врач понімаєш був чи хто він такий понімаєш замітив шо в мене все тіло в пузирях

понімаєш в ето і забрав мене у ревір. Оревір — больніца, больніца така ревір називається по їхньому. Забрав мене в больніцу і в больніце я пролежав пошти місяць о. Місяць пролежав вони мене мазали всякой мазью, короче говоря вилічили, а потом отправили на двадцять девятий блок. Там було всього тридцять шесть блоков понімаєш це лагерь понімаєш тридцять шесть блоков у лагерь по цю сторону і по цю сторону, а кругом понімаєш забор це від сіля з цієї сторони з внутрінньої сторони, *(показує)* дорожка така понад забором і у три ряда колюча проволока под током. Оце таке охораненіє було, понімаєш. Одвели мене на двадцять девятий блок. Оказується там ще пятьдесят шесть человек було молодьожі понімаєш такой як я понімаєш. І там значить на цім блоці мене здали отуди блоковиму тому, а він якись був емігрант з Києва, понімаєш дядя Ваня був такий, понімаєш. І ото він нас муштрував там нас понімаєш. На роботу нас не гоняли і вобще нічого не робили, тринділи. А потом в один прекрасний время понімаєш ета емуму може з год, а може менше а може більше понімаєш я не помню скільки ночью зібрали всіх, понімаєш, і повели, понімаєш, нас значить чоловік наверно та пясот, а може больше, а може менше розбили по сотнях, конвой на сотню і повели понімаєш, в вели вони нас вдоль граніци понімаєш там там муму-муму.. окупірували всю територію американці. Восьма американська армія, понімаєш. І довели нас, я йшов в третій сотні вот, довели нас оце так як наприклад на Подол оце річка, понімаєш, наша, мост такий, о, а ми наприклад не зо станції, а звідсіля йдемо. Довели до моста до того. О. Так під бугром стаїть біседка і їх шесть человек офіцеров там, понімаєш, німецькіх гхе-гхе-гхе-..... Підійшов до нас, понімаєш, офіцер і чисто на руському языку обрацається до нас, понімаєш, шо, граждانی, вніманіє! Перва сотня, втора сотня, третя сотня сідайте в на дорозі, смотрю, предупреждает, мост менірован, ніхто нікуди понімаєш ні в сторону нікуди ніхто щоб не отходив от. І так поки всі сотні підійшли він всіх посадив, обяснив понімаєш положеніє, оце понімаєш то другое підходить говорить: «Перша сотня встать, шагом марш через мост!!!» Ну знаєш, а мост менірован е-е-ну як же через мост ну-а-а перва сотня прошла, втора сотня прошла і третя сотня прошла, де я був в третій сотні, а там кілометра неверно так с-полтора понімаєш ліс і вгору такий ліс іде о. І він об'яснив, шо подимайтесь в лес, понімаєш отією, а там чотири кілометра американці, немець цей.... Прийшли ми туди, понімаєш за цей ліс понімаєш, там така городок не городок, деревушка не деревушка, ш-шо богзна в старіну називалось.

Вот. І там ми пробули около місяця помімаєш. Ну тут уже в нас между намі, уже наші офіцери ж тоже там були тоже знаєш, старші помімаєш уже зграпували помімаєш по групах і тут приїзжає американський танк, і з ними поляк. О. І об'яснив значить, хто значить тут старший? Собірайтеся помімаєш ето, и-и-помімаєш, партіями, виходьте на трасу Берлін-Мюнхен і йдіть у Мюнхен, потому що тут ще кругом немци, могут вас пострелять то другое. Так шо не розбігайтеся то нікуди, собірайтеся пачками і йдіть, і йдіть на трасу. Ну, так ото побалакали, пришли в Мюнхен. В Мюнхені вже значить були там наші вже представітелі о руських. Об'яснили, шо значить такое-такое-такое дело, хто тут близько з лагерей тут шо єсть помімаєш. А Мюнхен от Дохао восемнадцать келометров, помімаєш. Ідіть по лагерях, по яких лагерях осталися документи помімаєш, там будуть вам проводить, помімаєш ну організацію, цю ту і видавать справкі помімаєш по освобожденію.... Ну оце і все. Пішли ми в лагерь, помімаєш. Через неділю, помімаєш, видали нам справки шо такий-то такий-то освобожденний восьмой американской арміей, направляется по месту жительства. І обратно нас у Мюнхен. А в Мюнхене вже там помімаєш були наші представітелі, то другое уже, помімаєш, вагони були, все помімаєш, погрузили нас на вагони і-і-і-і гайда помімаєш на Полтаву (*сміється*). Ото такий способом я освободився. Освободився, приїхав додому, по ціх же справках получил же документи помімаєш прожив, неверно, та ще й года не прожив, сорок шестом, ну да в сорок шестом я приїхав, ну да в сорок седьмом году і года не прожив. Ночью пришли забрали..... Утром, помімаєш, суд, 10 років і на Колиму.

А пояснювали чого?

А ото — ізменнік родине. Тоді таке время було, шо всіх воєнопленних помімаєш висіяляли помімаєш. Отбухкав я десять років, по сталінській амністії освободився, от. Приїхав — ніде не принімають на роботу! Нічого, помімаєш. Ізменнік Родіне, йолкі зельонис. Та який же я ізменнік Родіне, еслі мені шістнадцать год було, мене в армію ніхто не брав, помімаєш. Оце таке дело, помімаєш, а потом там через одну женщину я устроївся на роботу на ПТРЗ. Ну, я проработал на ПТРЗ сорок четыре года. Ото такий я. Оце сейчас на пенсії і живу помімаєш уже восемьдесят так ото-тей. Оце вся моя помімаєш, довгожданая жизнь.

Розкажіть, будь ласка про Дахау ще більше, там як годували?

Та шо там Дахау.

Які умови перебування?

Годували там, годували так давали понімаєш, утром кофе, в обід — ноль семдесят пять літра баланди і вечером кофе і хлеб. Значить кілограмова та буханка хлеба на двенадцать человек. Оце такий понімаєш оце такий корм був. А кожدة воскресенье, кожدة воскресенье давали макарони і лапшу оце єдинственний раз у неділю макарони і лапшу. Тоже ноль семдесят пять літра давали тоді понімаєш і все. Оце такий корм більш ніякого не було понімаєш на роботу ми не ходили молодеж ця ж, нас тоді ж ціла бригада поповнилась от. На роботу не ходили ото так, тинялися там. Дахао — це спецлагерь, спецлагерь понімаєш, для людей которіє понімаєш, ну висше начальство там було там було, понімаєш ето, там італьянське правительство було, понімаєш наші понімаєш генерали були, о. Було багато всяких понімаєш, таких людей ну-ну вони там роботали, там завод Мастершмід був то ці пожилі люди которіє білі пожилі, в то время робили там на том заводе понімаєш робили некоторіє! Некоторіє, а іначих ніяких работ не було..... Ото, приїжаю понімаєш с тачкою, тачкою така, тачка здорова понімаєш як віз і ото хлопці були запряжені приїжають були поставили біля блока ми вийшли позабирали ото там спеціально ті шо роздавали, оце так годували, оце так жили. Ніяких абсолютно ні їсть, нічого понімаєш нам ніхто ні претензій не предявляв, ні єти, може там кому і преявляли, не знаю, ну нас молодеж не предявляли. Ніхто нас не трогав, о. Ото так ми прожили понімаєш у Дахау.

А Вас там було в'язнів багато?

В'язнів? Там там було дето около пяти тысяч. Ну, наш барак двадцать девятый блок, оце був ето понімаєш молодьожний оце понімаєш, спеціально там хто там до шістнадцяти год чи шістнадцять, керував цей там Іван Іванович оцим делом. Там нас штурмував, ганяв понімаєш, там у всяку всячину короче говоря о ото тако. А там і ксьонзи понімаєш ето були польські попи напроти нас ну вони, вони ж получали посилки, посилки получали і красний крест получав посилки. А руські нічого не получали ніхто, ніякі посилки ніхто нічого той, не давал. То ото ксьонзи нас, попи польські, підкармлювали потрошку понімаєш ето.

Ви спілкувались з ними?

Ну да, спілкуались ото. Ото так понімаєш і жили покамість оце, жили до того пока наа на етап не забрали. А то забрали на етап, нас семь суток гнали!!! Семь суток гнали. И-и-и-и. Чути взриви понімаєш, фронт чути, а нас гонять, і гонять, і гонять. Хто упав той вже більше

не вставав, ото таке дело. Оце дійшли ми помінаєш, до цього моста і оце таке дело ото. Оце я шо могу тобі розказать. Шо тебе іще інтересує не знаю.

А ну розкажуть про ваше ув'язнення десятирічне.

Про моє ув'язнення? Так, а шо я про яке ув'язнення. Я ж тобі про моє ув'язнення і говорю сейчас.

Ні, ну після Дахау?

Ну після Дахау я тобі говорю, я тобі розказав після Дохау. Шо осудили на десять років і отправили на Колиму. На Колиму на золотих приісках був оце і все. По сталінській амністії, як Сталін умер в пісят третьом году, в пісят третьом году Сталін умер. По сталінській амністії оце нас освободили. Оце і все... Шо інтересує ще? Балакайте, кажіть.

А скажіть, будь ласка, про дитинство своє більше?

Про дитинство своє? Дитинство моє було таким помінаєш. Ходив у школу, в двадцату. Двадцата школа була тоді не отут як сейчас, а як підійматься на гору отам там, дом є до біседки такий знаєш до беселки там великий дом є такий знаєш о, дом є такий знаєш, і там була двадцата школа. Ото ходив у школу помінаєш, батько робив кочегаром, мати домохозяйкой була, шестеро дітей жизнь була така, не важна..... Нічим не занімався, нічого помінаєш, ото птичок ловив помінаєш (*сміється*).

А скажіть про сімю Вашу. Ви ж потім одружилися, да?

Потім одружився я, як уже приїхав сюда, помінаєш, ото ж поступив на роботу. Завів сімю, помінаєш. Ми раньше вмісті жили ще напротів жили. Вона тоді учительовала у Шрамковськім районі, Київської області там. Там їх три сестри і всі три окончили педінститут. А як приїхав у неї був брат моїго возраста, ну чуть не мого на два года старше од мене. Брат прийшов с фронту сліпий. У дівізіонной разведкі оце вийшли на заданіє, закурив там один дурак і засікли міномьотом, помінаєш ото всі шістнадцять чоловік погибли, а він остався один сліпий помінаєш. І ото я, вона приїхала якраз в отпуск, я познакомився з нею, та я був занакормий з нею, ну і ми поженилися. Прожили три года, дітей не має. Вона не способна була іметь дітей. Ну шо помінаєш, тоді ми рішили, я пішов до себе туди у партком договорився там щоб узять дітей і це ж взяв оце дочка і ще син у Хакові щас. Оце воспітал, оце я живу щас с дочкою. Ото таке діло.

Скажіть, а Ви пам'ятаєте день початку війни, взагалі?

Як день, який день?

Ну день початку війни взагалі, Великої Вітчизняної війни?

41 года?

Да, 41, 41.

Я помню етот день. Я був в жлезно-дорожном училище, понімаєш ето, на Южном. Там же було понімаєш тоді на каждом углу понімаєш еті радіопродуктори, понімаєш ето і об'явили, понімаєш. А потом нас із ето із жлезно-дорожного училища вивезли, понімаєш, нас на сібір, понімаєш. Вивезли на Сібір понімаєш, із Сібірі понімаєш ето. Ну ми не дійшли до них шоб понімаєш ето. Та в мене в Ворошиловграді жила сестра старша. Вона там замужем, на пятом кілометре. І під Ростовом нас бомбили. Там немци бомбили і ми розбіглися хто куди. Розбіглися, понімаєш. І ето я йшов, десь неділі дві йшов, покаместь дійшов до Ворошиловграда, до сестри. А як я найшов сестру, найшов сестру, то я в сестри жив, навро, місяців три-чотири, а потом понімаєш, рішив іти на Полтаву. І ото пішком, понімаєш, я ішов, де під'їду, пішком піду, понімаєш, і прийшов у Полтаву. Батьки були живі, все нормально. І ото так я останувився, оце мої походження довоєнні. Уже считай це було во время войны воно було, ну це сорок первого года, оце таке. Більше в мене ніякого приключенія такого не було. Оце було таке.

Зрозуміло. А Ви пам'ятаєте голодомор тридцять другого-тридцять третього років? Що ж можливо, як ви там виживали, як взагалі ваша сім'я? Було, мабуть, складно?

Моя сім'я жила добре. Батько робив на мельнице на Молдавського тут же, кочегаром, він там сорок пять год проробив. Так шо ми особенно не нуждалися, понімаєш в етом.

Було в нас шо їсти, понімаєш ето. А от дядько мій, понімаєш ето, у Харкові жив, понімаєш ето. Той він сам з Перещепина. З Перещепино, в нього там осталося жінка і двоє дітей, а він в армії служив в Харкові, понімаєш ето. І він жінку з дітьми, понімаєш, забрав до себе в Харьков, понімаєш, він в колгоспі тоді служив. І жив там, понімаєш. Ну, жінку устроїв там ето чим можна було, ну помагала вона, там була уборщицей. То жінка пожила місяць і втекла від того. Каже, я не хочу, понімаєш, прибирати там після больних, понімаєш. І втекла і там на пічі і вмерла. А дядько викормив дітей своїх, виучив, понімаєш. І все оце, ото така була. Виучив, понімаєш, дочка стала врачом детским, понімаєш. Син був воєнним. А дядько так ото був в колгоспі тоді. Оце моє таке походженіє, понімаєш, таке.

А шо я голодомор, понімаєш, голодомор, понімаєш, тоді був і ось відсіля ось від аптеки, де сей час аптека до Южного, понімаєш, той пройти ніяк було. Лежать. Там упав, там упав, понімаєш. Лежали, понімаєш. Та села вимерали, села вимерали повністю.

Тисячі людей.

Ну да, ну таке було, понімаєш, поломеніє. Це ж спеціально було зроблене.

Штучно зроблено.

Голодомор, понімаєш, я тоді не в том воздасте був, понімаєш, щоб розбираться в цих колбасних обрезах. Но те шо я бачив, понімаєш, то я бачив, понімаєш.

Ну звичайно.

Люди помирали як мухи, понімаєш. Я ж говорю, селами вимирали. Шо ж можна було в селах. Нічого ж не було ні пити, ні їсти, нічого. Конечно люди помирали. Ой, господі. Було тяжело. Ото такос. Шо ще вам интересує вас?

Ну все що Ви можете сказати. Ну от після повернення вашого з ув'язнення на Колимі. Вам було важко далі на роботу влаштуватись, важко, да, мабуть?

Після повернення я год считай пожив в сорок шестом. А в сорок сьомом мене арестували. Та год не пройшло, понімаєш. Арестували, понімаєш ето. Забрали ночью, понімаєш. І значить арестували мене, ото осудили, вивезли, понімаєш, на Сібір, на Колиму. Я отбув там, понімаєш, восемь з половиною год і по сталінській амністії, як Сталін умер в пїсят третьом году. От по сталінській амністії освободили. Нїде на роботу не брали. Я там через свою соседку, вона робила в отде́ле кадров на Южном на ТРЗ, через свою соседку ото вона мені підказала та устроївся на роботу. І ото проробів на одном проїзводстве сорок два года. Оце і всі походження. *(сміється)*

Цікаве було життя. Да?

Шо цікаво було?

Взагалі Ви стільки пережели, багато чого. От і взагалі ну. Як Вам вдалося вижити в таких складних ситуаціях?

Судьба, судьба, деточка, судьба. Я вже тричі там під землею був. Стріляли, ето. Я з Києва тікав, з лагерьа. Вот етот, стріляли по мені, понімаєш етот. Я ж говоря тричі вже був под. І там не мед був там на Колимі, не мед був, понімаєш, там в заключенії. Всього було по трошку, всего не розкажеш, понімаєш. А потом же прийшов, устроївся на роботу. Потом там серед, вместе в шко́ле учився,

прийшов з армії сліпий. Сліпий прийшов у дивізійній разведке, вот. І його, вийшли на заданіє, і один дурачок закурив, їх закидали мінами. І тринадцять чоловік убило, а їх двоє осталося в живих. А йому вибило глаза. І ото я до нього ходив, а потім до його сестра приїхала, учительювала у Франковському районі під Києвом, помінаєш, там вона учительювала. Їх три сестри учителі. І ото я з нею познайомився, і женився на ній. Ну прожив я считай три годи не було дітей. Взяли дітей, взяли дітей. Прийшли ж, пока, добивались, пока документи оформляли, помітсья ето. Воно ж не так просто було взяти дітей. Надо було разрешеніє. Ну хорошо, як оформили документи, пішли ж в цей детдом, де там їх помінаєш ето. Ну, ми ж ото вибрали дівочку. Вона дівочку хотіла. Ви що хочете чи мальчіка, чи дівочку. Кажу дівочку, помінаєш. Ходили несколько раз на обозреніє. Короче говоря, щоб вона привикла до нас. А потім як начали вже забирати, а вона каже, а Вася? А що за Вася? Брат же її тут. І давай і Васю. І ото їх двох узяли.

І ото так у нас получилось негадано двоє. Мені ото з заводу дали квартиру, помінаєш, там на Клімовке. Доміки строїли, помінаєш, заводські. Ну то дали мені там квартиру, проживали з жінкою.

А потім Ви переїхали звідти.

Звідки?

З Клімовки?

З Клімовки я уже переїхав сюди, мені на розширеніє давали квартиру, на розширеніє давали. І то я вибрав, помінаєш, Подол. От я тут родився, та ну і ото переїхав сюди на Подол. Це вже жінки немає тринадцять год. Так ото живу із дочкою, помінаєш. Син в Харкові, помінаєш, живе з сім'єю. А я тут добиваю свої краї. От такое.

А де працює Ваш син.

Син? Син працює, помінаєш, якесь ощество, комерческе общество. Шо ще вас інтересує?

А скільки в Вас внуків? Чим вони займаються?

Оце один внук. А у сина дочка і син. От, троє внуків.

Троє внуків.

Да. А в дочки оце один син. Дочка не живе счас з чоловіком. Так ми живемо оце у трьох.

А в Вас там є якісь захоплення? Можливо Ви там в карти граєте, чи там взагалі, як вільний час проводите?

Я рибак. Рибак. Рибою занімаюся. Но вже счас третій год не ходю до річки. В мене голова крутиться, я не могу, помінаєш.

А вообще, ніякого увлеченія не було. Я рибак і шофьор. Ото і все.

Рибою зацікавився, розумієш, з кумом. Воно получилось так, що рибою почався я зацікавитися з малку, розумієш, бо був я біля річки, виріс я. а вже як узяв дітей почав їздити, розумієш, на Псьол, то мені начальник заводу, Гайовий був, начальник заводу в мене місяць відпустки був, він мені давав ще додатково десять днів до відпустки. І ото я брав кума, в мене кум шофьор машиною, і одвозили нас, і ото ми там місяць сидів, розумієш, відпочивали, і рибачили, розумієш. В Остап'євці це було діло, в Остап'євці. Відпочивали. Так і то, розумієш, а потім уже діти пішли в школу, почалося своє, розумієш, заняття, своя забота, розумієш, час. Я то вихлюпувався. Ну, там діти закінчили школу, то ми рибачили, розумієш ето, і зацікавилися. А так особо, в мене занять ніяких не було. Ото рибалка, моє було призначення. Отоак, дитина, розумієш, ето дело. Життя пройшло, тяжола життя. Дуже тяжола, розумієш. Всякого було, розумієш. Такого хорошого нічого не назвеш, кругом угнітали, кругом пригнітали. Таї зараз воно те саме.

Ви вважаєте, що було в вашому житті більше поганих моментів?

Конечно, діти, більше поганих. Ну що там було хорошого. Куди не кинься, тебе нікуди не брали, ні на роботу, ніякого ні привілея не було. Це ось сей час, десять років десять стало, що стали нас признавати, розумієш.

Да, якось трошки демократії, свобода слова.

Да-да-да, і общество в нас єсть в обществе нас стали признавати. І Кукоба нам випикує безплатну газету, і помогать став дуже. А так ніхто ж тоді, розумієш, тоді не обращав на нас вніманія, ми були просто «ізмєннікі Родіні». Це больш нічого. А які «ізмєннікі Родіне», як я попав в шістнадцять год? Та який з мене був «ізмєннік Родіне». Ото такоє дело. Так що хорошого я нічого не могу сказати, бо його не було. Просто його не було. Ні на що не можна. Просто судьба така, що я молодий був і пережив ето дело, розумієш, ото. Вижив, розумієш. І все добився своїм трудом. І більше Мені ніхто не помагав. Батько умер в сорок восьмому году, о. а жінка умерла тринадцять год назад. Хорошего нічого немає.

Жодної підтримки?

Сам, сам, сам. Сам усе. Було таке, що на роботі одроблю і йду кудись у друге місце подробляти, розумієш, бо не хватало.

Звичайно, щоб більший заробіток.

Да. Було таке. Ото такі діла.

А друзі були в Вас? Можливо юності, чи то взагалі по життю

зустрічалися хороші люди?

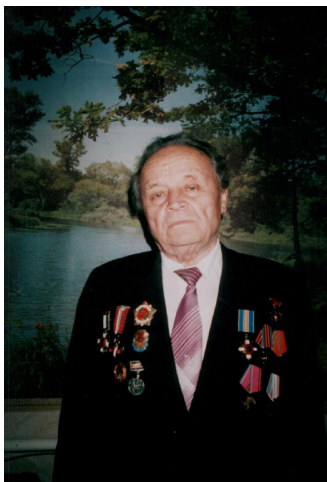
Друзі були. Ну як друзі, то считай по роботі. В мене отаких особо друзів не було. А то по роботі друзі були. В нас був там на Кілмовке посьолок заводський. Шістнадцять доміків поставили там. І ото всі заводські там хлопці, помімаєш ето, дружили там, в доміно іграли. Волейбол, футбол. Ну як обачно.

Як хлопці, да.

Як обично. А такого нічого особливого, як кажуть в моєй жизні не було і нема, і вже його не буде. Оце сижу, помімаєш, цілий день пеньком, у хату, то з хати, то в хату, то з хати. Оце моя теперішня жизнь. Я нікуди не могу ходити, бо ноги мені не дають. І чувствую себе дуже часом з квасом, сходні харошо, завтра погано. От. Ото, детка, таке дело. Нікому, я як кажуть не завидував, помімаєш, нікому, помімаєш, ні Ерот. Шо мог, сам, те робив, шо возможно було. Шо давалося, а шо й не давалося — по-разному було. По разному було.

* * *

РИБАЛКО СЕРГІЙ ІЛАРІОНОВИЧ

Рибалко С.І. (2007 р.)

Назвіть свої особисті дані. Прізвище, ім'я, по батькові. Місце народження і дату народження.

Я, Рибалко Сергій Іларіонович. Я могу і по руському?

Говорить так, як Вам подобається.

По руськи я буду говорить.

Я, Рыбалко Сергей Илларионович, родился 1925 года 23 сентября, Советский Союз, Гадяцкий район Полтавской области. Сейчас проживаю в городе Полтава по улице Коломенской 19.

Розкажіть про своїх батьків, про родину, дитинство, навчання.

Мои родители. Ну, все годы в селе. Отец долго работал секретарем сельского совета. Моя мама была колхозницей. Мы, дети учились в сельской школе, начальной школе Солокевцы, а затем переводили нас в районный город Гадяч, где мы заканчивали семь классов. После окончания семи классов (я окончил на отлично) я приехал в Полтавский железнодорожный техникум, который находится здесь на южной. И поступил в Полтавский техникум без экзаменов. И проучился там два года до начала войны. С началом войны ну наша учеба остановилась.

Хто був крім Вас у сім'ї?

Кроме меня у меня был старший брат Николай, который погиб на фронте и меньший брат Василий, который сейчас уже умер. Работал в Полтаве очень продолжительно в области здравоохранения.

Розкажіть про свою діяльність до початку війни, чим Ви займалися?

Ну, до початку війни я ж був такий маленький. Мені було тіки 16 років. Значить я в школу ходив от це одно, ходив на рибалку це друге ну і звичайно що я допомагав в сільському господарстві, по дому, пас худобу от, дружив з друзями так як всі, приймав участь у різних заходах у наших сільських місностях різні проводилися. Ще я працював десь, ще я був малим.

Коли розпочалася війна в якому класі ви були?

Кагда началась война я уже был на втором курсе железнодорожного техникума. И когда началась война значит наши документы увезли на Восток где-то на Урал, а мы естественно потихонечку не уехали, а разошлись по домам. После окончания войны меня опять приняли в этот же техникум. Наши все документы сохранились и меня приняли опять в техникум, но я его не закончил, было трудно, материально трудно было. Я оставил его, пошел работать. Это после войны уже было.

Чи були Ви одружені. Чи є у Вас діти, онуки. Яку вони освіту мають і ким працюють зараз?

Да, я маю сім'ю, хорошу сім'ю. У мене син и дочь. Син закончил Киевский политехничний институт. Он инженер-механик. Дочь закончила Полтавський педагогічний институт, філолог, працює зараз. Син працює на заводі ГРЛ уже двадцять з лишнім років. Дочь працює в дитячому садку. Жінка довго працювала медичною сестрою, має медичну освіту, ну два роки майже як уже померла. И так я проживаю з дітьми разом з дочкою по вулиці Коломинської в місті Полтаві.

За яких умов Ви потрапили до Німеччини?

Україну окупували німці и у нас став новий порядок, який проводив третій рейх встановлював новий порядок в Україні. По своєму все пішло. Для того щоб ми. Щоб уділити фінансову систему німці забирали молодь, в основному молодь в Німеччину для роботи в промисловості, на шахти и в сільському господарстві. Це був масовий угон приче саме угон, насильницький угон молоді в Німеччину. Особливо мене з села Піски угнали 25 листопада 1942 року, не мене тільки одного, а нас кілька чоловік під охороною поліції насильницьки привезли в місто Гадяч и були ми погружені в вагони, в вантажні вагони, заперли двері, и так нас відправляли. Це було насильницьки, це було насильно, це було жорстоко. И було хто втік все рівно карали, всеравно другим, третім раз ввозили и нікому не вдалося втекти. Тут свистіли поліції, тут свистіли староста села разом з есесівцями, разом з командою так сказати німецького вермахту. Уганялись люди в Німеччину для роботи в промисловості и в сільському господарстві.

Проводилась якась пропагандистська робота щодо вивозу до Німеччини?

От коли мене гнали, коли нас гнали то там не було ніякої, нас просто на станцію пригнали вот, вагони були вже готові нас погрузили и все. Там на станції ніякої роботи не проводилась. Я навіть це не знаю и з мною наприклад ніхто и з нами ніхто не проводив ніякої роботи. Просто ми знали, що їм в Німеччину и все. Були розмови, но це розмови поліцейськи що там буде добре и простіше німецьки так сказати керівництво. З нами пропаганди такої саме в той моменткогда я потрапив туди не проводили.

Коли відбувся Ваш арешт, і хто Вас заарештував?

Ну, я ж кажу, що вивозили з села під рушницю поліцей,

полицай наши да. Полицай под оружие в руках вывозили эти группы, целые группы и гнали пешком, это трикилометра з села до Гадяча, гнали все, а рядом сзади шли наши матери, родители. Плакали все, а нас отаким путем вот так с охраной вместе так погрузили очень строго все и закрыли двери все, а матери потом стучали в вагоны, плакали, кричали Сережа там Ваня все ото так. И вместе и девочки и мальчики всех згрузили потом по дороге разсортировали.

Які групи населення підлягали вивозу тобто відбирали від віку, статі?

Ну, в том контингенте в котором я оказался это было в основном молодеж, молодеж. Вот мне 16 лет, даже были пятнадцатилетние. Пятнадцать, шестнадцать лет им. Взрослых населений вроде наших отцов там не было там, ну были постарше. Были восемнадцати, девятнадцати лет постарше меня так вот такие народ, которые каким-то образом не пошли в армию и все прочие вот их забирали. Были и такие, что пожилые, ну чтобы постарше возрастом таких с нами с нашего села, например, не было.

Розкажіть про дорогу до Німеччини. Хто забезпечував Вас харчами одягом?

Это ехали в Германию очень долго и очень сложно. Это вагон, было очень полно людей, было тесно, было грязно. Давали. За все время и раза три всего останавливались где-то возле недалеко. Помню остановились в Польше в Черестахове (Ченстохове). И в Черестахове выгрузили нас, там какой-то был лагерь вот, где разсортировали женщин отдельно, мужчин отдельно там покормили. Кормили. Ну, кормили какой-то суп помню слабенький суп. Мы там поели, побыли мы там сутки. После этой разсортировки нас опять погрузили и опять повезли в Германию. Привезли в Германию. Меня, например, привезли в город Хернец не только меня, а и наших товарищей с которыми я привезли в город Хернец, где начались наши так сказать рысала судьба наши дальнейшее переживания в Германии.

Яким чином розподіляли на підприємства?

Когда приехали в город Хернец, это хороший город по сравнению того времени, выгрузили на пероне. Я помню я стоял и стояли рядом со мной мои знакомые друзья. Многие дружили, вообще много было молодежи таких постарше. Я помню немец старичок подошел в шляпе красиво одетый и он себе выбирал для себя, для своего предприятия, может это был завод, работников и он ткнул на меня тоже своей палкой такой в грудь вот. Вот это так отбирали. Вот он нас выбрал

целый вот может быть десяток и мы отошли в сторону. Дальше второй немец отбирал, это был может сельского хозяйства, для сельского хозяйства он девушек отбирал так же вот. Отбирал девушек по темнее, где может быть каким-то образом понравились, может по выше, по крепче и так отбирали. После этого нас погрузили в вагоны и отправили по назначению, куда эти немцы пожелали. Мы поехали по их просьбе. Я после этого приехал в город Айбенстог. Это возле Чехословацкой границы в лесу, где строился большой военный завод.

Праця в Німеччині (часів війни)

То Ви працювали на будівництві цього заводу?

Значит это только начался строиться военный завод. Там уже было привезено оборудование. Там уже работали раньше прибывшие люди и иностранцы: поляки, русские там были и мы приехали туда. Я работал на земляных работах. Строил возле завода строили бараки для будущих рабочих завода вот. А люди рыли фундаменты для закладки там заводского типа и прочее. Строился огромный завод. Жили мы в большом каком-то здании, похожий на театр такой и вверху люди были и тут на нарах вот. Я помню у меня был матрац один. Я на нижних нарах спал. Какого-то одеяла было. Наверху мой друг спал. На этих ярусах нарах ото мы так спали. Утром давали нам кушать. Я всегда помню это был какой-то суп из бруквы, с капустой. В обед кусочек хлеба мазали маргарином и вечером привозили тот же суп и утром рано вставали опять на работу. Я проработал там два дня. На

третью ночь я убежал, убежал.

Чому Ви потрапили до концтабору?

Значит мы с товарищем Владимиром с Полташины, я забыл сейчас его фамилию, я его не нашел ни там уже, ни после войны, я искал его не нашел. Мы с ним убежали рано утром еще подъема не было. Мы встали, так мы договорились убежать. Мы потихонечку ушли. Охрана там особой такой не было чтоб с собаками. Мы вроде мирные так сказать люди. Была охрана вот и команда была и командир там были руководители и все. Нам можно было убежатьмы убежали. Благо то, что там кругом было лесно лес сосны. Мы ушли в лес, збежали. Ну что я могу сказать конечно это риск был, ну, неоправдан. Мы не могли совершить такой сложный задум, убежать с такой страны и так далеко до Украины. Шоб прийти дамой мы шли пешком и еще в такое время военное. Это практически было не возможно. Так, но мы ушли, ушли потому шо там было тяжело, там очень тяжело быть рыть окопы, рыть эти эти вот. И мы ушли в лес. Особенно тогда по лесам в Германии шастали эти гитлеры-юнгы, эти пионеры немецки, гитлеривськи, которым было задание специально рыскать по лесам потому что этих побегов было тысячи и тысячи. Они вылавливали узнавали где. Они нас заметили и сообщили в полицию. Полиция окружила и нас споймали. Нас споймали и мы это была первая встреча наша с есесовцами. Они нас с пистолетом с оружием в руках приказал шагать туда, куда нада. И повел нас первый раз в какую-то каталажку. Это было небольшое село, ну в какуюто комнатку, где было как это видно специально для таких. Мы там переночевали. Нам там никто ни кушать мы ничего не ели. Мы были холодные, оборванные вот. На утро нас привезли в другое приехала машина специально забросали в машину специальна машина нас повезли в другой город. Я уже не помню это уже была тюрьма. Там мы проседали несколько дней. Спрашивали откуда збежали, почему збежали ну там все так более менее приносили молока там какаято тюрьма была районная типа небольшая. После этого нас увезли в город Карлсбат Карлаувареса курорт и сейчас он Карлсбат по-немецки Карлсбат баденол: — купаться вот это в гестапо. Вот тут то мы попали в самые тяжелейшие условия. В Карлсбаде большое здание именно приспособленно для работы гестапо. Нас направили в камеру 6-12. Подвалшьеное помещение, где уже были узники, полно узников, полно заключенных с разных стран и мы туда попали туда. Собственно это было за побег, за то нас наказали значит гестапо. Гестапо — это орган

жесточайший так за дисциплину, это беда. Каждую ночь нас вызывали на допрос меня и Володю часа в два ночи вот. Зачем бежал, куда бежал, кто тебя мол сказал что надо бежать, почему? И били, били так, что зубы повыбивали, били так, что и Володе пломб восемь восстановили сильно. Приходили мы в камеру помогали нам, окровавлены были. Нам давали нафталин так вошел в камеру до того было другой раз сколько людей, шо нельзя даже лечь или сесть все стояли отак было. Камера небольшая, людей напхнут стоять сутки стой. Нам было совсем, как приходят с допросов всегда люди всегда побитые им дают место утром полежит ото за ним ухаживают ото так. Потом последний раз, мы там просидели две недели,мы там пострадали сильно и последний допрос был ну, зачем ты, куда ты бежал, а я сказал, это видно моя была ошибка, я хотел я бежал на Украину к своей маме и он кода последний раз сказал: «Да, ты хотел Украину и ты ее получишь». И он в ответ сделал мне «Украину» он мне сделал контрационный лагерь Вертенбург. Без суда и следствия прогрессивно, как это называется, я попал в контрационный лагерь Вертенбург которому это гестапо долго везло нас. Пять автобусов нас везли человек восемь. Нас рано утром привезли к этому конслагерю. Мы не знали что такое конслагерь — это лагерь огорожен проволокой под напряжением. Ворота красивые, крепкие. На воротах написано по-немецки «Арбайтмахтрай» — это труд освобождает. Вот так работай хорошо получишь свободу. Это была неправда.

Значит и нас пересчитывали, пересчитывали раз, два по голове айн, цвай, драй. И там ругался матом это выучил уже. Это нас 8 человек кажется было, да. И вот здесь то я переступил черту между жизнью и смертью. Пошел я в лагерь, в контрационный лагерь Вертенбург это лагерь смерти, это лагерь уничтожения, это беда. Мы не знали этого, кагда увидели там люди ходят все в полосатой форме, вы видели может по телевизору эти полосатые формы, в этой форме, в этих полосатых беретах все вот. Мы оказались там в этом лагере. Прошли мы определенные процедуры, карантинные блоки, разные там санобработки и нам соответственно выдали тоже такую полосатую одежду номер, который пришивается на груди и на брюках. Номер у меня был 135 по немецки айнхундертфунддрайцих с красной триугольничком.

Красный угольничок это означает — политический. Все русские, украинцы нас там называли русские украинцы все равно. У нас был статус политических узников. В лагере носили эти винтели черные это

было опасные, это саботажники, были зеленые — это бандиты, были желтые — это евреи и так далее. Вот русские носили красные винтили. И немцы тоже коммунисты носили красные винтиля.

Скільки часу Ви пробули в концлагері?

Значить я точно знаю. Значить я хочу сказаты я работал в этом в каменоломне, то контррационный лагерь был тем и славен, что эти жертвы там работали на камне это грузили. Два года, два з половиною года я пробыл в этом контррационном лагере.

Хто був поруч з Вами? Люди яких національностей?

В контррационном лагере были национальности со всей Европы. Были немцы, греки, итальянцы, французы, голландцы, два англичана и один американец и русские, украинцы, поляки все, все национальности. Я очень близко знал тех товарищей, которые както мне помогали выжить. Это немец Вальтер Калидад из Ключсберга это ближе к Славе и Праге. Это они мне спасли жизнью, они мне помогали. Были хорошие, хорошие были взаимоотношения с этими товарищами это была солидарность между этими людьми. Они все страдали и все поважали и помагали друг другу.

Українців було багато?

Как я сейчас узнал, я знал только трех полтавчанин они уже умерли. Значит это из Судіївки ну, Дорошенко Иван я знаю, Иваненко это было три человека з Полтавы с которыми я там встречался, с ними там дружил. Один сгорел в крематорию, один дожил и умер уже были. Украинцев было очень много, тысячи были, но может это немцы считали украинцев и русских одним словом — русские. Значит и они наиболее пострадали. В этом концлагере погибло самое больше русских в том числе украинцев. 26 тысяч спалено в этом в одном крематории.

Були якісь відмінності в ставленні до українців і до інших національностей?

Я уже об этом писал и хочу еще раз сказать, что режим в концлагере был одинаков для всех. Естественно немцы они как бы на родине, здесь на родине концлагерь, для них вроде бы было лучше они знали барьер был это языковый барьер усложнял это. Кто не знал немецкого языка тому труднее. Они все-таки были на родине, ну тем не менее я хочу сказать, что страдали все одинаково. Люди все за тезами не разбирали немец ты, голландец ты, русский. Но больше всех, особенно в 1942-43 году, когда немцы чувствовали усиление на фронте, чувствовали победу, они уничтожали, издевались над русским

народом.

Розкажіть про умови праці, про правила поведінки?

На роботу нас піднимали очень рано, в полпятого утра мы уже на ногах. Это вылетали быстро из барака. Ели успевали на ходу одется. Одевали эти полосатые формы и деревянные колодки эти окровавленные ногами. Выходили на двор строиться рано. Строились возле блоков. Я жил в четвертом блоке. Строительство. Строительством занимались все наши ну узники. Мы шли на работу после того, как постояли на опенплаце. Опенплаце — это большая площадь, где утром выстраивались все узники и пересчитывали. Пересчитывали всех и нас потом строили колонами и шли на работу. Мы работали в каменоломне. Это тяжелейший труд, это до невозможности тяжелый труд, тяжелые камни. А сзади всегда идет капо — это надзиратель который всегда с дубинкой, есесовцы и всегда подганяли чтобы быстро. Если человек упал его все равно добивали. На работу идем каждый все, а с работы идем того несут, того не доведут, тот уже мертвый тянут вот так вот.

Які були умови життя, одяг, їжа?

Утром когда встаем в полпятого нам не давали ничего. Называлась так кава то есть каса. Это бурда какаято завареная типа заварена один чай вода. Но кто пил, кто не пил. После того, как напьемся ну опухшие ноги получаютсся все. Было только одна вода у нас была. На обед это всегда суп бруква вареная бруква, бруква называется и штук две-три картофлины это вроде второе. Но с этих картофлин всегда штук две гнилые, которые нужно выкинуть. Вот они значит суп и картофлина вот это обед. А на ужин это то, что держало узни-ков, давали 250 граммов хлеба и кусочек маргарина примерно так вот из коробочка или суппродуктов до колбасы вот это хлеб давали. Вот это тут было питание. Это если только провинился или збежал как-то, где-то русский вот, тогда этот хлеб отменяли для русских. Это приводило к массовой смертности это хлеб держал всех. Или беда тем, кто курил он эту несчастную пайку хлеба резал на кусочки и менял на сигарету и тем самым себя приводил к худшему состоянию.

А коли завершувався робочий день?

Ну всегда это там это порядок был рано утром вставали а завершувалося в шесть часов вечера это уже видно мы уже на дворе работали там с млотками. Я на молотке работал, пневмомолотком бурил камни вот все видно. Но идем в лагерь строим вот, в лагере когда мы зайдем с работы можно стоять долго. Построили нас тысячи

мы стоим, посчитали. Ну, допустим не хватает одного это беда, это беда не хватает человек значит пересчитывают. Значит был такой случай, ну не хватало одного, одного поляка. Он ну не все точно рассчитал. Он спрятался на работе в камни там залез думает уйдут все а я убегу. А ведь там так, когда мы идем с лагеря мы окружены есесовцами это проволока, выходим с лагеря на работу тут тоже проволока и проволока значит стоят же охранники она снимается тогда, когда с лагеря приходит команда, что все где потому что могут там захватятся многие. Если там все. Все в порядке, тогда снимают охрану и уходят. А он это не знал. Он запрятался под камень. Под сигналом мы стоим, дождь все. Комендант лагеря поехал тоже туда, а там сигнал сразу сирена там сотни есесовцов с автоматами все прямо туда. Ну его нашли минут через двадцать, нашли там собаками. Комендант поехал на мотоцикле, привязал его так за шею и включил мотоцикл и когда у нас ворота открылись он включил скорость вторую, потом третью. Труп упал он по лагерю повозил, а труп отак сзади тянулся, а потом повесили это беда.

Праця в Німеччині (часів війни)

Розкажіть про адміністрацію, комендатуру, охорону. Як вони до вас відносились?

Лагерь охранялся очень жестоко, очень бдительно как говорится. Вокруг лагеря стояли каменные будки, такие сооружения из гранита, на которых всегда стояли пулеметы и там охрана. До проволоки, до

этого охранника пять метров мы не имели права близко. Если близко стреляли в ноги, кто не знал подошел растреляли ближе до проволоки нельзя. Мы его не знали. Комендант наш Ростойшен, я видел токо когда он только проходил, руки за головку и ему там там дают команду все в порядке все на лицо все докладывают все. Это у них есть был барак специально скиба называется и они канцелярия там заседали. Это комендант лагеря и один так по фамилии Фишер всегда давал команду всем в концлагеретам шапки снять лисенап, мы все снимали аух. Тоже был когда его освободили, его там узники задавили говорят поймали сильно кричал вот беда.

Які були взаємини з іншими в'язнями? Чи дозволялося вільне спілкування?

Лагерь состоял из баракон. Бараки, бараки, бараки. Ходить з баракон в бараки запрещалось. Только можна было разговаривать только на работе, на работе. От у меня был хороший друг Мишель это франция тоже такой 16 лет как я. Мы сним подружались, у нас вместе работы были близко, ну камни такое дело. Мы как-то я его учил русскому. Он меня спрашивает как по русски хлеб, а я его как по французки. Но научил, я до сих пор помню некоторых слов, которые он меня научил. Была такое. И с немцами говорили поэтому я знаю несколько, неплохо немецкий язык. Я шас стал забывать, но я и сейчас учу его систематично. У меня есть книга на столе, настольна я изучаю его так. Когда был в Германии мне переводчик не понадобился. Так я могу вот так с немцами говорить, и по-польски. На работе свободно можно было говорить и с расчетом чтобы не стоять на работе. А так работая и разговаривать, потому что заметят, что ты стоиш не работаеш там надзор сильнейший.

Но разговаривать не запрещалось, а вот с есесовцами мы не имели права раз-говаривать. Когда есесовцы солдат идет я должен нервно снять шапку и ждать пока он пройдет. Вот такая была команда. А с заключенными на работе разговор был достаточный, поэтому я и познакомился с немцем с одним, которые мне как-то и помогли. Я даже был знаком с немцем-мастером, который проходил камни учил как его колоть и прочее. Он мне я работал на этом камне, я хорошо работал, умел хорошо колоть камни. Он меня полюбил. Он мне иногда принесет кусочек хлеба, под камень положит, а сам мне так моргнет того шоб никто я возьму. Он и яблочки принесет пытался. И когда эвакуировали лагерь я шел перед селом я уже он меня искал, но он меня не нашел.

А в самому лагері можна було розмовляти, в бараці?

В бараке конечно. В бараках было где-то человек двести ой четыреста. Барак разделен на две части двести и двести — четыреста. Вот тут можна во дворе ходить, тут свободно можна говорить. Там разговаривать можно. Но некоторые ухитрялись даже вечером из барака в барак ходили курить. Хотят поменяться на хлеба кусочек ну в другой барак там воно близко перешагали. Но вообще запрещалось.

Був якийсь зв'язок із зовнішнім світом? Доходила якась інформація з фронту?

Информация конечно доходила я поэтому и сейчас считаюсь участником партизанского движения, европейского движения сопротивления. У меня есть документ. Мне выдали, Верховна Рада выдала недавно партизанский билет европейского характера. У нас в контррационном лагере действовала подпольная организация антифашиського сопротивления. Ими руководили у нас русские генералы, но сильная организация была подпольная это немецкая, чешская и французская. Потом присоединились наши. Дмитрий Михалыч Карбышев, который прибыл из Кирнберга, вот к нам в Вертенбург вот потом вот возглавил тоже эту организацию. Дмитрий Михалыч работал рядом, я его очень хорошо знаю, я с ним разговаривал, но в действительности он уже был стариком. Ему было уже 62 года, с пухлыми ногами, тяжело, но он хорошо знал немецкий. Значит, работала подпольная консперированая организация антифашистского движения. Они имели пять антифашистского движения сопротивления немецким, французским и этим самым имели информацию происходивших в мире событий, в основном на Восточном фронте. Мы знали, и я знал. Мне сказали: «Сергей вот это вот». Я некоторых генералов знал, Афанасьева знал, Павлова знал, Дмитрия Михалыча знал Карбоса, Тхора убили генерал-майора в этом в Вертенбурге знал вот. Они давали задание, находили узников, рассказывали, что делается на фронте, как под Москвой, как в Сталинграде и так далее. Я это вот это был.

Чи були якісь виступи протесту в лагері? Вони були масові чи поодинокі і чим вони завершувалися?

Это было так тяжело, чтобы масово не было, не было насколько я почти три года был. Это исключено, это до того жестоко. Даже если человека вешали, были случаи повешаны часто в неделю раза два-три вешали людей и все стоим смотрим. Я так всегда стою близко и волей не волей хотелось смотреть. И вот даже тогда умирая было кричал:

«Да здравствует победа! Там капут Гитлеру» так далее вот. Вот такие выкрики были перед смертью. И то после этого человека если вели на казнь, то ему давали шото кушать или укол, шото делали, что у него язык ставал такой большой, шо он уже не мог разговаривать, щоб он не кричал там ничего. Массовых таких не было. У нас не было. Вот таких восстаний все было так жестко, лагерь у нас небольшой был насильно в шахтах нельзя было. Подпольные организации работали и хорошие были подпольные организации, которые знали, готовые к восстанию на 23 апреля, но 23 апреля лагерь эвакуировался и нас освободили американцы. Уже само отпало необходимость.

Наскільки часто відбувалися страти? Як вони відбувалися?

Страты. Значить, я хочу сказати, що до сих пор живет в Кременчеге свидетель, живой свидетель. Мой друг Афанасий Иванович Песненко, вчера с ним говорил по телефону. Ему 86 лет, который был в Воллшестонбурге как сжигали людей был свидетелем, как уничтожали людей. К примеру такой людей неуспевала сжигать крематория, насколько людей много страдало, много расстреливали, много уничтожали, что крематорий не успевали сжигать, поэтому людей складывали штабелями. Вот он говорил ставили людей штабель дас гроу. Это люди, дрова, люди, дрова. Примерно двух этажное здание отакое до низу делают, потом обливали мазутой, зажигали и горят, и люди горят сутками и этот дым на лагерь. Ну это, это гнуско. Ну оно обнесено этим дымом все. На работе, это запросто, каждый может убить, это ему даже, за это получают вознаграждение. Это твое поведение считается противодействие, противонеисполнение. Избевали эти капо, им разрешалось бить человека до смерти, убивали до смерти. Он ударит человека и сам смеется, что он такое сделал. Это жизнь там ничего не стояла. До того привыкли, что смерть стала привычным делом. Было сидим мы рядом это кушаем этот бруквенный суп этот, а рядом трупы лежат. До того привыкли все безразлично. Все это было очень страшно, это даже не ну трудно даже рассказать насколько это был мир в мире, в котором было все чрезмерно, че-резмерно в бедности, чрезмерно в нищете и так далее.

Чи була якась медична допомога?

Ну, в концлагере был так называемый регир и амбулан. Были случаи, шо людей направляли туда. Но, я был один раз тоже направлен с работы, у меня температура поднялась. Меня отправили там такой порядок с лагеря надо с работы вести в лагерь надо. Под

охраной меня отвели. Мы сели я помню, меня раздели догола, обкутали меня мокрой холодной простыней и вложили, вложили потом поставили нагревательный прибор, но я часа через два согрелся и мне немножко стало лучше. На утро. Ну, на утро немец сказал Иван, мы все были Иванами, уходи у нас тут долго не держатся. Там если долго человек лежит, долго и он больной сильно, его уничтожают, ему даже вводят яд это укол из крематория и уничтожают, да. Был так называемый хелинг, был несколько месяцев в шиненге, это ну что ли как бы больница для ослабленных. Он там был как слабенький. Он генерал, ему там предоставили такую возможность он там был как слабенький он там был. Ну, были есть медицина, ну а на рабочих местах никакого медицинского обслуживания не было. Если человек там шото ногу отбил или палец отбил им помощи там не оказывали, если пойдем в амбулат в лагерь, то там тоби могут шото сделать, ну это только с разрешения, только с уведомления и так далее.

Проводились на ув'язнених досліди?

В Вертенбурге мне не известно проводились ли. Я знаю, что во Френкстене это было специально сделано массово и так далее организовано. У нас в лагере в концлагере об тех испытаниях над възнями. Издевательства чрезмерные были, испытания мне не известно.

Наскільки змінився стан Вашого здоров'я після ув'язнення?

Я считаю, что самые красивые юные года мои в этом страшном пекле, в этом лагере. Я потерял юность там. Я когда был там я вспоминаю, что здесь прошла моя юность, здесь потерял я здоровье. Я очень много переносил этого камня, я очень много страдал, я очень много голодал. Я при исследовании уже к старости, мне профессор один сказал: «Сергей, у тебя очень слабое сердечное мышц, ты наверное сильно голодал». Он угадал, правда, что в эти годы я был очень худой все, слабый. Я пришел домой, вернулся меня трудно узнать. Есть фотография одна там такая осталась, да. Конечно потерял здоровье, не только я, а все узники, которые у меня сейчас есть в организации. Чувствуют себя очень плохо. Я, например, до сих пор, я всю жизнь ношу на себе рану. Меня ударили по, мне отбили кусочек уха, меня капо ударил, сделал так я плохо, хуже слышу на ето вухо и на этот глаз следовательно я хуже вижу. И эти зубы семнадцать лет выбили мне их. Я остался. А сколько побоев это конечно непрощло безследно. Это отразилось на состоянии здоровья конечно.

Чи знаєте Ви тих товаришів, які потрапили з вами до табору?

Чи залишився ще хтось живий?

Ну, я уже говорил, остался Пешненко, тот с которым я щас говорил, он в Кременчуге живет, уже пожилой 86 лет. Буквально в прошлом году умер Дорошенко з Судиивки, который со мной был концлагере. Ну и есть еще в организации Мирошниченко Михаил, который живой, приходит сюда в организацию, ну и ряд товарищей, которые уже умерли. Ну, ще два человека я еще имею так сказать видеть.

Як позначилося перебування в Німеччині на Вашій родині, яка залишилася на Україні?

Ну, дома осталаст только мама и маленький брат. Мой отец был призван в армию и старший брат тоже был призван в армию вот. Отец мой был активным работником и его очевидно кто то может подсказал, были и такие, что это семья так сказать активные рабочие, активные. Он был председателем сельского совета занимал это секретарем сельсовета, так долго работал. Это сказалось, очевидно, и на дальшую судьбу и меня. Ведь меня забрали, я буквально, забрали 25 ноября в Германию, а 3 октября я уже в концлагере сидел. Мой брат погиб на фронте под Москвой вот. Отец пришел из фронта раненый и умер вскоре. Семья моя так сказать патриотично и обосновано не ну все в норме да. А каких то ну каких то побочных влияний мы не ощущали.

Чи були якісь драматичні моменти, які Ви запам'ятали найбільше в концтаборі? Може радісні моменти якісь були?

Драматичны моменты в контррационому лагери это было часто и густо. Драматизм в том, что были случаи, когда мы присутствовали при казни нескольких человек. Допустим, стоит виселица и шесть человек в один и тот же момент, вешали людей наших русских и поляков там и немцов да за их ну может быть за, так сказать патриотизм все. Это было страшно, это было незабываемо, это забыть нельзя. И все помнят, очень мне жаль, очень мне незабываемо, те моменты, когда один раз, когда привезли в лагерь маленьких детей. Говорят, что они с Чехословакии детки. Уже поздняя осень была ну детки, у кого с носа течет, у кого ну один сапожок утерян, хто раздетый, у кого там это раздерто платье там все. Их может так человек 50, может больше. Мы так нам нельзя было туда идти смотреть. Это вечером было. Мы в окно смотрели так далеко, и все видели, и их на утро не стало. И сказали, что их уничтожили. Это страшное дело.Хто радостно, радостно победа. Мы все ждали, все

глядели на Восток. Мы знали, что наши идут. Естественно двигаются на Запад. Мы встретили победу. Нас освободили американские войска, с марса смерти. Нас гнали марсы смерти к уничтожению и не успели, нас перерезала американская армия и освободила. Это была радость победы. Это было второе «День рождения», которое я никогда не забуду. И мы после этого на третий день шли посмотреть шо дальше, что с нашими товарищами, которые ушли дальше, шли, а мы там нашли горы трупов, и немцы, отступая с эсесовцами, в упор розстреляли все колонны этих смерти, это был ужас.

На що Ви покладали найбільше надії, яку перспективу для себе бачили коли перебували в ув'язненні? На що надіялися насамперед?

Надеялся на выживания, надиялысь на тых, хто что мы все таки попадем на Родину к себе домой. Мы так хотели домой, мы так любили нашу Родину и хотели. Мы ж были юношами и так хотели увидеть маму, родителей. Хотелось увидеть Украину все. А мы покидали Германию. Германия была вся разбита. Но как было обидно, кагда мы приехали на Украину, посмотрели шо она полностью тоже разрушена. И мы все стали тоже в строй по восстановлению нашей державы. Мы ее любили, мы вселили быстрее попасть домой.

Чи залишились у Вас якісь фотографії або документи?

Отам у книжци у меня есть фотография из Германии. Она там в магазине книжном висит, это фотография 1945 года. После освобождения мне лагерна после освобождения, но там я такой вот. И вот она у меня у книжци фотография где-то утерянв, но книжечкой ее можна воспроизвести.

Розкажіть про умови свого звільнення. Коли Вас було звільнено?

23 апреля 1945 года во время марса смерти нас догнала американская армия и освободила недалеко от города Хан Кант вот освободили. Это освобождение людей, которое уже на следующий бы день они не выжили. Люди уже ползали, они уже не шли, а собственно падали. Када падали их сразу розстреливали. Люди уже изнемогли совсем. Все время шли, шел дождь и ничего не кормили, ниhto ничего не давал кушать, шли голодные. Нас освободили. Да, освободили. И дай Бог им здоровья этим солдатам. Они нам оказывали всемерную помощь, кого транспортировали, давали кушать. Кого там давали ботинки, кому там какие-то одежду какую-то. Они нас транспортировали и оказывали медицинскую помощь и все и потом постепенно люди немножко себя восстанавливали. Розпределялись так по селам по деревням, люди набирались силы. Это была большая

радость, радость освобождения, радость жизни. Свобода, людям пришла свобода это тоже, это второе «день рождения». Мы ее никогда не забудем 23 апреля 1945 года.

За час перебування в концлагері змінилися Ваші погляди на життя?

Ну, я если так сказать, я еще был молод чтобы как-то судить более глобально так где лучше, где хуже все. Мы так были воспитаны еще с детства. Так любили свою родину все, что мы только домой и только. Наш девис был, у меня, например, я хотел учиться, учиться и вернуться домой, выучиться хорошо, быть человеком. Я в лагере видел хороших дюдей немцов и французов, прекрасных, видно они ученые вот специалисты, гаманные отношения было хорошее вот. Мне хотелось быть таким человеком как, а в этом я стремился поехать, вернуться домой, стать человеком вот. И я им стал.

Чи була у Вас можливість залишитися за кордоном?

Када освободили 23 апреля вот нас потом постепенно переселили в бывший лагерь есесовцов. Там были кухни готовые, котлы, бараки и мы там жили несколько недель, наверное две недели. Нам готовили кушать, мы там хорошо поели, немножко отдохнули и в этом лагере, называется ди гезунг хлекен я запомнил, организовался какой то комитет. Ну, где оттуда пошел такой призыв, кто хочет поехать в Америку, кто хочет поехать там в Канаду и так далее можно записаться. И я так слышал, а ведь были люди, которые записывались и ехали туда. Был призыв такой, был такой призыв. И был объявлено, кто желает это там сидели люди нам незнакомые, они видно специально прибывшие, щоб это для этого дела агитировали вот, но мы все нас у концлагере вы куда домой, домой. Поехали домой.

Яким чином Ви доїхали додому?

Значит при из этого лагеря Винсетен, где мы поселились нас начали організовано так сказать группировать. Погрузили в грузовые автомобили тудебекер — это американские машины вот все вместе и девочки и хлопцы ребята и постепенно грузовые, постепенно транспорт этот двигался к нам. Я приехал через, допустим, Мюренберг там это Дасао, а потом Черестахов, а потом домой вот так на Украину. Двигались постепенно, автобусом везли.

Чи відразу Ви потрапили додому и чи проходили Ви так звані фільтраційні табори?

Например, я проходил в Дахау там большой, там скопления этих людей, людей которые были в Германии. Там специальный лагерь я

там проходив фільтрацію. Там кожен чоловік, кожен хто був в Німеччині обов'язково проходив фільтрацію. Там одразу питали там ну там працівники КГБ були, питали, де був все це. Так я розказав, що я був в концлагері вот іду тоді то такого то року народження все. Приїхав я додому я мав уже документ, коли мене звільнили вот, після марша смерті мені видали документ, що я був в концлагері і зараз є вот. І я цей документ привіз додому. Я приїхав додому, мене викликають через три дні в районний відділ міліції КГБ. Опять перевірка, опять питання ті самі все. Я б сказав ну вот розумієте була якась-то недовіра, якась-то розумієте такої невіри що я там був. Все допитували. Через три дні опять викликають. А я потім на наступний раз показав їм цей документ, вони сказали чому ти раніше не показував. Мені сказали все, на цьому мене більше не викликали. Мене так сказати питань більше не було.

Праця в Німеччині (часів війни)

Чи були якісь Ваші знайомі, друзі, яких вигнали, яких визнали зрадником Батьківщини?

Нет незнаю. Мене часто питали в Німеччині. Нас збирали колишніх ув'язнених ще там це підготували що Нюрнберзький процес от, при підготовці Нюрнберзького процесу значить шукали винуватців ясно і вот були побудовані от декількох десятків цих есесовців, які були у нас. І от мене теж питають: «Ви не знаєте хоча б тут одного?» вот конечно я не узнал его, я говорю они

все одинаковые, все они бандиты, все они изверги, все они нас били. Я сказал так для Нюрнбергського процесу.

Після повернення додому надавали Вам якусь допомогу?

Наши власти не давали.

А як сприйняли Ваш приїзд родичі, сім'я, друзі?

Это если сказать правду, когда люди эти возвратились домой, к ним было отношения как этот Маяковский говорит: «Плевые». Этих людей по началу считали вторым сортом, их считали даже изменниками. Понимаете, не все потому что ну потом уже разобрались кто есть кто вот. Мне, например, домой ну товарищи получилось так товарищи поприходили такие как я с орденами, участниками войны были так вот. А я был в Германии. За концлагерь орденов не дают вот. Я был так они как-то на меня посматривали и мне это было обидно. И мне, например, и других не принимали на престижную работу. Та был в Германии, ты значит таким отстаешь. И только после 20 съезда партии, когда Хрущов розаблачил Сталина, этот вопрос кардинально изменился. Нас признали. Нам определили статус участников войны вот. Выдали удостоверение и все. Все стало на место. Тех, кто виноват, тот получил свое, а кто не пречастен был там как конслагерники все, все были. Даже некоторые концлагерники получили по 15 лет и сидели на Колыме. У меня есть и живые еще двое таких свидетеля, вот они были, но реабилитированы, но просидели там вот. Лично я, я сейчас имеюсь участником боевых действий. У меня есть партизанский билет. Я был пример коммунистической партии, я закончил техникум сначала горный, потом закончил горный институт. Я работал на ответственных работах на шахте был заместителем главного инженера шахты, мне доверяли, у меня все в порядке. Я имею награды. Даже вот недавно мне вручили орден за мужество, вручили да. Орден партизана Украины вручили да и другие медали. Я уважаю. Меня тут знают все, многие в городе знают. И в школах я выступаю вот так вот меня знают.

Який найщасливіший момент у вашому житті, з чим він пов'язаний?

Будем говорить так, я щасливый отец потому что у меня дети, хорошие дети выросли и сын и дочь у меня хорошие, грамотные закончили высшее образование имеют тоже детей, это хорошие семьи, хорошо живут и я живу вместе с ними я люблю их они любят меня это семья ну современного типа. Мы живем, будем так говорить ну в достатке. Пенсия у меня неплохая. Дети зарабатывают. Дай Бог щоб

было и дальше так, все было окей как говорится.

Ви отримали звання ветерана війни так? Учасника бойових дій. Оце за радянських часів?

Не от это получил тры месяца, два месяца назад.

А раніше не давали?

Раніше я был участник войны. После войны писали участник войны это один документ он имеет одно дело, а участник боевых действий это другое. Участник боевых действий имеет льготы совсем другие. Я за квартиру плачу только 25%, а участник войны — 50%.

Отримували Ви допомогу матеріальну з Німеччини?

Да.

А наскільки вона вас задовольняє?

Значить это помощь з Германии, это они так называемая компенсация за нанесенный ущерб здоровью так я получил пока 65%, а завтра получаю остальные 35%. Значит по немецким канонам, по немецким это 15 тысяч дойч марок, но они щас переводят в евро. Это сумма достаточно неплохая и для этих узников которые сейчас живут там бедно очень большая сумма оказалась. Сколько платили там то за квартиру, то за газ, то за топливо и так далее очень большая сумма. Ну и наша организация тоже показывает узникам тоже некоторую такую и материальную и спонсорскую помощь будем говорить помогаем друг другу так.

Чи мали ви можливість побувати на місцях колишнього ув'язнення?

В 2000 году я был приглашен в Германию учеными из города Кирнсберга, ученые доктор Эскарт Дишенбирген вместе с американским ученым Паулесом так нашли мою фамилию в архивах, в архивных документах концлагеря Вертенбург и вызвали меня в Нюрнберг. В то здание, где раньше выступал Гитлер, где Гитлер любил Нюрнберг он считался вторым городом Германии, он там проводил партийные съезды и вот теперь там музей и вот этим. Этот музей это здание стоилось из тех камней, которые я делал не только я, а все узники концлагеря Вертенбург работая на каменоломне пошло на строительство туда. И вот они пригласили меня как свидетеля, строителя, ну свидетеля тех давних лет. Я был там ну приняли меня торжественно я как ну немногovidный, как уже моло нас таких живых осталось живой свидетель. Я все рассказал, я мы ездили в контрацинный лагерь за мной ехала машина с этими камерами делали фильм и я на месте каменоломни вот они меня записали я там слезу

пустил конечно все да и это все эсть на пленке и это все кинофильм это и сегодня демонстрируется в этом зале в Нюрнберге. Я написал письмо оно ишло буквально пять дней назад получил кинофильм смотрят тысячи людей немцов приходят. Это в 2000 году. В 2003 году вторично меня вызвали уже концлагерь Вертенбург вот там это Раденсбург. Это группа которая руководит музейными делами Вертенбурга. Там я выступил в четырех школах и потом выступил в Берлине в университете, где были участники антифашистского движения. Старички уже были такие как я и молодеж отам я хорошо тоже выступил наверное часа полтора.

А за радянських часів Ви не виїзджали?

Не не выезжал, тогда и письмо нельзя было писать. Я б нашел бы своего друга написал, я б нашел своего мастера я писал мне возвращали письма нельзя было.

* * *

ІНТЕРВ'Ю З РОДИНОЮ КОЛИШНЬОГО В'ЯЗНЯ КОНЦТАБОРУ

АВДОШИНА ВАЛЕНТИНА ВІКТОРІВНА

Представтесь, будь ласка, скажіть своє прізвище, ім'я, по-батькові.

Сейчас же у мене прізвище друге, я же замужем. Авдошна Валентіна Вікторівна, а девічєс — Півтора-Павлова Валентіна Вікторівна. Шо ще?

Розкажіть, будь ласка, про свого батька, що ви знаєте починаючи там з народження.

Ну, він народився, це з документів я знаю, конешно, 24 грудня, 26 року, 1926 року. В місті Полтаві, в районі Подола, він тут прожив все життя і виріс на Подолі на Пролетарської. Ходив він в двадцятую школу. Закінчив три класи двадцятої школи. Такий, поведінка хромала в дедушки, шустрый був дедушка тоже в своє время. Працював значить, це ж я не знаю як війна, мабуть, як почалася він ще не працював, з п'ятдесят третього року він, по-моєму працював на ТРЗ. А війна почалася він був підлітком.

Ви можете щось розказать про його дитинство, про сім'ю його.

Можу. Батьки в нього були. Мати не працювала, була домогосподаркою (бабушка), а батько його працював на мелькомбенаті, тоді вона називалась мельниця і хто ж хазяїн був я не знаю, оце і дедушка казав. Вобщем Мелькомбінат сейчас. Працював там кочегаром на комбінаті значить у нього сестра страша на десять років, даже більше, на дванадцять років від нього. Він самий молодший. Є ще брат, два брати. Один брат загинув під час війни, без вісті пропав він, безвісті пропав. А один після війни був капітаном подводной лодки і погіб. Счас я вспомню як звати, бо я ж їх не бачила, їх не знаю. Одного зовуть Мітя (*пауза*) Не знаю ,не можу вспомнити. Другого я даже не знаю. За цього розказував, а той Шура. Шура і Мітя. Оце їх було четверо, настільки я знаю. Може ще були діти та померли маленькими, но я їх не знаю, не бачила. От. І цих братів я не бачила. Тіки знаю сестру його старшу. Цю я знаю і її дітей я знаю, ми ж родичаємось. Застала війна його дома. Німці вступили в Полтаву він був підлітком. Дома був. Ну, дело в том, що він був таким, шустрый

парень (*сміється*) в своє время. Ну, і з хлопцями вони узнали де знаходяться склади озброєння у німців. Вкрали. Вкрали не тільки для когось, скільки, конешно, для себе ж. Їм цікаво, в кого пістолети і все таке. Ну тем не менше він був знайомий з організацією Лялі Убийовк. Багато дуже знав їх. І Бориса Серга, імені якого двадцата школа названа. Ну от. І Валентина Сороку він знав, вони ж теж були молоді. На кілька років вони старше були, він їх знав. Просто знав по Полтаві, об'їздив з молоддю. І вони були знайомі, батько знав що у них організація. Не знав чим вони безпосередньо займаються, не знав, що їм потрібно, зброю потрібно і вони їй її носили, ту зброю. Ну, от. Потім так склалося у нього обставини, що він не потрапив в організацію, тому що він був малим ще. О, а в концлагерь як він потрапив. Його забрали він розповідав.

А скажуть, я знаю, що в них на квартирі жили військовополонені. Да він розповідав, у Полтаві. Як вони туди потрапили не знаєте?

В діда на квартирі?

Да в діда на квартирі в них на квартирі військовополонені. Він розповів що якось він пішов із кимось одним із них у Полтаві де на великий базар.

Да, та я ото чогось поняла з його розмови, що то не з військовополоненими він пішов, а, може, я цього не знаю. Він мені цього не розповідав. Я знаю, що він пішов на великий базар і там потрапив він в концлагерь. Він хотів напиться з колонки води, а йому не дозволили і він, парень такий, йому як не дозволили, та що таке. Шо я буду тікати чи шо. Він, в дедушки вираження: «Я намазнув насосом німця». Той за ним погнався. Ударив велосипедним насосом. Там був велосипедний насос. Відать побачив у дворі. Ударив його насосом, той за ним погнався. Короче, він же пацан, що там з ним балакає. Він вистрелив, підняв тривогу, його задержали. Задержали і забрали в комендатуру. І забрали в концлагерь, батьки не знали де він, що він. Пішов і не стало. А потім, як він прийшов з концлагеря, тоді цікавий біл випадок. Його звільнили американці і він вирішив добиратись додому. Багато поставалося там, багато поїхало з американцями, багато людей до сих пор там живуть. Ну він вирішив так, як молодий парень, скупив за батьками додому. Як виховані. Батьківщина є Батьківщина. Дом, все. І він добрався додому дуже важко, дуже важко йому було добиратися додому і все. І добрався. Но як він зайшов у хату і ще з одним парнем. Він був не з Полтави, він

їхав далі з Лозової, по-моєму, дід казав. Він зайшов у хату то мати його не пізнала. Він був настільки худий, настільки вимучений і підріс же і все, і як вона, значить, він спитав її, можна, він же узнав, що то мати конешно, поняв шо вона його не пізнала, можна до вас на квартиру переночувати? А вона, о Боже, та не має місця, нас самих багато. Повернулась і дивиться на нього і він на неї. Та не може, що це він. І вона по шраму, в нього над бровою шрам, ну зараз його дуже погано видно, ну за курево, йому було сім років, він курив, і мати його кочергою горячею, хотіла вдарити і попала в глаз, над глазом, над бровой, ну і розбила ж, конешно, ну остався у нього опік такий і шрам. Не зашивали ж йому. Воно так зажило. І ото мати по цьому шраму пізнала його. Начала плакати. Вітя, це ти? Да. Ми ж тебе вже похоронили! Да ото таке було. Ну, а потім КГБ. Потім перевірки оці і все. І враг народа і десять лет Колими.

А про Дахау можете щось вказати, в якому році він туди попав, про дорогу туди він щось розповідав?

Не, він не розповідав. Казав, що їх в вагонами везли, потом етапом гнали. А в ешелон. Їх же посадили тут на поїзд і отправили. А там, в Дахау, як їх привели, значить це не робочий лагерь Дахау. Політичеській.

А який це рік був?

По-моєму, щас я скажу. По-моєму сорок перший, сорок третій. По-моєму, отак, а в сорок третьому його звільнили.

А в сорок першому він потрапив в Дахау? Да?

Мабуть, в сорок першому. Два роки він там був. Чи в сорок четвертому його звільнили. Мені він наче в сорок третьому казав. Я не знаю, він же давав, може він там сказав. Я не знаю в якому році. Бо він і номер свій пам'ятав на пам'ять. Нема в нього ніде виколотого номера.

Їм не виколювали наскільки я знаю.

Їм не виколювали. Їм виколювали до якоїсь определённой цифри, а потім уже не виколювали. І ще він розповідав, що дітей не дуже ганяли на роботу. Він маленький ростом і він менше виглядить чим на свої роки. Ще меншим. Його на роботу не ганяли, не ганяли. Там мене дед не шукає, бо я ж інтерв'ю даю. Це ж ви записали оце все шо я кажу. Ну ви зітрете потом. І ето. То розповідав, що на роботу не ганяли. В отдельных бараках вони жили. Дітей не дуже ганяли на роботу, бо вони маленькі були. О, ну як сказати. Розповідав, що він захворів. Тікав, тікав, тікав його піймали і розстрілювали, но його

нема в нього ніде раненій. Його мужчини ті, що поставили на розстріл ров сзаді, їх вивели, турнули в яму живими. Побачили, ну пацан же зовсім. Турнули в яму. Начали падать і спеціально його ну вже мертві почти падали і його турнули в яму живим. Він упав в яму живим, виліз з тої ями. Їх прикидали отак і все. Ну куди вони на чужій території, куди вони дінуться, прикидали отак і все. І він виліз ями і поліз опять в лагерь. Йому нікуди було лізти, він не знав куди лізти. І поліз в лагерь, до колючої проволочки. Його забрали но не розстріляли, потому що молодий парень, робоча сила нужна була, поетому його не розстріляли. Значить потім він розповідав, що заболів екземою. Дуже страшна екзема в нього все тіло начало гнить, в ранах. Німці дуже боялись заразних хворих, хотіли його розстрілять і врач поляк там жив, тоже полонений був, но він був з сім'єю. Вся сім'я. Його забрав лічить. Но він жив в отдельном бараке і лічив. Лічив і німців, і підлічував значить тих полонених, які могли ще працювати, які німці бачили, що в них є ще сила працювати. Він їх підлічував. Його хотіли розстрілять. Він сказав не треба, я його вилікую. Він його вилікував. Він каже, я пам'ятаю, він ложив мене на стіл, ну роздягнутого, голого зовсім, мазав якоюсь маззю, і вкривав просто отак простиньою чи тряпками і через ці тряпки проходило гной, проривало оці всі ранки. О і він значить каже. Ну як я мого його отблагодарить в лагері, я був дуже вдячний йому, що він мене вилікував, як я каже, міг його отблагодарить. Я каже навчив його жінку, якраз свято було, булочки пекти. Ну яка там же ж мука, яку давали йому видать же. Якусь давали цьому лікарю їсти. Ото каже, дід навчив обикновенні білочки, такі каже не дуже здобні, такі каже як оце пампушечки, отаке. Не знає судьбу він того лікаря, чи він живий, чи не живий, він цього не знає. І ще значить, такий цікавий момент він розповідав. Шо в їхній лагерь був привезений Ернст Тельман. Попав він в лагерь, но він побув там небагато, його вивезли, його стратили не в цьому лагері. По-моему в Освенциме, я точно не буду розповідать. Но дід розповідав, що він був привезений туди. Він з ним лічно не общався, но знав, що він там, бачив його. Но пацан, шо ж він, да. І ще він значить розповідав за страту, як привезли ешелон тоже військовополонених тоже оцих же в'язнів, дуже страчували євреїв. Дуже-дуже вони їх винищували. І каже дуже я запам'ятав, дуже красиво, євреї вони вобще дуже красиві і каже жінщина, дуже красива, чорна коса, така коса длинна все. Стояли вони на плацу, як була проверка оця ж, і двоє деток з нею було, двоє хлопчиків маленьких. І вона дуже просила, щоб не убивали дітей

«Убийте мене, но не убивайте дітей». Ото каже, прям на наших очах німець убив одного хлопчика, другого застрелив, а потім її. Оце каже, я так запам'ятав іменно оцю жінчину. Більш він такого дуже не розповідав. Сказав, що серед німців були більш такі, як людяні, не такі звірі. Він, оце в нього спогади іменно про Дахау. І він був в нас на Колимі. Він сказав, що там відношення було набагато гірше, чим відносилися німці. Там настільки принижували, німці, німці іменно фізичне так от насильство робили над людьми. Да от пустім, там ну в цьому лагері не брали кров з дітей, не провидили ніяких іспитів – це в Дахау, но там три крематорія, там спаловали, там в основному були політичні в'язні. О, і як його направили на Колиму, то він ото було кіно «Холоде лето 53» він дивився це кіно, да конешно художній домисел є, но єсть і доля правди. Ото вони були розконвоїровані. Ото допустім урки, урки оці бандюги, вони сиділи, вони були закриті. А політичні в'язні вони були розконвоїровані, вони жили і посіленнях там при людях, так як ото Капалич якщо помниш, да-да-да-да, Лузга, ото, да. Вони були політичні, розконвоїловані, він працював там, працював на лісоповалі, на машині оце їздив. Ну, дуже каже принижували, дуже принижували, там вообщє условія були дуже страшні. Ну, а тут американці їх освободили.

А розкажіть це про Дохау, він там розповідав який одяг?

Ну оці ж полосаті костюми у них були.

А вони там взагалі не працювали?

Працювали старші, дітей не ганяли на роботу, на заводи.

А що вони там робили?

Ну, я не знаю, що вони там, бо він не ходив на роботу. Я не можу сказать. Їх ганяли на воєння заводи. Іменно германські оці заводи.

Це старших, да?

Потому що потом Германія ж виплачувала, боже, а який же ж концерн був іменно германський великий завод воєнний він зараз машини робить, такий концерн. А тоді іменно військова промисловість була. Закриті заводи, підземні і туди ганяли людей на роботу, старших.

А з ним, що робили? Оце з підлітками, як їх день проходив.

Ой, та він нічого не розповідав. Нє.

А не розповідав хто з ним був в Дахау? Земляки може які були?

Ні, ні. Він не пам'ятає, і як оце він їздив у Германія, в Дахау це ж він їздив, його пригласили, то їздив він один з Полтавської області. Їздило їх дванадцять чоловік з усього Радянського союзу, з

Прибалтики. Хоть він уже розпався, но люди залишилися людьми. То він один з Полтаської області їздив. Хотя єсть в його організації з Дахау. Що були в Дахау, но він їх не пам'ятає. Нема таких от знаєте, щоб він з ними зустрічався, ага, пам'ятав, що в одному лагері. Ні, не було з його барака видать нікого. А з другими він же не був знакомий, це ж не так, як в піонерлагері шо бігають по всій території. Там же определённая територія, куди їм можна, де їм нельзя виходить. От не пам'ятає він нікого.

А іноземці, щось він розповідав як жили в бараці. Іноземці з ними були, да?

Були.

А в основном хто були?

Поляки, поляки казав були, поляки. Руминів він не помне. Поляки, це точно були, потому шо врач цей був поляк. І венгри він, по-моєму, казав, французи, но оце він казав. І німци даже були.

І німці даже були?

Да-да, це ж політичний лагерь. Да політичний, да. Були і німці. Росіяни були.

А які відносини між ними були?

Між ними, між собою він казав, що відносини були нормальні. Вони не обіжали друг друга, між ними не було такого, щоб принижували, росіянин, українець чи не-не-не-не-не. Кажу а як вони оце понімали. Каже, понімали. Каже понімали друг-друга, як допустім брюкву оту за колючу проволоку вилазили. Найшли там лазейку, дуже шустрі були. Ну я кажу дед він дуже шустрий був тоді. Хуліганистий в детстві був такий, шкодник. Він як начне розказвати за детство о-о-о-о-о.

Так може Ви шо розкажете?

Та шо там, там стидно розказувать. Та шо там розказувать, груші крав.

Та в дитинстві всі такі.

Яке то, як раньше ж оці євреї. Вони були, от в них було як сказать, були оце хоз'яєва євреї. Дома в них, де оце дедушка жив, і ще несколько домов, ну як сказать вони здавали оці квартири в аренду. Ну вони ж молодьож, в школу ходить на хотілось їм. Яка школа, школа отут двадцята, він в трубу залізить, з хлопцями в карти грають, папіроси. І от дівчата йдуть зі школи з його класу, каже така цікава девка була. Н дед ще як розкажить. Цікава така. Коса така, западенка. Балакала так по западному. І я її оце підстережу поки вона йде, з

усього класу тільки хвать за косу, в трубу. Ну раніше ж не було такого що там насильнічали, що ті дівчата боялись хлопців, ходили, гуляли допізна, ніхто нікого не трогав, не обіжав. Балувалися, між собою билися, район з районом, ну що б отаке було як зараз, як зараз такого ж не було. В трубу, Марія, Марія, що задали. Вона йому розкаже він все запише. Побалакай за мною, побалака, побалакай зі мною. Нічого од неї не надо, там ще хлопці сиділи, каже побалакають, вона так цікавово балакала, що каже так інтересно, потом приходить до дому як з школи, що ж там балакають. От узнали батьки що він в школу не ходить, рядом же, вони біля школи жили і сказали. Матір він не дуже так боявся, а батька, да батько невисокого роста був.

А де батько робив?

На мелькомбінате, і каже невисокого росту такого був, і такий він спокійний, ніколи не лаявся, но чото він так боявся його, він так строго. Оце ж каже провинися, батька в школу визивають, мати йому нажалувалася, що Вітька в школу не ходив. Він не кричить на нього, нічого. А йому треба було їсти носить батькові. Раніше оце мати вузлик зв'яже там що вона там обід. І нести значить. Він односить на мелькомбінат їсти. Каже батько як мене наказав. Я прийшов значить, він зо мной балакати не хоче. Йому сказало, що Олексій Дем'янович, прийшов он твій син, їсти приніс. Хай стоїть і жде. Три години дід стояв. Каже це для мене як шило в задницю, як це я не можу, я стою. Боже та чого ж він не йде? А він обидився, а тоді той вийшов. Папа та що ж таке? Я давно вже їсти приніс. Чо ж оце я стою. Каже А ти знаєш чого, у школу треба ходити, а не в трубі сидіти. Оце так. Ну ще случай такий був інтересний. Мати не пускає гулять. А в них часний дом тоже був. Оце на Пролетарській, де стадіон «Локомотив» шас оце зробили. Не знаєш оце, не орієнтуєшся, стадіон за двадцятой школой. І він значить прив'яже вірвовкою до кроваті — наказаний. Поки всі прийдуть, мати їсти поки зварить, на вулиці плитка така була, ну на вулиці готовила в дворі. Поки їсти зготує він перегрезе зубами вірвовку і в форточку вилфзе і нема. Сестра старша прив'язала ниткою, обикновенною ниткою, і він сидів як собачка, ждав поки Галя прийде з роботи. Вона старша, а може з школи там, ну не знаю яка ж в них там, в якому вона була класі, в якому він був в віці, не знаю. Жде сидить і плаче, розв'яжи нитку. Колись маленьким він ниткою розрізав палець, обривав нитку і розрізав палець і він начав, зараз то нічого вже не боїться, і боявся панічески ниткою. І вона це знала, ніхто не знав. Тіки вона знала. І вона каже мама, що та його

прив'язуєш вірвовкою, давай я його ниткою прив'язу і він нікуди не втече. І вона сказала – Мама, шо ти його вірвовкою прив'язуєш, він все равно втече. Давай я счас його прив'язу і він буде сидіть. Та шо ж ти ниточкою подивишся. І він сидів, ждав поки вона прийде зняла бо боявся рвать шо б не розрізати руку. Ну от отаке, розказував, якогось тоже ж отак заможна людина така сад великий такий так середньо не голодували, шо б так дуже но як була голодовка то голодували ну вони не померли з голодовки, батько робив, батько робив і ото трошки спасало те, шо батько робив і там при мелькомбінаті їдальня в них була і все брали ці шкарлупи з картоплі трошки вони не дуже ніхто в них не вмер при голодві ніхто не вмер от і ето і-і-і розповідав, шо груші були там хороші в садку груші і величезна собака овчарка і вони все ж хлопці норовилися украсти. Просять, а він не дає. Ну, як же ж накрасти груш? Хочеться їсти груші, а собака. Ну і деятьель, предводитель дворянства, (*сміється*) атаман. Винайшов способ. Повісив собаку на дереві. Поліз на дерево, зробив зашморг пнут ту, як же ж він Мар, Март імя таке якесь овчарка. Марта, по-моєму, він знав як її звать. Зашморгнув і підвісив на дереві. Високо так. Мужик прийшов, шука собаку, нема. Хлопці не бачили (Ельза, Ельза собака) де моя Ельза. Нема ж Ельзи, пропала собака. А він, так я знаю де собака. А еслі я найду собаку, груш дасте? Вітя, конечно. Рвіть, хлопці, рвіть. Тільки знаєте де собака? – Конечно, знаєм. Вони нарвали груш, хлопці з грушами втекли, а дід підійшов (*сміється*) Каже вийшов за калітку, і кажу: «Глянь он на ту грушу. О боже, о боже, Ельзочка!!!» Ну вони вже потікали, груш набрали. Так шо дедушка був у нас дуже шустрый в детстві, поетому, я ж кажу шо а як оце ж уже після війни, як загинула організація ж оця Лялі Убийвовк. Вони ж загинули не всі, не всі. Їх багато було, це ж тільки керівники, оце, оця серцевина. Борис Серга, Сапіго, Ляля Убий вовк. Їх було оце ж як сказать руководящий состав їх там ще було багато, то іменно отаких їхніх оцих підлітки були, совершеннолетніє які іменно заіамались всякою підривною деятьельністю, їх не знали, їх даже оці, може, же знали всіх. О, і він тоді як війна ж закінчилась, почали ж оце історію востанавлівати іменно про деятьельность організації Лялі Убийвовк «Нескорених полтавчан» сплила фамілія діда, да хтось деьс сказав, шо він допомагав і тоді до нього приходили. Но він сказав, шо я, ніде мене не надо писать в отих книгах, в отих спогадах і там же ж есть і художні книги не надо, потому шо я залишився живий, їх немає. От, ну він, як каже вродє я чувствую вину, шо вони загинули, а я

залишився живий. Ну так в нього життя склалося. Він не був організатором він просто як пацанам цікаво, от ага, поліз украв, ага не побачили, ще поліз цікаво, іменно зброя, іменно оце. Дед любив ризиковать, да, він такий ризикований парень. Він ага що там не так лежить, він такий. Ото ж в нього ще були такі друзя і він ото з ними крав ту зброю. Відразу для себе інтерес а потім видно ото ж узнав хтось що вони найшли там етот склад оружя і умні люди їх подкоректірували, щоб вони не для себе, для ненужних цілей, а для діла. Поставляли їм, може вони там шось їм і давали, може цигарки давали, хто знає чим вони там їх благо дарили, а може їм просто цікаво було так самим полізти та вкрати, та ето. Він маленький буд худенький. Він пролізе в любую форточку, пролізе під любим забором. Він отакий був, отакий. Настільки старість міняє людей, настільки він був енергійний, шустрий, а зараз, а зараз людина, яка є ноги наліті, і я ж кажу, операцію хоть на глазах зробили, то хоть баче де туалет, та води попить, та й поїсти, а так як би я й не знаю. Я працюю, син тоже мучеться. Він один дома, так шо.

А він не розповідав, не пам'ятає, як розпочалася війна, це як в Полтаву вступ оце німці?

Я пам'ятаю, я пам'ятаю. Мама в мене ще була, двадцятого року народження. Вона розповідала як вступили німці. Значить німці як вступили вона закінчила в мене педінститут полтавський, закінчила педінститут, поїхала вона убирать урожай, літом же почалася війна. І обявили війну, я не пам'ятаю в якому районі їх машинами привезли в Полтаву і значить дипломи не дали в інституті, а сказали після закінчення війни і вона була в Полтаві, вона нікуди не виїжджала, потому що в неї був батько, гангрена, без обох ніг. І вона була вдома. І їх багато в сім'ї, їх семеро було в сім'ї. і батько лежав без обох ніг і ото вона була в Полтаві. То вона розповідала. Вони жили там де зупинка мелькомбінат як їхати з города тут розваляли доміки часні тут були якраз їхній дом біля остановки був, а зараз воно таке зробили як парк маленький ну отаке шось посадили кущі, лавочки — остановка. Вона казала, що як вступили німці, значить так наші війська відходили, ще не встигли відійти. Значить ішла перестрілка на Южном вокзалі, отступали наші війська. Німці зайшли зі сторони площаді Леніна отак. Заїхали мотоциклісти. Їхали вони на Юний вокзал. Не успіли евакуїровать ТРЗ (тепловозо-ремонтний завод) не успіли евакуїроваться, значить, в Краснодар, виїжджав він туди в Краснодарський край ТРЗ евакуїровали не успіли евакуїровать значить

німці вступили отак же ж їхали мотоциклісти поїхали, потом грузові машини заїхали. Вони їхали в сторону Юного вокзала, на Юний вокзал потому що знали, що там отступали наші войска і там іде перестрілка значить і підірвали ж мост. Мост оцей на юний вокзал підірвали, потомно не вспівали вивезти ТРЗ і значить щоб устигнути вивезти іменно станки, оборудованіє оце було важно, що не залишилося німцям. І вивозили ото останнє і підірвали мост наші войска німці пішли в брод полізли значить туди ето то ото там багато погібло наших солдат при отступленії но ТРЗ вспіли вивезти і підірвать оце вона пам'ятає, розказувала. Ну ще розповідала, що багато дуже людей, були такі люди, які зустрічали хлібом-сіллю.

І в Полтаві?

Да-да. Були такі люди і один із цих людей маминої подруги яка вчилася з нею в пединституті батько. Він був потом Гебецкомісаром, тут поліцаєм. Гебецкомісар — це німці були, а цей був поліцаєм. При комендатуре працював. Мама розказувала теж була комендатура, по-моєму, я так пам'ятаю вродє як оце спускатися по Леніна вниз по кам'янке (*показує*) отак стоїть двухетажний домік він як, зараз отам діти-чорнобильці таке в глибоке отк дві лесніци високі туди ведуть ото там вона казала була комендатура. Школу ж зайняли двадцятую теже ж вони тут були в них теже було ну їхнє та шось тіпа комендатури ну їхнє там було все, значить. Далі. Шо вони, що вони робили? Вони значить всіх євреїв виловили і значить такий дали заклик значить: «Хочете вивезем в Германію, там буде краще життя» і значить тіпа вони мотивіровали, Гітлер полукровка, що в нього мати єврейка, значить він любить євреїв і все таке. Візьміть саме краще, що в вас є, саме найцінніше в: — документи, ну що ви хочете с собою вивезти, одєжу, все ж оте ми не вивезем. Саму кращу одєжу одіньте, ну все що краще, що ви хочете вивезти з собою значить в Германію. Люди понадівалися. І мама каже, що вони заховали дєвочку, дєвочку Соню. Дуже хороша, дєвочку соседка просила: «Не йдіть, вас розстріляють». Вони чувствовали оце відношення. Вони не вірили, та ну що ви. Вони ж пообіщали, вони ж люди, вони ж обіщали. Вони ж не знали їхніх ще звірств. Зайшли німці та і все. Вони ж не розстрілювали так на вулицях. І вони дуже багато євреїв зібралися де Вєчний вогонь, пам'ятник слави. Там де кладовище ціле було велике. Ну там пам'ятників ніхто не ставив, а викопали ров великий на місці цього пам'ятника. Великий такий ров. Ото туди зігнали до того рова. Роздягли, позабирали все і золото. Ну, все, все. Все шо в них було і

документи спалили, речі. А в євреїв в них речі були хороші на них люди працювали, такі обикновенні люди в кого не було грошей, їм стірали, варили їсти, прибирали. Багаті такі були. І їх там всіх розстріляли. То каже, як німці їх розстріляли, закопали, то земля дихала. Ми каже бігали ноччю, бо каже чули там вистріли, ноччю там стонала земля. Стонала! Скільки там ще. А попиталися вирить — плакала дитина, звала вниз, воно ж видно розрилося кричало, не могло вилізти з того рову, вони його не засипали, вони присипали видно було людські тіла — і попиталися хлопці полізти вирити дитину, їх розстріляли. Їх розстріляли, тоже. Це вона розповідала. Як німці зайшли.

А батько Ваш як розпочалася війна він навчався тоді, чи чим він займався?

Батько? Тож я не знаю. Ну чотирнадцять років було, должен був ще навчатися. Но чи він навчався чи вже не навчався (*сміється*) кинув школу

Чи десь працював?

Він з п'ятнадцяти років. Подождіть. Мабуть п'ятнадцять йому було. Він, по-моєму з п'ятдесят третього року працює в ТРЗ.

А до війни Ви не знаєте чим він займався?

У-у, мабуть, не працював. Вдома був. В школу ж не ходив. Може так – день ходє, три не ходє, я не знаю. Оце таке, должен був у школу ще ходити по ідеї чотирнадцять років. Школьник же ж.

А як вони виживали в окупованій Полтаві. Батько там де працював там і працював.

Я не знаю, батько, мабуть, помер. Мабуть, батько помер. Як почалася війна батька вже не було, батько помер. Ото, мабуть, батько помер. Бо він помер, як ото ще голодовка була батько помер. Захворів, помер. Помер, він рано помер. А мати була тут. А старші ж брати уже не було. Сестра була у Кіровограді як почалась війна. Вона туди вийшла заміж і там у неї народилися діти. Чоловік помер.

Це Галина?

Галина. Вона сообщила сюда, що вона одна з дітьми. У неї вже тоді було троє дітей. І застала їх війна в Кіровограді. Це ще інтересний факт. Старша дочка в неї тридцять третього року, тридцять третій рік, це їй як почалася війна було сім-вісім років. Вісім років, вісім років було значить. На руках менший братік був його поляки вкрали потом.

Вкрали?

Счас, я розкажу потом. Менший братік, їй було сім років,

меншому братіку, мабуть, чотири. ну це племянніки вже дедові, чотири і на руках грудна дитина, дівочка Ларіса. Почалася війна. Сестра йому дала телеграму, не знаю як вона сообщила, що чоловік у неї умер. Це він знав, дед, раньше він умер, перед войною. Вона залишилася сама. Почалася війна. Вона почала добиратися сюди до дому, потому що в чужому городі одна з дітьми. Вона тоді не працювала, бо мала дитина була і вона не працювала там. От. І значить вона. А чоловік у неї був начальником. Він короче членом партії, чоловік був членом партії. І вона побоялася, що будут значить німці убивать сім'ї, все і вона додому начала добираться. Батько значить пішов її забирать. Счас я скажу скільки йому було років. сім і сім, чотирнадцять років. Як почалася війна він пішов пдлітком, пацан чотирнадцять років забирать значить Галину. Забирать Галину з Кіровограда. Поїхав туди, він ще доїхав. Назад уже добраться вони не могли. Вони значить добиралися на вокзалі, ждали, оце ж евакуація почалася, ждали значить поїзд. Поїзда всі вже були віддані під воєнні зброю там, техніку, воєнних отвозили. І вони значить оце так, добирались каже стоїм ми на вокзалі, вона з малими дітьми, де ж поїзд, який шоб на Полтаву. Як оце каже поїзд підходить, люди не питають куди він їде, лізуть, тошо німці уже наступають. Вони лізуть, аби тільки поїхати відсіля. Там каже така давка була, там каже скільки погибло людей із-за оцой давки, оцой метушні. Значить, як вони добрелись до Лозової. Потом значить, ми каже пішком ішли по шпалам з нею, з дітьми. Добрелись вони до Лозової. Значить тоді, значить до Полтави ішли ми узнавать, коли буде ешелон на Полтаву, ну поїзд. І вони пішли до начальника вокзала (*шепотом*) узяв значить Юрку, оцей значить племяннік його, і він пішов узяв Юру, ну він як парень побіг от з ним побіг, побіг значить. Як же його, що поляки вкрали. (*пауза*) Чи може він Ларісу маленьку взяз, з двома дітками був. Не, з Юрой, з одним! І як він пішов, значить, зайшов до начальника вокзала питать, то він йому значить сказав. А, ні то вже було німці вже вступили, німці вже вступили, бо каже німці були.

Це на Лозовій?

Да-да, німці були і він каже як, ми ж просили, як нам добраться до Полтави то там каже вони зайшли — їли, і я каже так, Юрка дивився на ту їжу. Так дивився на ту їжу, і вони вгостили нас. На. Йому чотирнадцять років, а тому може чотири роки.

Це німець?

Ну, німець і начальник вокзала. І, як він значить дав йому їсти, а

вони ж не їдять. А він коже чого, питає цього ж, той малий, чотири роки, Чого ти, мол, не їси? А він, значить, та я, і в кармани пне, я не знаю, що він там йому давав, що він в кармани пне. Він каже чого ти не їси. А він в мене сестра там, ще двоє деток з нею маленьких двоє деток. Вони йому ще дали. Пів хлібини, по-моєму, дали. І він зачить поки балакав, поки вони йому пів хлібини дали, Юрка вийшов на вулицю, малий оце племяннік. Його немає. Оббігав кругом, вже поїзд приходить їм їхати надо, там же людей стільки. Його немає, Галина плаче. Де ж він дівся? І случайно, дід бігав шукав його побачив стояв ешелон поляк, не воєнноплених, вони просто їхали на фронт поляки. От, польський ешелон. Вони відкриті були платформи, вони там на гармошкe іграли, сиділи там балакали і він там з ними був, вони його украли, взяли з собою, порозвлекаться. Нічо йому поганого не робили, він світлінький такий. Вони забрали його з собою. Поїхали, мальчик. А воно ж бродило по вокзалу.

Може подумали бродячий, чи шо?

Угу, забрали. І дед же потом насилу забрав, сказав, це ж мій. Ну він побачив, пішов, Вітя, Вітя, пішов до нього. То я пам'ятаю, що дід колись, як він випив, уже дорослий став, тоді він (уже нема, помер, випивав), то дід каже лучше тебе б поляки забрали. Я казала діду, що його поляки забрали? *(сміється)* Ото ж він мені розповів. Насилу вони добралися, він пішком, привіз їх, дуже важко. Я ж кажу, що вони і пішком дбиралися все. Поетому, вони, конечно, дуже люблять діда племяннікі і, Боже сохрани, там за ним. І ото вобщем таке дід розповідав, що він сюди з сестрою. На войнe сестра, мабуть, дома була. В неї ж дітки маленькі, наведено, дома були і їх ніхто не трогав, видать. А може вона заховалася, щоб в Германію, може не було тт. масового, щоб забирали, я не в курсe дела. Тож дід провинився, тоді ж його як ото тіпа арестували. Як, він каже, що він мене не розстріляв зразу. Така судьба видно, деду повезло.

А за Дахау він не розповідав чи були там виступи протесту?

Були, но він в цьому не участвував. Він помне, конечно, були, но він в цьому не участвував. Бігали там шось, він це пам'ятає. Були протести, і розстрілювали цих, унічтожали оцих, конечно, хто розоблачил. Но він же в цьому, но він дівтора була, та ще ж маленький ростом, такий.

А скільки їх чоловік оце в бараці жило, нічого не кажав?

Нічого не казав він, не. Нічого не казав. Я тільки питала, як він їздив в Дахау, кажу а ти найшов свій барак. Там нема бараків. Нема,

не залишилось воно як музей.

А який номер був бараку?

Не пам'ятає він. Він пам'ятає де він находився так же й залишились крематорії і розположеніє бараків так же й залишилось тільки осталося от бараків отак (*показує*) тільки фундамент і кірпічів отак трошечки. Ну як отак, оце (*показує*), більш нічо. Цвіти там ложуть. Нема. От як він їхав перший раз. Він не доїхав, а чого не доїхав? Там неприємность получилася на польської границі. В Польшу вони попали.

Це вже як їх пригласала Німеччина?

Як пригласала. Доїхали вони до Польщі і їх наш рекет не пропустив дальше і убили...

А в якому це році було?

О, я не пам'ятаю в якому році. Це вже мами, мабуть, не було як він їздив і Германію. Счас я скажу. Було десь в дев'яносто шостому-дев'яносто сьомому році, отак. І він каже, доїхали вони автобусом їхали, доїхали вони до польської границі і не пустили їх, потому що убили германського гіда. Десь, раніше убили, якраз вони під цей момент попали, що там розслідування і не пустили. Вони були в Польщі. А Польще там же тоже концлагерь.

Там Освенцім.

Освенцім, по-моєму, Бабій Яр, не Бабій Яр під Києвом. Була жінщина з цього лагеря.

З Освенціма?

Да, з ним їздила тоже. І вони ж були в Освенціме, був і дід, і все, но він в том лагерне не був. Но він ходив, дивився. Так там бараки залишилися, і нари ті залишилися, що лежали оці люди і жінщина зайшла в барак, той що то вона була побачила нари свої і померла там же. Цей случай був, мертву привезли назад. Не видержало серце. А він каже дуже харошо їх німці принімали. В таком восторге приїхав відтіля.

Це вже другий раз як їздив?

Не, він тоді вернувся, їх не пустили. А потім другий раз як ото поїхав, от, так він вже був. Він самольотом полетів.

А це в якому році було, як другий раз?

Та він в тому самому році і поїхав. Це ж просто таке чепе получилось, що їх вернули. Він поїхав само льотом ми його посадили в Борисполі, посадив брат мій. Одвезли з невісткою на самольот. Дедушка і там отлічився в аеропорту. Він це не дед, це не дед. Брат

каже, господі, ну як кінозвезда. Де б яка конференція не була, що приглашають оце День узніка, День узніки, обязательно деда покажуть по телевизору. Всі люди як люди сидят з гвоздичками, слухають. Дедушка колупається в пакеті, що їм дали. Кажу: «Папа, ти ось подивися на себе на екрані». «А що таке? А що таке? А що, ну я глянув, а що там нам на празнік виділили». Якраз в екран. Раз він виступав. Брала в нього інтерв'ю. я дуже нервничала, бо він знаєш, ну розумієш, він не може інтерв'ю давати, він такий. Виступив доволі культурно. Не знаєш, розумієш, не шабаш дело. Нічого не розказував. А так, я попав в концлагерь, звільнили американці. Ну що там йому, він видно дав інтерв'ю, підкоректували, йому дали листок, що казати і він культурно виступив. От. То він очень в такому восторге приїхав з Германії. О-о-о, їх так хорошо приїмали. Це вообще. Значить, каже, що німці, обыкновенні рядові німці, вони такі вже в вірості, воювали з нами, питали, дуже вони поважають українців, дужче чим другі національності. Не знає каже дід з чим це зв'язано. Вони українця віддають такі превосходства, і вообще дуже так українцям. В хати приглашали. Показували фотографії, іменно ці що розстрілюють дітей, ногами стоять на людях, но, каже, кажуть, що ми солдати, ми ісполнітелі, Гітлер, заставляли нас, не самі, ми ето. От, ну вообще, гроші давали – марки, подарки давали, но дедушка з подарками поїхав. Дедушка в віде Полтави понабирав кружки оці Полтава пивні, він тоже поїхав з подарками. Ну що ж я, каже, впаду в грязь перед немцями. *(сміється)* Ну вообще отаке собрався їхати. Чемодан собрав. Кажу, що ти там собрав? Кажу все, що надо. Ти що, бомбу туди положив для німців? Шо таке, яку бомбу, яку бомбу?! То невістка, він ще мене так ото, а то невістка. Так, папа, що ти туди положив, откривай. Ану, шас откривай чемодан. Ну, як открив, а там водка бутила (самогонки) і стаканчик сборний, пару носків, двоє трусів. *(сміється)* Вона каже, ти собрався уже? Я віжу. А ето шо таке? Шо таке? Чимергесес, я їх угошу нашою самогонкою. Та вони і самі нап'ються, вони тебе ще в самолёті угостять. Ірочка, а вдруг мені захочеться випити сто грам. Та принесут тебе в самолёте. Вона взагран плавання плавала, работала переводчиком. Вона каже, ну принесут тебе. Шо ти розумієш. Упакував, провіз на таможне. Так таможня два рази. Василь каже ми з дедом так намучались, ордена оті, все ж як положено.

Це син Василь?

Угу, угу. Привели в аеропорт. Дед дуже нервничал. Ніколи не

літав так далеко, нічого. Ну все, я пішов. Туди, ж їх запре тили. Довели, а там все ж уже досмотри. Всі люди пройшли, деда вертають. Ну та шо ж заупакував, куди ж він. А то правда син винуватий. Дід курить і пачку Кемела. А там фольга. І як досмотр дед проходив начало пишать: «Шо таке дедушка, шо у вас?». «Оце дітки дивіться». Вивернув кармани хлопцям, ніжик складний: «А це нашо вам?» «Сало чи ковбасу порізать, ну хлопці». «Харошо, дедушка, ложіть сюда. Все?» «Чесне слово, нічого, все вивернув». Опять пишить, опять діда вертають. Тут уже отправка самолёта, діда вертають, він нервніча. Та нема ж нічого А вони кажуть, а шо то в кармані? Папироси. А там фольга. І ото пишало. Ну, нічого. Ото поїхав. дуже харошо. Чистота, каже така ,боже. А кормили! Приїхав, я йому борщу наварила, так він ще не їсть. Шо ти мене борщем будеш кормить? Не, ну, понімаєш, я тобі жаб жарених не приготувала. Їх там кормили каждый раз в разном ресторане іменно нециональні: германськи, японськи, китайськи, українські разні. Отакі. По вибору. Кудя ви хочете, тудя сьогодні такий, такий. Ну, всі ж люди їдять те, шо їм дали. Дедушка ж так не може, дедушке ж надо отлічіться. А шо ж вас таке екзотіческе, це я і дома поїм. Мені змею, пожалуйста здолайте. А вони кажуть: «Дедушка, кх, вона дуже дорого стоє. Ми це... заказ надо зараніє. Аби ви вчора заказали, шо ви хочете попробовать змію, ми б вам сьогодні зробили. А так каже нема в нас, дуже дорого стоє». Хотя їх же полностью бесплатно кормили. Вони ж все німці. Ой гіді в них хароші були, молоді, з...

Так попробував він змію?

Ні, змію не попробував, жаби їв. Жаби. Та там каже, доця, нічо їсти, тільки лапки оці. Ну, приготовлені харошо. Я тобі розкажу рецепт, як їх приготувить. Та не буда, чесне слово. Вот. Дуже харошо. І в фермера були. Їздили до фермера, значить, возили їх екскурсію, подивіться сільське хазяйство як. Дед ,конечно, був в таком восторге. Чистота, каже. Ніяких огоронов біля дома нема як у нас. Лужайка, каже, все. У них ферма корови, каже, викупані стоять, свині, така чистота, не запаха, ні вони. Нічого. І їх, каже, сім'я – чоловік, жінка і девочка. Я кажу, як же ви все вправляєтесь? У них працюють робочі, ми нанімаєм сезонних робочих на уборку урожая і уражують за етім. Но все ж механизировано: нажав кнопку все за минуту помило, щьоточками. Каже там така чистота ідеальна. Вот. Жили в гостініце. День победы. Застав якраз він там День победы. У них же день траура. Німці ж не празнують День победы.

Вони не празнують?

Не, це ж у них траур, день поразення. Їхні погубли стільки людей, погубло стільки. Вони ж не отмечають цей празник. А вони ж приїхали, і всі ж ветерани. І попросила гід (парень і де вушка там була з ними, студенти) попросили, шо ми хочем от митить празнік. Їм організували в гостініце гуляніє. Іменно для них, іменно накрили стол, музика була і танцювали вони там, і все співали свої песні і там українські, які хочеш. Ну каже, харошо так. Ну каже ложили до памятни́ка вони, ето до памятни́ка вінок такий великий, значить. Це все вони організували їм, дали, вони ото ходили торжественно, ложили ето. Подарків надарили. Значить, заходе в магазин, питають. Він говорить сам Дахау — це іменно город. Це город, да. От, город. І, значить, питають, шо мол ви Україна? Знають же, там город не великий. І знають, шо допустім приїхало несколько человек, оце допустім ветерани з ето, з Советского Союза. Каже, дед у мене такий шустрий. Каже: «Доця, я так прошляпив». «Шо ж такое прошляпив?» «Та я ж же мог тобі помаду привезти». Кажу: «Яку ще помаду?». «Отаку харошу, германську, доця». Кажу: «Чьо ж ти не привіз, помаду. Чи духи, духи, духи, духи!!!». «Та я ж прозівав. Поки я пішов до детських вещей, внуки...». Оце ж внук вийшов один (*показує*) і ще ж двоє в сина зараз маленьке те, а девочка старша мого сина. Сину вісімнадцять, а девочке дев'ятнадцять. Синовій девочке. Яночке, Саше подароки, значить. «Я ж поки до детского пішов там, де дивиться. Дивлюся мій сосед по гостініце — белорус — несе пакет. «О, — каже, — дочке блузочку вибирав, а мені ще дали в подарок і духи. Бесплатно». А дед каже: «Мені не удобно бігти опять по блузочку, щоб і тобі шось дали. Ох, йолкі, я так прошляпив». «Ну, нічого, ти привіз он мали хароші ігрушки. Ой, хароші такі ігрушки і одежу». Спросили: «Для кого? Для кіндер?». «Да, внучка, маленька девочка». Ой, харошо, сейчас. Упаковали в сумочку там таку красіву.

А це їм бесплатно чи платно.

Бесплатно, один подарок можна було вибрати, а те вже остальне купувати. Їм же гроші дали там. Ну, і ми ж дедушке дали гроші, він не поїхав без грошей. В нього були гроші, то невістка з братом поміняли на марки, уже їхав з марками. Ну їм двісті марок давали там. Крім того, шо кормили, їм двісті марок дали на розходи там. Оце сигарети дорого стоять, а дедушка курить. Він з собою провів сигарети трошки, були в нього наші оце Кемел, брат йому купив. Вообще, дедушка був там двенадцять днів. Маса впечатлень. Каже, і чистота, ніде нема

астфальта, камнями виложені відродження дороги, всі іменно отакі, як у нас на пощаді Леніна, як оце спускаться, да. Чистота ідеальна кругом, боже, каже, вообщє, вообщє. Був в такому восторге. Ну, кажу, це вже ти побував, і всповнив, і походив, і подивився, іменно, оці крематорії, я ж кажу, що там бараків немає, тільки фундамент залишився, а крематорії стоять. Крематорії і печі там стоять.

А з Дахау як він був, він не розказував, там були жінки чи самі чоловіки?

Були жінки, були жінки.

Були жінки?

Конечно, це ж євреїв привезли унічтожили там, убивали. Були жінки, да.

І тожє не тільки єврейки?

Ні, такі. Да, ну він, я ж кажу. От доктор був з жінкою. Поляки, сім'я ціла.

Сім'я.

Д-да-да-да. Ну, він каже, я не знаю, як сложилась судьба дальше, лагерь дуже великий, людей там багато було, і як нас звільнили американці. Вони значить гнали їх етапом, ну йшли вони пішком, їх же не на машинах везли.

Це як звільняли?

Да, як звільняли.

А як звільняли, він не розказував, не помнете?

Як іменно вступили американці?

Да, як іменно вступили, як оцей процес.

Вони, він каже, що вони закритці булив етіх, в бараках. Не помне, да, де, не помне.

Рік не знаєте?

А. – Рік, же оце по моєму сорок третій, по моєму, сорок третій.

Сорок третій, да?

Да. Не сорок п'ятий, це точно, не сорок п'ятий, не. По-моєму, чи сорок четвертий, чи сорок третій.

Мені сказали, що літом сорок п'ятого.

Не, це він сказав?

Не, друга людина.

Не, не в сорок п'ятом, по-моєму. В сорок п'ятом уже победа була. Чи може з сорок третього по сорок п'ятий. Сорок третій я точно пам'ятаю. Мабуть, з сорок третього по сорок п'ятий.

Це він був у Німеччині з сорок третього по сорок п'ятий.

Да-да-да. Угу, мабуть, сорок п'ятий, таки да.

Угу.

Да. Він не помне. Помне, що вони закриті були в бараках. От і оце таке він розповідав, що вони були закриті, в бараках їх закрили.

Це як освобождали. Це німці, мабуть, да їх закрили?

Німці закрили, конечно. Німці закрили.

А самі вони, мабуть, потікали?

Мабуть, потікали, потому що, як вступили американці. Їх відкрили американці, бараки відкрили. То от американці. Вони не поняли, що от них хочуть, хто це. Бачуть, що чужі, що не німці, ну вот. То тоді, вони, конечно, поняли, що то американці. Їх вивели з бараків, хто залишився в живих, їх вивели з бараків, построїли стросом і повели етапом з лагерьа. Куди вони їх вели...

А їх зразу повели, чи вони там деякий час ще були.

Були, були.

А шо він розказував, як до них американці ставилися? Та сама кормоужка, як їх одягали?

Я-я, вони їх не одягали. Вони їх так в полосатом так і вивели.

Да?

Угу.

А за відносин. Як там ставилися. Нічого не розказав, годували як там їх.

Та я, він цього не розповідав, як їх годували. Но вже годували тим, шо в лагерне було. Вони ж з собою ніякої їжі не приносили. Годували, наверно, тим, шо в лагере ж було. Бо їжі вони ніякої не приносили з собою. А тож вони поки поткривали бараки, вони начали не зразу, шо до дитячого побігли зразу. Їх вивели, перещитали по списку. Там же були списки в архіві. Ну, не в архіві ,а іменно в концлагере. Були списки, їх же по списку каждый день на плацу провіряли. Утром і вечором, німці. Не по фаміліям по номерам. От, і ці. Ну, а потом він не розповідав. Він сказав, шо вели їх пішком, етапом вели їх.

А куда це їх вели?

Та я не помню. В Польщу.

Їх передавали американці, мабуть, радянським військам? Да? Він цього не розказував?

Я оцьго не пам'ятаю, як їх передавали. Мабуть, передавали ж їм, іменно советських, советскім войскам передавали.

Нічого він не розказував?

Та я знаю, що він десь под Віднем, по-моєму. Польща. Ходили по вокзалу та ограбили якусь там каптьорку.

Це у Відні вже вони?

Да. Та взяли, вона открита була, а ми зайшли та взяли та пішли та ето, а потом прийшов хазяїн, вони потікали, воєнний. З пацанами. Та дід украв хрест, такий великий, золотий, каже золота було. Кажу де хрест? Оце б мені сейчас би приготився, ми б здали. А він каже, аби ж я доця знав, що така буде жизнь. Тоді я його не оцінив. Я його обміняв на хліб, на часи якісь командірські. Вобщем ото таке. Посадили його ну як, не в тюрму, а в міліцію, в шо там. Ну а потом він добрався, конечно, важко каже було добираться. Ну їм же ж, навірно, дали пропускний якийсь, щоб він мог же добираться.

А ще шось він про дорогу розказував, як їх оце етапом гнали до території Польщі чи як?

Їх везли поїздом зраза німці.

Німці везли?

Ні, як туди в лагерь.

А назад?

Та я не помню, він цього не розказував. Мабуть, вели, а топом він поїздом добирався. До території Польщі, а потом вже з Польщі добирався поїздом.

А як на границі з Україною, з Советським Союзом, нічого не розказував?

Ні, нічого не розказував, я не знаю їх, мабуть, тоді.

Оце фільтрацію оце проходили, допитували їх на границе?

Мабуть, тоді не, в той момент. Вони їхали з концлагеря. Їх же не було, шо допитувать. Помоему, не. Но документи ж дали, шо він був в концлагере.

Так не знаєте Ви, чи допитували, чи ні?

Нічого він, не знаю. Дедушка такий, шо його ще допитай. То поїздом, то машиной, то пішком. То там проліз, то там бесплатно, то там на товарняке. Так шо ото таке. Я ж кажу шо вдвох вони прийшли в Полтаву, сюда.

А який рік — сорок п'ятий, коли вони в Полтаву, а місяць не помните?

Не, він не помне місяця. Він не помне місяця. Він уже погано помне, як сморозить шо. То я сорокового года, то шо з ним балакать. І дома питаю, шо ти сказав? Я правильно сказав, доця, я ж правильно сказав. Ти ж сорокового, а син сорок первого. Так а чьо я тоді на

роботу хожу, дурна. Не пойму, вже пенсія давно, а я хожу на роботу. Так що ти зморозив шестесят п'ять год чи шесят шостий? Та не. Ну так, а що ти таке ляпнув. Хародно, шо я справила, а то таке б вже було. А братові як сказала, шо він сорок первого, він шеєят четвертого, це йому сорок два. Так він так сміявся. Прийшов випивший, ти сорок первого, ще біля тебе, каже, снаряд розірвався, контузило. Сміявся. Кажу: «Не трогай деда». Він піддіває, Боже, сорок первого года, з немцями воював. А я кажу: «Та не трогай його, він уже старенький, він нічо не помне. Він оце от скільки фактів мені розказував за євреїв, за це за, а чо ж ти кажу не сказав людині?». «Доця, я не помню». Надо було мені, як узніку концлагеря, я, кажу, таке інтерв'ю видала. Шо таке?! Ну, та я ж помню як він в детстве інтересно було дивиться оці фільми, я перечитала книжку. У мене дуже хороша книжка єсть «Перве слово після страти» єсть книжка, да іменно про концлагерь. Потом «Спалення мадонни» дуже хороша книжка, я любила читать. Я конечно сімнадцять років преподавала в училищі, ще не переключусь на українську мову, бо на руском ми преподавали. От, ну тем неменее, з молодьожжю. Я люблю іменно воєнні книги, на таку тематику фільми дивиться, дуже мені нравиться оце все еті. Я дуже слухала як він розповідав в дитинстві. Но він дуже, як сказать. Особенно як оце про войну іде кіно дуже важко він воспринімав це, дуже важко. Він там їсти шукає чи шо?. Дуже важко воспринімав, поетому, я не дуже задаю йому питання, я ж кажу, потом як побалакає, він зайшов, ростроївся, начав оце все вспоминаць. Видно йому погано, давленіє поднялось. Я кажу: «Все, папа, інтерв'ю твої кончились, — кажу, — хватит. Хватит. Буде, — кажу, — книжка чи не буде, а мені. Впервих уже голова не та — я ж кажу, — не помнить.

А це як розпочалась війна, він не розповідав, була якась агітація, німці проводили в Полтаві агітацію з метою, щоб молодьож їхала на роботу?

Конечно, була. Бала, да. І вішали, еті, оці об'яви. Була, була агітація.

І шо він казав, багато куплялося?

Та ну з його друзей ніхто не купився, потому шо вони бачили наглядний пример, шо євреїв розстріляли, а обіщали їх вивезти. От, і він був зв'язаний з організацією Лялі Убийвовк, то там же тоже проводилась агітація свого рода. І листівки розклеюали, і він розклеював, і він розклеював. Шо таке. Давали, він розклеював, деятельность бурная, да. Їм аби шось таке шустре, щоб не сидіть на

месте, да. Ну, була агітація, конечно. І багато, я ж кажу, багато з наших людей, ну як куплялося, куплялось на те, що німці обіщали. От, допустім даже оце мамина подруга, вона померла, і все, мама тоже так возмушалася. Казала, ну як же, де ж та справедлівість? Во время войны батько був поліцаєм, і Люся як прийшл после войны в педінститут хто залишився живий, прийшли і їм давали направлення на роботу. Зараз не дають, а тоді давали. От. І дипломи давали, направлення на роботу. То от, допустім, маму направили на роботу в Шрамківський район, зараз це Черкаська область, а тоді була Полтавська. Туди в сторону Києва аж. А вона залишилася в Полтаві. Вона каже, ну от чого? І після войны ми ходили дуже бідно, дуже бідно. Старшеньких перешивали на менших, ну от і все. Вот. А вона ходила вся в мехах. Ми ж знали відкіля ці меха. Ми ж знали, що це забране в євреїв отих, що розстріляли. Меха і золото. Тем немені її ніхто не репресіровав, ніхто не преследовав. Вона так і працювала вчителькою в Полтаві. Це дочка. Вона не була, но батько в неї був. Так, каже, життя склалося. Вона поїхала в Шрамківський район вчителювати.

Вот скажіть, а в Дахау як відбувався його зв'язок із зовнішнім світом? Була якась...

Не було зв'язку

Вобщє нічого він не знав?

Не, нічого.

Не знав про якісь події на фронті, нічого?

Не знав. Ні.

А казав, була в нього якась надія на звільнення, на повернення на Батьківщину?

Була, хотіли вони, надіялися, що може. Ну каже така надія була слаба.

Угу.

Погибнуть — значить погибнуть всі. Думали, вони розчитували, думали, що німці підірвуть їх. В любом случае, вони їх не залишать в живих, потому що закрили їх в бараках, забили двері, вікна забили. Вони думали, що їх...

на:Підірвуть.

Да-да. Шо унічтожать вони все це. Вони даже не поняли, що таке твориться. Вони поняли що в лагерне якась сіматоба, переполох, від'їжджають, нових не привозять, а... полонених... а ці від'їжджають і вивозять вещи, німці ж тікали. Вони ж вивозили вещи, уїзжали.

Награбоване, де вони там що десь привозили. Це ж не те що десь вони з дому привозили людей з віщами, в одежі.

А він не думав, може не розказував, як тут зустрінуть саме наші, це люди, що КГБ.

Не думав, іменно що не думав. Він ніколи не думав, що їх так будуть репресувати. Не думали. Вони думали, як би добратися додому, зустрітися з батьками. Він не знав про свою родню нічого. Чи живі вони тут, чи вони загинули, чи, він каже, що йшов і боявся, що я прийду і побачу розрушений дом, руїни і нікого, ніде немає.

А в нього була можливість залишитися в Німеччині?

Була, була. Була, була, тоді була можливість. Тоді залишилося багато людей там вот, і до Америки поїхали, в Польщі залишилося, в Германії залишилось багато. І ті що залишилися, живуть і зараз, і все. От. А він не. Ну от раніше якось воспринімалось це батьки, пацан, він скучив за батьками, скучив за сім'єю. Він збирався додому. Він не знав, що його чекає, не знав. Він прийшов додому, потім його забрали з дому. І все. І поять же батьки потеряли його. Де він і що він. То що це ж не об'являлось.

А як же це розкажіть, коли він прийшов додому. Він десь устравался на роботу чи дома?

Дома був, із дому його забрали.

А розкажіть як його забрали. Хто йому, чи доніс хтось. Ноччю, коли його забрали?

Ну-у-у, вечором забрали, вечором забрали. Він був дома, приїхали і все.

А які, хто, органи?

Ну-у, не міліція.

Не міліція.

Не міліція, КГБ, мабуть.

Чекісти, може?

Чекісти, мабуть, да. КГБ, мабуть, тоді було. Це ж при Сталіне. Це є при Сталіне. Той забрали його і все.

Чим саме мотивували?

Враг народа.

Зразу?

Угу.

А це його як забрали його ,зразу на Колиму чи він деякий час прибував в Полтаві, може в тюрмі десь, як його переправляли на Нічого не розказував?

Ні, нічого не розказував, у-у, нічого не розказував. Сказав, що десять років йому дали.

А слідство, не пам'ятаєте, сам суд над ним де був? Нічого

В Полтаві, угу.

В Полтаві, да? Значить деякий час він був в Полтаві.

Закритий суд, да, закритий суд був. Да. Ну він же не один там був.

А скільки було, нічого він не розказував.

Ні, нічого не розказував, тоже він не пам'ятає тих, хто з ним був на Колимі. Нама його друзей, що на Колимі там були з ним, немає.

Судили в Полтаві.

Да, судили в Полтаві.

Десят год присудили.

Угу, десять років. А звільнився він, десять років не отсидів, звільнився, вісім, по-моєму, він звільнився як була оця ета амністія, як Сталін, смерть Сталіна у пієят третьому році.

А це про Колиму що він розказував, він же трохи розказував. Про відносини, може те як їх там одягали, будували, що він там робив?

Годували, він працював, він собі заробляв гроші, їм платили.

А ким він працював.

А водітелем на лісоповалі, водітелем, ліс валили. Тайга ж. І ото він розповідав, що ми ж розконвоїрованими їздили на роботу, нас вивозили без конвоя.

Без конвоя?

Без конвоя, угу. Ну працювали, як вродє ми там живем. Працювали і...

А жили де?

По хатах, розселяли.

До людей розселяли.

До людей, уг-угу-угу, до людей. Ну там дуже...

Ну що як відносились люди до них?

Люди не погано, не погано відносились. Люди не погано відносились. Люди відносились непогано, а самі от руководство от лагеря.

А який лагерь це був? Він не помне назву?

Ні, не помне. Він каже там зекі оці що сиділи, там страшно робили.

Там разом і зеки, і політичні.

Угу-угу, там натравляли друг на друга, там вирізали цілими

бараками. Страшне. Там страшно. В той м'ясорубке дуже важко вижити було. Дуже важко. Отам іменно дуже важко вижити було. І як оце ж помер Сталін, що зняли Берію. От їх отпустили. Каже, вся страна плакала, як Сталін помер. Мама якраз розказували, як помер Сталін, вона вчителювала. Так каже страшно було, і учні там всі страшні. Там траур. А ми радувались, каже. Потому що їх звільнили. Їх отпустили додому. Тоді він прийшов з той Колими.

А про Колиму. Шо їм начальство, як начальство, мабуть, як відносились до людей? Шо він розказував.

Як до скотов. Як до скотов. Уніжали, каже, до такой степені, що це передати, каже, нельзя.

А били його?

Били, угу, там били. Там і били і до зеків відправляли. Страшно було там вообще. Отом остаться я не хотів на Коліме, вообще.

А як його відносини складались з іншими?

З такими як і сам? Він в очень хороших отношениях, він компанейській дедушка, очень, очень, компанейській. Находив общий язык, розказував, що там працювали. Ми їздили через тайгу і в тайге був домік по дорозі, жила жінчина, одна. Ну, тіпа як не кафе держала, можна перекусити у неї було. Вона така. Попросила вона дрова привезти, машина дров. Леву, леву машину. Колона каже йде, а тут звернув в сторону і підкинем дровця. Вона нам там бутілочку, закусочку. Каже, я, я помню цей випадок, каже, я їхав туди, заїхав до неї, вона щось погано себе чувствовала. А назал, каже, їду. Мені мужики кажуть, не будем найжати, вона мол щось відіха. А внеї горить світ, було вже пізно. І я, каже, заїхав, не видержала душа, а ну ж зайду, провідаю. І зайшов, каже, дивлюся, стукаю, а вона не открива, а такого ніколи не було, думаю може убили, там же і зеки тікали, і там страшно було. Коли каже дивлюся, нема, немає її, а світ горить. Кажу, глянув, а вона лежить середі хати. А вона сама собі зробила аборт і стікає кров'ю. як би не він, вона умерла. Він вибив двері, заскочив туди, а вона уже лежить без свідомості і вона взяла його, він її взяв в машину бігом, і значить з напарником, з тим що був рядом, по-двоє вони їздять, і ото одвезли в лікарню. Спасли її. Оце, каже, був такий випадок. А так люди непогано і підкашлювали, ну як підкормлювали. Я, каже, не нуждався, я працював, я працював і мені платили гроші. Не стіки скіки я заробив, менше, но платили. В них були на карманні расходи гроші. Були.

А їх там, вони самі годували, самі купляли їжу чи була столова?

Купували і була столова. Варили, варили там.

А кормьожка як була, він шось розказував?

Ну-у-у.

А порівнював умовія проживання, кармьожки з Дахау?

Дахау конечно було кормьожка зовсім же не така. І мерзла картошка і брюква, там страшне була. Тут, конечно, вони їли непогано. Вони купували, вони могли піти в магазин купити собі шо захотіли, Після шось надо. Ми, оце каже, коли риби наловим, підходи маже до оцієї жінщини, шо це він її спас, ілі до другой в столову, там же кормили і робочих були. Там же рибний промисел харошо развитий. Пожарьте нам рибу, зваріть уха, пожалуста. Варили, робили. Розконвоїровані вони непогано їли. Ото таке діла. Там ніякого толку з мого інтерв'ю, ну.

А трошки про Дахау ще хотіла спитать. А він оце розказував як відносини оце були до іноземців і до тих шо з Росії? Чи було до них краще, і годували їх однаково чи не?

Однаково, однаково, не було різниці между етіми, вони всі були для них враги, для німцов, не було ніяких привілеґій. Ото таки врач, він каже, оце помню, шо врачжив в отдельном бараке, з сімьєю і він лікував і німців. Лікував німців і лікував отих полонених, які ще могли працювати. Шо бачили, шо в них ще буде толк. Шо можна їх там, ну шось з них ще вижать, поетому він їх підліковував. А так ніяких не було етіх відносин, шо тим краще, а росіянам хуже. Всіх однаково вони в одному бараці були.

Розкажіть, будь ласка, трохи про його життя після повернення з Колими, коли він повернувся, в якому році?

В нього дуже цікаве життя . про його життя книгу треба писати. В піст третьому році він приїхав з Колими. Приїхав, тут він не міг устроїться на роботу.

Його не принімали через те шо він отсидів?

Да-да-да. Угу-угу. І він потом устроївся на ТРЗ. Взяли ж ну, видно тоді ж дали розпорядження, шо брать їх на роботу, шо ж вони будуть робити, поетому треба брать. Він устроївся на ТРЗ. Працював на ТРЗ. Все життя він тем пропрацював. Тридцять вісім років. Ну, і на роботі ніяких репресій не було. Ніяких, він працював, як всі, розряд йому підвишали і ну як положено тоді всі працювали. От. Женився помінаєш, в п'ятдесят четвертому.

А в якому році народилася дружина, як її звали?

Ой, він дружив з її братом. Ще з дитинства вони жили на одній

вулиці. Він знав, він дружив з її братом. Ілля його звали, брата, ми Люся називали його, дядя Люся, но Ілля. Він пішов на фронт, значить, Леонід, но він Ілля, називали. Значить, він пішов на фронт в шістнадцять років її брат. Додав собі рік, приписав. Пішов на фронт. Одвоював менше року. Взірвся снаряд біля нього і він загубив обоє глаза. Потеряв. Остався сліпим. І в сімнадцять років остався сліпим. І батько мій їздив його забирає з госпітала. Потому що думали, що він загинув, і прийшло пісьмо, що він загинув, мтері. Ну це моєї мами брат. Прийшло пісьмо, що він загинув. А він оказується був живий, лежав під Харковом в госпіталі, сліпий і хотів умерти. Сказав, я не хочу вертатись додому сліпим, я не хочу травміровать маму. І батько в мене помер. І я не можу показуватися на глаза, хай вона думає, що я помер. Красівий, у мене фотографі його була. Красівий парень такий. І він. А нянечка написала пісьмо. Узнала адрес, ну я не знаю якими путями вона довідалась де живуть. І написала пісьмо родні, що приїжджайте, він живий, еслі він вам потрібен, приїжджайте, він нічого не їсть, дуже істощюнный, він хоче померти, не хоче жити. Кароче, поїхала мамина сестра.

Так получається вони друг-друга знали.

Вони на одній вулиці вирости. Да. Тільки різниця в візрасті в них шість років. Мама на шість років старша від нього. Потому що як розказувала мама, як у неї був випускний вечір в двадцатой школі. Вона закінчила десять класів, займалася хорошо. Потом в педінститут поступила. Вона, каже, я з ним даже не зустрічалася. Я знала його, що це з нашої школи і він дружив з моїм братом меншим, з дядьбой Льюнею. І ходив до нас в хату, до брата. Но я на нього вніманія не обращала. Каже був у мене випускний вечір. А він же тоже з тієї школи. Ну дедушка такий шустренський був, боже мій, заліз на дерево, пронік в актовий зал, його хлопці пустили. І під стіл. І от столи накриті, директор школи, значить, вітає випускників, вручає атестати. І він сидів спокійно собі там. Як началось застольє, а друзья ж усі, Подол. Він наклюався так, це ж на шість років різниця. Це ж еслі вона була в десятом, то значить в четвертом. Боже, шість років різниця. Він наклюався, так, що. А він співа хорошо. В хорі співав в железнодорожном клубе, в железнодорожном клубе співав в хорі дід. Він хорошо співав.

Да, він казав, що в нього були занятія в хорі.

Він, не було занятій, він співав там в хорі. Уже як працював на заводі, він співав в хорі. Він цим не любить хвастатись. Він в компанії

співа непогано. А які там компанії, куди йому уже. А ето. І він заліз під стіл і конечно випив, а скільки йому треба, малий пацан, черв'юртий клас, о чьом речь. Директор речь каже, а він співа: «Всюди буйно ківітне черемшина». Вже з під столу. А директор школи каже: «Десь Вітька Півтора-Павлов, виведіть його, пожалуйста, звідсіля, пока я не вивів. Я — каже, — чую, десь уже він співа. Де він уже тут, хто його впустив?». А він під столом, лежав же. Співає. Так ето. Ото він знав маму. Він знав маму. І як він прийшов з Колими, він прийшов до брата, до її, в сім'ю ж туди до батьків, до брат, до цього ж сліпого. І каже: «А де Люба?» Ну де там родичі, розпитував, то там, то там. Каже: «Люба вчителює там-то, там-то». А він каже, а він каже: «А де вона?». А він каже: «Нашо вона тобі нужна? Вітя, вона тобі не нужна, ти з нею жити не будеш». «Буду. Буду. Я хочу її побачить». І він поїхав. Я задавала вопрос мамі: «Мама, я не поняла як, як оце?» Це мами другий брак. Вона вийшла заміж там, де вчителювала, за вчителя музики. І молода ще тоді була. І вийшла заміж за вчителя музики. Но не склалося життя в якому плані, він був сирота. Його виховали бабушка і дедушка. Їм було по дев'яносто років. А шо таке дев'яносто років в п'ятдесят сьомому році? Вони ще царя застали, страшно. І в них оте виховання. Оте. Нашо нам вчителька, вона не може ні ткати, ні прясти. Це ж село. І вона бідна розказувала, як вона мучилась, оцю прядку крутила, вчили. А вона не в ту сторону іде, пальці поколола. Так до сіх пор і не може, вона й не могла. А баба й дід старі. Вона ж оце зошити, перевіряти її треба, готуватись до уроків. В чуланчик такий, каже, без вікон, без дверей.

А шо вона викладала?

Українську мову, літературу. І каганець, каже горить. «Я — каже — зошити перевіряю, а вони його гризуть: нашо ти нам вчительку взяв, вона он тільки зошити перевіряє, вона не вмєє ні те, ні те». Боже, вона, бідна, по-помучилась, а потім її родня забрала. Вона начала плакати, просить. Старі такі, страшні. Вона їм ноги мила, зрізала волоси, розчісувала, ухажувала за ними, бо такі старі. Каже: «Я не можу, Гриша». Гриша його звали, того парня. «Гриша, я не можу більше тут, я хочу додому, я хочу додому. Давай поїдем в Полтаву». «Ні, — він каже, — я їх не кину, вони мене виховали». І все. І вона уїхала від нього. Уїхала, від нього. Така трагедія, тільки оцього не надо писать ніде. Приїхала сюди в Полтаву. Приїхала в Полтаву. А-а-а, начала ж устраїваться на роботу. Вона ж втекла відтіля. Взяла открепительну, втекла. Начала устраїваться на роботу в Полтаву, а

немає місця. Піонервожатою. У мене вже возраст такий, що я не підю піонервожатою. Її опять направляють на район. Вона узнає, що вона беременна, а шо таке в то время беременна, без чоловіка. На роботу не беруть. Узнали шо беременна — все. Не беруть на роботу. І вона зробила аборт. Зробила аборт я так поняла частим образом, десь в врача надому. Після того в неї не було дітей. Нас усиновили вони. Мене й брата. І як батько взнав, шо це ж в неї другий чоловік, вона взяла розвод тоді з тим чоловіком. Но їй не розрішили працювати в Полтаві і направили в село. І ото ж вона поїхала в село опять.

Десь тут?

Під, аж туди під Київ. Далеко. Далеко, це район від району оце де вона вчителювала. І вона поїхала туди вчителювати і батько поїхав її відтіля забрав. Так як відродження її забирав, тоді на підводі віз там її веші до поїзда, а учні каже йшли за нею, де той взявся дядько, шо нашу Любов Олексіївну забрав. Він її зірвав перед концом ученого года. Ну, любов видно була між ними. Вони поїхали розписалися. Свадьби не було, а вечерінка була. Ото. І потом вони жили. Не було дітей. Не було. І сорок п'ять років мамі було, сорок п'ять років. Вона і лічилася і все. Сорок п'ять років мамі було. І вона зрозуміла, шо не буде дітей. Хотя і обіщали, будуть, будуть. Будуть, ось підлічишся. Ну вже ж возраст, куда ж уже. І вони рішили взять дівочку, дівочку. Тоді по благу це робилося. Через райком партії. Мама була членом партії. І вони хотіли взять мене — дівочку, і ця дівочка оказалась з хвостом. В мене був братік. І їм прийшлось брать і братіка. І вони забрали двох деток. І виховали, ну конечно, мені і отчество дали своє, і фамілію. Єдинственне, шо імена в нас залишилися наші. Валя і Вася. А фамілію і отчество полностью, вони ж нас усиновили. Матір нашу лишили батьківських прав. Я її не пам'ятаю. Ну, була в мене така задумка найти її, була. Просто побачить яка вона. Потому шо мене виховали батьки, які мені по возрасту дедушка і бабушка. Діду вісімдесят, мені сорок чотири, а мамі б було вісімдесят шість. Вона ж старша від нього на шість років. То конечно, вона мені бабушка по возрасту. Ну пам'ятаю про неї, я не захотіла травміровать маму і я не поїхала її шукать, зачем, зачем? Да. Оце як іде передача «Жди меня» ілі «Ключовий момент» я дуже внімательно дивлюсь і всігда і думаю, а може вона мене шукає. Ведь вона не зовсім стара людини. Вона сорокового року. Я знаю її ім'я, отчество.

Знаєте?

Конечно, знаю.

Хто зна, який образ жизні вона вела, чи жива вона.

От, от. Там написано, що жебрацький образ життя вела, це як лишали батьківських прав. Документи в деда єсть. Він мені показував, як я доросла стала. Тай мені мама перед смертю, як вмирала. Шо жебрацький образ життя вела, попросили в селі люди.

А де, з Полтавського району?

Не, Оржицький район. Далеченько. І попросили, щоб її лишили батьківських прав, бо діти пропадають, голі, босі, голодні. Я її не пам'ятаю. Я пам'ятаю бабуську, пам'ятаю хату. Мені було чотири роки як мене усиновили. Я шістдесят першого року народження, в шістдесят п'ятому нас усиновили. Брату було півтора роки, а мені чотири. Це я пам'ятаю. Оце таке життя дід провів. Працював всю жизнь на ТРЗ. Виховав оце двох дітей, дождався внуків. А зараз дома. Не працює. Сторож. Сторож дома з Тузіком (*домашня тварина*).

А є у Вас якісь може дідові фотографії? Чи може якісь довоєнні? Чи може отам на Колимі.

Немає, на Колимі ніяких не має фотографій. Ну єсть такі фотографії, шо він дома. В молодості немає дуже фотографій.

Немає довоєнних.

Немає. Десь єсть одна фотографія племянниці іменного він хлопчиком із сестрою і з отими двома братами у племянниці. Не в нас. Живе вона далеченько. А в діда немає. Немає. Немає, шо він оце там. Бо питали дівчата уже за фотографії, то немає.

І ще, оце вопрос такий, а він був реабілітований, коли з Колими вернувся.

Він же був реабілітований ось уже як дали їм льготи. Оце, зараз.

В дев'яностих?

Та десь, ось, мабуть не в дев'яностих, мабуть, раніше. Мама в дев'яносто третьому померла році. Десь в восьмидесятих роках.

Це реабілітували.

Да, да. Їм льготи дали оцим узнікам. Оце тоді як льготи дали.

А те шо на Колимі був тоже реабілітували його?

Та ну, не знаю, такого ніде в нього ніяких документів немає на щот цього. Справка, шо він вернувся і все.

Дякую. До побачення. Ви дуже нам допомогли.

* * *

ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ БОНДАР

Бондар В.П. (2006 р.)

Василь Петрович Бондар — людина, яка пройшла нелегкий життєвий шлях: йому довелося пережити голодомор 1933 р., війну і тяжкий післявоєнний час.

Народився Василь Петрович у 1926 році у багатодітній сільській сім'ї на Київщині (нині Черкаська область). Село, де промайнуло його босоноге дитинство, має красиву назву — Зелена Діброва. Знаходиться воно неподалік села Шевченкове, де народився наш знаменитий Кобзар.

Батько Василя був справжнім сільським трударем: мав кілька десятин землі, свій млин, клуню, коней. У 1926 році почав будувати велику хату для сім'ї. Але ні йому, ні його родині не вдалося туди вселитися. Коли Василю минав четвертий рік, батька назвали куркулем за те, що не хотів віддавати нажите тяжкою працею добро до щойно створеного колгоспу. Захотів бути одноосібником, але не вийшло. Влада не пробачила йому цього, він був засланий у далеку Карело-Фінську автономну соціалістичну радянську республіку. Мати залишилися сама з дев'ятьма дітьми на руках. Довелося йти в колгосп ланковою. А тут настали страшні 1932-1933 роки. Василь Петрович із болем у голосі згадує: «Мені тоді було сім років, розумієте, і я ходив з сестрою старшою з 1923 року, (...) в ліс по липове листя. А мати не

ходила, вона в колгоспі робила. (...) Вечером прийде, спече нам з цього листя що-небудь. (...) Такий страшний був голодомор, не дай Бог. Я маленький був і то пам'ятаю, що були такі хати, ви розумієте, що до них не підійдеш, люди повмирали і все бур'яном в 2-3 метра заросло. Потім після голодомору залишилося нас три брати і сестра (...)».

Усе дитинство хлопця пройшло у праці. П'ять років перед війною був пастушком. А ще працював їздовим у колгоспі, щоб хоч трішки допомогти матері.

Налагодилося життя, стало, як згадує Василь Петрович, вистачати хліба, молока та інших харчів. Думали селяни, що нарешті заживуть по-людськи. Та не так сталося, як гадалося. Розпочалася війна. «Хто плакав, хто радів, хто шо, етот, а я був молодий і не дуже розумів». Які страшні випробування вона йому принесла хлопець зрозумів лише тоді, коли 22 липня 1942 року його забрали до Німеччини.

Спочатку потрапив до міста Пірмазенс, що неподалік Франції. Тут були люди з усіх областей України. В Пірмазенсі знаходився пересилочний пункт, який мав вигляд величезного табору, де пробув Василь Петрович тиждень. Потім приїхали двоє директорів заводів і забрали його до іншого міста, розташованого поблизу (точної назви п. Василь Бондар не пам'ятає і називає його — Гегенмейденгайде). Пропрацював він там рік робітником. Кожного дня з 8 години ранку до 17 години вечора доводилося стояти біля печі і витягувати з неї гарячу цеглу. До того ж годували погано — 3-4 картоплини, трохи брюкви, маленький шматочок хліба — оце й уся їжа. Змушений був носити нагрудний знак «OST» і 123 номер на плечах роби.

У 1943 році Василя Петровича перевели до Франції у м. Форбах, (він називає його Фербахом). Там умови перебування виявилися кращими: «На залізній дорозі робив: рейси міняв, шпали міняв. Ну мені там трохи легше було».

На початку осені 1944 року нацисти перевели його з цього міста копати шанці. Саме тоді Василь Бондар разом зі своїм товаришем із сусіднього села, Іваном, спробував утекти. Їх спіймали і відправили до табору, розташованого у м. Сарбрюкен. У тому таборі, назви якого Василь Петрович нажаль не пам'ятає, він пробув до глибокої осені. Це був концентраційний табір де знущалися з в'язнів. Василеві часто попадало батогами по спині.

Одного разу в'язням пов'язали руки і ноги та загнали їх до товарних вагонів. Везли близько тижня у невідомому напрямку.

Нарешті потяг зупинився біля лісу, людей випустили з вагонів. Василь Петрович думав, що їх розстріляють. Не розстріляли, а привезли до концентраційного табору «Дахау». Ось тут, з 26 листопада 1944 р., і розпочалися справжні жахіття. Спочатку Бондаря поселили в карантинний 17 блок, він також отримав номер 133455. Потім перевели у 28 блок. У кімнатах жило по 250 чоловік.

О п'ятій годині ранку в'язнів виганяли з кімнати, шикували в одну шеренгу, довго перераховували. Їсти доводилося дуже швидко. Та й що то була за їжа: за весь день кава вранці, брюква на обід, дві картоплини й шматок хліба увечері. Усі, в тому числі й Василь, ходили худі та виснажені.

Працював Бондар в кабелькоманді: розбирав дроти, кабелі. Ввозили його також до Мюнхена розчищати зруйновані вулиці міста після бомбардування американцями. У Мюнхені хлопець спробував утекти, за що його жорстоко побили. Проте наступного дня, незважаючи на біль, вийшов на роботу, адже тих, хто хворів, забирали й спалювали у крематорії.

Наприкінці квітня 1945 року «Дахау» визволила сьома американська армія. То були радісні дні: «Я так казав, і люди казали: «Я ніколи не забуду сьомой американской армії, которая освободила нас». Оце лозунг був».

Ще три місяці після звільнення перебував Василь Бондар у таборі, а потім його разом з іншими, передали радянським бійцям. Ось тут знову почалися страждання: годували абияк, ставилися також не дуже добре. Потім Василя забрали і сказали, що разом з іншими повезуть до Москви. Обдурили. Насправді потрапив у підмосковне містечко Нахабіно (зараз це Московська обл.), де будували автомобільний завод. Умови життя і праці робітників були жахливими. Василю пощастило, бо його забрав працювати до себе розсильним капітан, командир будівельного батальйону. У грудні 1945 року з робітників сформували загін, у який потрапив Василь Петрович. Людей привезли на шахти.

Так склалася доля, що Василь Петрович аж до самої пенсії пропрацював у Підмосковному вугільному басейні, був і бурильником, і шахтарем, і бригадиром. Неодноразово висів його портрет на дошці пошани. Одного разу Василя Петровича, як одного з кращих робітників, вирішили нагородити екскурсією, але коли дізналися, що був у роки війни у концтаборі, передумали. Сказали: «Вибачте, Ви нам не підходите». «Ось так, — говорить Бондар, —

ставилася наша влада до своїх людей». Добре, що його завжди підтримувала дружина і син з донькою. У 1990 році, після смерті дружини, переїхав на запрошення сина до Полтави. На думку Василя Петровича, лише в умовах незалежної України оstarбайтери та в'язні концтаборів стали повноправними членами суспільства. Василь Петрович Бондар радий з того, що історія його не забула.

* * *

ОЛЕКСАНДР МЕФОДІЙОВИЧ ВОРОНА

Ворона О.М. (2006 р.)

Ворона Олександр Мефодійович народився в 1924 році, 27 жовтня в с. Старі Санжари (зараз Новосанжарський район Полтавської області). У сім'ї було троє дітей: Олександр, його старший на два роки брат — Петро, і молодша на чотири роки сестра — Тетяна. У пам'яті Олександра Мефодійовича дуже добре відбилися роки голодомору 1932-1933 років. Тоді хлопцеві виповнилося лише сім років і, щоб він не помер з голоду, його віддали на роботу до дядька, де він пас коней та корову, чим і заробляв собі на шматок хліба. Школу Олександр Ворона у ті тяжкі роки відвідував лише взимку, коли не було роботи, а так — тільки зазеленіла травичка, його забирали на роботу. В 1940 році він закінчив сім класів і вступив до фабрично-заводського училища при залізничних майстернях. Це училище до 1941 року знаходилося в м. Полтаві, а потім його перевели до м. Кобеляки (зараз районний центр Полтавської області). Відразу після початку війни Олександра Мефодійовича, разом з товаришами, мобілізували з

училища на риття протитанкових окопів біля м. Кременчука (зараз райцентр Полтавської області). Коли ворог підійшов вже досить близько, учнів відпустили по домівках. До 1942 року Олександр жив у рідному селі.

27 жовтня 1942 року, вночі, саме на день народження Олександра Мефодійовича, коли йому виповнилося 18 років, нацисти почали облаву в їхньому селі. Вони звели в центр села триста чоловік. В основному це були підлітки від 16 до 18 років. Їх, ще зовсім молодих, загнали у вагони на станції Нові Санжари, наглухо закрили вагони і відправили туди, звідки мало хто з них повернувся. В цих вагонах вони їхали, «як сліпі кошенята», не знаючи, куди їх везуть. Багато хто з них не доїхав навіть до Польщі, де вперше за всю дорогу відкрили вагони. Люди не витримували фізичного і морального навантаження і помирали дорогою. Потім їх привезли до розподільчого табору: «і тоді привезли (пауза), ну це то же Польща була [...] тут і розприділили по німецьких городах»

Олександр Мефодійович Ворона був направлений до м. Штутгарт, де потрапив на роботу на завод. Досить часто патріотичні почуття спонукали оstarбайтерів до маленьких диверсій — навмисного псування машин і деталей, які вони виготовляли: «У нас був патріотизм такий із школи, й де ми робили чи вчилися, ми просто любили і розуміли оту владу, яка нас виховувала, і ми кажемо: «ми не нацисти робити не будемо», і почали ну, такі, не буду казати, бо в то время, ну а зараз, такі мелкі диверсії [...]. Ну, і я був за станком, там, паяв трубочки, ага, і, [...] значить, я її порчу і кидаю там в окрему....». Згодом Олександр Мефодійович вирішив разом з товаришами-односельцями тікати з заводу. Завод недостатньо добре охоронявся, що й дозволило їм це зробити. Так, під Новий 1943 рік вони виїхали з Штутгарта.

Однак на волі юнаки пробули лише три дні. Довго блукали лісами й горами, не знаючи місцевості й не орієнтуючись, у якому напрямку потрібно рухатися. Незабаром їх спіймали і повернули назад. На заводі їх вистроїли в шеренгу, зібрали всіх робітників та оголосили, що ці люди є злочинцями і будуть суворо покарані. Звідти усіх втікачів відправили до в'язниці в Штутгарті. Там вони просиділи приблизно півтора місяця. На початку 1943 р. їх закували в кайдани й відвезли на залізничну станцію. Там в'язнів посадили до вагонів і перевезли до концентраційного табору «Дахау».

По прибуттю їх відвели в баню, помили, постригли, перевдягли і

розподілили по блоках. Олександр Мефодійович потрапив до 17, ізоляційного. В цей час у таборі, розпочалася епідемія тифу, тому новоприбулих ізолюють в спеціальні блоки, де вони пробули майже три місяці.

На початку весни в'язнів сформували у робочі групи. Олександр Мефодійович Ворона потрапив до команди під назвою «Лібгоф». Ця команда працювала у бауера, який постачав до табору овочі. Робота в концтаборі була дуже важкою, а їжа поганою. Внаслідок чого там помирало багато людей, а їх трупи відправляли до крематорію.

Згодом односелець і друг, з дозволу капо, забрав Олександра Ворону з команди «Лібгоф» до команди «Дахтакка Ессік». Вони займались будівництвом бараків та інших споруд. Господар додатково підгодовував робітників, що дозволяло їм виживати. В загоні з Вороною був ще один українець та два поляки, і вони займались покриттям дахів на бараках. Потім Олександра Ворону і ще декількох в'язнів організовують в групу для спеціального завдання. Це було на початку 1944 року. Бригаду вивозять до філії конццентраційного табору «Дахау» у м. Бад Тольц, розташованому біля підніжжя Альп, за 50 км від Мюнхена. Їх поселяють в підвальні приміщення однієї з казарм, що належала есесівській юнкерській школі. Влітку і восени займались будівництвом і крівлею дахів, а взимку їх призначають на будівництво підземних комунікацій. До самого визволення Олександр Мефодійович залишився у цій казармі. Їх могли серед ночі підняти для розвантаження хліба та інших речей.

Допомогли у визволенні знайомі чеські в'язні, вони знаходились там з 1939 року, були так званими «привілейованими» в'язнями і мали зв'язки з охороною. Чеські друзі сховали Олександра Мефодійовича і ще декількох його земляків у підвалі і наказали сидіти там, доки не буде команди виходити. Вони просиділи там приблизно чотири дні. Напівживих їх звільнили американці.

Їм пропонували вступити на контрактній основі в американську армію, але вони відмовились. Після цього їх переправили в радянську зону, де їх записували, перевіряли речі, які відбиралися і спалювалися. Кордон світився від цих вогнищ. Олександр Мефодійович та його друзі, це двоє дівчат з Харкова та хлопець з Росії, за порадою одного військового, не пішли на пункт перевірки, а відразу відправились на станцію, звідки негайно поїхали додому.

Додому Олександр Ворона повернувся восени 1945 року. Незабаром одружився. Деякий час молодята жили в рідному селі Старі

Санжари, а потім, залишивши дітей на бабусю, переїхали проживати в м. Полтава.

Знайшовши роботу, забрали до себе дітей та стали проживати однією сім'єю. В Полтаві Олександр Мифодієвич, після звільнення з табору, працював на будівництві цегельного заводу, а після завершення будівництва став працювати робітником.

Нині він знаходиться на заслуженому відпочинку. Проживає з дружиною в Полтаві, має двох дітей та онучку.

* * *

КРАВЧЕНКО БОРИС МАКСИМОВИЧ

Кравченко Б.М. (2006 р.)

Дитинство та юність

Борис Максимович Кравченко народився червня 1923 року в с. Головач Полтавського району Полтавської області. У сім'ї було шестеро дітей — чотири брати і дві сестри. Жила родина незаможно, батько Максим був бідняком, не мав ані своєї землі, ані худоби, тому й доводилось ходити найматися на роботу до багатих людей, щоб прогодувати дітей. Максим Кравченко не цурався ніякої роботи: косив і жито, і пшеницю; робив за так званий п'ятий сніп.

І ось у 1931 році маленький Борис пішов у перший клас. Та навчання в школі видалося нелегким. Коли хлопчик ходив до другого класу, настали важкі часи, які мали страшну назву — голодомор. За словами Бориса Максимовича, у тридцять другому році був гарний урожай, батьки заробили багато харчових продуктів. Але потім це все в сім'ї забрали, забрали навіть дрібну картоплю, яку родина залишила

на насіння і, ховаючи, закопала в землю. В хаті не залишилось нічого, що можна було б спожити в їжу, залишилась одна вода. Та в сім'ї, на щастя, ніхто не помер. Батьки жили недалеко від Полтави і їздили в місто обмінювати речі на все, що можна було хоч в якомусь вигляді їсти (макуху, висівки, шкарлупу з соняшникового насіння тощо). Після голодомору стало трохи легше жити: батько робив у колгоспі, заробляв по два трудовні на день.

В 1938 році Борис закінчив сім класів. У 1939 поступив у ФЗУ (фабрично-заводське училище), що знаходилося в смт. Карлівка (Полтавської області), де здобув професію слюсаря, отримавши четвертий розряд. Після закінчення ФЗУ поїхав працювати у м. Липецьк (Воронезька область Росії), де пропрацював півтора року. На початку червня сорок першого року Борис отримав відпустку, тому що працював без перерви, і приїхав додому. Аж тут розпочалася війна. Коли відпустка скінчилася, то німці вже зайняли майже всю територію України. Так Борис Максимович змушений був залишитися вдома. У червні сорок другого року його, разом з іншими сільськими підлітками, забрали до Німеччини в якості оstarбайтера. Везли молодих людей з Полтави у закритих товарних вагонах.

Перебування в Німеччині. Фльоссенбюрг

Коли привезли до Німеччини, Борис Максимович потрапив у місто, що знаходилося біля французького кордону (назву якого не пам'ятає), де пропрацював на заводі з виробництва зброї. Робітники мешкали там у старій фортеці. Борис Максимович працював біля електричної печі в якій здійснювали термообробку деталей. Одного разу ця піч зламалася. Можливо, що причиною поломки стала недосвідченість молодого робітника. Однак умисних дій він не чинив. Принаймні, так стверджує у своїх спогадах Борис Кравченко, неодноразово повертаючись до цього важливого епізоду, який суттєво вплинув на подальший перебіг його життя. Так, у листі в Дахау в грудні 1998 р. він твердив: «Я був молодий і не мав досвіду в роботі з машиною, тому вона випадково поламалася». В одній із матеріалів Фльоссенбюргського общини він свідчить: «Я посередині розірвав транспортну стрічку, може вона розірвалася, бо вже була стара», а в інтерв'ю, даному 3 лютого 2006 р. говорить: «Ну, може, по старості ота піч поламалася, ну я її не ламав». Однак, не зважаючи на те, що в діях юнака не було злого помислу, його все одно забрали до в'язниці у м. Регенсбург Там він пробув кілька днів, а згодом, 17 липня 1942 року, його відправили до концтабору Фльоссенбюрг. Номер

в'язня був 3026. У цьому таборі він перебував 8 місяців.

У Фльоссенбюргзі Борис Максимович працював у кам'яному кар'єрі. Робота була дуже важкою, та ще й погода згубно позначалася на здоров'ї. Борис Максимович згадує, що табір знаходився високо в горах; там часто йшов дощ зі снігом, і було дуже холодно, а в'язні були вдягнені у легкий одяг. Багато з них гинуло від хвороб, які вони отримали в результаті застудження. В цьому таборі були дуже жахливими умови перебування: людей тисячами позбавляли життя: душили газом, топили, палили в крематоріях. Одного разу, коли Борис вирішив сховатися від холоду та мокрого снігу під скелею, його побачили капо та есесівець. Це привело до жорстокого покарання — 35 ударів сосною палицею. Та були й інші знущання над хлопцем. Годували там лише двічі на день. На сніданок взагалі нічого не давали, на обід — одну лишень брюкву, і тільки ввечері можна було отримати грам 150 хліба. Тому Борис Максимович вирішив будь-яким чином залишити табір.

Одного разу, повернувшись з роботи, він дізнався, що з табору набирають людей «на транспорт», але до якого міста їх привезуть, було невідомо. Зважаючи на страхіття, які Борису Максимовичу довелося побачити і пережити в Фльоссенбурзі, йому втрачати було нічого. І він пішов, став в чергу разом з рештою людей, які повинні були залишити табір. Та зрозуміло, що есесівцям була потрібна здорова «робоча сила», а в Бориса Максимовича в результаті важкої і непосильної праці в кам'яному кар'єрі два пальці на одній руці було травмовано і перебинтовано. Перша спроба залишити табір була невдалою: есесівці звернули увагу на руку в'язня — і не взяли. Тоді Борис Максимович розмотав хворі пальці і став знову до черги, коли наглядач відвернувся, — цього разу йому пощастило.

В'язень концтабору Дахау

В концентраційний табір Дахау Борис Максимович Кравченко був переведений 3 або 5 березня 1943 року. Привезли його туди потягом, котрий їхав в напрямку міста Мюнхена. Номер в'язня в цьому таборі був 46036. Вибираючи з двох бід одну, він не помилився: за словами Бориса Максимовича, перебування в Дахау видалося трохи ліпшим. Хоча харчування нічим не відрізнялося від попереднього табору, та все ж таки не такими жахливими для роботи були кліматичні умови. Спочатку в'язень працював на земляних роботах — споруджували табір Мюнхен Аллах, в якому Борис Максимович так і залишився (тобто у філіалі Мюнхен Аллах). Далі (і

до визволення з табору) виконував роботу фрезерувальника на заводі БМВ-2, на якому виготовляли деталі до військових машин. Працювати на заводі було легше — на відміну від кам'яного кар'єру Фльоссенбюргу, де люди знаходились під відкритим небом та ще на холоді й високо в горах, — тому що це було закрите приміщення.

У концентраційному таборі кожен прожитий день мало чим відрізнявся від іншого: в'язні весь час перебували на роботі на заводі. Так і прожив в Алласі Борис Максимович Кравченко аж до весни сорок п'ятого року.

Звільнення з концтабору і дорога додому

Незадовго до того, як у квітні 1945 р., американські війська звільнили концтабір Дахау, велику групу в'язнів нацисти вирішили евакуювати в гори Альпи. Колону, до якої потрапив і Борис Максимович, переправляли у супроводі есесівців переважно уночі, очевидно, побоюючись нальотів авіації союзників. Цей перехід, названий «маршем смерті», виявився надзвичайно виснажливим для замучених концтабірною неволею в'язнів, і багатьом з них коштував життя. Проте, колона так і не дійшла до пункту призначення — завадив швидкий наступ американської армії. Охорона розбіглася, а Борис Максимович з товаришами опинилися у м. Пенцберг. Там вони знайшли вже пустий табір для військово-полонених, в якому й прожили десь місяць-півтора під опікою американської армії. Американці годували колишніх в'язнів рисом, молоком тощо, а потім одного дня посадили на студебекери (великі вантажні авто) і відвезли на радянську територію. Там їх нагодували, одягнули (щоправда в брудну військову робу) і веліли йти на розподільний пункт, який знаходився за 150 км.

Однак до розподільного пункту Борис Максимович не дійшов, а дістався до найближчої залізничної станції, де в цей час вантажили обладнання з німецьких заводів для відправки в СРСР. Він, разом з такими ж колишніми в'язнями і остарбайтерами, вирішив сісти на один з цих потягів, щоб якомога швидше дістатися до України. Дорога додому видалася нелегкою. В людей, які їхали поїздом, неодноразово забирали майно. Потяг потрапляв в аварії. Але Борису Максимовичу пощастило, — він таки дійшов до Полтави.

Післявоєнний життєвий шлях

В кінці липня сорок п'ятого року Борис Максимович повернувся в своє рідне село Головач. На нього чекала жахлива картина: батьки жили в землянці, тому що німці спалили хату. Ще сумнішою була

звістка про те, що на війні загинув старший брат — Микола. Деякий час Бориса Максимович мав проблеми з працевлаштуванням. У той час відбувалася примусова мобілізація на відбудову промислових об'єктів і шахт Донбасу. Багато-хто з колишніх в'язнів прямо з Німеччини потрапив саме туди, але Кравченко, якимось чудом, зумів цього уникнути. Восени він влаштувався на роботу в дитячий будинок, який знаходився в сусідньому селі Зінці (Полтавського району). Там Борис Максимович пропрацював інструктором з праці два роки. В установах і на підприємствах заробітна плата була кращою ніж у колгоспі — Борис Кравченко заробляв по 500 грам хліба на день, що дозволило його родині пережити голодний 1947 р. Пізніше, у 1948 р., Борис Максимович перейшов у колгосп в селі Березняки (Полтавського району); йому виділили ділянку для спорудження будинку. Там він працював механізатором і шофером аж до 1958 року.

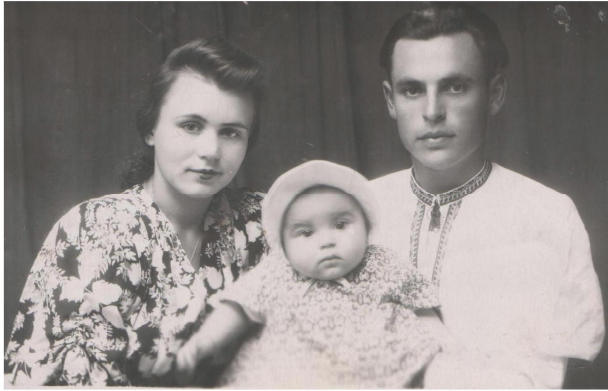
В 1958 році Борис Максимович продав хату в селі і побудував в Полтаві на Климівці (мікрорайон міста Полтави) будинок. В місті він працював водієм. Пізніше трудився на баянній фабриці. Двадцять шість років Борис Максимович пропрацював на механічному заводі слюсарем по ремонту обладнання. Коли він вийшов на пенсію, то всеодно продовжував працювати на цьому заводі ще десять років.

У сорок шостому році Борис Максимович одружився. Через рік у молодій сім'ї народився перший син, а в 1952 році — другий. Зараз Борис Максимович вже на пенсії. Борис Максимович має четверо правнуків. Але в 1992 році сталося нещастя — померла дружина. Як говорить Борис Максимович, з нею він не дожив лише чотири роки до золотого весілля. Через рік він одружується вдруге, але через вісім років друга дружина теж помирає. А в січні 2006 року померла остання дружина Бориса Максимовича, з якою він прожив чотири роки.

Зараз Борис Максимович Кравченко проживає сам у квартирі, але він не залишається без турботи і уваги дітей і внуків, які часто провідують і піклуються про свого дідуся.

* * *

КРУМІН МИКОЛА ІВАНОВИЧ

Крумін М.І. з дружиною та донькою (Полтава, 1953 р.)

Завжди привітний, добродушний, скромний, нічим не показний з виду, великий трудівник, талановитий художник, добрий чоловік і найкращий в світі батько — саме таким був і назавжди залишився в пам'яті близьких, друзів і знайомих Микола Іванович Крумін.

Микола Іванович був людиною надмірно скромною і дуже рідко розкривав душу навіть близьким людям. Як з'ясувалося, він мав чудовий дар — вислухати, порадити, але власним боєм не ділився ні з ким

Народився Микола Іванович Крумін 12 грудня 1926 року в м. Полтаві в родині робітника. Родина Крумініх, як і значна більшість населення на той час, жила бідно, в сім'ї працював лише батько, мати ж займалася вихованням дітей і домашнім господарством. У любові й турботі разом вони виховували трьох дітей Володимира, Миколу і молодшеньку улюбленицю Валентину. Попри всі матеріальні негаразди і складні часи в родині завжди панувала любов і злагода.

Досягнувши семирічного віку Миколка пішов навчатися до школи, й у 1940 році закінчив сім класів. Під час навчання виявляхист до вивчення гуманітарних наук, але для себе Микола виокремив найулюбленіший предмет — малювання, яке і стало головною справою усього його подальшого життя.

У вересні того ж року вступив до Полтавського залізничного училища №2, але так і не закінчив його, оскільки почалась війна. З початком війни розмірене життя тихого українського міста докорінно

змінювалося в одну мить. Навіть наймолодші його мешканці зіткнувшись з найбільшим лихоліттям в історії людства швидко подорослішали. Переживаючи труднощі воєнного лихоліття, п'ятнадцятирічний Микола разом зі старшим братом і батьком змушений був тяжко важко працювати, аби хоч якось прогодувати себе і родину.

У листопаді 1941 року нацистські лідери ухвалили рішення про вивезення дешевої робочої сили до Німеччини та застосування політичних репресій щодо громадян СРСР. Не оминуло це випробування й полтавця Миколу Круміна: на початку січня 1942 року, його в числі інших юнаків і дівчат вивезли до Німеччини.

Про його перебування на чужині, на жаль, залишилось дуже мало свідчень. Відомо лише, що 26 січня 1943 року поліцією м. Людвігсгафен Микола Іванович був доставлений у концентраційний табір «Натцвейлер». Причини переведення юнака з робітничого у концентраційний табір з'ясувати важко, залишається лише здогадуватися, що він здійснив якийсь серйозний «проступок». Зазвичай «остарбайтери» потрапляли до концтаборів за саботаж, псування майна чи спроби втечі. Очевидно, що й Микола Крумін був одним із таких непокірних і свободолюбивих юнаків. У цьому таборі він перебував досить тривалий час, понад півтора року — до 6 вересня 1944 року, коли його перевели до концентраційного табору «Дахау». Там йому присвоїли табірний номер — 103847 і згодом — 16 вересня, відправили до концентраційного табору «Маутхаузен». В одному з його філіалів — команді «Мельк» і пройшла решта табірних буднів Миколи Івановича.

В'язнів «Маутхаузену», як і невільників інших розташованих на заході Німеччини та Австрії таборів, визволили підрозділи американської армії. Сталося це 5 травня 1945 року. Нажаль, Микола Іванович не залишив спогадів про те, як він пережив цей день, принаймні його близькі про таке не пам'ятають. Ймовірно, що, як і для більшості ув'язнених, день звільнення став найщасливішим днем в його житті, фактично другим днем народження.

Вдома на Миколу Круміна очікували невтішні новини: так і не дочекавшись повернення сина, у 1943 році від хвороби шлунку помер батько. Його рідне місто — красуня Полтава у результаті жорстоких кровопролитних боїв вересня 1943 р. було майже вщент зруйноване і перетворилась на суцільне попелище.

Проте вдома юнак перебував недовго, 28 травня 1945 року його

мобілізували до війська. Підрозділ у якому молодий воїн проходив службу пройшов похідним маршем через Німеччину, Угорщину, Румунію і розташувався районі м. Одеси. Деякий час, із жовтня 1945 року і до липня 1946 року Микола Крумін служив в штабі Одеського Військового округу, а потім, отримавши в під час бойових навчань звання єфрейтора, був переведений для подальшого проходження служби до м. Делятин (нині Львівська область).

Саме там він зустрів своє перше і єдине кохання — красуню-медсестру Наталю, яка назавжди стала вірною супутницею його життя. Вони побралися у 1948 році й прожили в мирі та злагоді понад 50 років.

Про поневірвання свого чоловіка в роки війни, Наталія Сепанівна не знала нічого. Очевидно, Микола Іванович, знаючи з якою недовірою, а інколи й відкритою ворожістю, влада ставилася до колишніх в'язнів та «остарбайтерів», у такий спосіб намагався вберегти свою родину від можливих випробувань. Як згадує пані Наталя, лише в 1950 році вона випадково довідалась про те, що він перебував у концтаборах. Це сталося тоді, коли в їхньому дворі з'явився незнайомець, який був Миколиним сусідом по камері під час одного ув'язнень. Під час зустрічі співкамерники довго згадували про те, що їм вдалося пережити, а також тих кому не пощастило повернутися.

У квітні 1950 року Микола Іванович демобілізувався з армії і разом зі своєю молодою дружиною переїхав на постійне проживання до рідної Полтави. Спершу подружжя мало певні труднощі з працевлаштуванням, але згодом кожен з них зумів знайти роботу за призначенням і покликом душі: Наталія працювала медсестрою, а Микола займався художнім оформленням закладів торгівлі, працюючи в відділі капітального обласної спілки споживачів. Водночас усвідомлюючи необхідність вдосконалення своєї професійної майстерності він розпочав навчання в художній студії при будинку культури залізничників.

У 1952 році у родині Крумініх сталася визначна подія — народилася донька Алла, яка стала втіхою, помічницею, а згодом і надійною опорою своїм батькам.

З 1964 року Микола Іванович перейшов на роботу до Полтавського відділення художнього фонду УРСР і став працювати художником-живописцем. Це був, очевидно, найкращий період його життя, адже почали реалізовуватися давно задумані творчі плани, зі

:’являтися нові сюжети тощо. Саме тоді Микола Іванович реалізувався як художник, став активним учасником громадського й мистецького життя Полтави. Про це свідчать різноманітні нагороди здобуті на республіканських та всесоюзних конкурсах.

Вийшовши у 1986 році на заслужений відпочинок художник не зміг сидіти без діла і незабаром влаштувався на роботу в Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка на посаду старшого лаборанта кафедри образотворчого мистецтва. Згодом Микола Іванович організував при кафедрі гурток дизайнерів-оздоблювачів, на заняттях якого щедро ділився своїм талантом і досвідом з юним художникам-початківцям.

На початку 90-х, коли суспільні зміни в СРСР стали невідворотними і з’явилася можливість відкрито говорити правду про Другу світову війну поза межами офіційної ідеології Микола Крумін став одним з ініціаторів створення на Полтавщині обласної організації борців антифашистського опору (колишніх політичних в’язнів фашистських концтаборів). А в 1997 році він навіть був головою цієї організації.

У серпні 2001 року, в зв’язку з різким погіршенням стану здоров’я, Микола Іванович змушений був остаточно залишити роботу. Однак до останніх днів свого життя він продовжував творити дивовижні шедеври, яким були притаманні витончений ліризм, висока духовність, любов до божественної краси краєвидів рідної Полтавщини. Високохудожні філософські задуми Миколи Івановича, які митець зумів втулити в життя, відзначаються високим рівнем демократичності, виразності сюжетів. Творче, оптимістичне, життєстверджуюче начало вирізняє його з-поміж інших художників, а концептуальна насиченість кожного його образу, збуджує найкращі почуття у шанувальників його таланту. І це не дивно, адже його картини експонувалися у виставкових залах республік колишнього СРСР, країн т.з. «соціалістичного табору» і безумовно в Україні. На окрему увагу заслуговує цикл портретів колишніх в’язнів концтаборів. В якому відобразились як доля самого художника так і тих його ровесників які вижили в нелюдських умовах нацистських катівень. Нажаль, на сьогодні цієї колекції в повному розумінні не існує бо, автор подарував портрети справжнім, на його думку, власникам.

Помер Микола Іванович Крумін 13 січня 2002 року в м. Полтаві. Для близьких і рідних ця смерть стала великою втратою, а для суспільства особливим болем, оскільки він був речником і вісником

прогресивних гуманістичних ідей і сповідачем любові до всього живого. За словами колег і товаришів по роботі з Обласної організації борців антифашистського опору, Микола Іванович за складом характеру був оптимістом, закоханим у життя, він вірив у світле майбутнє знедолених трударів, борців за перемогу добра над злом, правди над кривдою, духовної краси над моральною убогістю. Саме таким він був, і назавжди залишився в пам'яті тих хто його пам'ятає.

* * *

МОХТАН ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

Мохтан І.В. (2007 р.)

Іван Васильович Мохтан народився 25 листопада 1925 р. у селі Роботівка Кременчуцького району Полтавської області в селянській родині. Крім нього у батьків — Василя Степановича та Олени Іванівни було ще двоє дітей, доньки — Надія, 1928 р. народження та Ніна — 1936 р. Дитинство нашого героя, як і більшості представників того покоління припало на період найбільших соціальних і економічних потрясіння для українського села: — колективізацію та голодомор 1932-33 рр. Від голодної смерті родину Мохтанів врятувало те, що батько працював комірником місцевого колгоспу і мав можливість діставати хоч якісь продукти. Сім'я хоч і голодувала, але змогла уникнути тих страждань яких зазнали їхні односельці.

Поріг школи, Іван Мохтан вперше переступив лише коли йому виповнилося одинадцять років. Причину такої затримки Іван Васильович пояснює тим, що у їхньому рідному селі довгий час не

було школи. Тож перші два роки, доки в Роботів ці не відкрилася школа, хлопцеві, разом зі своїми однолітками доводилося пішки ходити до сусіднього села Пришиба, розташованого за чотири кілометри. Ця щоденна восьмикілометрова мандрівка була особливо важкою пізньої осені та взимку, коли часто траплялася негода. Потім у селі з'явилася власна школа, але навчання тривало не довго. Іван Мохтан встиг закінчити лише чотири класи, а потім розпочалася війна.

Майже відразу родини залишилися без годувальника — Василя Степановича мобілізували до війська. Іван став працювати в колгоспі — випасати коней, яких розводили на потреби Червоної Армії. Цікаво, що селянам вдавалося зберігати табун навіть в умовах окупації — аж до літа 1943 р. До цього ж часу Івану Васильович уникав вивезення на роботу до Рейху, але одного разу він таки потрапив в облаву. Він вважає, що його видав хто із односельців: «а потоп ото хтось продав мене».

Івана Мохтана разом з кількома такими як він сільськими підлітками — Петром Мохтаном (однофамілець Івана Васильовича — Ю.В.), Вадимом Григоренком, Василем Шиндилем та іншими, — привезли до с. Пришиб, де був тимчасовий «збірний пункт» і відбувалося оформлення документів: кожному виписали довідку з основними паспортними даними. Скористався недбалістю місцевого поліцая хлопець зумів виправити свій рік народження з 1925-го на 1928-й у виданому йому документі: «А я глянув, а він поставив п'ять так чу-уть наверху, а я взяв так черкнув — восьми зробив. Сховав ту бомажечку і пішов». Очевидно, сподівався, що йому вдасться уникнути відправки через малий вік. Зовні він виглядав ще зовсім дитиною — був низького зросту, худорлявий, тобто ніхто й не сумнівався, що йому лише 15 років.

Дорогою до Рейху Іван Васильович двічі намагався втекти — у м. Кременчуці (Полтавська обл.), де формувався ешелон та в Києві, під час зупинки. Однак обидва рази виявилися невдалими. Разом з іншими своїми земляками він потрапив спершу до розподільчого табору, який знаходився в районі м. Відня (Австрія), а потім на вугільну копальню в м. Катовіце (Польща). Умови утримання робітників на тій копальні були не дуже суворими й у юнака визрів новий план втечі. Разом з своїм товаришем, згадуваним вище Петром Мохтаном, сховалися у вагоні з вугіллям і доїхали до м. Перемишля (польськ. — Пшемисьль) — яке знаходиться у Східній Польщі на

майже самому кордоні з Україною. Проте, хлопців знову спіймали. У цій ситуації певну роль відіграв виправлений Іваном документ — перевіривши його німецький поліцей відпустив юнака заявивши: «Kleine, як ти сюда попав?» Малий. Двадцять восьмого года, ну шо ж ти. Він цих, значить забира, а мені каже: «А ти йди до мамки». Однак Іван Васильович твердо вирішив не покидати товариша і разом з ним пішов до в'язниці. Деякий час його навіть туди не впускали, але хлопчина виявився досить наполегливим. Через деякий час, у вересні 1943 р., Іван Мохтан разом з товаришами потрапив до концентраційного табору Освенцім (Auschwitz).

У таборі Івана Мохтана розподілили до групи таких як він підлітків, яких навчали різним будівельним професіям. Щоправда методи навчання були такими ж жорстокими як і умови утримання — за найменшу помилку чекало покарання. Та все ж хлопчина добре опанував ремесло пічника, вивчився штукатурити та класти кахлі. Після завершення навчання його використовували на будівельних роботах: «я каменщиком робив на... Там робили ето, конюшні і для спорта. Для спортивних лошадей конюшні робили. Отборніє лошаді. Так там все автоматічески: і вода поступала, і корма, і все, все, все. І ото ми там робили. І робили бункер. І в бункері, це як шас: отак бункер стоїть, отак (показує руками — Ю.В.), то в етом углу у бутилі ми заклали, понаписували хто відкіля, з якого года, все і вбутилку, і закрили, і замурували. Ну, це воно, може, через тисячу лет, може хтось те розвалить. От».

Восени 1944 р. в'язнів Освенціму стали розподіляти по інших концентраційних таборах. У жовтні, Івана Васильовича відправили до Бухенвальду, а його друзів — Петра Мотана та Вадима Григоренка до Маутхаузену. На новому місці юнак потрапив до одного з підрозділів табору — Лангензальц (Bad Langensalza) на літакобудівний завод. Там збирали крила для «Мессершмідтів». Незважаючи на загрозу покарання та й смерті в'язні, за словами Івана Васильовича, всіляко саботували виконання робіт: «То ми там ото вред робили. Оце дадуть мені два-три бура на бормашину, а я возьму та трошки нажав у сторону, ап він бринь — і все, политів к чортовой матері. Поламався. Він тода. Немец ругає. Ото або ніском, або шлангою якою як опоре по плечах, та, — думаю, — «трястя тебе бери». Приносе вже більші: або тройку вже, або півтора, а то ж такі тонюні, десь міліметровки, ото дасть мені три штуки, а я ж фірк-фірк, і дає більші, то... то тих ото, то за смену я ото, то те я крило три місяці...»

Через три місяці Іван Мохтан знову повернувся в Бухенвальд, а на початку квітня 1945 р. його відправили до Дахау. Це був страшний переїзд, який назавжди врізався в пам'ять нашого героя. Велику групу в'язнів — за свідченням Івана Васильовича 11 000 чол., — спершу у супроводі есесівців гнали до сусідньої залізничної станції. Тих хто падав чи відставав розстрілювали по дорозі. Потім їх завантажили у вагони і повезли на нове місце призначення. Дорога, яка нібито тривала 21 день, виявилася справжнім пеклом: в'язнів били кийками, розстрілювали слабих та недужих і майже не годували — інколи охоронці кидали у вагони сиру картоплю, брукву і капусту. Пізніше на кожен вагон дали по цілій діжці солоних оселедців і не зовсім не давали води. У результаті значно зросла смертність. Іван Васильович спасся тим, що пив власну сечу: «я сечу, сам своєю сечею я спасся». До місця призначення доїхало лише 32 чоловіка.

По прибуттю в Дахау — 24 квітня 1945 р, виснажений і знесилений захворів на дизентерію і черевний тиф. Після звільнення табору американською армією (29 квітня 1945 р.) він ще більше місяця перебував у шпиталі. Після одужання, йому пропонували шість місяців відслужити в американській армії з перспективою стати громадянином США. Однак відмовився, бо хотів повернутися на Батьківщину.

Проте, ця мрія збулася не відразу — у червні 1945 р. Іван Мохтан був призваний до радянської армії. Служив спочатку в Угорщині, а потім на Кавказі, поблизу радянсько-турецького кордону. Ця обставина дозволила Івану Васильовичу уникнути принизливих перевірок і підозр, яких зазвичай зазнавали колишні в'язні концтаборів та остарбайтери після повернення до дому. Адже він повернувся не з табору, де працював на ворога, а з лав Червоної армії.

Лише у 1950 р. Іван Васильович демобілізувався і нарешті повернувся у рідну Роботівку. Згодом одружився. Спочатку працював на буровій станції у селищі Нова Галешна (Козельщанський район Полтавської обл.). З 1953 р. перейшов на роботу у гранітний кар'єр. Народилися троє дітей: доньки Світлана (1951 р.) і Валентина (1956 р.) та син Микола (1957 р.).

У 1962 р. Іван Васильович перейшов працювати на Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат (м. Комсомольськ Полтавської обл.) у цех «Рудбуд» муляром. І звідти в 1980 р. вийшов на пенсію. Тоді ж отримав нагороду «Ветеран праці». У 1978 р. помер батько, а в 1981 р. — мати.

Зараз знаходиться на заслуженому відпочинку, займається вихованням онуків, любить рибалити.

* * *

ПІВТОРА-ПАВЛОВ ВІКТОР ОЛЕКСІЙОВИЧ

Старий виснажений хворобами і життєвими незгодами чоловік сидів зсутулившись на стільці. «Ну що ж ось таким був мій життєвий шлях, легкий чи важкий — судити вам, а як на мене, то не гірший і не кращий, ніж у інших». Ми не вправі судити, за нами лише функція слухачів і співчуваючих. Отож послухаймо.

В далекому 1926 році наприкінці холодного 26 грудня в мальовничому місті Полтава у сім'ї Півтора-Павлових народився хлопчик — четверта, наймолодша дитина. Назвали новонародженого Віктором. Напевне, недарма йому дали таке ім'я, бо у подальшому в багатьох життєвих ситуаціях йому вдавалося здобути перемогу, навіть над смертю, яка невблаганно нависала над ним декілька разів. Та чи щасливий випадок, а можливо сама доля виривала його з обіймів кістлявої і штовхала у вир земних турбот.

Доля наділила Віктора веселою вдачею. Тому дитинство над швидкоплинною Ворсклою проходило весело: змагалися з хлопцями, хто швидше перепливе на той берег, грали в футбол. Несподівано все це перервала війна. Дитинство закінчилося. Почалася суворонаповнена випробуваннями юність.

Недивно, що Вітя зі своїм жвавим, сміливим характером, вічним прагненням до перемоги, витівок і ризику став помічником підпільної організації «Нескорена полтавчанка». Він постачав їм зброю з випадково знайденого німецького складу, розклеював таємно агітки на стовпах і штахетниках. Звісно хвилювався: а раптом зараз впіймають, це ж в'язниця, допити, розстріл. Але висловлення «ризик — благородна справа» штовхали його на подвиги. На жаль, на далі зв'язок з підпіллям обірвався. Життя розпорядилося так, що Віктор Олексійович потрапив до концтабору «Дахау».

Одного разу хлопець разом з військовополоненим, який переховувався у них вдома, вирішив сходити на базар. Вулиця Лідова, по якій вони йшли, була спокійною, затишною, оточеною зеленим парканом дерев. Ніщо тут не віщувало біди. Було жарко і Віктор вирішив напитися води. Підійшов до колодязя, коли раптом грубий

удар ногою змусив його впасти у багнюку. Нестримна лють охопила хлопця. Він скочив на ноги і, незважаючи на пістолет, який нападник-нацист тримав перед ним, з розмаху вдарив його велосипедним насосом по голові. Хлопець кинувся тікати, проте німець падаючи устиг вистрелити вгору, піднявши таким чином тривогу. Отож, не важко здогадатися, що його впіймали. Жорстоко побитого Віктора вкинули до сараю. Тут, отямившись він відразу вирішив втікати. Зірвав прогнівшу дошку — і на волю. Та волю йому вдалося побачити лише через п'ять років. Нацисти швидко зреагували на невмілу втечу підлітка. Скрутивши руки його разом з іншими товаришами по нещастю відправили в сумнозвісний Бабин Яр. Там був розташований концтабір.

В'язнів примушували тяжко працювати. Та нестримна енергія, жага до волі і ризикована вдача штовхнули Віктора на втечу. Йому здавалося, що він підібрав підходящий момент для неї. Вирвався за межі огорожі, коли два постріли зупинили його. Щастям було те, що в нього не влучили. Хлопця вкинули на три тижні до холодної ями, а потім відправили до Німеччини.

Дахау зустріло бранців з України колючою проволкою, великими непривітними бараками, голодними людьми.

Саме тут, в «Дахау», Віктора почало лихоманити, нестримно боліло і чухалося все тіло. Побачивши, що в нього екзема, нацисти, які до смерті боялися інфекційних хвороб, відразу винесли вирок — смерть. На цей раз юнака врятували добрі люди. Проживав у таборі лікар-поляк. Саме він, побачивши бідного хлопця, якого чекала смерть, вирішив будь-що його врятувати. «Навіщо розстріл? — сказав він німцям, — Великій Німеччині потрібні для розбудови такі молоді юнаки як цей, тим паче хвороба в нього не серйозна, за три дні буде здоровий». Сказавши це він забрав напівпритомного юнака до ревіру (лікарні). Звідти вийшов Віктор не через три дні, а аж через місяць. На знак вдячності Півтора-Павлов навчив дружину лікаря випікати смачні булочки за рецептом своєї мами. Це було все чим він міг тоді віддячити людині, яка його врятувала.

Після видужання хлопець потрапив до 29 блоку, де крім нього було ще 56 молодих людей. Сиділи всі напівголодні і виснажені. Особливо голодним вогнем запалювалися очі в хлопців з Радянського Союзу, коли європейцям надходили посилки з харчами від Червоного Хреста. Польські священники, співчуючи братам-слов'янам по нещастю, ділилися з ними продуктами. Особливо шкода було

дивитися на маленького виснаженого тривалою хворобою Віктора. Та він не скаржився. Побачивши на власні очі страшну картину, коли гітлерівці, вивіши людей з усього табору, розстріляли молоду, вродливу єврейку з двома маленькими синами, хлопець вирішив, що треба втікати. Він подумав, що зробить це через дирку в проволці, яку зробили інші для того, щоб вилазити з табору в пошуках їжі.

Його знову спіймали і відразу відправили на розстріл. Пролунала команда «Стріляти!» Впав підкошений кулями перший ряд. У Віктора в голові проносилися останні уривки його короткого життя. Тільки 17 років, як хочеться жити! Набрив повні груди повітря перед смертю, коли раптом від сильного поштовху впав в яму. А на нього падали і падали тіла, чужа кров заливала очі, текла по обличчю. Віктор відчував, що він живий: його спеціально штовхнули до ями. Постріли припинилися. Кати злегка притрусили повну яму людських тіл землею і пішли. Вже була ніч, коли Півтора-Павлов вибрався з ями. Зупинився посеред дороги, подумав трохи і поповз в сторону табору, бо знав, що самому йому в чужій країні не вижити.

Чи помітили його повернення нацисти, а чи ні, але його більше не займали.

Прийшов квітень 1945 року. Концтабір визволила союзна американська армія. Нарешті додому. Щасливо билосся серце у Віктора, коли ступив на поріг рідної хати. Постаріла мати поралася біля печі. «А чи можна в вас переночувати?» — запитав він у неї. Жінка повернулася. Спочатку не глянувши на нього заговорила: «Та нас самих багато». Раптом її погляд зупинився на маленькому шрамі над бровою. Руки затрусилися, очі наповнилися слізьми. «Вітю, синочку, — кинулася до нього, — ми тебе вже й поховали, як пішов з Юрком на базар більше тебе ж ніхто і не бачив».

Та не судилося Віктору залишитися вдома. Одного разу прийшли серед ночі чекісти, коротко сказали: «Одягайся». А згодом суд і 10 років таборів на Колимі. Пояснювали все просто: був на чужині — значить ворог народу. А який же він ворог народу, якщо потрапив до Рейху в 16 років не по своїй волі.

Згадуючи своє перебування на Колимі Віктор Олексійович розповідав, що ставлення там було набагато гірше, ніж в нацистському «Дахау». Німці знущалися фізично, тут принижували особистість, влаштовуючи спеціальні сварки і бійки між кримінальними і політичними в'язнями. А ще скрізь чатували морози, болота і напівголод.

Біль від несправедливих образ на саму «демократичну» країну в світі ятрив душу молодому хлопцеві, але знав, що вдіяти нічого не може.

Після смерті Сталіна розпочалася «хрущовська відлига». Амністували багатьох політичних в'язнів, серед них був і Півтора-Павлов. Він приїхав до рідної Полтави і знову зіткнувся з труднощами. Колишнього в'язня нацистського концтабору та радянського ГУЛАГУ на роботу ніхто не хотів приймати. Через деякий час йому з великими труднощами вдалося влаштуватися на Полтавський тепловозремонтний завод шофером. Там він пропрацював 44 роки.

Через декілька років Віктор Олексійович одружився з дівчиною, яку знав ще до війни. Будучи партійною і вчителькою вона не побоялася зв'язати свою долю з колишнім в'язнем. Незабаром у подружжя з'явилося двоє дітей: син Василь і донька Валентина. Віктор Олексійович завзятий рибалка і тому часто разом із сім'єю їздив на вихідних порибалити на Ворсклу. Нажаль зараз йому довелося забути про це заняття, бо через хворі ноги ледве пересувається по хаті, нещодавно переніс кілька операцій на очах.

Тяжким ударом стала для Віктора Олексійовича у 1993 році смерть дружини. Добре, що поряд з ним були і є діти, які його завжди підтримують. Віктор Олексійович говорить, що зараз його найбільше щастя, у приїздах дітей і онуків, які оточують старенького добром і любов'ю.

* * *

**Маленькі люди на великій війні:
усні історії оstarбайтерів та в'язнів
концтаборів з Полтавщини**

Упорядник — Віта Лахно

Головний редактор — Юрій Волошин

Художні редактори — Олександр Лахно, Віта Лахно

Верстка та макетування — Олександр Лахно

Умов. друк. арк. 31,2.

М 18 **Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини** / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011. — 533 с.